

રા. બા. નંદશંકર તુલજાશંકર.

જન્મ. એપ્રિલ સને ૧૮૫૪. સ્વર્ગવાસ. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૦૫.

KARAN GHELO.

THE LAST OF THE RAJPUT KINGS OF GUJARAT.

A NOVEL

BY

NANDSHANKAR TULJASHANKAR.

PUBLISHED

BY

N. M. TRIPATHI & Co, BOMBAY.

SEVENTH EDITION.

A. D. 1906. SAMVAT 1963.

PRINTED AT THE "UNION PRESS," DHOBITALAO, BOMBAY.

કરણઘેલો.

ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજા.

ગુજરાતનો એક વાર્તા.

કર્તા.

નંદશંકર તુળજાશંકર.

છપાવિ પ્રસિદ્ધ કરનાર

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

મુંબઈ:

આવૃત્તિ સાતમી.

ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૬. વિક્રમાર્ક ૧૯૬૩.

મુલ્ય દોઢ રૂપીઓ.

" યુનિયન પ્રેસ," ધોબીતલાવ, મુંબઇ.

પ્રસ્તાવના.

આ પ્રાંતના ઘણા ખરા લોકોને ગુજરાતી કવિતામાં લખેલી વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો શોખ છે, પણ હજી સુધી એવી વાર્તાઓ ગદ્યમાં લખાયલી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જ થોડી છે, અને જે છે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ ખોટ પુરી પાડવાને તથા અંગ્રેજી ગાથા તથા વાર્તાના જેવાં ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાંતના માજી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મેહેરબાન રસલ સાહેબે મારી આગળ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા બનાવવાને તે સાહેબે મને કહ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં આસરે ત્રણ વર્ષ ઉપર રચ્યું; પણ કેટલાંએક કારણોને લીધે તેને જલદીથી છપાવવાનું બન્યું નહી.

જેઓએ **અણહિલપુર પાટણ**નો ઈતિહાસ વાંચ્યો હશે તેઓ આ પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીએક બીનાથી જાણીતા હશે. કુરણઘેલા વિષે જેટલી હકીકત ઈતિહાસ ઉપરથી જણાય છે તેમાં બીજી નવી કલ્પીત વાતો ઉમેરીને આ વાર્તાનો વિસ્તાર કીધો છે. જે વખતે આ સઘળી બીનાઓ બની તે વખતે લોકોની રીતભાત કેવી હતી, તેઓના વિચાર ક્યા પ્રકારના હતા, ગુજરાતના રજપુત રાજા તથા દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહની રાજ્ય નીતિ વગેરે કેવી હતી, રજપુતોના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓનું શુરાતન તથા જાત અને કુલાભિમાન કેટલું હતું, મુસલમાનોમાં કેટલો જુસ્સો, ધર્માંધપણું, તથા હિંદુઓ ઉપર અને તેઓના ધર્મ ઉપર કેટલો દ્વેષ હતો, એ વગેરે બીજી કેટલીએક હકીકતોનું જેમ બને તેમ ખરેખરું ચિત્ર બતાવી આપવું એ જ આ પુસ્તકનો હેતુ છે. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું વાંચનારાઓને સોંપીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં ભુત, પ્રેત, વગેરે વેહેમોની વાત આવે છે, તથા કેટલાએક વિષયો ઉપર જુદા જુદા માણસોએ પોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા છે. તેઓ સઘળા માનવા લાયક તથા તે વાતો સાચી છે એવો મારો વિચાર નથી. જે વખતે એવી વાતો બની એમ લખ્યું છે તે વખતે તેઓ ઉપર લોકોને ઘણો ભરોંસો હતો, અને એવી મતલબની દંતકથાઓ હજી આ પ્રાંતમાં ચાલે છે, તે માત્ર જણાવવી એ જ હેતુથી તેઓને આ પુસ્તકમાં દાખલ કીધી છે, અને જે માણસોએ એ અભિપ્રાય આપ્યા છે તેવા જ તેઓના ખરેખરા હતા તે બતાવી આપવાને તેઓને આ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ કીધા છે.

આવી જાતનું પુસ્તક ગુજરાતીમાં પહેલું જ છે માટે તેમાં ખામીઓ તો હશે જ, તેને માટે સુજ્ઞ વાંચનારાઓ તરફથી માફી મળવાની આશા રાખું છું. જો આ પુસ્તકથી વાંચનારાઓને આનંદ માત્ર થશે તો એ લખવાની મતલબ ઘણે દરજ્જે પાર પડી એમ હું સમજીશ.

નં. તુ.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થવાને આજે પચીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે તેટલા કાળમાં આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેવો અને કેટલો ફેરફાર આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે? એ 'પચ્ચીસી'માં ગુજરાતી પુસ્તકનો કેટલો વધારો થયો છે? વાચક વર્ગના વિચાર તથા વૃત્તિમાં પણ કેવો મોટો ફેરફાર થયો છે? આજકાલ ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથા, નાટક, તથા વાર્તાના ઢગલે ઢગલા પ્રસિદ્ધ થાય છે. હજારો જુવાન ઉગતા ગ્રંથકારોએ પોતપોતાનાં ભાગ્ય પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછો યશ મેળવ્યો છે. કેટલાક વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ તો રસિક બોધદાયક પુસ્તકો લખી પોતાનાં યશસ્વી નામ અમર કર્યાં છે. ત્યારે કેટલાક બિચારા તો ઉગતા જ આથમ્યા છે. તેઓનાં નામ કાળની રેલમાં કયારનાં ઘસડાઈ પણ ગયાં છે અને તેમની નામ નિશાની કાંઈ જ રહી નથી. કેવળ અસંભવિત, કપોળ કલ્પિત, અતિશયોક્તિ તથા મલિન વિકારોથી ભરપૂર વાતો લખવામાં 'નવલકથા' નું ખરું સ્વરુપ લેશ માત્ર પરિપૂર્ણ થતું નથી; તેનું હાર્દસામાન્ય પુરુષથી સમજાય તેવું નથી. 'નવલકથા' નો મૂલ અર્થ તો માત્ર નવિન વાર્તા અથવા નવિન ચર્ચાતા વિષય ઉપર વાર્તારુપે વિવેચન એટલો જ થાય છે. કાળક્રમે આ વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતી ગઈ, અને ઇંગ્રેજી ભાષામાં 'રોમાન્સ (Romance) તથા 'નૉવેલ' (Novel) વચ્ચે જે ભેદ છે તે આપણી ભાષામાં રહ્યા નહી. કાંઈ ઐતિહાસીક અથવા સંસારિક વિષય લઈ તે ઉપર વાર્તારુપે વ્યાખ્યાન કરવાથી તેવી વાર્તા ઐતિહાસિક અથવા સાંસરિક નવલકથાના વર્ગમાં મૂકી શકાય ખરી, પણ હાલ આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં કેટલાંક વાર્તાનાં પુસ્તકોને 'નવલકથા'ની સંજ્ઞા આપવી તે કેવળ ક્ષુદ્ર પુસ્તકોને મહાનપદ આપ્યું ગણાય.

'નવલકથા' લખતી વખતે ગ્રંથકારે ત્રણ વિષય ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ—ભાવ (Idea), આશય (Aim), અને વિષય (Subject). એ ત્રણમાંથી પ્રથમ, ભાવ ઘણો મહાન તથા ગંભીર; આશય ઉચ્ચ તથા શ્રેષ્ટ; અને વિષય વિસ્તીર્ણ તથા ચિરસ્થાયી હોવો જોઇએ. તે પછી 'વસ્તુસંકલના' રચવામાં ગ્રંથકારની બુદ્ધિની પરીક્ષા થાય છે. પુસ્તકનો બધો આધાર તેના ઉપર જ રહેલો હોય છે. તે જેમ ઉત્તમ મધ્યમ અથવા કનિષ્ટ તે જ પ્રમાણમાં આખો ગ્રંથ પણ ઉત્તમ મધ્યમ અથવા કનિષ્ઠ પંક્તિનો ગણાય છે. વસ્તુ, રચના પછી સાહિત્યકારોએ પ્રાધાન્યપદ વર્ણનશક્તિને આપ્યું છે. વાર્તાના પ્રસંગમાં આવતા ભિન્નભિન્ન સ્થળ, કાળ, વિષય વગેરેનું સરળ ભાષામાં વર્ણન કરવું એ ગ્રંથકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાય છે. વળી વિવિધ પાત્રજનોના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરવામાં પણ ઘણે અંશે તેનું ચાતુર્ય જણાઈ આવે છે. આ સિવાય બીજી ઘણી બાબતો ઉપર વિદ્વાન નવલકથાકારે જોવાનું છે તે નહી ગણતાં 'ચાહોમ' કરીને ઘણા જનો તે ગહન વિષયમાં ઝંપલાવે છે, વાર્તાનાં નકામાં ચિથરાં પ્રકટ કરે છે અને ગ્રંથકારનાં પવિત્ર નામને લાંછન લગાડે છે. નવલકથાનો ઉદેશ કાંઈ કાલ્પનિક વાર્તા લખી વાચકવર્ગને આનંદ માત્ર આપવાથી સંપૂર્ણ થતો નથી. આનંદની સાથે જ્ઞાન આપવું એ પણ સારી નવલકથાનો મુખ્ય હેતુ છે. ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, જનસ્વભાવ, શરીરશાસ્ત્ર વગેરે બીજા ગહન વિષયો ઉપર પણ પ્રસંગોપાત વ્યાખ્યાન કરવાં જરુરનાં છે. શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં તે વિષયો ઉપર જે વિવેચન હોય છે તે ઘણું કરી કઠિન ભાષામાં લખાયલાં હોય છે. સાધારણ સ્ત્રી પુરુષો તે સમજી શકતાં નથી. પણ વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં તેવી કઠિન ભાષાનું પ્રયોજન નહી હોવાથી સરળ તથા રસિકભાષામાં તે સંબંધી જ્ઞાન વાચકવર્ગને આપી શકાય છે. ઈંગ્લાંડના એક નામાંકિત પુરુષને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ઈંગ્રેજી ઇતિહાસ કોઇ ઇતિહાસનાં પુસ્તકમાંથી નહી, પણ નામાંકિત નાટકકાર શેકસપિયરનાં નાટકોમાંથી જ શીખ્યો. સર વૉલ્ટર સ્કૉટનાં 'નૉવેલો' પણ એ જ પદ્ધતિનાં છે. ઇતિહાસ સિવાય બીજા વિષયોપર પણ સરળ ભાષામાં વિવેચન કરવાથી તેનું વ્યવહારિક જ્ઞાન લોકોને મળે ખરું; માટે માત્ર આનંદ આપવાના હેતુથી અસંભવિત તથા મલિન કથાઓ લખ્યાં કરતાં આ ઉચ્ચ આશય ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક અથવા બીજી નવલકથા લખવાથી જન સેવા વધારે થાય છે.

આ પુસ્તકની બે આવૃત્તિ સરકાર તરફથી પ્રકટ થઈ ચુકી છે. છેલ્લી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં છપાઇ હતી, ત્યાર પછી આજ ૨૧ વર્ષ થયાં આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેકટર મે. જાઈલ્સ સાહેબની ભલામણથી ડાયરેકટર ઑફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન

મે. ચૅટફિલ્ડ સાહેબે આ ગ્રંથના સ્વામિત્વના અધિકાર અમારે સ્વાધીન કર્યા છે, તેથી તે બંને સાહેબનો હું અત્યંત આભારી થયો છું. અસલ પુસ્તકમાં કાંઈ સ્હેજ ફેર કરી આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાં પણ ભુલચુક રહી ગઈ હશે જ તે સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે.

આ પુસ્તકમાં અંબાજી જવાના મારગનું તથા આબુનું વર્ણન આપ્યું છે તે સુપ્રસિદ્ધ ફૉર્બ્સ સાહેતકૃત રાસમાળામાંથી લીધેલું છે.

છેલ્લે ગુજરાતનાં રાજ્યસ્થાન તરફથી તથા બીજા વિદ્યાવિલાસી ગૃહસ્થો તરફથી મને જે ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે તે માટે તેમનો અત્યંત ઉપકાર માનુંછું.

મુંબઈ નગરી.
વિક્રમાર્ક ૧૯૪૯, પૌષ માસ.
તા૦ ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૯૩

મા. નં.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

જગત્ના સાહિત્યના ઈતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે નવલકથા, વાર્તા રસિક અને બોધદાયક કહાણી, ઈતિહાસ તથા તે સિવાય બીજા ગહન વિષયો પણ ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં પ્રથમ રચાવવા માંડયા. એક ઇંગ્રેજ લેખક પદ્યને એક મહાન સરની ઉપમા આપે છે અને તેની જલ તરંગમાં મનુષ્યની સર્વે ગહન તેમ જ સરલ–કલ્પનાને નિબદ્ધ થયેલી કલ્પે છે. ઈશ્વરી નિયમાનુસાર તે સરોવર આખરે ઉભરાઈ–છલકાઈ જાય છે અને તેમાંથી વિવિધ વિષયોની ભિન્નભિન્ન શાખાઓનો પ્રવાહ ચાલે છે. આ પ્રમાણે સર્વે વિષયો પ્રથમ પદ્યમાં જ રચાતા હતા, પણ કેટલેક કાળે જેમ જેમ મનુષ્યમાં કલ્પના કરતાં બુદ્ધિનું પ્રબળ વધતું ગયું તેમ તેમ પદ્ય કરતાં ગદ્યનો પ્રચાર પણ વધારે થવા લાગ્યો. પ્રથમ તત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયો, પછી ઈતિહાસ અને છેવટે નવલકથા પણ ગદ્યમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. આપણા ગુજરાતિ સાહિત્યમાં પણ સદેવંત સાવળિંગા, ગજસામારુ વગેરે સામાન્ય જન મંડળમાં વંચાતી કહાણીઓ કવિતામાં જ રચાયલી છે, તેમ સામળભટ તથા પ્રેમાનંદની રસિક વાર્તાઓ પણ કાવ્ય રુપે જ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ગદ્યમાં લખાયલી નવલકથા આપણી ભાષામાં ઘણી જ થોડી જાણવામાં આવી છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા પછી ગદ્યમાં લખાયલા અનેક વાર્તાના ગ્રંથો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવો જ યુગ વર્તાવા માંડયો છે, અને યુવાન વિદ્વજ્જનોમાં સારા ગ્રંથો લખી ખ્યાતી મેળવવાનો ઉત્સાહ વધ્યો છે. આ સર્વ પરિણામથી જ ગ્રંથકાર પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કંઈક અંશે ફળીભુત થયેલો માને છે.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતાં જ ખપી જવાથી ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાની જરુર પડી તે જ દર્શાવી આપે છે કે આ ગ્રંથને વિદ્યાવિલાસી વાચકવર્ગે કેવા પ્રેમ ભાવથી વધાવી લીધો છે! આ તેમના ઉદાર ભાવને માટે ગ્રંથકાર તેમનો અંતઃકરણ પુર્વક ઉપકાર માને છે.

મુંબઈ નગરી.
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૯ રામનવમી.
તા૦ ૨૬મી માર્ચ ૧૮૯૩.

મા. નં.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

એક વર્ષના અલ્પ સમયમાં બે આવૃત્તિયો ખપી જવાથી પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી છે. ચોથી આવૃત્તિ કરતાં આમાં કાંઈ વિશેષ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ ગ્રંથમાં વપરાયલા ફારસી ભાષાના શબ્દો તથા વાકયોની જોડણીમાં મ્હારા મિત્ર રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલની મદદ લઈ સુધારો કર્યો છે. એ માટે આ સ્થળે તેમનો ઉપકાર માનું છું. સુજ્ઞવાચક વર્ગનો તેમના આશ્રય માટે પુનઃ ઉપકાર માનવાની અનુજ્ઞા લઉં છું.

મુંબઈ.
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૦ અષાઢી એકાદશી
તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૮૯૪.

મા. નં.

કરણ ઘેલો.

ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા.

પ્રકરણ ૧લું.

એક ભાટના કવીત ઉપરથી જણાય છે કે, ગુજરાત એટલે ગુર્જર દેશમાં સંવત ૮૦૨ એટલે ઇસવી સન ૭૪૬ ના વર્ષમાં એક શેહેર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મહા વદ સાતમ ને શનિવારે પાછલા પહોરના ત્રણ વાગતે વનરાજનો હુકમ જાહેર થયો. જ્યોતિષ વિદ્યામાં ઘણા પ્રવીણ એવા જૈન માર્ગના જોશીઓને બોલાવી પ્રશ્ન કીધો. તે વખતે તેઓએ એ શેહેરના જન્માક્ષર તપાસીને પ્રકટ કીધું કે ઇસવી સન ૧૨૯૭ માં તે નગરનો નાશ થશે. આ નવા શેહેરનું નામ અણહિલપુર પાટણ પાડ્યું. હમણાં તે પાટણ અથવા કડીપાટણ એ નામથી ઓળખાય છે. પાટણ શેહેરને હમણાં જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે ત્યાં આગળ પૂર્વે એક મોટું તથા આબાદ શેહેર હતું એવી ઘણી જ થોડી નીશાની માલમ પડે છે. શેહેરના કોટની આસપાસ ઊંડું ખોદતાં કોતરેલા આરસના પથ્થર નીકળે છે. વળી ત્યાંનાં રજપૂત રાજાઓએ વાવ, કુવા, તળાવ, દેહેરાં વગેરે બાંધેલાં તેઓ ઉપર કાળચક્ર ફરવાથી, મુસલમાન લોકોના ધર્માંધપણાથી, તે સ્થળે ઘણીએક લડાઇઓ થવાથી, તથા મરાઠાઓના અજ્ઞાનપણા અને પૈસાના લોભથી જે તેઓમાંનાં થોડાંએક બચેલાં છે તેઓ ભાંગીતુટી અવસ્થામા હમણાં નજરે પડે છે; તો પણ એ તો નિશ્ચય કે, એ શેહેર આજથી ૭૦૦ વર્ષ ઉપર એક મોટા રાજાની રાજધાની હતું. તેનાં મહત્વ તથા શોભા વિશે ઘણાએક કવિઓ તથા ઇતિહાસકર્તા લખી ગયા છે. કુમારપાળ ચરિતના લખનારે એ શેહેરનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કીધું છેઃ—

"અણહિલપુરનો ફરતો ઘેરાવ ૧૨ કોસનો હતો; અને તેમાં ઘણાંએક દેવાલય તથા વિદ્યાશાળા હતી. ચોરાસી ચકલા, ચોરાસી ચૌટાં, અને તેમાં સોનાના તથા રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ હતી. પ્રત્યેક વર્ગના લોકોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. તેમ જ હાથીદાંત, રેશમી કાપડ, હિરા, મોતી, માણેક વગેરે વ્યાપારની વસ્તુઓ વેચવાની જુદી જુદી જગા હતી. નાણાવટીનું એક જુદું ચૌટું હતું;

નહાતી વખતે ચોળવાની તથા સુગંધીદાર વસ્તુઓનું એક ચૌટું, વૈદોનું એક, કારીગરોનું એક, સોનીઓનું એક, રૂપાના ઘાટ ઘડનારાઓનું એક, ખલાસીઓ, ભાટ, તથા વહીવંચાઓનું એક, એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. નગરમાં અઢારે વર્ણનો વાસો હતો, અને સઘળા લોકો ઘણા સુખી હતા. રાજાના મેહેલને લગતાં જુદાં જુદાં ઘણાંએક ઘરો હતાં. લડાઇનાં હથિયારોને વાસ્તે, હાથી, ઘોડા, રથને વાસ્તે, તથા હિસાબી મેહેતાઓ અને દરબારી અમલદારોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઘર હતાં. પ્રત્યેક જાતની વ્યાપારની જણસને માટે જુદા જુદા પુરજા હતા. ત્યાં માલની આવકજાવક તથા વેચાણનું મેહેસૂલ વસૂલ કરવામાં આવતું હતું. માલમાં તેજાના, ફળ, કરિયાણાં, કપૂર, ધાતુઓ તથા તે શેહેરની અને બીજાં શેહેરોની પેદાશની હરેક કિમતી વસ્તુઓ હતી. આખા જગતનો વ્યાપાર આ શેહેરમાં ચાલતો હતો. દરરોજ એક લાખ તનખા મેહેસૂલ ઉપજતી હતી. જો કોઈ પાણી માગે તો તેને દુધ આણી આપવામાં આવતું. ત્યાં ઘણાંએક જૈન ધર્મનાં દેહેરાં હતાં; અને એક તળાવને કાંઠે **સહસ્રલિંગ** મહાદેવનું દેવાલય હતું. ચંપા, નાળીએરી, જાંબુડા, ચંદનવૃક્ષ, આંબા વગેરે ઝાડોની ઘટા નીચે લોકો આનંદથી ફરતા. એ ઝાડોને વીંટલાયલા જાતજાતના વેલાઓ હતા; અને તેઓની પાસે અમૃત જેવાં મીઠાં પાણીના કુંડ હતા. ઇહાં વેદ ઉપર વાદ થતો હતો, અને તેથી શ્રોતાજનોને ઉપદેશ થતો હતો. ત્યાં જૈન માર્ગના ધર્મોપદેશકોની તથા એકવચની અને વ્યાપારનાં કામમાં પ્રવીણ એવા વ્યાપારીઓની ખોટ ન હતી. વ્યાકરણશાળા પણ ઘણી હતી. **અ**ણહિલપુર માણસનો સાગર હતું; જો એક મહાસાગરનું પાણી માપી શકાય તો જ ત્યાં રહેનારા માણસોની સંખ્યા ગણી શકાય. લશ્કર પણ ઘણું હતું અને ઘંટવાળા હાથીઓની પણ કાંઈ કસર ન હતી.”

ઉપલા વર્ણનમાં ઘણીએક અતિશયોક્તિ છે ખરી, તોપણ એટલું તો ખરું કે, **અ**ણહિલપુર પાટણ એકવાર ઘણું દ્રવ્યવાન, મોટું તથા શોભાયમાન શેહેર હતું. ઇસવી સન ૧૨૯૬ અથવા સંવત ૧૩૫૨ ના **આ**શ્વિન સુદ ૯ એટલે જે દિવસે આપણી વાતનો આરંભ થાય છે, તે દિવસે તે શેહેરમાં બ્રાહ્મણવાડો ઘણો રળિયામણો દેખાતો હતો. ઘેરેઘેર બારણે તોરણ બાંધેલાં હતાં. આંગણાં આગળ સુંદર રંગના સાથિયા પુરેલા હતા; રસ્તામાં લોકો ઘણા આનંદથી હરફર કરતા હતા. બ્રાહ્મણો ધોતીયું, અંગવસ્ત્ર તથા પાઘડી અને કેટલાએક તો ટોપી પણ પહેરીને ઘણી ઝડપથી કાંઈ અગત્યના કામને અર્થે જતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા હતા. તેઓએ કેટલીએક મુદત થયાં હજામની સાથે ભારે દુશમની કીધી હોય એવું તેઓનાં મ્હોં ઉપરથી જણાતું હતું. ચોમાસું બેસવાની થોડી વખત પહેલાં જ્યારે ખેતરમાં ઘરડા ખુપરા કાઢ્યા નથી હોતા તે વખતે તે ખેતર જેવાં જણાય છે તેવાં તેઓનાં માથાં, દાહાડી તથા ગાલ હતા. એવા કેટલાએક બ્રહ્મદેવો તે બ્રાહ્મણવાડામાં એક મોટી હવેલીમાં જતા હતા. તે હવેલી ઘણી મોટી તથા શોભીતી હતી. તેને ચાર માળ હતા; અને તેનો બહારનો દેખાવ ઘણો ભભકાદાર હતો. તેને ફરતો મોટો કોટ હતો; તેની એક બાજુએ એક મોટો દરવાજો હતો; અને તે ઉપર એક મેડી હતી. તેમાં તે દહાડે નોબત તથા શરણાઈ વાગી

રહી હતી; દરવાજામાં પેસતાં જ એક ખુલ્લું મેદાન હતું તેમાં ઘણા જ ખુબસુરત સાથિયા પુરેલા હતા. તે ચોગાનની ચારે બાજુએ ઉપર ફરતી અડાળી હતી; તેમાં એક તરફનીમાં હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનો રાખવામાં આવતાં હતાં, એક તરફ ગામના પટેલ, વાણિયા વગેરે બીજા લોકો જેઓ રાજા પાસે ઇનસાફ માગવા આવતા હતા તેઓ પડી રેહેતા હતા, એક તરફ કારકુન દફ્તર ઇત્યાદિ હતાં; અને ચોથી તરફની અડાળીમાં દેવડી, એટલે સિપાઈ, ચોકીદાર વગેરેને બેસવાની જગા હતી. એ દેવડીમાં ૭ ફીટથીઉં ચા શરીરે મજબૂત, વિક્રાળ મ્હોંના, માજરી આંખના, અને ભુરા નીમાળાવાળા કરણના વંશના કહેવડાવનારા કાઠી લોકો હતા. શરીરે ઠીંગણા પણ બાંધાદાર અને કંમરે તીરકામઠાં બાંધેલા કોળી; કાળા, જુસ્સાવાળા, લૂટનો ધંધો કરનારા અને લડાઈમાં બહાદુર એવા ભીલ લોકો; અને ઉપલા લોકો કરતાં નરમાશવાળા ચેહેરાના, સુધરેલી સ્થિતિના, તોપણ શૂરા રજપૂત સિપાઇઓ બેઠા હતા. ચોગાનની વચ્ચોવચ હવેલી તમામ પથ્થરની હતી, અને તેની ભીંત ઉપર ઝાડ, ફુલ, જાનવરો, માણસો વગેરે કોતરેલાં હતાં. બારીઓ અગરજો નીચી હતી તોપણ તેઓ આગળ પડતી હતી; અને તેથી જે રવેશ થયા હતા તેની નીચે ટેકા ઘણા જ નકશીદાર હતા. પેહેલા ઓરડા—એટલે પરસાળ—માં માળ ઉપર જવાની પથ્થરની સીઢી હતી, અને તેમાં ઘણાએક ઘરના ચાકરો બેસી ગપાટા સપાટા મારતા હતા. એ પરસાળ મુકયા પછી જે ઓરડો હતો તેની વચમાં એક મોટો ખુલ્લો ચોક હતો; અને તેની ચારે બાજુએ બેઠક હતી. વચલા ચોકમાં કેળના સ્તંભ દાટેલા હતા, તથા વચમાં વચમાં હજારી રાતા તથા પીળા ગલગોટાના રોપા ખોસેલા હતા. બેઠકના થાંભલાની વચ્ચે આંબાનાં પાતરાંનાં તોરણ બાંધેલાં હતાં, અને બીજા કેટલાએક ઠાઠમાઠથી તે જગા એક વૈકુંઠના ધામ જેવી લાગતી હતી. ચોકની મધ્યે એક મોટો કુંડ કરેલો હતો, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણો ઉઘાડે માથે બેઠેલા હતા. બેઠકમાં એક તરફ તમામ બાયડીઓ અને બીજી તરફ ભાયડાઓ બેઠેલા હતા. ત્રીજી તરફ રાજાના અંગના માણસો અને ચોથી તરફ આડોસી પાડોસીઓ જુદાજુદા વિષયો ઉપર વાત કરી તથા ઘણીએક વખત નીચે જે કામ ચાલતું હતું તે ઉપર ધ્યાન આપી કાળ ગમન કરતા હતા. તે દહાડે નવરાત્રીનો છેલ્લો દિવસ હોવાથી માતાનો હવન તે વખતે થતો હતો; બ્રાહ્મણો ઘણા જોશથી ચંડીપાઠના મંત્ર ભણતા હતા તેથી આખા દીવાનખાનામાં જે શોર થઈ રહ્યો હતો, જે તલની આહુતી આપવામાં આવતી હતી તે અગ્નિમાં પડતાં જ તડાતડ અવાજ થઈ બાહાર પડતા હતા, લીલોતરી તથા સહેલથી બળે નહી એવી વસ્તુઓ અગ્નિને અર્પણ કરતાં જ તેમાંથી જે ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળી સર્પાકારે ઉંચે ચઢી સ્વચ્છ આસમાની રંગના આકાશ જોડે મળી જતા હતા, વખતે વખતે મોટા મોટા શરવા ઘીએ ભરીને કુંડમાં રેડતા ત્યારે જે મોટા તાપના ભડકા થતા હતા, તેમ જ એક તરપ નાગરની નાજુક તથા રૂપાળી સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્ર તથા આભૂષણ સહિત બિરાજેલી હતી, અને તેમની સામે મોટાં પાઘડાંવાળા પણ ગૌર વર્ણના અને ખૂબસૂરત નાગર ગૃહસ્થો તથા બીજા પુરુષો બેઠા બેઠા પાનસો-

પારી ખાતા હતા, એ સઘળાઓની વાતચિતથી જે ગણગણાટ થઈ રહ્યો હતો, એ સર્વની તો કલ્પના માત્ર થઈ શકે, પણ યથાસ્થિત બ્યાન કરવાને તો કોઈ કવિરાજ અથવા ચિત્રવિદ્યામાં કુશળ પુરુષ જરુર જોઈએ.

જે ઠેકાણે ગામોના પટેલ બેઠા હતા ત્યાં સૌથી કદાવર તથા દેખીતો હોશિયાર **ભાણો** પટેલ હતો. તે જાતનો કણબી હતો. અને તેને પટેલાઈમાં રાજાની તરફથી ઘણાં વીંઘાં જમીન મળેલી હતી; તે સિવાય તે ઘણાંએક પરગણાંઓ ઇજારે રાખી તેઓની આમદાની વસૂલ કરી રાજાને ત્યાં ભરતો. તેની ઉમર આસરે ત્રણ કુંડીવર્ષની હતી, પણ "સાઠી બુદ્ધિ નાઠી" એ કેહેવત તેણે જુઠી પાડી હતી. તેનું શરીર ખાધેલ પીધેલ હતું; અને તેનું મન તેની જુવાનીના વખત જેવું જ તીવ્ર હતું, એટલું જ નહી પણ પ્રત્યેક વર્ષના અનુભવથી તેની અક્કલમાં વધારો થયાં કરતો હતો. તે સિવાય પાછલા વખતના રાજાઓ ખેડુતની સાથે કેવી રીતે ચાલતા હતા, તેઓના વખતમાં જમીનનો દર કેટલો હતો, તથા તે કેવી રીતે વસૂલ કરવામાં આવતો હતો, એ વગેરે જમીન સંબંધી તમામ હકીકત તેની યાદદાસ્તના ખજાનામાં ભરેલી હતી. તેની સામેની બેઠકમાં જેઠાશા નામે શ્રાવક બ્યાપારી ઉંચી તથા માનવાળી જગાએ બેઠો હતો. એ શખ્સ લાખો રૂપીયાનો વ્યાપાર જમીન ઉપર તથા દરિયા ઉપર ચલાવતો. તેની પેહેડીઓ ગામેગામ હતી. તેની સાખ એટલી તો હતી કે તેને નામે જંગલમાં પણ રૂપીયા મળી શકે. તેનાં વહાણો દેશાવર ખાતે ઘણાંએક ફરતાં અને તેની દોલત લાખો તથા કરોડોથી ગણાતી. મુખમુદ્રા જોવાથી જેઓ માણસના ગુણ, બુદ્ધિ તથા સ્વભાવની પરીક્ષા કરે છે તેઓ જેઠાશાનું મ્હોં જોઇને ઘણું ગુંચવાયા વિના રહે નહી. પૈસા મેળવવાને તથા તેને સાચવી રાખવાને અને વ્યાપાર બરોબર ચલાવવાને જે અક્કલ જોઇએ છે તે તેની શિકલ જોતાં તેનામાં છે એમ શોધી કાઢવું મુશ્કેલ હતું. તેનું શરીર એટલું તો જાડું હતું કે જો તે એકાએક મરી જશે તો તેને ઉંચકી શી રીતે લઈ જવાશે એ વિશે તેની ન્યાતના લોકોને ભારે ફિકર હતી. તેમાં ચરબી એટલી તો હતી કે તેનું પેટ ઝુલી ગયું હતું. અને તેના વાટા એવા તો મોટા અને જાડા હતા કે, જો કોઈ નાની વસ્તુ તેમાં ભરાઈ જાય તો વર્ષોના વર્ષો સુધી તેમાં રહે અને તે તેના જાણ્યામાં પણ ન આવે. તેની બોચી આગળ એક એવો જાડો વાટો વળ્યો હતો કે હજામત કરાવતી વખતે હજામને તેને ઉચકી બોડતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી હશે. તેનું મ્હોં પણ તેવું જ મોટું હતું. તેની આંખ ખાડામાં પેસી ગયલી તથા ઝીણી હતી, અને વારેવારે પલકારા માર્યાં કરતી તે ઉપરથી જણાતું કે તેને સોનું રૂપું જોવા ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. એવો જેઠાશા તે વખતે હીરા મોતીનાં ઘરેણાં પેહેરીને બેઠો હતો. તે **આદિનાથ**નો ભક્ત હતો તેથી માતાના હવન ઉપર તેને કાંઇ આસ્થા ન હતી, તથા તે જોવાથી અને બ્રહ્મવચન સાંભળવાથી પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થશે એમ તે માનતો ન હતો, તોપણ ઘરધણીને માત્ર ખુશ કરવાની મતલબથી તે ત્યાં આવી બેઠો હતો.

નાગર ગૃહસ્થોની ટોળીમાં એક પુરુષ વિશેષે કરીને તેજસ્વી તથા જોવા

લાયક હતો. તે એક મોટા રૂપાની ભમરીવાળા પાટલા ઉપર બેઠેલો હતો. તેના શરીર ઉપર ફક્ત ધોતિયું તથા ઘણી ઉમદા કાશ્મીરી શાલ હતી. હાથે હીરાની પોહોંચી તથા બાજુબંધ હતા, અને આંગળીએ હીરા, માણેક વગેરેની ચળકતી વીંટીઓ હતી. કોટે કેટલીએક વટાણા જેવડાં મોતીઓની માળા તથા હીરાનો કંઠો હતો, અને કાન પણ તેથી વધારે મોટા તથા પાણીદાર મોતીથી શણગારેલા હતા. તેના દેખાવ ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે તે કોઈ મોટો માણસ છે, અને તેને જોઈને કોઈને પણ તેને માન આપ્યા વિના ચાલે જ નહી એવો તેનો દમામ હતો. તેનું કદ મધ્યમ હતું. તેના શરીરનો બાંધો છેક જાડો તો ન કહેવાય, તોપણ તેનું વલણ કાંઈએક જાડાશ ઉપર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘણો સફેદ હતો; તેનું મ્હોં જરા લંબગોળ હતું; અને નાક કાન પણ ઘણાં ઘાટદાર હતાં. તેની આંખ ચપળ તથા બુદ્ધિના તેજવાળી હતી. આ ગૃહસ્થ જાતે **નાગર** બ્રાહ્મણ હતો, અને તેનું નામ **માધવ** હતું. તે કરણરાજાનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે પોતાના બુદ્ધિબળે તે રાજા ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પુછ્યા સિવાય રાજા કાંઈ કામ કરતો નહતો. સઘળું કામકાજ તે જ કરતો. રાજા તો પુતળા જેવો હતો, અને ખરેખરો રાજા પોતે જ હતો. એ કારણથી સઘળા લોકો તેનાથી દબીને ચાલતા, તેને માન આપતા, અને તેને ખુશ કરવાને વાસ્તે જ ઘણાએક આ પ્રસંગે તેના ઘરમાં એકઠા થયા હતા.

હવનનું કામ હવે પુરૂં થવા આવ્યું. છેલ્લાં નાળિયેરની આહુતિ આપવાને અગ્નિને વધારે જાગૃત કીધો. બ્રાહ્મણો વધારે જોરથી ભણવા લાગ્યા. સઘળા લોકો સમાપ્તિની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. સઘળે ગડબડાટ થઈ રહી, કુંડમાંથી અગ્નિનો ભભુકો ઉઠ્યો. અને માતાનું છેલ્લું બળિદાન આપવામાં આવ્યું. તે ક્ષણે "જે અંબે" "અંબેમાતેકી જે" એવો મોટો પોકાર પડ્યો. નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પોતાની જગો ઉપરથી ઉઠીને કુદવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી સઘળું શાંત થયુ એટલે **વિજયાદત્ત** પંડ્યા જે **માધવ**નો કુળગોર હતો તે ચાંલ્લાની કુંકાવટી, હવનની આશકા તથા પ્રસાદ લઈને ઉઠ્યો. ગોર મહારાજને આવા શ્રીમંત યજમાન મળેલા તેથી તેને પૈસાની કંઈ ખોટ નહતી. તે શરીરે ઘણો સ્થૂલ હતો, અને તેનું પેટ એટલું તો મોટું હતું કે તેમાં સાત લાડુ ગોઠવાય તોપણ થોડી જગા ખાલી રહે. તેણે બાયડીઓ તથા ભાયડાઓને ચાંલ્લા કીધા, તે ઉપર ચોખા ચોઢ્યા, હવનની આશકા આપી, આશીર્વાદનો મંત્ર ભણી, થોડો થોડો પ્રસાદ સઘળા મોટી ઉમરવાળાને વ્હેંચ્યો. પછી નાનાં નાનાં છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવી તેઓને કુદાવ્યાં, નચાવ્યાં તથા ખાવાની લાલચને વાસ્તે કુતરાની પેઠે ગેલ કરાવી પ્રસાદ એકદમ ઉડાવ્યો, એટલે તેઓ ભોંય ઉપર પડી સાંભરવા મંડ્યાં. તે વખતની તેઓની બુમાબુમ, પ્રસાદ લેવાને માટે મારામાર તથા હડસેલા હડસેલી, અને માતાનું નૈવેદ પગ તળે છુંદાય નહી તે બાબદ તેમની ફિકર, તથા જેઓએ વધારે જબરાં હોવાને લીધે વધારે પ્રસાદ લીધો તેઓનો હરખ, અને જે બીચારાંની પાસે થોડો આવ્યો તેઓની દિલગીરી એ સઘળું જોઈને

બીજાં બધાંને ઘણી જ ગમત થઇ. પ્રસાદ વેંહેંચાઈ રહ્યો એટલે તમામ છોકરાં વેરાઇ ગયાં, તથા હવન પુરો થયો એટલે ઘણા ખરા જોવા આવેલા લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. બઈરાં પોતાને ધંધે વળગ્યાં, બ્રાહ્મણો દક્ષણા લઈ અનાજ વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે ધોતિયાને છેડે બાંધી લઈ બીજે ઠેકાણે હવન કરાવવા ગયા. તે ઠેકાણે માત્ર **માધવ** પ્રધાનજી, **જેઠાશા** શાહુકાર, **ભાણો** પટેલ, તથા વિજયાદત્ત પંડ્યા બેશી રહ્યા. તેઓને **માધવ**ની સાથે મિત્રાચારીનો દાવો તથા તેઓ શેહેરના મુખ્ય માણસ તેથી બીજા પારકા લોકોની પેઠે તુરત ઉઠી જવું તેઓને યોગ્ય લાગ્યું નહી તેથી તેઓ પ્રધાનજીના પાટલા પાસે ગાદી માંડી હતી ત્યાં તકીએ અઢેલીને બેઠા. થોડીવાર ચુપ બેઠા પછી **માધવ** બોલ્યો; "ગોર મહારાજ, હવન સારી પેઠે તો કીધો છે? કાંઈ ગડબડ ગોટા તો વાળ્યા નથી! કેમકે આજે ઘણે ઠેકાણે હવન થવાના, અને બ્રાહ્મણોનો કમાઈનો દહાડો એટલે તેઓને ઉતાવળ તો ખરી જ, અને તમારી નજર તમારા બ્રાહ્મણોને જેમ બને તેમ રળાવવાની એટલે કદાચ ગડબડ થઈ હોય. તમે કરો એવા તો નથી, તોપણ અમથું પુછું છું. ક્રોધ લાગે તો ક્ષમા કરજો."

આવા બોલ સાંભળીને ગોરમહારાજને ક્રોધ તો ચઢ્યો, પોતે માતા ઉપર અનાસ્થા રાખી પોતાના જાતભાઈઓને ફાયદો કરવા ઉતાવળ કરી, કર્મ બરોબર કરાવ્યું નહી, એવી યજમાનને શંકા ઉત્પન્ન થઈ તેથી જીવને જરા દિલગીરી પણ થઈ. પણ પ્રધાનજીના ગોર રાજદરબારમાં જનારા, તથા મોટાની ચાકરીમાં નીચાએ કેવી રીતે વર્તવું એ વિશે તેણે ઘણીએક વાર સાંભળેલું તેથી તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓ ઉપર અખતિયાર રાખવાની ટેવ પડી હતી; તેથી ગુસ્સો દબાવી દઈને તથા મ્હોં જેવું શાંત હતું તેવું રાખીને જવાબ દીધો "યજમાનરાજ! આવી વાત તમે કોઈ દહાડો મારી આગળ કીધી નથી, અને આજે આવાં વચન તમારા મ્હોંમાંથી નીકળેલાં સાંભળીને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે, અને તમારી મતિ કાંઇ બદલાઈ હોય એમ મને લાગેછે; અને જ્યારે આપ જેવા પુરુષની મતિ બદલાઇ ત્યારે આગળ કાળ કેવો આવશે તેનો મોટો ભય રહે છે. જે મોટી આદ્યશક્તિ, જેથી આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ, એવી **અં**બાભવાની તથા સઘળા જગતની માતા તેના હવનમાં મેં જાણીજોઈને ગફલત કીધી એવી શંકા પણ મારી આખી જીંદગીમાં આજે જ મારે માટે આવીછે. તમે જાણોછો કે જગતમાં જે સઘળા દેવોછે તેઓ કળિયુગમાં ઉંઘી ગયલા છે. જાગતીજોત **અં**બામાતા છે; તેનો પરતો કેટલોછે તે સઘળાનેમાલમ પડેછે. માતાનાં રૂપ જુદેજુદે વખતે જુદાંજુદાં દેખાયછે; એ સિવાય બીજા ઘણા ચમત્કાર ત્યાં જોવામાં આવેછે. અમથા અપશબ્દ બોલવામાં પાપ છે ખરું, પણ માતાની આગળ ભવાઈ કરતી વેળા નિર્લજ શબ્દો બોલવામાં જાત્રાળુઓ પાપ ગણતા નથી. આપણા લોકોના ધર્મમાં મદ્યપાન કરવાનો પ્રતિબંધ કીધેલો છે, છતાં પણ દેવીભક્તો તેનું પાન કરે છે. વળી કોઇપણ પ્રકારની હિંસામાં મોટામાં મોટું પાતક આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણેલું છે, તોપણ માતાનાં ધામમાં બકરાં, મુરઘાં, પાડા વગેરેનું બળિદાન કરવામાં આવે છે, અને તેથી

પણ વધારે આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે, એ પ્રમાણે વધ કીધેલાં પ્રાણી પ્રસાદની માફક વેંહેંચી લેવામાં આવે છે; અને ઘણાએક શખ્સો જેઓ બીજી કોઇપણ વખતે માંસ ભક્ષ કરતા નથી તેઓ આવે પ્રસંગે દેવીને પ્રસન્ન કરવાને માટે પોતાના બાપદાદાનો સંપ્રદાય તોડે છે; અને ધર્મશાસ્ત્રને પણ એક બાજુએ મુકેછે. અંબાભવાનીની યાત્રા કરવા લોક જાય છે ત્યારે તેઓને કેટલી હોશિયારી રાખવી પડે છે? તેલ તો ત્યાં મુદ્દલ જ વપરાય નહી. માતાના ધામ આગળ કોઈ દુરાચરણે વર્તે તો તેનાં માઠાં ફળ તેને તત્કાળ મળ્યાવિના રેહે જ નહી. માતાના કામમાં વર્ષોવર્ષ જે પ્રમાણે કરવામાં આવતું હોય તેમાં જો જરા પણ ફેરફાર કીધો તો માતાજી કોપાયમાન થાયછે, અનેએ પ્રમાણે કરોહું બદલનારને કોઈપણ પ્રકારે શિક્ષા થયા વિના રેહેતી નથી. નવરાત્રના નવ દહાડા સમીસંધ્યાએ માતાજી પોતાની સહિયરોને સાથે લઇ રથમાં બેશી આકાશમાર્ગે જાય છે, તે વખતે ઉઘાડે માથે જો કોઈ અગાસી, ચોક અથવા બીજી ખુલ્લી જગામાં બેસે તો તેના માથા ઉપરથી તે રથ ફરીજાય, અને તેને તે વર્ષમાં કાંઇ રોગ થયા વિના રેહે નહી. એ સિવાય માતા આગળનો દીવો તથા તેને લગતી ઘણીએક વસ્તુઓમાં હોશિયારી રાખવાની છે. આ પ્રમાણે હું દેવીનું મહાત્મ તથા પરતો જાણુંછું તે છતાં હવન કરવામાં ગડબડ કરૂં એ વાત કાંઈ સંભવિત છે? બાપજી! તમે બ્રાહ્મણના રળતરની વાત કહી તે સાંભળીને મારૂં હૈયું ઉભરાઇ આવે છે. બ્રાહ્મણોના તો દાહાડા ગયા અને તેઓની કમાઈ સુકાઈ ગઈ. શી વાત કહેવડાવો છો? બાપજી, બ્રાહ્મણો બિચારાનું હમણાં કાંઈ વળતું નથી. યુગ બદલાઈ ગયો. રાજા અને પ્રજા એ બંનેમાંથી ભક્તિ ઉડી ગઈ. પરમેશ્વર ન કરે પણ રાજની ખરાબી એ પાપને લીધે થશે. લાહોર, દિલ્હી તરફ મ્લેચ્છ લોકો હિંદુ રાજાને ધુળધાણી કરતા જાય છે. એ જ પાપે સોમનાથ મહાદેવનું ખંડન થયું; અને આ દેશના રાજાની પણ ઘણી દુર્દશા થઈ. પણ હજી આગલા રાજાનાં સુકૃત આડાં આવે છે, અને તેથી દેશનું રક્ષણ થાય છે. તમારા સરખા ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ પ્રધાનજી છે એટલે આ રાજ્યમાંના બ્રાહ્મણોને બેશક લાભ છે જ. આગલા રાજાની તો શી વાત થાય? સાંભળો મહારાજ, હું એક દૃષ્ટાંત આપું.

જ્યારે મૂળરાજ વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેનાં પાપથી મુકત થવાને તથા શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) ગયો. બધા તીર્થમાં શ્રીસ્થળ વધારે પવિત્ર ગણાય છે. તે લક્ષ્મી આપનાર છે, અને જે તેને જોય છે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. ગયાજીથી સ્વર્ગ ત્રણ યોજન આઘું છે, પ્રયાગથી દોઢ યોજન છે, પણ શ્રીસ્થળ જ્યાં સરસ્વતી નદી પૂર્વતરફ વહે છે ત્યાંથી તો તે એક જ હાથ આઘું છે એમ લોકો માને છે. એ તીર્થે તેણે સઘળાં પવિત્ર સ્થળોથી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. જ્યાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાંથી એકસો ને પાંચ બ્રાહ્મણ આવ્યા; સો સામવેદી ચ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા, બસેં કન્યાકુબ્જમાંથી; સૂર્યસરખા તેજસ્વી સો કાશીથી; બસેં ને બોતેર કુરૂક્ષેત્રથી; ગંગાદ્વારથી સો; નૈમિષારણ્યથી સો; અને કુરૂક્ષેત્રથી વળી વધારે એકસો બત્રીસ આવ્યા. રાજાએ બ્રાહ્મણોની આગળ સાષ્ટાંગ દંડ-

વત કીધા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદ દીધો. પછી હાથ જોડીને રાજા બોલ્યો: "તમારી કૃપાથી જન્મ લીધાનો લાભ મને મળ્યો. મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે, માટે અરે બ્રાહ્મણો કૃપા કરીને મારૂં રાજ, ધન, હાથી, ઘોડા, ઇત્યાદિ જે ઇચ્છામાં આવે તે લો. હું તમારે શરણેછું, અને તમારો દાસ છું." બ્રાહ્મણો બોલ્યા; "રાજાધિરાજ, અમારાથી રાજ ચલાવી શકાય નહી, ત્યારે તેનો નાશ કરાવવા શા સારૂ અમે તે લઈએ. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે ક્ષત્રિયો પાસેથી બળાત્કારે પૃથ્વી લઈ બ્રાહ્મણોને એકવીશવાર આપવા માંડી, પણ બ્રાહ્મણોએ તે લીધી નહી." રાજા બોલ્યો "હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ. તમે તમારૂં ખટકર્મ કરો, અને કાંઇ ચિંતા ન કરો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા: "પંડિતો કહી ગયા છે કે જેઓ રાજા પાસે રેહે છે તેઓના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે. રાજાઓ અહંકારી, કપટી, તથા સ્વાર્થી હોય છે, માટે રાજાધિરાજ જો તમારી દાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો આ મોટું તથા રમણિય શ્રીસ્થળ અમને આપો એટલે અમે ઇહાં સુખેથી રહીશું. જે સોનું, રૂપું, હીરા વગેરે બ્રાહ્મણોને આપવાં હોય તે સઘળું એ શેહેરને શોભાયમાન કરવાને ખરચો." રાજા આ વાત સાંભળી ઘણો ખુશ થયો અને તેઓને પગે પડીને ગાય, સોના હીરા વગેરેના હાર ટાંગેલા રથ, તથા બીજી દક્ષણાની સાથે શ્રીસ્થળ આપ્યું, વળી મૂળરાજે દશ બ્રાહ્મણને દક્ષણા સહિત સુંદર તથા દ્રવ્યવાન સિંહપુર (સિહોર) ગામ આપ્યું. સિદ્ધપુર અને સિહોરની પડોસમાંનાં બીજાં કેટલાંએક ગામો તેણે બીજા બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. વળી તેણે સોમવલ્લીમાં મગ્ન રેહેનારા છ બ્રાહ્મણોને સાઠ ઘોડા સહિત સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) આપ્યું. સિદ્ધરાજે આ બક્ષિસ મંજુર કીધી; અને બાલાક (ભાલ) દેશમાં સો ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. તે વખતે સિહોરની આસપાસ વાઘ અને બીજાં પ્રાણઘાતક પશુઓનો ભય હતો તેથી બ્રાહ્મણોએ તેને બદલે ગૂજરાતમાં રેહેવાની રજા માંગી, ત્યારે રાજાએ તેઓને સાબરમતી નદી ઉપરનું આશાંબીલી ગામ આપ્યું. અને સિહોરમાંથી જેટલું અનાજ લઈ ગયા તેટલાં ઉપરથી દાણ માફ કીધું. ધન્ય છે એ રાજાઓને તથા તેઓના માતાપિતાને. તેઓએ તો પોતાના દેહનું સાર્થક કીધું. તેઓ તો ચોરાસી લાખના ફેરામાંથી ટળ્યા. હમણાં તેઓ આકાશમાં તારા થઈ પ્રકાશતા હશે. એટલી વાત કહી વિજયાદત્ત મહારાજ મોટો નિશાસો મુકી ચુપ રહ્યા.

બ્રાહ્મણનુ એટલું દુઃખ સાંભળીને ભાણા પટેલથી પોતાનું તથા બીજા ખેડુત લોકોનું દુઃખ કહ્યાવિના રેહેવાયું નહી. તે બોલ્યો, "ભાઈ, એકલા બ્રાહ્મણની જ અવસ્થા આવી થઇ એમ નથી. ખેડુત લોકોની દશા પણ હાલને સમયે સારી નથી. હોણ વરસાદ જોઇએ તેટલો આવ્યો નથી, તેથી પાક પણ વર્ષોવર્ષ જેવો થયો નથી, તે છતાં પણ ઉઘરાતદાર મેહેતો કેહે છે કે દરબારી ભાગ મારી ઠોકીને લીધામાં આવશે. અમારા ઉપર કાંઇ થોડો જુલમ છે? ગામની ખળીમાં અમારું અનાજ ભરવાની શરતે અમને કાપણી કરવા દેછે. જુદા જુદા માલીક તેઓના અનાજના જુદા જુદા ઢગલા કરે છે. બળદવડે અનાજ જુદું પાડે છે. પછી

જમીનદાર, પટેલ, કારભારી, અનાજ માપનારા વાણિયા, ખેડુત અને ચોકીદાર એ સઘળા ખળીમાં એકઠા થાય છે, પેહેલાં તો અનાજનો ચાળીશમો ભાગ રાજાનો જુદો કાઢે છે. પછી તેથી કાંઇ થોડું કારભારીને માટે, રાજાના પાટવી કુંવરના ખાનગી ખરચને વાસ્તે, ગામના ચોકીદારને, અનાજ માપનાર વાણિયાને, ગામના પટેલને, દેવી અથવા વિષ્ણુના દેવસ્થળને વાસ્તે, તળાવને સારૂ, કુતરાને માટે અને એમ બીજા ઘણાએકને આપવામાં આવે છે. જ્યારે માપવાનું કામ પૂરૂં થાય છે ત્યારે ખેડુત જોરથી ટોપલા ઉપર હાથ નાખે છે, અને કેહે છે કે હવે બસ થયું. બાકી જેટલૂં અનાજ રહ્યું તે ખેડુત તથા જમીનદાર બરાબર હિસ્સે વેહેંચી લેછે. એટલું થોડું ખેડુતને મળે છે. તે છતાં પણ જ્યારે રાજાને કુંવરી પરણાવવી હોય, અથવા એવો બીજો અગત્યનો ખરચ કરવો હોય, ત્યારે ખેડુત ઉપર ફાળો નાખે છે. વળી રાજકુટુંબના વહીવંચા ભાટને અથવા કોઇ ભિક્ષુકને હરેક હોળ ઉપર જુજવી કર કરી આપે છે, અથવા ખળીમાંના અનાજના ઢગલામાંથી કેટલાંએક માપાં અનાજ લેવાનો હક કરી આપે છે. એ પ્રમાણેનો કર એક વર્ષ લેવામાં આવે છે. અથવા વર્ષોવર્ષ ચાલુ રાખે છે, કોઇએક ગામની આમદાનીમાંથી કેટલાએક રૂપીયા વસુલ કરી લેછે. ખેડુત લોકોની સારા વર્ષમાં પણ જ્યારે આવી અવસ્થા છે, ત્યારે વરસાદની અછતને લીધે જ્યારે પાક ન થાય ત્યારે તો તેઓનું પુછવું જ શું? મંત્રી કેહેછે કે કાંઈ પણ છુટ મુકવામાં આવશે નહી, તમે રાજા આગળ જઇને નાનાં છોકરાંની પેઠે રડશો તથા કાલાવાલા કરશો અને પંચ માગશો તોપણ તમારી વાત ઉપર કોઇ ધ્યાન આપવાનુ નથી. તેનો વિચાર એવો છે કે રૈયતના ઉપર જરા પણ દયા કરવી નહી; અને એ વિચારને તે મજબુતી આપવાને વારેવાર આ કેહેવત કહ્યાં કરે છે કે 'રૈયત રાજા રામચંદ્રની પણ થઈ નથી.' પણ બાપજી, એ પ્રમાણે નથી. રૈયત તો રાજાના સ્થંભ છે; અને રૈયતવડે જગત જીવે છે; અને રૈયત સારાં કામની કદર જાણનાર છે. બાપજી! તમે તો જાણતા હશો કે, ભીમદેવના રાજમાં એક વર્ષ વરસાદ ન થયો તેથી ડંડાહી તથા વિશોપાક ગામના કુટુંબિક (કણબી) રાજાને તેનો અનાજનો ભાગ આપી શકયા નહી. તે વખતે રાજાએ તપાસ કરવાને તે ગામો ઉપર એક મંત્રી અથવા મેહેતાને મોકલ્યો. તેણે તમામ મિલકતવાળા ખેડુતને પકડીને રાજધાનીમાં લાવી રાજા આગળ રજુ કીધા. રાજાનો પાટવી કુંવર મૂળરાજ સત્યવાદી તથા એક વચની હતો. એક દીવસે સવારે રાજાના એક ચાકરને સાથે લઇને તે ફરતો હતો તે વખતે તેણે આ સઘળા લોકને ભયભીત થઈ માંહોમાંહે બડબડતા સાંભળ્યા. તરત તેણે ચાકરની મારફતે ખબર કઢાવી, અને તેઓની હકીકત સાંભળીને તેને એટલી તો દયા આવી કે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એકવાર મૂળરાજે અશ્વવિદ્યામાં એટલી તો કુશળતા દેખાડી કે રાજાએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. મૂળરાજે માગી લીધું કે કણબીઓનું ગણોત માફ કરવું. રાજાએ ઘણી ખુશીથી તેની વાત કબુલ કરી તેઓને બંધીખાનામાંથી છોડી મુકયા. તેઓ મૂળરાજને પગે પડ્યા. તેઓમાંના કેટલાએક જાથુ તેની સાથે રહ્યા, અને બીજાઓ જે પોતાને ગામ ગયા તેઓએ તેની કીર્તિ ઘણી

વધારી, પણ તે બિચારો મુળરાજ મરી ગયો. પછી બીજે વર્ષે જ્યારે પાક સારો થયો ત્યારે ચાલુ તથા પાછલા વર્ષનો રાજાનો ભાગ લઇને તે ખેડુતો આવ્યા. ભીમદેવે પાછલા વર્ષનો ભાગ લેવાની ના કહી; પણ ખેડુતોએ કાલાવાલા કરી માગી લીધું કે એ બાબતનો ફેંસલો કરવાને પંચ નિમવા જોઇએ. પંચે ઠરાવ કીધો કે બંને વર્ષના રાજાના ભાગ લેવા, અને તેની આમદાનીમાંથી મુળરાજના કલ્યાણને અર્થે ત્રિપુરૂષ પ્રસાદનું દેહેરું બાંધવું. ખેડુત લોકો તો એવા હોય છે. માટે બાપજી, મંત્રીના કહેવાથી કામ ના કરતાં ઉપલાં દૃષ્ટાંત ઉપર પણ વિચાર રાખજો." એ પ્રમાણે વાતની વાતમાં પોતાનું કામ કાઢી લઈ મનમાં ઘણો સંતોષ પામીને ભાણો પટેલ મુગો રહ્યો.

માધવે વિજ્યાદત્ત ગોરની તથા ભાણા પટેલની વાત લક્ષ દઇ સાંભળ્યા પછી જેહાશા તરફ ફરી તેને પુછ્યું "કેમ શાહ ! તમારે કાંઈ દુઃખ રડવું છે?" તે વર્ષે તેને વ્યાપારમાં નફો સારો મળ્યો હતો તેથી તેના મનમાં એવું હતું કે આખા જગતમાં વ્યાપારીઓ સુખી જ હોવા જોઈએ. તોપણ કાંઇ બોલવું તો જોઈએ માટે તે પોતાની બડાઈ કરવા લાગ્યો. "મ્હેં હોંણ સ્તંભતિર્થ તથા ભૃગુપુર (ભરૂચ) બંદરે ઘણુંએક મંજીષ્ટ (મજીઠ) મોકલ્યું છે. વળી બેટ દ્વારીકા, દેવપટ્ટણ, મહુવા, ગોપનાથ અને બીજાં બંદરોના મ્હારા આડતીયા લખે છે કે અમે ઘણોએક માલ તમારી તરફથી લીધો છે. તે બધામાંથી રોટલા ખાવા જેટલું કુટી કાઢીશું, હોંણ મળત તો વધારે, પણ સૂર્યપુર (સુરત) તથા ગણદેબા (ગણદેવી) બંદર આગળ મ્હારાં વાહાણ આવતાં હતાં તેમાંનો માલ ચાંચીયા લોકો લુંટી ગયા. તો પણ એટલું ભાગ્ય કે સોનાની મોહોર સંતાડી રાખી હતી તે બચી ગઇ; નહી તો હોંણ દેવાળું કાઢવાનો વખત આવત. બાપજી, કાંઇ વધારે તમને કેહવાનું તો નથી, પણ એ ચાંચીયા લોકોનો કંઈ બંદોબસ્ત થાય તો સારું, નહી તો અમારા જેવા વેપારીલોકનું સત્યાનાશ વળી જશે. વળી રાજ્યમાં જે માલ આવે છે તથા જાય છે તે ઉપર દાણ જરા વધારે છે. તેમાંથી કાંઈ ઘટારો થાય તો સારું. તમે શ્યાણા છો એટલે વધારે બોલવાની જરુર નથી. તો પણ જેમાં આપણો સ્વાર્થ રહેલો તેમાં બોલ્યા વગર પણ કેમ ચાલે? કહેવત છે કે 'માગ્યા વના મા પણ ન પીરસે.'

માધવે આ સઘળી વાત ઘણું મન દઇને સાંભળી. જો બને તો તે પ્રમાણે કરી લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. માધવનું પ્રધાનપણું કાંઇ તેના બાપ દાદાથી ઉતરેલું ન હતું. તે કોઇ ગરીબ માણસનો છોકરો વડનગર શેહેરમાં જન્મ્યો હતો, અને તેની ઉમર ૧૬ વર્ષની થઇ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો. પહેલાં તો લસ્કરના સીપાઈઓના પગાર વેંહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો; ત્યાં ચાલાકી, હોંશીયારી તથા પ્રમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઇ પડ્યો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી તેમાં માધવની હોંશીયારી તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દીવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો. અને કરણ રાજાએ ગાદી ઉપર નિર્ભય

થતાં જ માધવને મુખ્ય પ્રધાન પદ આપ્યું. દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાનની પદવી ઘણી ભારે તથા જોખમ ભરેલી હોય છે. રાજા તથા રૈયત બંનેને એકી વખતે ખુશ કરવાનું કામ હમેશાં મુશ્કેલ થઇ પડે છે. માધવ તે સઘળું સમજતો હતો. તેને લોકોમાં વહાલા થવાની તથા પોતાનું નામ લોકોને વાસ્તે સારાં તથા ઉપયોગી કામો કરી, અમર કરી લેવાની ઘણી હોંસ હતી; તો પણ રાજાની મેહેરબાની તે જ તેના અધીકારનો પાયો છે, એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો, તેથી ગમે તે પ્રકારે રાજાને રાજી રાખવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કીધો હતો. આગલા રાજાઓમાંના કેટલાએકના પ્રધાન વાણીયા હતા તેથી તે લોકો માનતા હતા કે માધવને પ્રધાનપદ મળ્યાથી તેમનો હક્ક ખોટો થયો, માટે હરેક પ્રસંગે રાજાની આગળ માધવની તેઓ ચાડી કરતા હતા. તેની સામે માધવને ઘણી યુક્તિઓ કરવી પડતી હતી. એ બધું કરવાની સાથે પોતાને વાસ્તે દ્રવ્ય એકઠું કરવા તરફ પણ તેની ઘણી નજર હતી, કેમકે તેનું પ્રધાનપણું કાયમ રહેશે એવો એક ક્ષણવાર પણ તેને પક્કો ભરોસો ન હતો. હવે પૈસા તો મેળવવા અને સાધન તો થોડાં તેથી તે ઘણીવાર મોટા વિચારમાં પડતો હતો. રાજ્યની મર્યાદા ઉત્તર તરફ અચળગઢ તથા ચંદ્રાવતી, પશ્ચિમ તરફ મોઢેરા તથા ઝીંજુવાડા, પૂર્વ તરફ ચાંપાનેર તથા ડભોઇ, અને દક્ષિણ તરફ છેક કોંકણ સુધી હતી. પણ ભોળા ભીમદેવના મરણ પછી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ હતી. અચળગઢના પરમાર રાજાઓ ખંડણી બરાબર આપતા નહતા. બીજા ખંડીયા રાજાઓ પણ નામની તાબેદારીમાં હતા. તેથી જો કરણ રાજા શૂરો નીકળે, અને રાજધાનીનું સુખ મુકી તલવાર બાંધી આગળ પડે, તો જ રાજ્યની આગલી કિર્તિ પાછી આવે. પણ તેમ થવાને ઘણો સંભવ ન હતો. જો કરણ રાજા જય કરી આવે, જો કેટલાએક નાના રાજાઓ પોતાની ખંડણી આપવી જારી કરે, અને તેથી રાજ્યની આમદાનીમાં વધારો થાય, તો જ બ્રાહ્મણોને રાજી કરાય, તો જ ભાણા પટેલના કહેવા પ્રમાણે ખેડુતોને છુટ આપવામાં આવે, તથા જેઠાશાનો માગેલો દાણનો ઘટારો થઇ શકે. જો એ પ્રમાણે ન થાય, અને નહી થશે એવી તેની ખાતરી હતી, તો રૈયતને ખૂશ કરવી એ અશક્ય; માટે રાજાને રીઝવી જેમ બને તેમ પૈસા પોતાના ખજાનામાં ભરવા એ જ રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો. પણ તેમ કરવામાં જોખમ ઘણું હતું. પ્રધાનપણું કરવું અને ગોખરૂની શય્યા ઉપર સુવું એ બે બરોબર હતું. જ્યારે સઘળા નાખૂશ રહે, અને રાજા કાનનો કાચો, ત્યારે ગમે તેટલી ઉંચી પદવીનો શો ભરોંસો? વળી એવી રીતે વર્તી પોતે એકલાનું પેટ ભરી મોતે કે કમોતે મરવું એ વાત તેને જરા પણ ગમતી ન હતી. તેને કાંઇ છોકરાં નહતાં, અને હવે પછી કદાપિ થાય પણ નહી એવી બીક હતી. એ વાતથી તેના મનમાં નિરંતર શોક ઉત્પન્ન થતો હતો. કાળું ધોળું કરી પૈસા મેળવવા તે કોને વાસ્તે? પાછળ કોઈ ભોગવનાર ન મળે. પિત્રાઈઓ તેની દોલતને માટે લડી મરે, અને તેનો જરા પણ ઉપકાર માને નહી, એટલું જ નહી પણ ઉલટા તેની નિંદા કરવામાં સામેલ થાય; એવા વિચારથી તેના હૈયામાં જાણે જખમ વાગતા હોય તેવું દુઃખ થતું. વળી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેને પુત્ર

પરિવાર નહી તેના જીવતરને ધિક્કાર! તેની પાછળ પોક મુકનાર, આગ મુકનાર, તથા મૃત્યુસંસ્કાર કરનાર કોઇ નહી તેથી તેની મુઆ પછી શી ગતિ થશે એ વિશે પણ તેને ઘણો ભય રેહેતો હતો. પોતાનું નામ અમર રાખવાને માણસોને સ્વભાવિક વૃતિ હોય છે, અને એ નામ પોતાના વંશથી અથવા લોકોપયોગી કામથી કાયમ રહેછે. માધવને પોતાના વંશ તરફની કાંઈ આશા ન હતી, તેમ લોકોપયોગી કામો કરવાનો હજુ સુધી પ્રસંગ પણ મળ્યો ન હતો; તેથી અગર જો તે રાજમાં સૌથી શ્રેષ્ટ હતો, અગર જો રાજા તેને પુછ્યા સિવાય પાણી પણ પીતો ન હતો, અગર જો તેની ડોકી ધુણવાથી હજારોનાં નસીબ ખુલતાં, અને હજારો પાયમાલ થઇ જતા, અને અગર જો તેના ઉપર લક્ષ્મીની પણ કૃપા હતી તોપણ તે જ્યારે ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતો ત્યારે તેની અવસ્થા એવી થતી કે કોઇ ગામડીયો પણ તેની અદેખાઈ ન કરે.

પ્રકરણ ૨ જું.

આશ્વિન સુદ ૧૦ એટલે દશેરાની સવારે રાજાના દરબાર આગળ ભારે ગડબડ થઈ રહી હતી. ઘોડાવાળાઓ (રાવતો) દશેરાની સવારીને માટે ઘોડાને સજ્જ કરવામાં તથા તેને શણગારવામાં, મ્હાવતો હાથીને તે પ્રમાણે કરવામાં, તેમ જ રાજાના બીજા નોકરો રથ તૈયાર કરવામાં કામે વળગી ગયા હતા. ખવાસ, ગોલા, રાજાના ભાંડ, મલ્લ વગેરે લોકો પોતાનાં વાહનને માટે મોટી ફિકરમાં દેખાતા હતા. તે દહાડાને વાસ્તે સારાં લુગડાં તૈયાર કરાવવાને દરજીને ત્યાં દોડાદોડ થઈ રહી હતી. શહેરના સઘળા દરજી, ધોબી તથા મોચી તે દહાડાની આગલી રાત્રે જરા પણ સુતા નહતા; તેઓની સાથે તેમના કેટલાએક અધીરા ગ્રાહકો પણ જાગરણ કરવા લાગ્યા હતા; તેટલું છતાં પણ સવારે તેઓની દુકાને એટલી તો ભીડ થઈ રહી હતી કે કોઇ છુંદાઇ ન ગયું એ આશ્ચર્યકારક હતું. શહેરમાં ચોમાસાના વરસાદનું પાણી બહાર જવાને મોરીઓ છુટી મુકી હતી તે સઘળી લોકોએ તે સવારે બંધ કરી દીધી હતી, તેથી તે રસ્તો આરસી જેવો સાફ થઇ ગયો હતો. તે ઉપર પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઈને હાથવડે તથા લાકડાનાં ખીબાંવડે રમણિક સાથિયા પુરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પુરાયછે તે બાબે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. શેહેરમાં સઘળે ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો, અને પૂર આનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લુગડાં ઘરેણાં પેહેરીને મ્હાલતી હતી, અને વખતે વખતે તેઓના હૈયામાંથી હર્ષ ઉભરાઈ જતો હોય એમ તેઓના ગીત ગાવાથી જણાઇ આવતું હતું. સઘળી નિશાળોમાં છુટ્ટી હતી તેથી છોકરાઓનાં મ્હોં આનંદથી ભરપૂર હતાં; અને આણીગમ તેણીગમ દોડીને, કુદીને અને એવું બીજું નાના પ્રકારનું તોફાન કરીને તેઓ હર્ષને બહાર જવાનો રસ્તો આપતા હતા. જે ચૌટાંમાંથી સવારી જવાની હતી તે ચૌટામાંના દુકાનદારો સવારી જોવા આવનાર લોકો તેઓની દુકાનના ઓટલા ઉપર બેસવાનું ભાડું આપશે એ ઉમેદથી ઘણા ખુશમાં હતા. મીઠાઇવાળા,

માળી, રમકડાંવાળા, અને ખાવાનાંવાળા, અને બીજા કેટલાકોને તે દહાડે સારો વકરો થવાનો તેથી તેઓ પણ ઘણા જોશભેર ચાલતા હતા. છેલ્લે જેઓ નવ દહાડા ફળાહાર અને અપવાસ કરીને રહેલા હતા, અને જેઓ તે સવારે ચીમળાયલા તથા ભુખ્યા વરૂના જેવા બેઠા હતા તેઓ પણ આજે પારણાનું મિષ્ટાન્ન મળશે એ જ વિચારથી ઘણા આનંદભેર દેખાતા હતા.

રાજમેહેલ અથવા રાજપાટિકા કિલ્લામાં હતો; અને તેને લગતા બીજા ઘણાએક મેહેલો હતા. મુખ્ય મેહેલ જમીનથી ૫૦ ગજ ઉંચો હતો. તે કાળા પથ્થરનો બનાવેલો હતો; અને તેમાં ઘણેક ઠેકાણે સ્ફાટિકના પથ્થર વાપરેલા હતા. તે ચોખુણાકાર હતો. ફરતા કોટમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અષ્ટખુણ બુરજો હતા, અને તેઓના ઉપર ઘુંમટ કીધેલા હતા. આગલા દરવાજાનું નામ ઘટિકા હતું, અને તે દરવાજાની સામા ધોરી રસ્તા ઉપર ત્રિપોલ્ય એટલે ત્રણ દરવાજા હતા. મેહેલની ઉપર જમીનથી આસરે ૨૫ ગજને અંતરે મેહેલની તમામ લંબાઈ જેટલી એક અગાસી હતી. તે ઉપરથી આખું શેહેર નજરે પડતું હતું. એ અગાસીની નીચે ઘણાં સુન્દર કમાન હતાં, અને તેઓની બે બાજુઓએ કીર્તિસ્તંભ હતા. દીવાલો ઉપર ઘણી જ સુંદર નકશી કોતરેલી હતી, અને **રામ** તથા **રાવણ**ની લઢાઇ, **મ**હાભારતની લઢાઇ, કૃષ્ણનો રાસ, વગેરે ઘણાંએક ચિત્રો કોરી કાઢેલાં હતાં. મેહેલની માંહેની ભીંતો ભભકાદાર જુદા જુદા રંગોથી રંગેલી હતી, અને તેઓ ઉપર કેટલાએક તખ્તા તથા મોટામોટા આરસા જડેલા હતા. તે દીવસે સૂર્યોદયની તૈયારી થતાં જ રાજ્ય મેહેલમાં ચોઘડીયાં વાગ્યાં, નોબત ગડગડવા લાગી, તથા શંખનાદ થયો એટલે રાજાએ શૈયાથી ઉઠી પોતાના વહાલા ઘોડાને બહાર કઢાવી થોડોએક ફેરવ્યો. પછી દાતણ કરી સ્નાન કીધું; અને પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની પુજા ઘણાએક બ્રાહ્મણોની સમક્ષ કીધી. પછી બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ભણ્યા તેમને રાજાએ ધારા પ્રમાણે દક્ષણા આપી. બહાર જે હજારો ગરીબ ભુખે મરતા ભિખારીઓ એકઠા થયા હતા તેઓને અનાજ આપવાનો હુકમ કીધો. એ કામ થઇ રહ્યા પછી લુગડાં, ઘરેણાં પેહેરીને પોતે દરબારમાં જવા નીકળ્યો.

જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરાયું હતું તે ઘણો જ લાંબો પોહોળો તથા શોભાયમાન હતો. તેમાં સ્ફાટિકના કીર્તિસ્તંભો હતા. ભોંય ઉપર મોટી ગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના ઉપર સફેદ ચાદર બીછાવેલી હતી. બાજુઓ ઉપર તકીયા મુકેલા હતા અને જે બાજુ તરફ રાજગાદી હતી તે તરફ રાજાના કામદારોને માટે તેઓના જુદા જુદા હોદ્દા પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછી ઉંચાઇની બેઠકો બનાવેલી હતી. રાજાની ગાદી સઘળાથી ઉંચી હતી; તે કિનખાબની બનાવેલી હતી; તથા તે ઉપરની ચાદર બંગાળાની ઉંચામાં ઉંચી તથા મોંઘામાં મોંઘી મલમલની હતી. તકીયો પણ તેવો જ બનાવેલો હતો. પાસેની ગાદી યુવરાજ અથવા પાટવી કુંવરની હતી; પણ કરણ રાજાને કુંવર ન હતો તેથી તે ગાદી ખાલી પડેલી હતી. તેની પાસેની ગાદી ઉપર **માધવ** પ્રધાન બિરાજેલો હતો તેણે આ વખતે મંદીલની પાઘડી તથા કિનખાબનો ડગલો પેહેરેલો હતો, અને સોનું, મોતી, હીરા,

તથા બીજાં જવાહિરનાં ઘરેણાંની તેના શરીર ઉપર કાંઈ ખોટ ન હતી. તેની પાસે મુકુટધારી ઠાકોરો તથા મંડળેશ્વરો એટલે પરગણાના માલીકો બેઠેલા હતા. એક બે મંડળિક રાજા પણ હતા. બીજી તરફ ઊદેપૂર, જોધપૂર વગેરે બીજાં રાજ્યસંસ્થાનોમાંથી આવેલા સંધિવિગૃહિકો, જેઓનું કામ લઢાઈ તથા સલાહ કરવાનું હતું, અને જે દરબારમાં તેઓ રેહેતા હોય તેનાં કામકાજની ખબર પોતાના રાજાને કરવાનું હતું તેઓ, તથા સ્થાન પુરુષો જેઓ પારકા રાજ્યમાં જઇ ત્યાંના રાજ્યની નોકરીમાં રહેતા અને ત્યાંની ખબર અંતર પોતાના રાજાને કરતા તેઓ પણ હતા. વળી ત્યાં સામંત એટલે લશ્કરી અમલદારો પણ બેઠેલા હતા; તેઓનો દરજ્જો તેઓના હાથ નીચે જેટલાં માણસ હોય તે પ્રમાણે ગણાતો હતો. તેઓમાં મુખ્ય છત્રપતિ તથા નોબતવાળા એટલે જેઓના ઉપર છત્ર ધરી શકાય તથા જેઓની આગળ નોબત વાગી શકે તેઓ હતા. એક તરફ તલવાર, કટાર, બરછી, ઢાલ વગેરે શસ્ત્રવાળા સીપાઇઓ હતા; એ સિવાય વેદિયા, પંડિત, જોશી વગેરે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો જુદા બેઠેલા હતા; અને એ સઘળાઓની સામેની બાજુએ ભાટ, ચારણો, ચિતારા, ઘોડા ઉપર બેસતાં શીખવનારા, નાચતાં શીખવનારા, ભાંડ, જાદુગારો, ઇત્યાદિ બેઠેલા હતા. વળી એક ઠેકાણે ગુણિકા અથવા વારાંગના પણ કીમતી વસ્ત્ર તથા આભૂષણ પેહેરીને બેઠેલી હતી; અને તેની બેસવાની રીત, તેની આંખની ચપળતા, તથા તેના હાવભાવથી સઘળા મોહિત થતા હતા. એ પ્રમાણે તે દીવસે દરબાર ભરાયું હતું. એટલામાં સોનાની છડીવાળા ચોપદારો આગળ ચાલી "રાજાધિરાજ, ખમા-ખમાજી, અન્નદાતા" એવી નેકી પોકારતા સંભળાવવા લાગ્યા તે શબ્દ સાંભળી દરબારમાંના લોકોને માલમ પડ્યું કે રાજા પધારેછે. રાજા દરબારમાં આવતાં જ તમામ દરબારી લોકોએ ઉભા થઇ જુદી જુદી રીતે તેને માન આપ્યું. ચોબદારો વધારે બુમ પાડવા લાગ્યા, અને આખા દરબારમાં ગણગણાટ શબ્દ થઇ રહ્યો. રાજાજી ગાદીએ બેઠા. ચોપદાર બીજા લોકોને અંદર આવવા ન દેવાને દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા, અને દરબારી લોકો પોતપોતાને ઠેકાણે બેઠા.

કરણ રાજાની ભરજુવાની હતી. તેની ઉમર ત્રીશ વર્ષની હતી તેનું શરીર પરમેશ્વરની કૃપાથી, નાનપણથી અંગ કસરત કીધાથી, પાતળું તથા જોરાવર હતું તેની ચામડીનો રંગ ઘઉં વર્ણો હતો. તે શરીરે લાંબો હતો. તેનું મ્હોં લંબગોળ હતું. તેનું નાક સીધું તથા લાંબુ હતું. તેના ઓઠ નાના તથા બિડાયલા હતા, જેથી જણાતું કે તે ઘણો આગ્રહી, એટલે જે કામ મનમાં ધારે તે કર્યા વિના રહે નહી એવા સ્વભાવનો હતો. એ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખતે ઉતાવળથી તથા વગર વિચારે કામ કરતો, તેથી જ તેનું ઉપનામ ઘેલો પડ્યું હતું. તેની આંખ જરા લાંબી હતી, અને હમેશાં રતાશ પડતી રેહેતી તેથી તેનું રૂપ કાંઇક વિક્રાળ દેખાતું, અને તે જોઈને દુષ્ટ લોકો થથરી જતા. તેનામાં ક્ષત્રીનું ખરેખરું લોહી હતું. અને તેની હીમ્મતનાં સઘળે ઠેકાણે વખાણ થતાં હતાં. તેમાં મુખ્ય ખોડ બે હતી, એક તેનો ઉતાવળો તથા ઉન્મત્ત સ્વભાવ, અને બીજી વિષયવાસના. એ છેલ્લી ખોડ તેની આંખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી, તેમ તેની ખાનગી

ચાલચલણથી એ વાત સઘળાને જાણીતી હતી. તેનું કપાળ વિશાળ હતું, અને તેની ભમર જાડી તથા એકબીજાની પાસે પાસે આવી ગયલી હતી તેથી તેનામાં દૃઢતાનો ગુણ કોઈપણ જોનારને લાગતો. આ વખતે તેણે પોશાક ઘણો કીમતી પેહેર્યો હતો. માથાપર મંદીલની પાઘડી પેહેરી હતી, તે ઉપર હીરા તથા મોતીનો શિરપેચ બાંધેલો હતો. અંગરખું જરીનું હતું, અને એક કાશીની બનાવટનું શેલું કમરે વિટાળેલું હતું. જેમાં સોનાના મિયાનની તથા હીરે જડેલી મુઠવાળી તલવાર તથા હીરા મોતીએ જડેલું ખંજર ખોસેલું હતું. તેની ડોકમાં મોતીની માળાઓ તથા હીરાના કંઠા હતા. તેણે કીનખાબની સુરવાલ પેહેરેલી હતી, અને એક પગે સોનાનો તોડો હતો. જોડા મખમલના હતા તથા તે ઉપર સોનેરી ટીકડી ચોઢેલી હતી. તેને માથે મોરપીંછ હતાં, તથા આસપાસ બે ખિદમતગારો ચંમર કરતા હતા. એવી શોભાથી કરણ રાજા ગાદીએ બિરાજેલો હતો.

દરબાર ભરાતાં જ ત્યાં બેઠેલા બ્રાહ્મણો આશીર્વાદના મંત્રો ભણવા લાગ્યા. તે પુરા થયા પછી ગુણિકાએ થોડીવાર ગાયન ગાઈ, કટાક્ષ કરી તથા બીજા હાવભાવ દેખાડી રાજાનું મન રંજન કીધું. તે દહાડો દશેરાનો હતો માટે એક ભાટે ઉઠીને રામની લંકા ઉપર ચઢાઈ થઇ તેનું એક કવિત કહી સંભળાવ્યું. પછી બીજે ભાટ એક બીજું કવિત બોલ્યો તેમાં પાંડવો વૈરાટ નગરમાં ગયા તેનું વર્ણન કીધેલું હતું. તે બેઠા પછી પંડીતોએ વ્યાકરણનો થોડો વિવાદ ચલાવ્યો. પછી ચીતારાએ એક ઘણી રૂપાળી સ્ત્રીનું ચરિત્ર રાજાને નજર કરી તેનું રૂપ વર્ણવ્યું. એ થઈ રહ્યા પછી બીજું કાંઇ કામ તે દહાડે ન હતું. તેથી જુદા જુદા વિષય ઉપર સઘળા વાતો કરવા લાગ્યા.

એ સઘળું કામ થઈ રહ્યું ત્યારે સવારના દસ વાગવાનો વખત થયો હતો. રાજાનો જઠરાગ્નિ કાંઇ મંદ નહોતો તેથી દરબારમાંથી તે ઉઠ્યો. ચોપદારોએ ધારા પ્રમાણે નેકી પોકારી, કામદાર લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. રાજાએ ભોજન શાળામાં જઇ રૂપાના પાટલા ઉપર બેસીને સોનાની થાળીમાં યથારિથત ભોજન કીધું. ત્યાર પછી પાન સોપારી તેજાના વગેરે ખાધાં, અને સુવાના ઓરડામાં જઈ પલંગ ઉપર બેઠો. તે વખતે ત્યાં એક ભાટ તથા એક બ્રાહ્મણ જે રાજ્યગુરૂ હતો, તે હાજર હતા, તેઓને રાજાએ પોતાના પલંગ પાસે બોલાવ્યા. દરરોજ જમ્યા પછી ધર્મ, નીતિ તથા રાજ્ય સંબંધી જે વાતો શાસ્ત્રમાં લખેલી હોય તે બ્રાહ્મણોને મ્હોડે સાંભળવાની રાજાને ટેવ હતી, તે દીવસે રાજા બોલ્યો: "ગુરૂજી, આજે શા વિષય ઉપર વાત ચલાવીશું?" ગુરૂજીએ થોડોએક વિચાર કરી જવાબ દીધો, "રાજાધિરાજ, ઘણા દહાડા થયાં રાજાનો ધર્મ શો છે, અને રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ, એ વિશે આપ સાથે વાત કરવાનો વિચાર હતો પણ આજ સુધી તેમ કરવાની જોગવાઇ આવી નહી તેથી આજે તે વિષય આપણે ચલાવીશું, અને હું આશા રાખું છું કે આપ મારી વાત શ્રવણ કરી તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રયત્ન કરશો. ભાટે પણ શાસ્ત્રમાંથી તો નહી પણ લોકવ્યવહારથી એ વિષય ઉપર થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેથી તે પણ ગોર મહારાજ સાથે સામેલ થવાને જાગૃત થયો. ગોર મહારાજે

પહેલાં મહાભારતમાંથી નીચે પ્રમાણે એક વાત કહી.

"રાજા વીના કોઇ દેશ સુખી થઇ શકતો નથી. શરીરની સુખાકારી સદ્ગુણ, ઇત્યાદી કાંઈ કામ લાગતાં નથી. બે માણસ મળીને એકની મીલકત દબાવી પડે, અને એમ માણસો એક બીજાને ઉપદ્રવ કરે. એ પ્રમાણે જેમ જુદા જુદા પ્રકારનાં માંછલાં એક બીજાનો નાશ કરેછે તેમ માણસો પણ એક એકનો નાશ કરે. એ પ્રકારે માણસો એક બીજા ઉપર જુલમ નિરંતર કર્યા કરતાં હતાં. તે વખતે તેઓ રાજા માગવાને બ્રહ્મા પાસે ગયાં, બ્રહ્માએ મનુને રાજા થવાને કહ્યું. મનુએ જવાબ દીધો, "મહારાજ, હું પાપના કામથી બીહું છું. રાજ્યકારભારમાં જોખમ ઘણું તેમાં વિશેષે કરીને હમેશાં જુઠું બોલનાર માણસોને જવાબદારી વધારે છે." લોકોએ તેને કહ્યું, 'બીહીશો માં, તમને સારો બદલો આપીશું. પશુઓનો પચાસમો ભાગ, તેમજ સોનાનો તેટલામો ભાગ તમને મળશે. અનાજનો દશમો ભાગ તમને અપીશું અને તમારા ભંડારમાં વૃદ્ધિ કર્યા કરીશું. કન્યા ઉપર ઘટતું દાણ, તથા મુકદ્દમા અને જુગાર રમવા ઉપર કર આપીશું. વળી જેમ દેવતાઓ ઇન્દ્રરાજાને તાબે છે તેમ જ દ્રવ્ય વાળા તથા વિદ્વાન પુરુષો તમારા તાબામાં રહેશે. તમે અમારા રાજા થાઓ. તમે શક્તિવાન થશો. તમને કોઇ ભય પમાડી શકશે નહી, અને જેમ કુબેર યક્ષલોકો ઉપર સલાહ સંપથી રાજ્ય ચલાવે છે તેમ તમે ચલાવશો. રાજાના આશ્રય નીચે રહી રૈયત જે જે પુણ્યનાં કામો કરશે તે પુણ્યનો ચોથો ભાગ તમને મળશે. એ પ્રમાણે જેમ શિષ્ય ગુરૂને શ્રેષ્ઠ ગણે છે, જેમ દેવતાઓ ઇન્દ્રને ઉપરી માને છે તેમ જેઓને ઉંચી પદવી મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ રાજાને શ્રેષ્ઠ માનવો, કેમકે તે લોકોનું રક્ષણ કરનાર છે. જ્યારે તેઓ રાજાની સમક્ષ ઉભા રહે ત્યારે તેઓએ રાજાનું પૂજન કરવું.' એટલી વાત સાંભળીને યુધીષ્ટર બોલી ઉઠયો 'જન્મ મરણ, આવરદા તથા શરીરનાં અવયવો રાજાનાં અને બીજા લોકોનાં સરખાં જ છે ત્યારે બળવાન શૂરા પુરુષોએ રાજાને શા માટે માન આપવું જોઈએ? તથા તેનું પુજન શા માટે કરવું જોઈએ? અને રાજા સુખી અથવા દુઃખી હોય તે પ્રમાણે તેઓને સુખ દુઃખ શા માટે થવું જોઈએ? એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્મપીતામહે રાજાની ઉત્પત્તિ સંભળાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ કીધું કે જગતનું કલ્યાણ રાજાના ઉપર આધાર રાખે છે."

રાજાનાં આટલાં વખાણ તથા રાજ્યપદનું આટલુ મહાતમ સાંભળીને ભાટ ઘણો જ ખુશ થયો અને બોલ્યો: "સત્ય છે મહારાજ, રાજા તે બીજો પરમેશ્વર; પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનો મુનિમ. જેમ પરમેશ્વર ચાહે તે કરી શકે તેમ તે પણ કરી શકે.' બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "રાખ, એટલી ઉતાવળથી અનુમાન માં કર. સઘળા કરતાં અને રાજા કરતાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે રાજાએ વહેલાં ઉઠીને ત્રીવેદિ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે કરવું." ભાટ બોલ્યો: "પણ મહારાજ મનુસ્મૃતિમાં આમ પણ કહેલું છે કે સૂર્યની પેઠે રાજા આંખ તથા અંતઃકરણને બાળી નાખે છે, અને પૃથ્વી ઉપર કોઇ

પણ માણુસં તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરી શકતું નથી. તે અગ્નિ તથા જળ છે; તે અપરાધી લોકોના ન્યાયનો દેવ છે; તે દ્રવ્યનો દેવ છે, તે જળનો ઉપરી છે; તે આકાશનો ધણી છે; તે માણુસના રૂપમાં શક્તિવાન દેવ છે; તેનો ક્રોધ થાય તો મૃત્યુ જાણવું. જે ઘેલાઇમાં પણ રાજા ઉપર દ્વેષભાવ દેખાડે તેનો નિઃસંશય નાશ થશે, કેમકે રાજા તેનો નાશ કરવા તરફ જલદીથી પોતાનુ મન લગાડશે."

બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ—"એ ગમે તેમ હોય તો પણ બ્રાહ્મણોને રાજાએ માન આપવું, અને તેઓના કહ્યા વિના કાંઈ કામ કરવું નહી. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે રાજા ગમે તેવા દુઃખમાં હોય તોપણ બ્રાહ્મણોને ક્રોધાયમાન કરવા નહી, કેમકે એકવાર તેઓ કોપ્યા એટલે તેનો તથા તેના હાથી, ઘોડા, રથ, લશ્કર, એ સઘળાનો તે તુરત નાશ કરવાને સમર્થછે. બ્રાહ્મણો જો કોપે તો બીજી પૃથ્વીઓ તથા પૃથ્વીપતીઓ કરી શકે તથા બીજા દેવ તથા માનવને ઉત્પન્ન કરી શકે, એવા બ્રાહ્મણ ઉપર જુલમ કીધાથી કયા રાજાને દ્રવ્ય મળી શકે? વળી મનુ કહેછે 'બ્રાહ્મણની શક્તિ તેના જ ઉપર માત્ર આધાર રાખે છે, તે રાજાની શક્તિ જે બીજા માણુસોવડે છે તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે પોતાની શક્તિવડે બ્રાહ્મણો પોતાના શત્રુઓને વશ કરી શકે છે. જે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે તેને કોઈ મહાવ્યથા કરે તો તેને રાજાની આગળ ફરીયાદ કરવાની જરુર નથી. કેમકે તે પોતાની શક્તિવડે વ્યથા કરનારને શિક્ષા કરી શકે છે. બ્રાહ્મણ ગમે તેવો અપરાધ કરે તો પણ તેનું શાસન બીજા લોકોના જેટલું નથી. મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે કે, બ્રાહ્મણે ગમે તેવો અપરાધ કીધો હોય તોપણ રાજાએ તેના પ્રાણનો ઘાત કરવો નહી. અપરાધી બ્રાહ્મણને માત્ર તેના રાજ્યમાંથી કાઢી મુકવો. વળી તેની સઘળી મીલકત પણ રાજાથી જપ્ત કરી શકાય નહી, તથા તેના શરીરને દુઃખ દઈ શકાય નહી. તેમ જ બીજે ઠેકાણે કહેલું છે કે રાજા પૈસા વગર મરી જતો હોય તો પણ વેદ ભણનાર બ્રાહ્મણ પાસેથી કાંઈ પણ કર વસુલ કરવો નહી."

ભાટ આ ઉપરની વાત સાંભળીને છક થઈ ગયો. તેણે બ્રાહ્મણની સત્તા વિષે આટલું બધું સાંભળ્યું ન હતું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, 'આ લાહુભટને પરમેશ્વરે તો ઘણો અખત્યાર આપ્યો દેખું,' અને એ વીચારથી તેના મનમાં એ ભટ લોકો ઉપર અદેખાઈ આવી; પણ તેની સામે શાસ્ત્રનાં વચનો કાંઈ તેને માલમ ન હતાં તેથી તે બોલ્યોઃ "હવે એ વાત તો ઘણી થઈ; હવે રાજાએ શું શું શીખવું જોઈએ તે હું કહી સંભળાવું છું. ધારના રાજાની તેના પૂત્ર ભર્તૃહરી તથા વિક્રમાદિત્યને શું શું શીખવવાની મરજી હતી તે વિષે ભરતખંડનો ઇતિહાસ લખનાર મૃત્યુંજય નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

"તેણે પોતાના બે છોકરાઓને પાસે બોલાવી તેઓને જે અભ્યાસ કરવાનો હતો તે વિષે સારી શીખામણ આપી, અને કહ્યું 'તમારે ઘણો ઉદ્યમ કરી વ્યાકરણ, વેદ, વેદાંગ, વેદાંત, ધનુર્વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, ગાંધર્વવિદ્યા, જુદી જુદી કળા તથા હાથની કારીગીરી, હાથી તથા ઘોડા ઉપર બેસવાની તથા રથ હાંકવાની વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. બધા પ્રકારની રમત, દોડવું, કુદવું, કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલવો, લશ્કરનાં ટોળાં

બાંધવાં તથા તેઓને તોડવાં, એ સઘળામાં પ્રવીણ થવું. હરેક રાજ્યગુણ મેળવવા શત્રુની શક્તિનો નિશ્ચય કરતાં શીખવું. યુદ્ધ કરતાં, મુસાફરી કરતાં, મોટા માણસો આગળ બેસતાં, કાંઇ તકરારી વાતમાં તકરાર પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી નાંખતાં, બીજા રાજાઓ સાથે સંબંધ કરતાં, નિરપરાધી અને અપરાધીને ઓળખતાં, દુષ્ટને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરતાં, તથા સંપૂર્ણ ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવતાં શીખવું, તથા તમારું મન ઘણું ઉદાર રાખવું.' પછી તે છોકરાઓને નીશાળે ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષકોના હાથ નીચે મોકલ્યા. ત્યાં તેઓ ખરેખરા કીર્તિવંત થયા."

રાજાએ ઉપલી વાતના પાછલા ભાગમાં ઉપરાઉપરી બગાસાં ખાવા માંડ્યાં. તે વખતે શરદ મહીનાનો આકરો તડકો પડતો હતો તેથી ગરમીની અશક્ત કરનારી અસર તેના શરીર ઉપર થવા લગી. અને રોજની ટેવ પણ મદદે આવી તેથી ભર્તૃહરી તથા વિક્રમાદિત્ય બંને કીર્તિવંત થયા તે તેણે સાંભળ્યું નહી. ભાટે જ્યારે વાત પુરી કરી રાજાના મ્હોં સામું જોયું ત્યારે તેની વાત ધ્યાન આપી સાંભળવાને બદલે તેને મીઠી નિદ્રાને વશ થયેલો દીઠો. તે જોઈ ભાટ તથા બ્રાહ્મણ ઓરડામાંથી બહાર ગયા, અને રાજાને સુખેથી ઉંઘ કાઢવા દીધી.

જ્યારે રાજા નિદ્રાદેવીને વશ થઇ આ લોક તથા પરલોકને વીસરી જઇ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલો હતો તે વખતે કિલ્લા આગળ તથા શેહેરમાં ભારે ગડબડાટ થઈ રહી હતી. લોકો ઘણા ઉમંગથી સારાં સારાં લુગડાં પેહેરી નવી રંગેલી પાઘડીમાં જુવારા ખોસી, તથા નવા જોડા પેહેરી કેટલાએક એકલા તથા કેટલાએક નાનાં નાનાં છોકરાંને લઇ સવારી જવાના રસ્તા ઉપર કોઇ ઓટલા અથવા દુકાન ઉપર બેસતા હતા. કેટલાએક રજપૂત તથા બીજા લશ્કરી લોકો કંમરે હથિયાર બાંધીને ઘણા ડોળથી ફરતા હતા. ભીલ, કાઠી, કોળી વગેરે જંગલી લોકો હથિયારબંધ જતા તેને જોઈને લોકો તરત ખસી જઈને રસ્તો આપતા. ઢેડા તથા તેથી હલકી જાતિના લોકો "ખસો બાપજી" એ પ્રમાણે બુમો પાડી ધીમે ધીમે રસ્તો કરી જતા, અને લોકોને તેઓને વાસ્તે ખસવું પડતું તે વખતે તેઓને ગાળ દીધા વિના રહેતા નહી. ઘણીવાર કોઇ ઘોડો અથવા હાથી ભડકતો ત્યારે લોકોમાં દોડાદોડી થતી, અને છોકરાં ચીસાચીસ પાડતાં. મોટા કામદારોનાં બઈરાં સુખાસનમાં બેસી તેમનાં ધણીનાં સગાં, મિત્ર, અથવા ઓળખીતાનાં ઘર હોય ત્યાં જતાં. ગરીબ તથા વચલા વાંધાના લોકોની બાયડીઓ ખુલ્લી રીતે ચાલતી જતી, પણ તેઓને રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ કરશે એવી કોઇને દેહેશત ન હતી. ઓટલા તથા બારીઓ લોકોથી ભરાઈ ગયાં હતાં. બાકીના લોકો કેટલાએક છાપરા ઉપર અને કેટલાએક ઝાડો ઉપર ચઢીને બેઠા હતા; અને ઘણાએક રસ્તાની બાજુએ બે હાર કરી ઉભા રહ્યા હતા. દુકાનદારોએ દુકાન ધોળાવી, રંગાવી, તે ઉપર તોરણ બાંધી, સઘળો માલ બહાર કાઢેલો હતો. તેમ જ રેહેવાનાં ઘરો પણ ઘણાંએક રંગાવેલાં તથા ઘણુંકરીને સઘળાં ધોળાવેલાં હતાં. એ પ્રમાણે શેહેરમાં સવારી જોવાની તૈયારીમાં લોકો બેઠા તથા ઉભા હતા. કિલ્લા આગળ કાઠિયાવાડી, સિંધી, કચ્છી તથા કાબુલી, શણગારેલા અને ઘણાં ઉમદા જીનવાળા કેટલાએક ઘોડા ખંખારતા, કેટલાએક નાચતા,

કેટલાએક ભોંય ઉપર પગ ઠોકતા, તથા કેટલાએક કાનો પર્યો કરતા હતા. હાથીયોથી ઉભા રેહેવાતું ન હોય તેમ એક જગાથી બીજી જગાએ જતા, કેટલાએક તેના અતિ બળથી મસ્ત થઈને ડોલતા તથા કેટલાએક સુંઢ હલાવી ઉંચી કરી આસપાસના લોકોને નસાડતા હતા. સુખાસન એક કોરે મુકીને ભોઈ લોકો આણીગમ તેણીગમ મોજ કરતા ફરતા હતા; સવાર તથા પાયદળ સીપાઈ સઘળા હથિયારબંધ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. રાજા ફરણે સવારે જે લુગડાં ઘરેણાં પેહેર્યાં હતાં તેનાં તે જ હમણાં પણ તેના શરીર ઉપર હતાં. વિશેષ એટલું જ કે બહાર કોઈની નજર ના લાગે માટે હાથે કેટલાંએક મંત્રેલાં માદળીયાં બાંધેલાં હતાં, રાજાનો હાથી ઘણો જ પુષ્ઠ તથા બીજા સૌ કરતાં ઉંચાઈમાં વધારે હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ નાંખી હતી. તેના પગમાં સોનાનાં કડાં ઘાલેલાં હતા. તેના કુંભસ્થળ ઉપર મોતીની માળાઓ બાંધેલી હતી. હાથી ઉપરનો મેઘાડંબર તમામ રૂપાનો સોને રસેલો હતો, તથા તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે રત્નો જડેલાં હતાં. રાજાની પાછળ માધવ પ્રધાનજી ચંમર લઇને બેઠેલા હતા, અને તેનો પોશાક તથા ઘરેણાં સવારના જેવાં જ હતાં. સવારીની આગળ નોબત તથા ડંકા વગાડનારા ઉંટ અથવા હાથી ઉપર બેઠેલા હતા. નોબતની આસપાસની જુલ કીનારીદાર લુગડાંની હતી, અને તેના વગાડનાર પણ સઘળા બાંકા બનીને બેઠેલા હતા. તે પછી સવાર તથા સીપાઈઓ આવ્યા. પછી શેહેરનાં મુખ્ય માણસો તથા દરબારના કામદાર લોકો, ઘોડા, રથ, વગેરે વાહનપર બેસીને ચાલ્યા. વચમાં વચમાં મલ ભાંડ વગેરે હલકા લોકો પણ મોટો ઠાઠમાઠ કરી ચાલતા હતા. છેલ્લે હાથી ઉપર રાજા આવ્યો. સવારીમાં ઘણીએક તરેહનાં વાજીંત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેમાં રણસિંગડાં, ભુંગળ, શરણાઇ વગેરેનો અવાજ બહાર નીકળી આવતો હતો. રાજા સઘળા લોકોને આખે રસ્તે માથું નમાવતો જતો હતો, અને લોકો તેને જોઇને નીચા વળી નમતા તથા હર્ષનો પોકાર કરતા હતા. કેટલાએક લોકો જેઓ ઉંચી બારીઓમાં બેઠેલા હતા તેઓ રાજા ઉપર ફુલના હાર, દડા, તથા છુટાં ફુલની વૃષ્ટિ વરસાવતા હતા. ઘણા લોકો રસ્તામાં ફુલ વેરતા હતા; અને કેટલાએક શ્રીમંત લોકો સોના રૂપાનાં ફુલ રાજાના માથા ઉપર વધાવતા હતા. તે વખતે લોકોની રાજા ઉપરની પ્રીતિ એટલી ઉભરાઇ જતી હતી, કે જો બની શકે તો તેઓ પોતાનામાંથી થોડું થોડું આવર્દા રાજાને આપવાને તૈયાર થાય. રાજા જુવાન અને ખુબસુરત હતો. તેની સાથે તે દહાડે એટલો તો મોહ પમાડે એવો તે લાગતો હતો કે સવારી જોવા મળેલી ઘણી સ્ત્રીઓએ તેનાં ઘણા હેતથી ઓવારણાં લીધાં.

સવારી શેહેર બહાર કેટલેએક દૂર જઈ એક શમીના ઝાડ આગળ અટકી. ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણો શમી પુજન કરાવવાને તથા દક્ષણા વેંહેંચાય તે લેવાને એકઠા થયા હતા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરીને શમી વૃક્ષ આગળ જઈ ઉભો રહ્યો. તે વખતે રાજ્યગોરે આવી સરપાવ માગ્યો, "રાજાધિરાજ! કાંઇ આપો તો પુજનના કામનો આરંભ થાય." તે જ ક્ષણે નાણાંની એક થેલી ગોરને મળી. બીજા બ્રાહ્મણો પણ પોતાના યજમાન પાસે ગયા, અને કહેવા લાગ્યા: "મહારાજ! આજે

રામચંદ્રજીએ દુષ્ટ રાવણ ઉપર ચઢાઈ કરી, અને આજે પાંડુપૂત્ર વૈરાટ નગરમાં પેઠા, આજે અરજુન તથા તેના ભાઇઓએ શમી પુજન કીધું, અને પોતાના શસ્ત્રને તે વૃક્ષ ઉપર લટકાવ્યાં. માટે આજ એ શમી એટલે અપરાજીત દેવીનું પૂજન કરવાનો ઘણો ધર્મ છે.'' પછી તેઓએ પેહેલાં તો ઝાડને પંચામ્રતનું સ્નાન કરાવ્યું, તેના ઉપર પાણી છાંટયું, અને ચંદન પુષ્પ ચઢાવ્યાં; અપરાજીત દેવી આગળ દીવો કીધો; ઝાડ ઉપર ચાંલ્લા કરી હાર ચઢાવ્યા; ગલાલ અબીલ નાંખ્યાં; નૈવેદ મુકયું; અને રાજા પાસે પ્રદક્ષિણા કરાવી. પછી તેઓએ વારાફરતી દશ દિગપાળની પુજા કીધી. તેમાં પ્રથમ ઈંદ્ર એટલે પુર્વના દેવની કીધી. પછી રાજાએ તથા બીજા લોકોએ બળેવને દહાડે બાંધેલી રક્ષા તોડી ઝાડ ઉપર ફેંકી દીધી. તે થયા પછી શમીના મૂળ આગળથી થોડું થોડું મટોડું તથા તેનાં પાત્રાં, સોપારી તથા જુઆરા બ્રામ્હણોએ સઘળાને આપ્યા, અને કહ્યું કે આ સઘળાને એકઠા એક માદળીયામાં ઘાલી જ્યારે પ્રવાસ કરવા જાઓ ત્યારે રાખજો. હવે પૂજન પુરું થયું એટલે રાજાની તરફથી દક્ષણા થઇ, અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ પણ પોતપોતાની શક્તિ તથા બાપદાદાના સંપ્રદાય પ્રમાણે દક્ષણા આપી. એ દક્ષણા દર વર્ષ કરતાં કાંઇ થોડી ન હતી તોપણ ધારા પ્રમાણે સઘળા બ્રામ્હણો કાળનો વાંક કાઢી સારી પેઠે બબડ્યા, પોતાનાં છોકરાંની આગળ કેવી અવસ્થા થશે તે વિષે ઘણી ફીકર કરવા લાગ્યા, અને છેલ્લે ભાગ વહેંચવામાં બોલાચાલી ઉપરથી ગાળાગાળી અને ગાળાગાળીથી મારામારી ઉપર આવી ગયા, અને જો કેટલાએક વૃદ્ધ બ્રામ્હણો ત્યાં કજીઓ પતાવવામાં ન હોત તો થોડું લોહી પણ અપરાજીત દેવીને તે દીવસે અર્પણ થાત.

એ બ્રામ્હણોને લડતા તથા શોર બકોર કરતા રહેવા દઇને રાજાની સવારી સાથે આપણે પણ પાછા વળીએ. સવારી થોડી આગળ ચાલ્યા પછી રાજાએ પાછાં ઉતરીને ગઢેચી માતા એટલે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીનું પૂજન કરી ફરીથી ત્યાંના બ્રામ્હણોને દક્ષણા આપી. ત્યાંથી સવારી ચાલી તે ઠેઠ કિલ્લા સુધી આવી પોહોંચી ત્યાં સુધી અટકી નહી. કિલ્લા આગળ એક મોટું ચોગાન હતું. ત્યાં લાખો લોકો એકઠા થઇ ગયા હતા. ત્યાં સવારો, પાયદલ, ઘોડા, હાથી અને છેવટે રાજાનો હાથી એ સઘળા આવી ઉભા રહ્યા. પછી એક ઠેકાણે મલો, કે જેઓ આખા વર્ષ સુધી દૂધ, દહીં, ઘી ખાઈ ખાઇને જાડા થઈ ગયા હતા, તેઓ કુસ્તી કરવા લાગ્યા; તે જોવાને લોકોનું એક મોટું ટોળું ત્યાં એકઠું થયું. એક ઠેકાણે બે સવાર ઘોડા ઉપર બેશીને જુઠું યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બંનેની પાસે બુઠ્ઠી અણીના ભાલા હતા, અને તેઓ એક હાથમાં ગેંડાના ચામડાની ઢાલ પકડી લડતા હતા. તેમાંથી સામાવાળાના ભાલાના આચકાથી જે પડી જાય તે હારે, અને લોકો તુરત તાળી પાડી બુમાબુમ કરી મુકતા. એક રજપૂત સવાર ભાળાવાળાની સામા તલવાર લઈને લઢયો, અને તલવારની અણીવતી સામા માણસને વગાડ્યા સિવાય તેને ઘોડા ઉપરથી હેઠો પાડયો. કેટલાએક કોળી સીપાઇઓ સામે માટીનું ચક્કર મુકી તેમાં તીર, પીંછા સુધી પેસે એવી સરતે આઘેથી તીર મારતા હતા. કેટલા-

એક સવારો પોતાના ઘોડાને કાવો જ ફેરવ્યાં કરતા. કેટલાએક તેઓને નચાવતા; તથા કેટલાએક તેમને, થોડુંક દોડાવી પાછા લાવતા હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં ગમત થઇ રહી હતી. આશરે એક કલાક સુધી કસરત કરી; સવાર લોકો તથા સીપાઇઓ રાજાને જુહાર કરી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. તમાશગીર લોકો તે દહાડાની હકીકતની વાતો કરતા તથા સવારીની ટીકા કરતા કરતા પાછા વળ્યા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરી મેહેલમાં જઇ લુગડાં ઘરેણાં ઉતારી દેવની પૂજા કરી આરતી ઉતારી ચંદ્રશાળામાં ગયો, અને ત્યાં ભોજન કરવાની તૈયારી કીધી. રાત્રે રાજા પોતાની રાણી સાથે જમતો, માટે ત્યાં બીજું કોઇ ન હતું. રૂપાના પાટલા મંડાયા, અને મુખ્ય રાણી સોનાની થાળીમાં જમવાનું પીરસીને લાવ્યાં. જમી રહ્યા પછી સીસાઓ તથા વાડકા આવ્યા તેમાં દરાખ તથા મહુડાનો દારૂ રાજાએ થોડો થોડો પીધો. ખાઇ રહી, હાથ મ્હોં ધોઇ, રાજાએ પાનસોપારી ખાધાં, અને ત્યાર પછી આખા શરીર ઉપર ચંદન તથા મળિયાગરનો લેપ કરાવ્યો; તે થઇ રહ્યા પછી એક રૂપાની સાંકળનો હીંડોળો તે ઓરડામાં હતો તે ઉપર રાજા આરામ લેવા જરા સુતો. પાસે રૂપાની સુંદર દીવીઓ ઉપર દીવા બળતા હતા તેથી આખા ઓરડામાં ઝળઝળાટ થઇ રહ્યો હતો. એ ઓરડાનાં બારણાં આગળ ચોકીદાર બેઠા હતા, તેઓ રાજા હવે સુઇ જશે એમ ધારતા હતા. પણ થોડીવાર પછી રાજા હિંડોળેથી ઉઠ્યો, અને એક હલકા રજપૂતનાં લુગડાં રાખેલાં હતાં તે તેણે પેહેર્યાં, પોતાનું મ્હોં છુપાવવાને બુકાની બાંધી, અને પગે જુના જોડા પેહેર્યા. પછી એક ખવાસને બોલાવી હુકમ કીધો કે આજ રાત્રે વીરચર્યા કરવાનો એટલે નગરચર્યા જોવાનો મારો વિચાર છે માટે એક લોટામાં પાણી ભરી લઇને મારી સાથે આવવું. ખવાસ હુકમ પ્રમાણે જલદીથી તૈયાર થયો, અને તે તથા રાજા બંને મેહેલને પાછલે બારણેથી નીકળી પડ્યા.

તે વખતે દોઢ પોહોર રાત્રી ગઇ હતી, અને દુકાનદારો દુકાન બંધ કરી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. લોકો પોતપોતાના ઘરમાં જ હતા, અને આખો દહાડો રઝળેલા તેના થાકથી ઘણાએક સુઇ ગયા હતા. કેટલાએક બારીએ બેસી પડોસીઓ જોડે તડાકા મારતા હતા. કેટલેએક ઘેર બાયડીઓ એકઠી થઇ માતાના ગરબા ગાતી હતી તે જોવા તથા સાંભળવા કેટલાએક લોકો બહાર મ્હોં ઉઘાડાં મુકીને ઉભા હતા, અને ગરબાના વિષય, તે ગાવાની રીત, તથા ગાનારીઓના ઘાંટા ઉપર ટીકા કરતા હતા. પાતરવાડામાં પાતરો બારીએ દીવા મુકીને પોતાનાં અંગ ઉપર કીમતી લુગડાં, ઘરેણાં તથા ફુલના હારગજરા પેહેરીને બેઠેલી હતી, અને રસ્તે જતા આવતા લોકોને મોહજાળમાં ફસાવવા ફાંફાં મારતી હતી. તેમાંથી કેટલાએક અભાગીયા લોકો તે જાળમાં ફસાઇ પડીને ક્ષણભંગુર સુખને વાસ્તે અક્ષય સુખનો આંધળા થઇ ત્યાગ કરતા હતા. કેટલીએક રામજનીનાં ઘરમાં રાગતાન થતાં હતાં, વાજીંત્રનો નાદ થઇ રહ્યો હતો, અને દીવામાં પડતાં પતંગીયાંની પેઠે કેટલાએક મૂર્ખ લોકો ત્યાં ઝંપલાવતા હતા; અને તેઓની આંખ ઉપર એવાં તો જાડાં પડ વળી ગયાં હતાં કે તેઓ તે સમયે જાણે વિષ્ણુના વૈકુંઠમાં બેઠા હોય એમ તે અધમ પુરુષોને લાગતું હતું. સાંકડી ગલીઓ તથા ઉજડ રસ્તાઓમાં બુકાની બાંધેલા માણસો ચુપકીથી

ફરતા હતા, અને લાગ ફાવે તો પારકો માલ પોતાનો કરવાનો તેઓનો ઇરાદો જ- ણાઈ આવતો હતો. કોઇ કોઇ ઠેકાણે વંઠેલ સ્ત્રી પુરુષ પોતાનાં ઘરબાર છોડી દુષ્ટ વિચારથી આમ તેમ ભટકીયાં મારતાં હતાં. એ સઘળું રાજાએ જોયું, અને તે- માંની ઘણીએક વાતનો બંદોબસ્ત કરવાને પ્રધાનને હુકમ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કીધો. રાજ સંબંધી વાત કોઈ પણ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવી નહી. જ્યાં જ્યાં કાંઇ પણ વાત થતી, ત્યાં સવારીની જ વાત ચાલતી હતી, તેમાં સઘળાં તેના રૂપ, ગુણ, લુગડાં, ઘરેણાં, ઇત્યાદિનાં વખાણ કરતાં હતાં. એટલું સાંભળી રાજાનું મન તૃપ્ત થયું નહી તેથી શેહેર બહાર ચાંદનીમાં ફરવાજવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

દરવાનને થોડા પૈસા આપી દરવાજો ઉઘડાવ્યો, અને પોતે મેદાન ઉપર નીકળી ગયો. તે દહાડે શરદ મહીનાનો ચંદ્ર ખીલી રહ્યો હતો. આકાશ ઘણું જ નિર્મળ હતું. ચાંદરણાંથી બધું મેદાન રૂપેરી રંગનું હોય એમ દેખાતું હતું; તેમાં વચમાં વચમાં ઘાસ ઉગેલી લીલી જગા હતી તે ગૌરવર્ણની સ્ત્રીના હાથ ઉપર લી- લમની વીંટીના જેવી માલમ પડતી હતી. તે ઠેકાણે કોઈ પ્રાણી નજરે પડતું ન હતું; પણ પાણીના ખાબોચીયામાંથી દેડકાઓ ડ્રૂંડ્રૂં કરતા હતા. કંસારીઓ જગાએ જગાએથી બંધ ન પડે એવો અવાજ કરતી હતી, અને કોઇ કોઇ ઠેકાણેથી સાપનો શબ્દ પણ સંભળાતો હતો. એવી રીતે રાત રમણિક લાગતી હતી. આ- ગળ ચાલતાં તેઓ સ્મશાન પાસે આવી પોંહોંચ્યા ત્યાં ચાંદરણામાં ઝાડોની છાયાથી અંધારું પડતું હતું; અને સ્મશાન એ નામથી જ તે જગા ભયાનક લાગતી હતી. ત્યાં ઉભા રહીને રાજાએ દૂર નજર કીધી તો એક ઝાડ નીચે મોટું તાપણું તેના જોવામાં આવ્યું અને તે બળતાંની આસપાસ કેટલાંએક બૈરાં કુંડાળું ફરતાં તેણે જોયાં. રાજાને તે તમાશો જોવાની ઘણી મરજી થઈ. તેની પાસે તલવાર તથા ખંજર હતાં તેથી તેના મનમાં બીહીક થોડી હતી. ખવાસ તો તે જોઈને ધ્રુજવા લાગ્યો, અને હાથ જોડી બોલ્યો "મહારાજ, એ તો કોઈ ડાકણી, યક્ષણી, પીશાચ, વંતરી અથવા એવી કોઇ બાયડીઓ હશે, માટે તેઓની પાસે જવાથી કાંઇ ફળ નથી." પણ કરણ એક વાત માથામાં લેતો તે કદી છોડતો નહી, અને વળી બી- હીને ત્યાં ન જવાથી રજપૂતની બહાદુરીને કલંક લાગે, માટે ગમે તે થાય તો પણ જવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે આગળ ચાલ્યો.

જ્યારે ટોળા આગળ તે પોંહોંચ્યો ત્યારે તે સઘળી બાયડીઓ ક્રોધાયમાન થઇ સ્થિર ઉભી રહી અને રાજાની સામા ડોળા કાઢીને બોલી, "અલ્યા માનવી, તું રંક હોય કે રાજા હોય, પણ ઇહાં તારે આવવાનું શું કામ હતું? તેં અમારી ર- મતમાં કેમ ભંગ પાડયો? શું તું તારે ઘેરથી રીસાઈ આવ્યો છે? શું આટલી નાની ઉમરમાં તું આવર્દાથી કંટાળી ગયો છે કે મ્હોતના જડબામાં આવી ફસાઇ પડયો? તું ઇહાંથી એકદમ જતો નહી રહે તો અમે બધાં મળીને તને ચીરી નાખી તારા લોહીની ઉજાણી કરીશું." રાજા કરણ એવી રાંડોથી બીહે એવો ન હતો. મિયાનમાંથી તલવાર કાઢીને તેણે જુસ્સાથી કહ્યું, "હું ક્ષત્રી રાજપુત્ર આખા ગુર્જર દેશનો રાજા કરણ વાઘેલો છું, અને તમે મારા રાજમાં રહો છો તેથી

મારી રૈયત છો, માટે હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે તમે સઘળાં કોણ છો તે તુરત મને કહો." વંત્રીઓએ જાણ્યું કે આ તો દેશનો ધણી છે. તેથી તેઓ સઘળી તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભી રહી, અને તેઓમાંથી એક બોલી, "રાજાધિરાજ! અમે વાણિયા બ્રાહ્મણની બાયડીઓ હતી, પણ અમે સઘળી સુવાવડમાં મરી ગઈ, અમારા ધણી બીજીવાર પરણ્યા, તેથી તેઓએ અમારી પાછળ યોગ્ય ક્રિયા કીધી નહી માટે અમારી આ અસદ્ગતિ થઈ છે; માટે હે રાજા! જો તું તેઓને કહી તેઓની પાસે અમારે સારૂ નારાયણબળિ સરાવશે તો જ અમારો ઉદ્ધાર થશે."

રાજાએ તેઓના ધણીનાં નામ લખી લીધાં, અને તેઓને વચન આપ્યું કે 'હું તમારો જલદીથી આ ગતીમાંથી છુટકો કરાવીશ.' વંત્રીઓ એ સાંભળીને એટલી તો ખુશ થઇ કે તેઓ સઘળી બોલી ઉઠી. "રાજા તું માગ જે માગે તે આપીએ." રાજાએ પોતાના ભવિષ્યની વાત પુછી; ત્યારે એક વંત્રી બોલી, "મહારાજ અમને ભવિષ્યનું ઘણું જ્ઞાન નથી, તો પણ જ્યારે તમે અમારા ઉપર આટલો ઉપકાર કીધો છે ત્યારે અમે પણ તમને એક શીખામણ દઈએ તે પ્રમાણે તમારે ચાલવું. તમે જાણો છો કે બાયડીઓથી જગતમાં ઘણી ઉથલ પાથલ થઇ છે. સીતાને રાવણ હરી ગયો તેથી લંકાનો નાશ થયો, અને રાવણનું મૃત્યુ થયું. દ્રૌપદીનાં ચીર દુર્યોધને ભરી સભામાં ઉતરાવ્યાં તેથી કુરૂક્ષેત્રનું યુદ્ધ થઈ તેમાં કૌરવોનો અને તેઓના તથા પાંડવ તરફનાં કરોડો માણસોનો નાશ થયો. માટે હે રાજા! બાયડીથી બહુ સંભાળીને ચાલવું, અને તેઓ સાથે જેમ બને તેમ થોડો સંબંધ રાખવો."

કરણ રાજા એટલું સાંભળી પાછા વળ્યા, અને આખે રસ્તે આ બનાવ વિષે એટલા બધા વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કીધા કે તેણે રસ્તો કાંઇ જાણ્યો નહી. તે એક યંત્રની પેઠે આગળ ચાલ્યાં જ કરત, પણ એક મહાદેવના દેવસ્થાન આગળ ભારે ભીડ થઇ હતી ત્યાં લોકોની ઉપર તે અથડાયો ત્યારે તેને ભાન આવ્યું. આસપાસ જોઇ ભીડ થવાનું કારણ લોકોને પુછ્યું ત્યારે એક જણે જવાબ દીધો કે દેહેરામાં વૈરાટ પર્વનું નાટક થાય છે તે જોવાને લોકો મળ્યા છે. નાટકનું નામ સાંભળીને તે જોવાનું તેને મન થયું. અને ખવાસને બોલાવી બંને જણ દેહેરામાં ગયા, તથા ધક્કામુક્કી કરી ઉભા રહ્યા તો ત્યાં વૈરાટ રાજાની સભા મળી હતી. અને પાંડવો એક પછી એક જુદો જુદો વેશ ધારણ કરી રાજાની પાસે નોકરી માંગવા આવતા હતા. નાટકની ગમતમાં રાજા એટલો બધો લીન થઇ ગયો કે વંત્રીની વાત તે તમામ ભુલી ગયો. કેટલીકવારે ખવાસને અફીણને લીધે ઝોકાં તથા બગાસાં ખાતો જોઇને રાજાને પણ બગાસાં આવવા માંડયાં, અને એક પોહોર રાત રહી છે એમ સાંભળીને તેણે પાછા મેહેલ ઉપર જવાનો ઠરાવ કીધો. જતાં પેહેલાં મહાદેવનાં દર્શન કરવાને દેહેરા તરફ ગયો, પણ બારણાં આગળ જાય છે એટલામાં ઝમઝમાટ કરતી આવતી સ્ત્રીને જોઈને તેની મરજીથી ઉપરાંત તે ત્યાં જ ઉભો રહ્યો, અને તેની શુદ્ધ બુદ્ધ ઉડી ગઈ. તે સ્ત્રી ખરેખરી પદ્મની હતી. તેનું મ્હોં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું હતું. અને તેના ગાલના ગૌરવર્ણ

ઉપર વખતે વખતે તેની ભરજુવાનીને લીધે જ્યારે ગુલાબી રંગ ચઢી આવતો ત્યારે તેની આગળ ગુલાબનાં ફુલનો રંગ પણ ઝાંખો જણાતો. તેનું મ્હોડું ઘણું નાનું હતું, તથા તે ઉપરના બે ઓઠ પાતળા પરવાળાના જેવા રંગના હતા. જ્યારે તે મંદ મંદ હસતી ત્યારે તેના દાંત સમાકાર ધોળા મોતીના દાણા જેવા દેખાતા. તેને નાકે ઘણાં ઉંચાં પાણીદાર મોતીની વીંટલી ઘાલેલી હતી, તેનાં મોતી તેના પરવાળા જેવા ઓઠને અડકતાં ત્યારે તે કમળની લાલ પાંદડી ઉપર ઓસનાં ટીપાં જેવાં ચળકતાં હતાં. તેના ગાલ ઉપર એક છુંદણું હતું તેથી તેની ખુબસુરતી એટલી તો વધતી હતી કે જેમ ફારસી શાએર હાફિઝ, શિરાઝની એક બઈરીના ગાલ ઉપરના કાળા તલને વાસ્તે સમરકંદ તથા બોખારા શેહેર આપી દેવાને તૈયાર થયો હતો તેમ તે છુંદણાને માટે આખું ગૂજરાતનું રાજ્ય કોઇ આપે તોપણ થોડું હતું. તેની આંખ જરા લાંબચાટી હતી, અને સ્વાભાવિક રીતે કાળી હતી; તેની સાથે વળી તેમાં કાજળનું ઝીણું અંજન કીધેલું હતું તેથી તે વધારે મોહ પમાડતી હતી. તે ઘણી નરમાશવાળી તથા કામથી ભરપૂર દેખાતી હતી. તે એટલી ચપળતાથી ચોગરદમ ફરતી કે જે પુરુષપર તે પડતી તેના હૃદયમાં કારી ઘા માર્યા વિના રેહેતી નહી. તેની ભમર પાતળી ઇન્દ્રના ધનુષ્ય જેવી હતી. અને એ ધનુષ્યમાંથી મદનદેવ પોતાનાં શસ્ત્ર ઉડાવી હજારો લોકોની મનની શાંતિનો નાશ કરતો. તેના કપાળ ઉપર જે રાતો હિંગળોકનો ચાંલ્લો હતો તે બરફના મેદાન ઉપર લોહીનાં ટપકાં જેવો દેખાતો હતો. ચોટલો નાગની ફેણ જેવો ઘાટદાર અને તેવો જ કાળો હતો. તેના કેશ જો છુટા મુકે તો તે કંમર સુધી પોંહોચતા, પણ હમણા તો તેનો અંબોડો વાળેલો હતો. એ સિવાય તેનાં બીજાં અવયવો પણ ઇશ્વરની બેહદ કારીગરી તથા ચાતુર્યના નમુના હતા. એવી ખુબસુરતીનો મોહ કોણ અટકાવી શકે? માણસ તો માણસ જ! તેની બુદ્ધિ નબળી અને ઘણી જોરાવર લાલચને વશ ઘણું કરીને થાય જ, તેથી રાજા કરણ બેશુદ્ધ થઇ થાંભલાના જેવો ત્યાં જ ઉભો રહ્યો તેમાં કાંઇ ઘણું આશ્ચર્ય ન હતું. તે સ્ત્રી ગયા પછી થોડીવારે જ્યારે રાજા હોશમાં આવ્યો ત્યારે તે બોલી ઉઠયો: "અરે! હું જાગતો છું કે ઉંઘમાં? મેં કાંઈ ઉંઘમાં સ્વપ્નું તો નથી જોયું? અલ્યા ખવાસ મને ચોંટી દે એટલે હું જાગતો છું તેની મને ખાતરી થાય. મેં શું જોયું? શું ઇંદ્રપુરીથી કોઈ રંભા આવી? શું શૂરા ક્ષત્રીઓને વરનારી સ્વર્ગમાંથી અપ્સરા ઉતરીને આવી? કે શું જગદંબા પોતે જાતે માનવી રૂપ ધારણ કરી મને દર્શન આપી ગયાં? અને જો એમ હોય તો હું કેવો પાપી દુષ્ટ અધમ કે હું તેને પગે પણ પડયો નહી." ખવાસ આ સઘળું સાંભળી મનમાં કેહેવા લાગ્યો કે રાજા કાંઇ ચળી ગયો, કે ઉંઘના જોરમાં બકે છે. પછી તેની ભ્રાંતિ ભાંગવાને માટે મોટેથી બોલ્યો. "મહારાજ, એ કાંઈ રંભા, અપ્સરા કે જગદંબા, કોઇ નથી. એ તો આપણા પ્રધાનજી માધવની ધણીઆણી છે, અને તેની પાછળ ચાકરના હાથમાં સોનાની થાળી હતી, તેમાં ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, નૈવેદ હતું તેથી તે પૂજા કરવા આવી હશે." વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ આ સાંભળીને કરણ ચમકયો, અને બોલ્યો, "માધવની

ધણીઆણી? પેલા માધવની! એ કાગડાને ત્યાં હંસણી! એ વાત ખરી છે! તું જુઠું તો બોલતો નથી? આ દેવાંગના ઇંદ્રાસન ઉપર બેસવા યોગ્ય અથવા રાજ્ય મંદિરમાં વાસો કરવા લાયક, એ રાજ્યમેહેલનું આંગણું દીપાવે એવી સ્ત્રી એક બામણાના ઘરમાં! જે બામણો આજે તો પ્રધાન છે પણ કાલે અથવા થોડાં વર્ષ પછી કદાચ ઝોળી ભેરવી ભીખ માગવા નીકળે તેને ત્યાં! અરે ઇશ્વિર! તારે ત્યાં પણ ઘણો અન્યાય છે. શું આવી બાયડીઓ આવા હલકા બ્રાહ્મણો, અથવા શૂરા ક્ષત્રી સિવાય બીજા લોકો જેઓ આવાં અમૂલ્ય રત્નો પોતાની તલવારવડે જાળવી શકે નહીં તેઓને વાસ્તે પેદા થએલી છે? એમ હોય તો નહી! એમાં કાંઇ પરમેશ્વરની ભુલ થઈ છે. તેણે તો મારે જ સારૂ કીધેલી, પણ વિધાતાની કાંઇ ચુકથી તે મારા હાથથી છટકી ગઇ. પણ હવે તે ભુલ સુધારવી જોઈએ; અને એ બીચારીનો આટલી લાંબી મુદત સુધીનો ડુબેલો હક્ક તેને પાછો આપવો જોઇએ. તેને માધવ પાસેથી લેવી તો જોઇએ. પણ શું હું માગવા જાઉં? એમ કરૂં તો મારી શોભા રહે નહી. વળી એ નાગર છે તેથી બઈરી આપે એવો સંભવ પણ નથી. નાગર પણ શૂરાતનમાં ક્ષત્રીથી જ ઉતરતા છે; માટે તે રસ્તેથી કાંઇ ફળ થવાની આશા રાખવી નહી. ત્યારે શું કરવું? હથીયારબંધ માણસો માધવના ઘર ઉપર મોકલી તેને બળાત્કારે લઇ આવવી. પછી માધવને સામ, દામ, ભેદ ઉપાયથી સમજાવવો. બાયડી તો લુગડાં ઘરેણાની દાસી, એટલે તે તો સેહેજ વશ થઇ જશે. વળી એકવાર તે મારા ઘરમાં રહીને વટલી એટલે તે માધવને નકામી, તેથી અંતે તે નિરાશ થઇ પોતાના સ્વાર્થ ઉપર નજર રાખી ઠેકાણે આવી જશે. એ વગર બીજો કોઈ રસ્તો નથી, માટે કાલે અનુકૂળ વખતે એ જ પ્રમાણે કરવું. એવો વિચાર કરતો કરતો કરણ પોતાના મેહેલમાં જઈ હિંડોળે સુતો, પણ તેને જરા પણ નિદ્રા આવી નહી. પોતાની રાણી તેને તે વખતે શંખણી જેવી લાગી, અને સવાર થતાં સુધી તેણે એના એ જ વિચારમાં તળાઈ ઉપર પછાડા માર્યા કીધા. અરે રાજા કરણ! તારો અવિચારી સ્વભાવ તને છોડતો નથી. જ્યાંસુધી તારી મીટ્ટી મીટ્ટીમાં મળી જશે, ત્યાંસુધી એ તારા સ્વભાવથી તારી ખરાબી થયાં કરશે. શું તું એટલી વારમાં વંત્રીઓનું વચન ભુલી ગયો? તું તારા કામનાં પરિણામ ઉપર કાંઈ વિચાર કરતો નથી? તું જાણે છે કે તારૂં ધારેલું કામ સેહેલથી પાર પડશે? પણ અલ્યા ઘેલા, તું ઝેરી બી ભોંયમાં વાવે છે અને તેનાં ઝેરી ફળથી તારો જ નાશ થવાનો છે. પણ તેમાં એ શું કરે? નાનપણથી તેનો સ્વભાવ જ એવો હતો, અને તેનો અખતિયાર તોડવાને તેણે કોઈ વખતે યત્ન સરખો પણ કીધો ન હતો. હવે તો નદીના વોહોમાં ઘસડાયો અને તે કયે કાંઠે પડશે તેની તેને ખબર નહતી. અરે! ઇતિહાસ લખનારે તારૂં ઉપનામ ઘેલો રાખ્યું છે તે વાજબી જ છે. તું ખરેખરો ઘેલો, ઘેલો જ છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

જ્યારે કામજ્વરથી પીડાયલો કરણ રાજા પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવાના વિચારમાં બીછાના ઉપર તરફડીયાં મારતો હતો તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઉતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદાની વચ્ચેનો તકરારી વખત થયો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરૂણે સોનાની કુંચીવડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડયો, અને સુતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાનો વખત થયો છે. અરૂણસારથી આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્ય-નારાયણ રથમાં બેસીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતા છોકરા મેહેતાજીને આવતા જોઇ નાસી જાય છે તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતપોતાનું મ્હોડું સંતાડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો તે પેહેલાં અસ્ત થયલો જ હતો. શુક્રનો તારો જેને વિષે ગામડીયા લોકો કહે છે કે ચંદ્રમા મુઆ પછી એ તેની જગો સાચવશે, તે થોડી મુદત સુધી હિંમત રાખી ઉભો રહ્યો, પછી તે પણ જલદીથી ભરાઇ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ વાદળામાં ઇંદ્રરાજાએ ઘણા ભભકાદાર રંગના સાથીયા પૂર્યા. તળાવોમાં કમળનાં ફુલ ખીલી તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં મ્હોડાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદિનીનાં ફુલની પાંદડી બીડાઈ જઈ નીચે નમી ગઈ. પોતાની પ્રિયાને ખીલેલી જોઈ ભમરાઓ કમળની આસ-પાસ ફરી ગુંઝાગુંઝ કરવા લાગ્યા. ચંપા, ચંપેલી, સેવતી, માલતી, વગેરે ફુલોમાંથી મંદ મંદ સુગંધે શીતળ વાયુની સાથે ધસડાઈ આવીને નાસિકા ઇંદ્રિયને મગ્ન કીધી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી દિવાકરના ચોપદાર કુકડાઓએ નેકી પોકારી. ચ-કલીઓ માળામાંથી નીકળી ચીંચીં કરવા લાગી. કાગડાઓ કાકા બોલવા લાગ્યા. પાંજરામાંનાં પોપટ, મેના ઇત્યાદિ પક્ષીઓએ મીઠા બોલથી પોતાના ધણીને જગાડયા; અને વાડીઓ તથા ઝાડીઓ સુંદર નાદવાળાં પક્ષિઓના શબ્દથી આનં-દકારક થઇ રહી. દેવસ્થાનોમાં દેવને જગાડવાને નોબત તથા શંખ વાગવા લાગ્યા. શેહેરમાં ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં ઘંટીનો ઘોર તથા તેની સાથે દળનાર બાયડીઓનો શોર થઇ રહ્યો. કેટલાએક સવારે સુતા સુતા પ્રભાતિયાં તથા બીજા ભજન ગાવા મંડ્યા. છીપા, સોની, લુહાર, કંસારા વગેરે ઉદ્યમી લોકોએ તે વખતે હથોડા ઠોકી શેહેરના તે ભાગને ગજાવી મુકયો. કોઈ કોઈ ઘરમાં એક અથવા વધારે બાયડીઓ બેસીને ઘરમાંના લાંબી મુદ્દત ઉપર મુએલા માણસને વાસ્તે અમથો રાગડો કાઢી જૂઠું રડવા લાગી. તેઓની આંખ તેઓના મ્હોંને જવાબ દેતી ન હતી. કોઈ કોઈ ઘરમાં દહી વલોવવાનો શબ્દ સંભળાતો હતો. રાજાના મેહે-લમાં ચોઘડીયાં વગેરે બીજાં વાજીંત્રો વાગી રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ ઓટલે બેસી પાનાં હાથમાં રાખી ધુણતા ધુણતા આગલા દહાડાનું શીખેલું ફરીથી વાંચી જતા હતા. વાણિયાના છોકરા પોતાના અક્ષર ઠેરવવાને વાસ્તે દોપીસ્તાં લખવા બેઠા હતા. ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ પશુઓ ગળાના બંધ છુટયાથી આનંદમાં ગોવાળિયાની પાછળ ચરવા જતાં હતાં. કુળવંતી, સારા સ્વભાવની બાયડીઓ ઉઠી પોતાનાં

ઘર વાળીઝાડી પોતાનાં છોકરાં તથા ધણીને સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી; તેમ દુષ્ટ શંખણી બાયડીઓ બબડતી, ફફડતી, છોકરાંને ગાળ દેતી, તથા માર પછાડ કરતી, અને ધણીને ધમકાવતી આણીગમ તેણીગમ ઘરમાં ફરતી હતી. આળસુ, એદી, અશીણી, અને એવા સુસ્ત લોકો બગાસાં ખાતા ઢોલીયા ઉપર ગબડતા હતા; પણ ઉદ્યમી ચાલાક લોકો ઉઠી દાતણ પાણી કરી પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા હતા. દુકાનદારો તો થોડો નાસ્તો કરી લુંગડાં પેહેરી હાથમાં મોટી કુંચી લઈ દુકાને જતા હતા. કેટલાએક દુકાન ઉઘાડતા હતા. અને કેટલાએક તો દુકાન ઉઘાડી વાળી ઝાડી, ધોઇ તેની પૂજા કરી, માલ ગોઠવી દુકાન આગળનો રસ્તો સાફ કરતા હતા. કેટલાએક લોકો પાઘડી પેહેરી અંગવસ્ત્ર ઓઢી હાથમાં લોટા લઇ શેહેર બહાર જતા હતા. શેહેરની સ્ત્રીઓ પાણી ભરીને માથા ઉપર બેહેડાં ઉપર બેહેડાં ચઢાવી ઘણી રમણિક ચાલથી પોતાનાં ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરેની વાતો કરતી અને વખતે કોઇ એકલો પુરૂષ જતો હોય તેની મશ્કરી કરતી ચાલી આવતી હતી. સહસ્રલિંગ તળાવ ઉપર બ્રાહ્મણો પોતે નાહ્યા વગર બેસી બીજાઓને નાહવાના પુણ્યનો બોધ કરતા હતા અને તેઓનાં લુગડાં સાચવવાને સારૂ પૈસા લેતા હતા. તળાવમાં આસ્થાથી ઘણા લોકો નાહી ધોઇને સ્વચ્છ લુગડાં પેહેરી ચાંલ્લા કરાવી દેવદર્શને જતા હતા. રાતના રાજા ઘૂડ તથા વાનવાગળાં સવાર થવાથી કાગડા વગેરે બીજાં પક્ષીના ધાકથી ઝાડોમાં સંતાઇ જવાને ઉડી જતાં હતાં. ચકોર પક્ષી તેના સ્વામિ ચંદ્રના અસ્ત પામવાથી કોઇ ગુપ્ત જગોએ ભરાઈ બેઠું હતું. ચોર લોકો પોતાની આશા સફલ કરી અથવા તે નિષ્ફળ થવાથી નિસાસો મુકતા ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. લંપટ સ્ત્રી પુરૂષો મહા પાપી તથા અઘોર કામથી પરવારી બીકે તથા નિસ્તેજ મ્હોંએ જાણે પોતાના દુરાચરણથી શરમાતાં હોય તેમ ચોરની પેઠે સંતાતાં સંતાતાં પોતાના ઘર તરફ પાછાં ફરતાં હતાં. મુસાફરો ચાલતા ઘોડે અથવા ગાડીમાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર જતા હતા. રસ્તામાં ધોબી બળદ લાદીને આનંદથી ગાતા ગાતા ઘાટ ઉપર જતા હતા. કેટલાએક ધનુર્વિદ્યા શીખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા. રજપૂત લોકો શેહેર બહાર અથવા કોઇ ખુલ્લા મેદાનમાં પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લેઈ જતા હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે શેહેરનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

એ સવારે માધવના ઘરમાં બારીએ માંચી ઉપર એક સ્ત્રી નીચું મ્હો ઘાલી ચિંતાતુર થઈ ઘણા વિચારમાં બેઠેલી હતી. તેનું લુગડું જથર પથર તથા ચોટલો વીખરાયલો હતો; તેણે શરીરે આછું આછું ઘરેણું ઘાલેલું હતું તેથી તેની નાજુક તથા ખુબસૂરત કાંતિની શોભા ઘટવાને બદલે તેમાં જુદી જ તરેહનો મોહ દેખાતો હતો. તેનાં અવયવો એવાં નાજુક હતાં કે દાતણવાળો રૂપાનો કળશીયો હાથે ઉચકી પોતાની પાસે મુકયો તે વખતે તેનો નાજુક હાથ એટલા ભારથી પણ મરડાઈ જશે એવી તેના શત્રુઓને પણ ફિકર લાગે. તે અઢાર વર્ષની ભર જુવાનીથી પ્રફુલ્લિત થયલી હતી, અને તેનું નામ રૂપસુંદરી તેના રૂપને યોગ્ય જ

હતું. પણ તે માધવની સ્ત્રી આ વખતે ચિંતાતુર થઇ શા માટે બેઠી હતી ? આજે સવારે વેહેલી ઉઠી ત્યારે તેનો ધણી કાંઇ કામસર ગામ જવાનો તેથી નીચે ઉતરેલો હતો; માટે ધારા પ્રમાણે તેનાથી તેનું મ્હોં જોવાયું નહી, પણ તેને બદલે સાવરણી ખુણામાં પડેલી હતી તે જોઇ; ઓરડામાંથી બહાર નીકળી એટલામાં એક બીલાડી આડી ઉતરી: બારી તરફ નજર ગઈ ત્યારે રસ્તામાં એક રાંડેલી બઈરી જતાં જોઈ. એ પ્રમાણે સવારના પોહોરમાં તેને નઠારા શકુન થયા. તેનો ધણી ગામ જવાનો તથા ત્યાં આખો દહાડો રહેવાનો તેથી તેનું શું થશે એ વીષે તેને ભારે ફિકર થઈ, અને તે ગામ તે દહાડે ન જવાને તેણે તેને ઘણો સમજાવ્યો. પણ કામ અગત્યનું, રાજાનો હુકમ થયલો, અને પોતે નાગર એટલે વેહેમ પણ થોડો તેથી વહુની વાત ન ગણકારતાં તે ગામ ગયો. તેના ગયા પછી તે મનમાં વિચાર કરવા બેઠી કે શકુનથી કાંઇ થતું નથી એ તો હું જાણુંછું. પરમેશ્વરની ઇચ્છા વિના એક સળી પણ હાલતી નથી, તોપણ તેના મનમાં આવતું કે ભુંડો ભુંડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રેહે જ નહી, માટે શૂળીનું વિઘ્ન કાંટે જાય તો જગદંબાની મોટી કૃપા સમજવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી રૂપસુંદરી નીચે ઉતરી સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્રો પેહેરી પાટલે બેઠી, એટલામાં તેની નજર જોશી મહારાજ ત્યાં આવેલા હતા તે ઉપર પડી. જોશીને જોતાં જ તેને સવારના માઠા શકુન યાદ આવ્યા તેથી તેણે સઘળી વાત તેની આગળ કહી. જોશીએ જરા સૂર્ય તરફ નજર કરી આસપાસ જોઈ તોળા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ ગણવા માંડ્યું, અને જરા વીચાર કરી જવાબ દીધો: "શકુન નડે એવું કાળયોગ ઉપરથી જણાતું તો નથી તોપણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે વખતે તમારા અંગ ઉપર જે જે વસ્ત્રાભૂષણ હોય તે સઘળાં બ્રાહ્મણને દાન કરવા જોઇએ. તમારી જન્મોત્રીની કુંડળી પણ મને મ્હોડે છે તે ઉપર ધ્યાન પોહોંચાડતાં પણ કાંઇ વિપરીત થાય એવો સંભવ નથી; તમને માત્ર રાહુ પીડીત છે તેને માટે આજ તેનું દાન કરો તો સારૂં. દાન ઘણું નથી, એક મોહોર બસ છે." રૂપસુંદરીએ તે જ ક્ષણે સવારે પેહેરેલાં તમામ લુગડાં ઘરેણાં તથા તે ઊપર એક સોનાની મોહોર મુકીને પગે પડીને જોશી મહારાજને આપ્યાં. તેમને વિદાય કીધા પછી થોડું ઘણું દેવપૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં ઘરના આગલા ચોગાનમાં શોરબકોર થતો સાંભળ્યો. ચાકરને તુરત તેણે તજવીજ કરવાને મોકલ્યો, તેણે આવી જાહેર કીધું કે રાજાના હજારો સિપાઈઓએ આવી આપણો મેહેલ ઘેરી લીધો છે, અને તેઓ આપણા ચોકીદારોને કાપી નાખે છે.

એ ખબર સાંભળતાં જ રૂપસુંદરી મુર્છાગત થઇ ભોંય ઉપર પડી. કેટલાએક નામરદ ચાકરો નાસી જઈ ઘરમાં ખુણે ખોચરે ભરાઈ બેઠા, પણ કેટલાએક શૂરા ઇમાનદાર નોકરોને એ વાત સાંભળી શૂર ચઢ્યું, અને પોત પોતાની ઢાલ, તલવાર વગેરે જે જે હથીયાર હાથ આવ્યાં તે લઈ લડવા તૈયાર થઇ ઉભા રહ્યા. રૂપસુંદરીની આગળ ઢાલ લઈને તેનો દીયર એટલે માધવનો ભાઈ

કેશવ ઉભો રહ્યો. તેની ઉમર આસરે પચીસ વર્ષની હતી, અને પોતાના મોટા ભાઇએ રળીને તેણે ઘણી મુદત સુધી ખવડાવ્યું હતું તેથી નાનપણથી તેને રળવાની ફીકર ન હતી. તેણે તેની સોળ વર્ષથી બાવીશ વર્ષ સુધીની ઉમર અંગકસરત, દાવપેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા ઇત્યાદિ સિપાઈને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં કામોમાં કાઢી હતી, તેથી જુવાનીના સ્વાભાવિક બળ સાથે તેનામાં કસરતથી મેળવેલું વિશેષ બળ હતું. તેનું અંગ મજબૂત તથા સીનાદાર હતું. તેની આંખ જુસ્સાથી રાતી જ રહેતી; અને તેને વેચાતી લડાઇ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઈ હતી કે માધવે તેને સારા ઉંચા હોદ્દા ઉપર નિમેલો હતો તોપણ જેમ બને તેમ તેને બીજા લોકો સાથે થોડો જ પ્રસંગ પડવા દેતો. તે તેના ભાઈના જેવો ખુબસુરત તથા ગોરા વર્ણનો નહોતો; તોપણ લોહીની સ્વચ્છતાથી તેના રૂપ ઉપર જુદા જ પ્રકારનું તેજ દેખાતું હતું. તે બહાર આવો વાઘ હતો તોપણ ઘરમાં બકરી જેવો હતો, અને તેની છાતી બહારથી વજ્ર જેવી સખત હતી, તોપણ તેનું હૈયું ઘણું નરમ હતું. પોતાના ચાકર પાસે પોતાની વહાલી તલવાર મંગાવી એક હાથમાં તે પકડી બીજા હાથમાં ઢાલ રાખી ઉભો રહ્યો, અને હજારો માણસ તેના ઉપર એકદમ ટુટી પડે તોપણ મરાય તેટલા મારી આખરે મરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તોફાની સમુદ્રની વચ્ચોવચ પથ્થરના ખડકની પેઠે રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરવાને ઉભો રહ્યો. બહારના ચોગાનમાં ગડબડાટ વધી; ઉછળતી તલવારનો ખડખડાટ કેશવને કાને પડયો; તેનું ચાલે તો ઉડીને ત્યાં જઇ શત્રુના કટકે કટકા કરી નાખે; પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું તેથી તેનાથી ત્યાંથી ચસાય નહી. એટલામાં એક મોટી ચીસની સાથે સો માણસ ઘરમાં પેઠાં, અને બારણા આગળ ઉભેલા માધવના ચાકરોને હઠાવીને તથા કાપી નાખીને આગળ વધ્યાં. કેશવ તેમને આદરમાન આપવાને તૈયાર જ હતો. તેણે એક ઘાથી આગલા સિપાઈના બે કકડા કીધા અને બીજે ઘાએ બીજાનું માથું તેના ધડથી જુદું પાડયું. સિપાઈઓ જરા આચકો ખાઇ ઉભા, અને પોતાના નાયક સામું જોયું. નાયકે કેશવને કહ્યું: "સાંભળો ભાઈ! અમે કંઇ ઇહાં મારામારી કરવા આવ્યા નથી. રાજાની ઇચ્છા રૂપસુંદરીને લેવાની છે, તે જો તમે સલાહસંપથી આપશો તો અમે મુગા મુગા અમારું કામ કરીને ચાલ્યા જઇશું, નહી તો અમારે બ્રહ્મહત્યા નકામી કરવી પડશે, માટે વિચાર કરીને કામ કરજો." કેશવ ક્રોધથી રાતો હિંગળોક વર્ણ થઇ ગયો. તે બોલ્યો: "જો તારા કૃતઘ્ની, અધમ, વિષયી રાજાને રૂપસુંદરી જોઇતી હોય, અને તમને તેને લેવા મોકલ્યા હોય, તો મને મારીને લઇ જાઓ. નાગર બચ્ચો કદી પોતાનો જીવ બચાવવા સારૂ પોતાના કુળ, ધર્મ તથા ન્યાતને કલંક લાગવા નહી દે." તે સાંભળી નાયકે ઇશારત કીધી, એટલે એકલા કેશવ ઉપર તલવારના ઘાનો વરસાદ વર્સ્યો; તોપણ એક તસુ ખસ્યા સિવાય તે મરણતોલ ઘાયલ થયો ત્યાં સુધી તેની તલવારે પાંચ અથવા સાત માણસનાં રૂધિર પીધાં. પણ ઘણા આગળ એકનો શો હીસાબ? તેનું શરીર ઘાએ વીંધાઇ ગયું, આખું અંગ લોહીથી કચરાબોલ થઈ ગયું, અને અંતે એક કારી ઘા વાગ્યાથી, તથા લોહી

પાપ નડ્યાં. ન્યાત, જાત, સગાં, વહાલાં, માબાપ, ભાઈ, ભોજાઇ, બ્હેન વગેરે સઘળાં કુટુંબનાં માણસોને મન તો હું આજ મરી ગઈ. અરે! તમે મારું આજ સ્નાન કરજો. હું તેઓને કોઇ વખત મળીશ તો ખરી, પણ હવે કાંઇ પહેલાં જેવો વેહેવાર રેહેવાનો છે? શું હવે એકઠાં મળીને ખવાવાનું છે? આખા નગરમાં સૌ મારો ફીટકાર કરશે. રાજાના મેહેલમાં સૌ મને શત્રુભાવે જોશે. બીજી રાણીઓ મારી અદેખાઈ કરશે. અને રાજાનો ભરોસો શો? તે હમણાં તો મારું રૂપ જોઈને મોહ્યો છે. પણ રૂપ તો અનિશ્ચિત; રોગથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી એ સઘળું રૂપ જતું રેહેશે, ત્યારે બીજી રૂપાળી સ્ત્રી ઉપર રાજાનું મન દોડશે, અને હું એક ઓરડામાં પાપણીની પેઠે સડ્યાં કરીશ. ગુણને લીધે જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે જ ખરી. રૂપ તો ક્ષણભંગુર; રૂપ ઉપરનો મોહ ખોટો સમજવો. પણ લાચાર, હવે બીજો શો ઉપાય? જે બન્યું તે બન્યું. દૈવની ગતી આગળ કોઇ ડાહ્યું છે? મારા નસીબમાં આ દુઃખ લખેલું હશે તે કોટી ઉપાયે પણ મિથ્યા થનાર નથી. વિધાતાએ લલાટમાં જે લેખ લખ્યા હશે તે કદાપી ફરવાના નથી; માટે હવે તો જે માથે આવી પડે તે મૂગે મ્હોડે સહન કરવું."

એ પ્રમાણે રૂપસુંદરી રાજાના મેહેલમાં વિચાર કરે છે, તે વખતે આખા શેહેરમાં તેમ જ **માધવ**ના ઘરમાં ઘણો જ જુદો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું, એ ખબર આખા શેહેરમાં ચાલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઘેરઘેર, દુકાને દુકાને, ચકલે ચકલે તથા મોહલ્લે મોહલ્લે એની એ જ વાત ચાલવા માંડી. **માધવ** ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બીચારા ઉપર સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. માણસો વાત કરતા હતા કે હવે રાજા કોને પ્રધાન કરશે, અને તે વીષે અનેક અટકળ કરતા હતા. કેશવને તો બીચારાને કોઈએ ગણ્યો જ નહી. પણ રાજાની આ દુષ્ટ રીતથી સઘળાના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો. આજ તેને ઘેર ને કાલે આપણે ઘેર મોહોકાણ મંડાય એવી સઘળાના મનમાં ફીકર ભરાઇ. વળી રાજધાનીના શેહેરમાં બ્રહ્મહત્યા થઇ તેથી રાજ્ય ઉપર ઈશ્વર તરફથી શો કોપ થશે એ વિષે ફિકર કરવા લાગ્યા. સઘળા ભારે ઉદાશીમાં પડેલા હતા. બાયડીઓ સઘળી રૂપસુંદરીની વાતો કરતી હતી. કેટલીએક કહેતી હતી કે પકડાઇ તે વખતે તેણે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો હતો; બ્રાહ્મણ ટળી રજપુત થવું પડશે તે કરતાં મોત હજારગણું સારૂં. કેટલીક કહેતી હતી કે એ બીચારી શું કરે? જીવ તે હાથે કેમ કઢાય? પરમેશ્વરે એને રૂપ આપ્યું તેમાં એનો શો વાંક? રજપુત તો રજપુત પણ જીવ કાંઈ કઢાય નહી.કેટલીએક બોલતી કે રાજા તે રૈયતનો માબાપ, અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાં ઉપર આવી દુષ્ટ નજર કરે, અને જોર જુલમથી બાઇડીઓને પકડી લઇ જાય ત્યારે રાજમાં રેહેવાય પણ કેમ? આજે એને અને કાલે બીજા કોઈને. પરમેશ્વર એ રાજાનો અપરાધ સાંખવાનો નથી. જોજો, થોડા દહાડા પછી એના ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડશે. એની રાણી કોઇ લઇ જશે, અને રાજાને પાપે આખી રૈયત દુઃખી દુઃખી થશે. ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે ખરૂં. કેટલીએક ખુબસુરત પણ વિષયી બાયડીઓ તો મનમાં મગન થતી

દેખાઇ. આજ એનો વારો તો કાલે આપણો પણ આવે, એમ વિચાર કરવા લાગી અને પોતાનું રૂપ રાજાની દૃષ્ટિએ પડે તેના ઉપાયો શોધવા લાગી. રૂપસુંદરી એવી શું રૂપવંતી છે કે રાજા તેને જોઈને મોહી ગયો; શેહેરમાં તેના કરતાં ઘણાંએ વધારે દેખાવડાં છે. આપણે એનાથી ઉતરતાં નથી. વળી તે વાંજણીને રાખી રાજા શું કરવાનો છે? તેનાથી કાંઈ રાજ ગાદીનો વારસ આવવાનો છે? વારૂ, હજી વખત ઘણો છે. ધીરજ રાખવી અને યોગ્ય વખત ચુકવો નહી. એ પ્રમાણે આખા નગરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

માધવનો મેહેલ સૂનોસૂનો નિસ્તેજ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. મોહલ્લામાં કુતરાં કઠોર સાદે રડતાં હતાં. બાઈડીઓ અને ભાયડાઓ ટોળે મળી ઓટલે બેઠેલાં હતાં, અને પ્રધાનના ઘરને બારણે નાગર ગૃહસ્થ ડાઘુને વેશે કોઈ રડતા હતા, તથા કોઈ ભારે દિલગીરીમાં બેઠા હતા. તેના જુના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા; તેના ઓળખાણમાં આબરૂ માનનારા, તેને બારણે રોજ જોડા ફાડનારા, તેને બાપજી બાપજી કહેનારા, એ સઘળામાંથી કોઈ ત્યાં ન હતું. જેમ પાણી સુકાયા પછી માછલાં નાશી જાય છે, જુવાર કપાયા પછી હઈયા બીજે ઠેકાણે ઉડી જાય છે, જેમ ગળપણ ખસેડયા પછી તેના ઉપર બમણતી માખી જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સુડા, ઉગતા સુરજને પૂજનારા, આવતાના બોલબાલા તથા જતાનું મ્હોં કાળું કહેનારા, આ વખતે કોઈ **માધવ**ને ઘેર ફરકયા જ નહી.

માધવે થોડી મુદત સુધી જ પ્રધાનપણું કીધું હતું, પણ તેટલા વખતમાં તેણે સારાં કામો કીધેલાં હતાં તેથી જ લોકો તેના ઘરને વાસ્તે શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા **કેશવ**નાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં, તેઓએ વિલાપ કરી હવેલી ગજાવી મુકી હતી. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અફાળતાં હતાં કે છાતીનો રંગ લોહીવર્ણો થઇ જતો હતો. કેટલાએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે જારી રેહેશે તો રોવા આવેલાંમાંથી બીજું કોઇ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના ચોગાનમાં ચોકીદાર સિપાઇઓનાં મુડદાં કપાઇ ગયલાં પડ્યાં હતાં તેને ઠીક ગોઠવી બાળવા લઈ જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનાર સિપાઇઓની સંખ્યા આશરે પચાસની હતી, તે સઘળાની ન્યાત જાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડારડથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઇ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આસરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી વિલાપ કરતી હતી; તથા જીવથી બચેલા નોકરો "જીવતા શા સારૂ રહ્યા," અને "ધણીની પાછળ પ્રાણ શા સારૂ અમારો ન ગયો," એવા શબ્દો કાઢી મોટેથી બૂમ પાડી રોતા હતા. ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની વહુની મા, બેન, માસી, ઇત્યાદિ બીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને બીજે છેડે કેશવનું શબ પડેલું હતું. ગાયના પવિત્ર ગણાતા છાણથી સ્વચ્છ કીધેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શબને સુવાડેલું હતું, અને તેના માથા આગળ

નીચું માથું ઘાલી તેની ધણિયાણી બેઠેલી હતી.

એ સ્ત્રી તેની ઉમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ધઉંલો હતો; અને અગરજો તે કાંઈ દેખાવડી ગણાતી નહતી તોપણ આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તેના તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મ્હોડા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાયલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિક્રાળ તથા હિગ-ભોક વર્ણ થઇ ગઇ હતી કે તેને જોઇને કોઇ પણ પુરૂષ થથરી જાય, અને તે કોઇ ઇશ્વરી માતા છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની તેની મરજી થઇ આવે. તેનો એવો ઉગ્ર ચેહેરો જોઇને તેની ગાની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી નહતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાગ્રચિત્તે જોઇને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રડાપીટ તથા શોરબકોર થતો હતો તે ઉપર તેનું જરાપણ લક્ષ જતું નહતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચઢશે; પણ હજી તેમ થવાનાં ચિન્હ નજરે પડતાં નહતાં. તેની મા ઘેલી જેવી થઇ ગઇ હતી, અને છોક-રીને આ રંડાપો આવ્યો તેના અત્યંત દુઃખની સાથે તેને જોસ ચઢશે તો તે પણ બળી મરશે એવી ધાસ્તી પેદા થવાથી તેને વધારે સંતાપ થવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે છોકરી રંડાય તેના કરતાં મરે તે સારૂં. રંડાય તો મ્હોં આગળ એક ધગધગતી સગડી થઇને પડે; તેને જોયાથી નિરંતર દુઃખનું સ્મરણ રેહે; તેના જીવને ઘડી ઘડી કલેશ થયાં કરે તેથી તેના માબાપના હૈયાનો તાપ હોલવાય જ નહી. એથી ઉલટું તે મરે તો ઘણું દુઃખ લાગે ખરૂં, પણ તે દુઃખનો અંત પણ તેજ વખતે; પછી દેખવુંએ નહી અને દાઝવુંએ નહી. પણ હવે તેને લાગ્યું કે મરવા કરતાં રંડાઇને જીવતી રહે તે સારૂ. તે એવી અવસ્થામાં જીવે તેમાં ઉપર કહેલાં દુઃખ તો થાય, પણ છોકરી જીવતી રહી પોતાની આંખ આગળ રેહે તેથી જીવને શાતા વળે. વળી તેને સલાહ પુછવા, સાથે જવા આવવા, તથા ઘરનું કામકાજ કરવામાં કામ આવે. બીજું તે ઘરડી અશક્ત થઇ ખાટલે પડે ત્યારે રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં તથા તેની સંભાળ રાખવામાં લાખ રૂપિયાની થઇ પડે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા, રાંડેલાં બઇરાં ધણીનું દુઃખ પણ કેટ-લેક વર્ષે ભૂલી જાય ત્યારે રાંડેલી તો રાંડેલી પણ જીવતી છોકરીથી તેનાં માબાપના અંતઃકરણમાં તો સંતોપ થાય. એ પ્રમાણે વિચાર ગુણસુંદરી (કેશવની વહુ જેનું નામ તેને યોગ્ય જ હતું, કેમકે અગર જો તેનું રૂપ તેની જેઠાણીના જેવું નહતું તો-પણ તેનામાં ગુણ રૂપસુંદરી કરતાં વધારે હતા, અને તેના કેટલાએક ગુણો તો મા-ણસોમાંથી પણ થોડામાં જ શોધ્યા જડે એવા હતા) ની માએ કીધો. હવે જો છોકરી સતી થાય તો સારૂં કેટલું? આખા શેહેરમાં બલકે આખા ગુજરાતમાં તેનું નામ કીર્તિવંત થાય, તેની આખી ન્યાતને તેથી શોભા મળે, તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે, અને તેના માબાપને સૌ કોઇ ધન્ય ધન્ય કહે. વળી સાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો તથા તેના ધણીનો ઉદ્ધાર થાય અને બધા દેવલોક તેને જોઇ ને પ્રસન્ન થાય. એ સઘળા વિચારથી ગુણસુંદરીની માના મનમાં ધર્મનો જુસ્સો ભરાયો, અને તેની છોકરી જીવે તે કરતાં મરે તે સારૂં એવું તેના મનમાં નક્કી થયું. તો પણ પોતાની છોકરીનું

મન જોવાને તેને પુછ્યું; "બેન, લોકોમાં વાત ચાલી રહી છે કે તું તારો દેહ તારા ધણીને અર્પણ કરનાર છે. એ વાત ખરી હોય તો મારી જાત ઉપર, મારી ઉમર ઉપર, મારી અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને જે કામ કરવું હોય તે કરજે. તારા વિના મારાથી જીવાવાનું નથી. તારી પાછળ હું મારો દેહ પાડીશ, પછી તારા બાપની, તારાં નાનાં નાનાં ભાઇ બેનની શી વલે થશે? શું હું તને મરતાં જોઉં? શું તું તારી મેળે મરે, અને હું ડોશી તને વળાવી જીવું? એમ કદી થનાર નથી. માટે તારા દુઃખના જોશમાં તેં જે કાંઈ ગાંડો વિચાર કીધો હોય તે મનમાંથી કાઢી નાંખ, અને પરમેશ્વરે જે આફ્ત મોકલી તે સહીને દુઃખે પાપે દહાડા કાઢવા ઉપર નજર રાખ. જો તારૂં આવર્દા ટુંકું જ હશે તો વધારે જીવવું નહી પડે. પણ જાણી જોઇ ને તે કેમ મરાય? માટે હવે જીવવું, અને જે થાય તે જોવું. તે સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી."

એ વાત સાંભળતાં જ ગુણસુંદરીના મ્હોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણી થઇ; તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર આવી પડયું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા, અને તે કોઈ દહાડો વાચાળ ન હતી તેવી આ વખત થઇ. તે બોલી "હવે જીવવું? જેણે મારો હાથ પકડયો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લડાવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બાહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઇ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉં? ના ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઇશ. તેનું જે થશે તે મારૂં થશે. હવે જીવવું? જીવીને મારા ધણીની અસદ્-ગતિ કરાવવી, અને જે પૂર્વ જન્મનાં પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઇ નાખવાનું મારા અખતિયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુઃખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂં? હવે જીવવું? જીવીને ઘરેણાનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વાહાલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પેહેરી ફરવું. હવે જીવવું? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રહેવું, અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું? જીવીને લોકોમાં રાંડ કહેવડાવવું, અને રસ્તામાં કોઈને મળું તો તે અપશકુન સમજી પોતાના ઘરમાં પાછા ભરાઈ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું? જીવીને ઘરમાં બોજો થઈ પડવું અને માબાપના દુખનું મૂળ થવું. હવે જીવવું? જીવીને ભાઇ ભોજાઇના ઠોક ખાવા, અને પેટને સારૂ હલકામાં હલકી પરતંત્રતાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું? જીવીને શું સુખ ભોગવવું? જીવવાથી ફળ શું? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખ ઘણું સારૂં. માટે મરવું એ જ સિદ્ધાંત; એમાં કંઇ સંશય નહી. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." એટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે 'જય અંબે' 'જય અંબે' બૂમ પાડી ઉઠી. એ બૂમ સાંભળતાં જ સઘળાં બઈરાં સતી માની પાસે આવી તેને પગે પડ્યાં, અને જે કોઈ

રોતું હતું તેને ધ્રૂમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક, એ પ્રમાણે એક સબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકાવ્યો. અને શબને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થઈ જોઈને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઇ ગઈ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાં જ કિમતી વસ્ત્ર પેહેર્યાં, અને ઘલાઇ સકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બેન, ભોજાઇ વગેરે સગાંને વેહેંચી આપ્યું. તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ઘણા હર્ષની સાથે લીધો. પછી, પોતાને કપાળે પિયળ કાઢી, ચોટલો છુટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મોહલ્લાનાં તથા શેહેરનાં એટલાં લોક એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદિરના જેવી ભીડ થઇ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી "સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઇને નોતરૂં દીધું નહી, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢયો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઈ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને મહાદેવને પાછી વરી. એ જ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેને જ પરણીશ, અને જેટલું સુખ ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઇશ." તે સાંભળી લોકો "જય અંબે" "જય અંબે" બોલ્યા, તે વખતે સતી માએ પોતાના બે હાથ ધરીને તેમાંથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢયો, અને તેવડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા. ઘણીએક ઓળખીતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા; અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતી માતાનાં દર્શન કરાવવા લાવી હતી તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી. તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો, એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલાં કોઈ જાય નહી, અને નવાં આવ્યાં જ કરે તેની શબ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મુકયા, અને શબને બહાર કાઢયું. એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બૂમાબૂમ પડેછે તે કાંઈ તે વખતે ત્યાં થયું નહી. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડેછે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હિંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને વચમાં શબને ઉંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતું. લોકો પાછળથી "જય અંબે" "જય અંબે" "અંબે માતકી જય" કરતા હતા, અને તેમાં સતી મા પણ સામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશિંગડાં, શરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડિયાળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજીત્રનો એકત્ર થયલા જેવો પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શેહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં, તે વખતે વાંઝિયાં બઈરાં પુત્રવંતાં થવા સારૂં સતી માતાનો હાથ માથે મુકાવવા

આવ્યાં તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછાં વાળ્યાં. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પીહેર દુઃખ હતું, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહી હતા. જેઓને રંડાપો વેહેલો આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને છોકરાં આવતાં પણ જીવતાં નહી, તે સઘળાંને સતી માએ આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરૂષોનાં ટોળે ટોળાં પોતપોતાનાં ધારેલાં કામ પારપડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં, તેઓ સઘળાં તૃપ્ત થયાં. ત્યાર પછી જે કોઇએ કોઈ પણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો દીધી હશે, તેઓએ પણ તેની પાસેથી ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મુક્યું, અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ટોળાંમાંથી એક ચીથરીયા રજપૂતે બહાર નીકળી હાથ જોડી સતીને વિનંતી કીધી. " માતા પરાપૂર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાયછે ત્યારે તે શેહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હિંગળોકના હાથા મારે છે, અને શેહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયત એ બંનેને આશીર્વાદ દેછે, તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખત કરવું જોઇએ." તે જ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો, અને તે શેહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યાં, જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી, અને તે પણ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનું હરણ કીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલું ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હમેશાં સુધી કાઢી મુકયો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં તેનો કારભારી જે ઉંચો બ્રાહ્મણ હતો તેની હત્યા કરાવી, અને રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી, અને અગર જો તે સ્ત્રીના મનને મરવું દુર્લભ છે અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવું છે, તોપણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેનાં માબાપ, ભાઈ, બેન, સગાં વોહાલાં, ઈત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનું કારણ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે; તેની બઇરી પારકા લઈ જશે; તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરૂષના હાથમાં જઈ પડશે; તેનું મોત તે પોતે માગી લેશે; તે ક્યાં તથા ક્યારે મુઓ તે કોઇ જાણશે નહી; તેનું નામ, નિશાની કાંઈ રહેશે નહી; તેના મેહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે; અને રાજાના પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલ્લપુર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય લુંટાઇ જશે, તેના વ્યાપારીઓ જડમૂળથી ઉખડી જશે; અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું મોટું શેહેર હતું તેનું એક પણ ચિન્હ રહેશે નહી. રે જગદંબા ! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂં આ વચન સિદ્ધ ન થાય, તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે રે તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ ! મને સહાય થજો, અને મારૂં વાકય ફળીભૂત થજો."

એ વચન સાંભળીને તથા તે બોલતી વખતે સતીમાનું દેવતાઇ તથા ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઈને પેલો રજપૂત તો પગથી માથા સુધી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેના મનમાં એવા તો વિરૂદ્ધ વિકારો ઉત્પન્ન થયા કે તેના જોરથી તેને ચકરી આવી,

અને જો પાસેના લોકોએ તેને પકડી લીધો નહી હોત તો તે ભોંય ઉપર પડત. તેને એવી અવસ્થામાં જોઈને તે કોણ છે, અને તેને બીજા કરતાં આટલો વધારે શોકાતુર થવાનું શું કારણ છે તેની તજવીજ કરવાની બીજાઓને ઘણી ઇચ્છા થઈ; પણ તે ગડબડાટમાં તે ઉઠીને એવો તો સટ્ટી ગયો કે ગમે તેટલું શોધ્યા છતાં પણ તે જડયો નહી અને તેથી લોકોનું આશ્ચર્ય વધ્યું, અને તે કોઈ પરલોકનો પુરૂષ હશે એમ બધા લોકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઇ. લોકોમાં પણ ભારે વાતો ચાલવા લાગી. સતીનો શાપ સાંભળીને સઘળાંઓનાં લોહી ઉડી ગયાં. ધનવંત લોકોએ પોતાનું ધન સંતાડવાનો મનસુબો કીધો. દરબારી લોકો શી રીતની આફત આવી પડશે તે વિષે અટકળ કરવા લાગ્યા. બીજા લોકો મ્હોં લાંબાં કરી રાજાનાં સઘળાં આગલાં કામો સંભારવા લાગ્યા. લુચ્ચા ચોર અને એવા લોકો જેઓને રાજ્યની ઉથલ પાથલમાં હમેશાં લાભ થાય છે તેઓ અંતઃકરણમાં ખુશ થઇને ખરાબીનો દહાડો જેમ બને તેમ જલદી આવે એમ પરમેશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા; અને જે વખતે હરામીના બે ભાગ થાય તે વખતે ગરીબનો મારો થાય જ, એ નિયમથી બ્હીને ગરીબ નબળા લોકોએ શેહેર છોડી પરદેશમાં વસવાનો નિશ્ચય કીધો.

એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તેઓ શબની સાથે સ્મશાનમાં આવ્યા, અને ઉચકનારા બ્રાહ્મણોએ તે શબને ઉતારીને નદીના પાણીમાં ડુબતું મુકી ચિતા તૈયાર કરવા માંડી. માણસના આત્મા વગરના શરીરને વાયુ તથા પૃથ્વીમાં મેળવી દેવાને જે ઉપાય કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર સઘળાઓની નજર દોડી. બાવળની સાથે અગર તથા સુકડનાં લાકડાંની એક ચોરસ ચિતા સીંચી હતી, અને તેના ઉપર એક લાકડાની મઢુલી બનાવી તેની ચારે બાજુએ ઘાસ, કાંટા તથા બીજા જલદીથી બળે એવા પદાર્થથી ઢાંકી નાંખી હતી. મથાળા ઉપર મોટી ભારે ગાંઠો ગોઠવી હતી, અને એક બાજુએથી માંહે પેસવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો. સ્મશાનમાં ગયા પછી સતી સુખાસનમાંથી ઉતર્યાં. તે વખતે તેના ચેહેરા ઉપર જરાપણ દેહેશત જણાતી ન હતી. તેની ચાલ ઉપરથી પણ તે મરવાનું પાસે આવ્યું એમ જાણી જરાપણ આંચકો ખાતી હોય એમ દીસતું નહતું. તેનું મ્હોં હસતું તો નહી તોપણ તેના ઉપર શાંતિ તથા જે કામ કરવા ધારેલું તે કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ચાલીને ચિતા સામે ઉભી રહી, અને શબની સઘળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી તેણે ચારે દિશાએ નમસ્કાર કીધા, અને સૂર્ય તરફ નજર કરી બોલી :—"સૂર્ય દેવતા! તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારું તેજ સઘળે વ્યાપી રહ્યું છે. તું સઘળા જીવનનું મૂળ છે; અને તું આખું જગત્ બહારથી જુએ છે એટલું જ નહી, પણ વસ્તુઓનાં માંહેલાં તત્વ તથા પ્રાણી માત્રનાં અંતઃકરણના વિચાર જાણે છે; માટે મેં જે પાપ કીધાં હોય તે બાળી નાખી મને શુદ્ધ કર. અગ્નિદેવતા! જો મેં ખરેખરૂં પતિવ્રત પાળ્યું હોય, અને મને ખરેખરૂં સત ચઢયું હોય, તો મને અંગીકાર કરજો, નહી તો મને તમારો સ્પર્શ પણ થવા ન દેતા." ત્યાર પછી તેણે પરમેશ્વરની સ્તુતિ ઉંચું મ્હોં રાખી નીચે પ્રમાણે કીધી :—

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

દીનાનાથ દયાળ તું જગતમાં, દાતા દુખીઆ તણો,
પ્રાણી માત્ર રહી મહી તળ સહુ, આભાર માને ઘણો;
ભાનૂ ચંદ્ર બિરાજતા ગગનમાં, તારા પ્રકાશે અતી,
ગીરી, સાગર, ઝાડ પાન સઘળાં, માનૂં હું તારી કૃતી. ૧
વાડી ખેતરનાં ફુલો મગમગે, રૂપે રળીઆમણાં,
ભૂમી ઘાસ છવાયલી ખુશનુમા, શોભા તણી ના મણા;
કોટી કોટિ લઘુજીવો પવનમાં, ન્હાસે રમે સૌ મળી,
આકાશે બહુ શોભતાં ખગચરો, ઉડે ફરે તે વળી. ૨
ઝાડી રાન મધે રહે વનચરો, ખાએ ખુશીમાં વસે,
લીલા એ સહુ ઇશ્વરી નિરખતાં, બુધ્ધિ જ પાછી ખસે;
પાપી માનવિ ક્લેશમાં રઝળતો, દીસે ઉદાસી ખરે,
આશામાં રહી કાળ તે નિરગમે, ભામા વૃથા તે કરે. ૩
માયા તો અદભૂત છે હરિતણી, થાએ નહીં માપરે,
પિડા કારણ શું હશે જગતમાં, શોધ્યા તણું પાપરે;
માટે વીનતિ હું કરૂં કરગરી, પ્રીતે શુણી રાખજે,
પાપો ઘોર કીધાં જ મેં સરવદા, બાળી સહૂ નાખજે. ૪

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કર્યા પછી તેને ચિતાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા ફેરવી. ફરતી વખતે તેણે તેના અંગ ઉપરથી તમામ ઘરેણાં કાઢી નાખી બ્રાહ્મણોને વેંહેંચી આપ્યાં, અને ત્રીજી પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે તેનું ચિત્ત આ દુનિયા ઉપરથી એટલું તો ઉઠી ગયું કે તેની આંખ આંધળી જેવી થઈ ગઇ, અને તેણે ઠોકર ખાધી. તે વખતે તેના ગોરે તેનો હાથ પકડયો. પડવાથી લોકોમાં નામોશી થશે એવા વિચારથી જાગૃત થઈ તેણે હાથ ઝટકી નાખ્યો, અને લોકોની સામું મ્હોં ફેરવીને ઉભી રહી, તેને જોઈ લોકો સ્તબ્ધ થઈ ઉભા રહ્યા. શરદ મહીનાના બે પોહોર દહાડાનો આકરો તડકો પડતો હતો. ભીડથી તથા તાપથી લોકોનાં મ્હોં ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા, લોકો એવા તો ચુપ હતા કે ત્યાં એક પૈસો પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય, પવન એટલો તો બંધ હતો કે ઝાડ ઉપરનું એક પણ પાતરૂં હાલતું નહતું, અને સરસ્વતીનુ પાણી તળાવના જેવું નિર્મળ તથા સ્થિર રહેલું હતું. સ્વદેહ રક્ષણ એ સૃષ્ટિનો એક નિયમ છે. ધન, માલ, બઈરી, છોકરાં ઇત્યાદિ જગતમાં જે વાહાલામાં વાહલું હોય તેને અર્પણ કરી સ્વદેહ રક્ષણ કરવાની સઘળામાં પ્રેરણા મુકી છે, તે નિયમ, તે પ્રેરણા તોડવાને એક માણસ ધર્મના જુસ્સામાં આવીને, ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભરોસો રાખીને, અને વગર જોયલી અને વગર અનુભવેલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, પોતાનો દેહ પોતાની રાજી ખુશીથી, અકકલ હોશીયારીથી અર્પણ કરવાને તૈયાર થયલુ જોઇને જાણે આખું વિશ્વ વિસ્મિત થઇ તમાશો જોવાને સ્થિર ઉભું હોય એમ લાગતું હતું.

પણ સતી મા તેના સ્વામીને મળવાને આતુર થઈ રહ્યાં હતાં. તે મટુલીનું

એક પાસું ઉઘાડીને તેમાં પેઠાં. પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં મુકયું, અને બ્રાહ્મણને ઇશારત કીધી. બ્રાહ્મણોએ તે ઉપર ઘી પુષ્કળ રેડયું, અને મશાલવડે ઘાસ કાંટાને સળગાવી મુકયા; તાપનું એકદમ મોટું ભડકું થયું. મહુલીનું મથાળું કડકડ થઈને તુટી પડયું. બાજુ તરફના પ્રજ્વલિત પદાર્થો વચ્ચોવચ પડયા. રણશિંગડાં, તુરાઈ, ભુંગળ, ઢોલ, નોબત, શરણાઈ, ઝાંઝ, થાળી વગેરે વાજીંત્રોનો એવો મોટો અવાજ થઈ રહ્યો કે લોકોને પોતાના કાન હાથે બંધ કરવા પડયા, અને અવાજના આચકાથી આભ તુટી પડશે એવું લાગ્યું. એ બધાની સાથે લોકોપણ જેમ પડાય તેમ જોરથી "જે અંબે," "જે અંબે," "અંબે માતની જે," એવી ચીસ પાડવા લાગ્યા. તે વખતે જે ભયાનક તથા રાક્ષસી દેખાવ થઇ રહ્યો તેનું બ્યાન જ થઇ શકે નહી. ગુણસુંદરીનું સુંદર શરીર લાકડાંની કપટારો નીચે છુંદાઈ ગયું, અને એક પણ મરતી વખતની ચીસ પાડ્યા સિવાય તેના તથા તેના સ્વામીના આત્માનાં મૃત્તિકા–ગૃહો અગ્નિની મારફતે પંચમહાભૂતમાં મળી ગયાં, અને તે દેહરૂપી ઘરમાં વસતા તેમના આત્મા જે જે બક્ષિશો લઇ આ દુનિયામાં આવ્યા હતા તેનો ઉપયોગ શી રીતે કીધો તેનો હિસાબ આપવાને રાજાઓના રાજાની હજુર રજુ થયા.

લોકો સઘળા ઉદાસ થઈને તથા દુનિયા તરફની વૃત્તિ ઉઠાવી પોતપોતાના ઘર તરફ વળ્યા. માત્ર એક રજપૂત ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેની કલ્પના–શક્તિ આ સઘળા બનાવથી એવી તો તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે તેણે સતીની મરતી વખતની ચીસ સાંભળી એમ તેના મનમાં ભ્રાંતિ પેઠી. એ કેવા અપશકુન? હવે શી અવસ્થા થશે? હવે હું શું કરૂં? એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે ડુબી ગયો; અને અસહ્ય દુઃખ થવાથી એક પથ્થર ઉપર બેસી નાના છોકરાની પેઠે તે રડવા લાગ્યો.

જેના મનમાં પાપ તેને કદી સુખ થતું નથી. દુનિયામાં જે જે બનાવો બને છે તેથી તેને નુકસાન પોંહોંચશે એવી તેને હમેશાં ધાસ્તી રહે છે. એક કાંકરો પડે તો તે જાણે છે કે એક પહાડ તેના ઉપર પડયો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નથી. એક ઘડી પણ ચેહેન પડતું નથી. ખરેખરી અને કલ્પિત દેહેશતોથી પીડાયાં કરે છે. માઠાં કામ કીધેલાં તેનો પસ્તાવો નહી છંટાય એવો અગ્નિ થઈ તેનું આખું શરીર બાળી નાખે છે. અને તેની પાસે ગમે તેટલું દ્રવ્ય, કુટુંબ કબીલો, નોકર, ચાકર, તથા દુનીયાનું સઘળું બહારનું સુખ હોય છે તોપણ પાપનો કીડો તેનું કલેજું કોતરી ખાય છે, અને અંતે તે નરકમાં જવાની ખાતરી રાખી પોતાનો પ્રાણ મુકે છે. એવી મહા દુઃખદાયક અવસ્થા તે રજપૂત જે કારણ જ હતો તેના મનની હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

રે રામ ! આ શું થયું? અરે દુષ્ટ દૈવ ! આ તારો શો કોપ? અરે ભગવાન ! મેં શું કીધું કે મારા ઉપર આટલી ઉપરા ઉપરી આફત આવી પડી ? રાજાએ તે દહાડે મને ગામ જવાનો હુકમ કીધો તેની મતલબ હવે સમજાઈ. તે દુષ્ટ ચંડાળનો મારૂં ઘર જ ઉખેડી નાખવાનો વિચાર

હતો. એવો કૃતઘ્ની રાજા પૃથ્વી ઉપર કોઈ થયો જ નથી અને થશે પણ નહી. જ્યારે સારંગદેવ મરી ગયા ત્યારે તેને ગાદીએ બેસાડવાને કેટલી મેહનત કરવી પડી છે? કેટલી યુકિતઓ કામે લગાડવી પડી છે? કેટલાં કાવતરાં કરવાં પડ્યાં છે? અને એ બધું કર્યા પછી તેને ગાદી મળી ત્યારે તેણે કેવાં કેવાં મને વચન આપ્યાં છે! પણ તે સઘળાં જુઠાં. 'ગરજ સરી એટલી વૈદ્ય વેરી' એ કહેવત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે ભુલી ગયો. હું જ મૂર્ખ કે એવા સાપના બચ્ચાંને મેં દુધ પાઈને ઉછેર્યું કે તે મોટું થયા પછી પહેલાં તેણે મને જ ડંખ માર્યો. પણ એવી કૃતઘ્નતા પરમેશ્વર સાંખવાનો નથી. પણ ભવિષ્યની વાત શી કરવી? હમણાં તો તેનાં દુષ્ટ કામનાં સારાં ફળ તે ભોગવે છે. જો તે દહાડે મેં મારી વહુની વાત સાંભળી હોત તો હું ગામ જાત નહી, અને આ આફત કદાચ આવી પડત નહી. પણ દૈવની સામે કોણ ડાહ્યો છે? લખીત વાત સો ભવે પણ મટતી નથી. વિધાતાના જે લેખ છે તે પ્રમાણે થયા વિના રહેતું જ નથી. પણ આવું દુઃખ સામટું કોઈને પડયું જ નહી હશે. સ્ત્રીને રાજા લઈ ગયો એટલું જ દુઃખ માણસનું અંતઃકરણ કોતરવાને બસ છે; પણ તેની સાથે આ તો મારો નાનો ભાઈ જેને મેં લાડથી ઉછેરેલો, જેને મેં મારા છોકરા જેવો ગણેલો, તે આવે અકાળ મોતે મુઓ એથી તો સીમા વળી. અરે કેશવા, તને ધન્ય છે! તેં તારો જીવ આપ્યો, પણ જીવતો રહી આપણા ઘરની સ્ત્રીને પારકાના હાથમાં જવા ન દીધી. તેં તારા જોરનું સાર્થક કીધું. સબળે અબળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તેમ કરવામાં તેં તારો દેહ પાડયો તેથી તું હમણાં કૈલાસ લોકમાં બિરાજતો હોઈશ અને તે વિચારથી મારૂં દુઃખ અર્ધું ઓછું થાય છે. પણ એટલું પણ દૈવને બસ ન લાગ્યું. હમણાં જેઠાશાનો મોતીશા આવ્યો, તેના કહેવાથી જણાયું કે ગુણસુંદરી સતી થઈ, ને તેના સ્વામીની સાથે બળી મોઈ. એથી હરખાવું કે શોક કરવો તે સમજાતું નથી. ઘર તો જડમૂળથી ઉખડી ગયું. વંશવૃદ્ધિની તો હવે આશા રાખવી ફોકટ. પણ નામ તો અમર રહેવાનું. ગુણસુંદરીના સ્વાત્માર્પણથી આખા કુળની, આખી ન્યાતની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને મારી સાત પેહેડી તરી. શું માણસની અવસ્થા છે! મોટાઈ કેવી અનિશ્ચિત છે! આજ છે અને કાલે નથી. જેવું બીડમાનું સુકું ઘાસ, જેને બળતાં જરા પણ વાર લાગતી નથી; સૂર્યાસ્ત થતી વખતની જેવી છાયા, તે વખતે તો તે ઘણી મોટી દેખાય છે. પણ થોડીવાર પછી નહી સરખી થઈ જાય છે; તે તો એક નિદ્રાનું સ્વપ્નું, જાગ્યા એટલે કાંઈ મળે નહી. દસેરાને દહાડે કેવી સ્થિતી હતી, અને આજ કેવી? આશરે દશ કોશ સુધી દમ ખાધા વિના પગે ચાલીને હું ઈહાં આવી પોંહોંચ્યો. મારા બધા ચાકર, સિપાઈ આજ ક્યાં ગયા? હું તો એકલો ફરૂં છું. તો પણ હું જીવુંછું એટલી મહાદેવજીની કૃપા છે. જો હું પણ મરી ગયો હોત તો એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત. પણ હું હવે તેનો કાળ થઈ ભટક્યાં કરીશ. અને તેને એક દહાડો પણ ચેહેન પડવા દઈશ નહી. એનું વેર લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે! ક્રોધ-પુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં જાગૃત થા. હવે તારૂં કામ છે. જ્યાં લગી આ દેહમાં આત્મા છે, ત્યાં સુધી તું છાતીમાં જ વાસો કરજે. વેર તો આખા જગતમાં પથરાયલું છે. કદાપિ કેટલાંક

પુસ્તકોમાં તેની નિંદા કીધેલી હશે પણ તેથી કાંઇ તેની શક્તિ જરાપણ ઘટી નથી. નિર્જીવ પદાર્થો પણ વેર લેછે. જો હું આ ભીંત ઉપર મારો હાથ ઠોકું તો તે ભીંત મને સામું તેટલું જ મારે છે. તે શું વેર નથી લેતી? કુતરાને પથ્થર મારીએ તો તે સામો ભસીને કરડવા નથી આવતો? સાપને પગ તળે છુદીએ તો તે આપણને કરડીને આપણો પ્રાણ નથી લેતો? એ પ્રમાણે કયું અવાચક પ્રાણી જેનામાં વેર લેવાની શક્તિ છે તે તેને ઉપદ્રવ કીધા છતાં સામું વેર નથી લેતું? વળી માણસને ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્ષમા કરવી, દયા લાવવી, એ વગેરે બોધ થયાં જ કરે છે, તોપણ તેઓ વેર લીધા વિના ચુકતા નથી. દેવતાઓ પણ વેર લે છે એવી વાતો આપણે પુરાણમાં ક્યાં નથી વાંચી? વેર તો જગતનું રક્ષણ છે. જો કોઈ વેર લે નહી તો દુનિયા ચાલે પણ નહી. જો કોઈ માણસને કોઈ ટપલો મારે તો તે સામા બે મારે છે; જો તેનામાં તેમ કરવાનું જોર નહી હોય તો જ ક્ષમા કરે છે, અથવા રાજા આગળ ફરિયાદ કરી તેને શિક્ષા કરાવે છે. એ તો अशक्तिमान् भवेत् સાધુ. જો એક માણસ બીજા કોઈનો કાંઈ માલ ચોરી જાય, અથવા તેને બીજી કોઈપણ રીતે કાંઈ નુકસાન પોંહોંચાડે તો તેનું તે વેર લે છે, અથવા લેવડાવે છે. ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે કે જો સઘળા લોકો પોતાના ઉપર ગુજરેલા અન્યાયને માટે પોતાની મરજી પ્રમાણે વેર લે તો દુનિયાની અવ્યવસ્થા થઇ જાય, અને જલદી તે લય પામે; માટે હરેક ગુન્હાને વાસ્તે રાજાને ફરીયાદ કરવી. અને જો તેનાથી દાદ ન મળે, તો પરમેશ્વર તરફથી ઇનસાફ મળશે જ એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી બેસવું. પણ રાજા કાંઇ હમેશાં નિષ્પક્ષપાત હોતો નથી, અથવા ખરેખરો ન્યાય કરતો નથી, અને ઘણીએક વખતે તેમ થઈ શકતું પણ નથી. રાજા પોતે જ જ્યારે અપરાધી હોય; ત્યારે તેનો ઇનસાફ કોણ કરે? કોઈ લાચાર થયા વિના પરમેશ્વરના ઇનસાફ ઉપર રહેવા દેતું નથી. એ તો મન વાળવાની વાત છે. જો મન મોટું રાખી આપણે હરેક ગુન્હેગારને ક્ષમા કરી જવા દઈએ તો દુનિયામાં ગુન્હેગારની સંખ્યા વધી જાય, અને જેટલા ગુન્હા થાય તે સઘળાનું પાપ આપણે માથે પડે. પરમેશ્વરની શિક્ષાથી થોડા જ બીહે છે. કોણ તે જોઈ આવ્યું છે? જો સરકાર ઇનસાફ મુકી દઈને લોકોને કહે કે જે ગુન્હો કરશે તેનો બદલો તેને પરમેશ્વર તરફથી મળશે તો પછી ગુન્હો કરવાથી કેટલા અટકે છે તે જણાય. માટે વેર તો લેવું જ જોઇએ; અને જ્યારે આપણી બાબતમાં ગુન્હેગાર રાજા છે ત્યારે સ્વહસ્તે વેર લેવું, અને જો તેમ ન લેવાય તો જ તેને પરમેશ્વરને સોંપવો.

એવા વેરના તરંગ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળાના દેવસ્થાનના સરસ્વતી નદી ઉપર જવાનાં પગથીયાંની પગથાળ ઉપર એક જુવાન માણસ રાતને વખતે ફરતો હતો તેના મનમાં ઉઠતા હતા. તેની છાતી ક્રોધથી ઉભરાઈ જતી હતી, અને તેનો ક્રોધ વ્યાજબી છે એમ જાણી સૃષ્ટિ પણ તેવી જ રીતે ક્રોધાયમાન દીસતી હતી. સરસ્વતી નદીમાં એટલું તો જોરથી પૂર વહેતું હતું કે તેમાં ઝાડનાં ઝાડ તથા મુએલાં જાનવર ઘસડાઈ જતાં હતાં. આકાશ એવું તો વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયલું હતું કે સામો માણસ અથડાય ત્યાં સુધી તેનું મ્હોં દેખાતું નહી, વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર

આવતો હતો. પવન એટલા જોરથી વાતો હતો, કે તેના સુસવાટથી છાતી ધબકયા વિના રેહે નહી. તેની સાથે વાયુબળથી પાણી ગજગજ ઉંચા ઉછળતાં હતાં. ઝાડો ભોંયની સાથે અફળાતાં, અને કેટલાંએક તો જડમૂળથી ઉખડી જશે એમ લાગતું હતું. આકાશમાં વિજળીના ઝળકાટ થઈ રહ્યા હતા, અને તેથી જ વખતે વખતે અજવાળું પડતું તે વડે રૂદ્રમાળાના કીર્તિસ્તંભ, તેનું નકશીદાર તોરણ, નાનાં નાનાં દેહેરાંનાં શિખરો, વગેરે જણાતાં હતાં. વિજળી થઈ રહ્યા પછી ગર્જનાના કડાકા એવા તો જોરથી થતા કે તેના જોરથી તથા પવનથી બધું દેવસ્થાન તુટી પડશે એવી દેહેશત લાગતી હતી. એવી વખતે, એટલે જયારે ઈશ્વર કોપાયમાન થયો હોય એવો દેખાવ ચોમેર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે માણસ ક્રોધને વશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? એવે વખતે મનને શાંતિ થવાને બદલે તે વધારે જોશ ઉપર ચઢે, અને જેવો સઘળો દેખાવ કાળો તેવાં કાળાં કામ કરવાને મન પ્રવૃત્ત થાય એમાં શું નવાઈ? એવી સ્થિતી તે વખતે **માધવ**ના મનની હતી તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું. અને તેના મનની અવસ્થા તેના શરીરની અવસ્થા ઉપરથી જણાઈ આવતી હતી. તેણે **મોતીશા**ના મ્હોંથી ફરી સઘળી વાત સાંભળી લીધી, અને તેથી ઉલટું અગ્નિમાં તેલ હોમાયું. આવી વખતે તેણે **મોતીશા**નો ઉપકાર પણ માન્યો નહી. જે વખતે **માધવ**ના તમામ મિત્રો તેને છોડી ગયા, તે વખતે એ શાહ પોતાનું ઘર, ધણીઆણી, છોકરાં, દોલત તથા બીજું સુખ તજીને પોતાના અસલ મિત્રને સહાય કરવા આવ્યો. જેના ઉપર રાજાની ઇતરાજી થઈ તેની પાસે ઉભા પણ રેહેવું નહી એવો **જેઠાશા**નો મત હતો, પણ તે ન જાણે તેમ શેહેરમાંથી તે નીકળી આવ્યો, મિત્રાચારી તો એવી જ જોઈએ; અને એવી પ્રીતિ જુવાનીમાં જયારે અંતઃકરણ ગરમ હોય છે ત્યારે જ થાય છે. ઘડપણમાં જયારે સ્વાર્થનું જોર વધેછે ત્યારે પ્રીતિ ઓછી થાય છે; માટે ઘરડા માણસોમાં એવી મિત્રાચારી કવચિત જ હોયછે.

રાત ઘણી ગયા પછી **મોતીશા** તથા **માધવ** દેહેરાની એક ધર્મશાળામાં સુતા. પણ **માધવ**ને ઉંઘ આવે નહી; વેર, વેર તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું; અને તે શી રીતે લેવું તેના વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે પછડા માર્યા કીધા. કેટલીએક વારે તે અર્ધી ઉંઘમાં પડયો, એટલે તેના સામી ઘણી રૂપાળી સ્ત્રી આવીને ઉભી રહી. તેનું તેજ એટલું હતું કે **માધવ**ની આંખ ઉઘડી ગઇ; અને તે બોલ્યો: "વેરદેવી, તું માનવ હોય કે દાનવ, મૃત્યુલોકમાંની કે સ્વર્ગલોકમાંની, ગમે તે હોય, પણ દુષ્ટ કરણ રાજાનું વેર શી રીતે લેવું તે બતાવ." સ્ત્રી બોલી "અલ્યા **માધવ**! તું નાગર છે તેથી તું મારો આશ્રિત છે. હું જગતની માતા, **અંબા ભ**વાની છું, અને મારો વાસ **આ**રાસુર પર્વતની ઉપર છે, માટે તું મારૂં દર્શન કરવાને ત્યાં આવજે એટલે હું તને શું કરવું તે બતાવીશ." એવું કહી માતાજી અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને **માધવ** આસપાસ જોવા જાય છે તો ત્યાં કાંઈ જ દીઠું નહી. **માધવ**ને હવે નક્કી થયું કે માતાજી મને સહાય થશે, માટે કાલ સવારે ઉઠીને તેનાં દર્શન કરવા જવું; પછી ત્યાંથી જે ઉપદેશ મળશે તે પ્રમાણે ચાલીશ.

એટલો નિશ્ચય કીધાથી તેને જરા શાંતિ થઈ. દહાડાનો થાક લાગ્યો હતો,

તથા તેના મનમાં જે ઉથલપાથલ થઈ રહી હતી, એ સઘળાંથી તેના મગજ ઉપર અસર થઈ, તેથી તે નિદ્રાને વશ થયો, અને જ્યારે સૂર્યોદય થયો, અને તડકો તેની આંખ ઉપર આવવા લાગ્યો, ચલ્લીઓ તથા બીજાં પક્ષીઓ શોર બકોર કરવા લાગ્યાં, અને દેહેરામાંના સાધુ વેરાગી મોટા અવાજથી રાગ ગાઈ આણીગમ તેણીગમ ફરવા લાગ્યા, ત્યારે જ તે ઉઠ્યો. ઉઠતાં જ વાર ગામમાં જઈ તેણે બે ઘોડા વેચાતા લીધા અને સવારના કામથી પરવારી તે તથા મોતીશા ઘોડા ઉપર સવાર થઈ માતાજીના સ્થાનક તરફ જવા નીકળ્યા. મોટે રસ્તે જાય તો રાજાનાં માણસોના જોવામાં આવે, માટે તેઓ સરસ્વતીને કીનારે કીનારે ચાલ્યા. થોડા દહાડા તો વસ્તી વાળો મુલક આવ્યો; પણ જેમ જેમ તેઓ સરસ્વતીના મુખ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ જમીન વધારે પહાડી તથા જંગલી થતી ગઈ. થોડીએક વાર તેઓનો રસ્તો એક જંગલી પણ રમણીક તથા ફળવાન ખીણમાં થઈને હતો. તે ખીણની આસપાસ ઝાડોથી ઢંકાયલા પહાડો ચોતરફ હતા. આ ઠેકાણે આ એકાંત નદીને કીનારે કીનારે તેઓ ચાલતા હતા તે વખતે સાંજ પડી ત્યારે અઘોર રાન વધારે ભયાનક દીસવા લાગ્યું. વાઘ, વરૂ, શિયાળ ઇત્યાદિ જંગલી જાનવરોનો અવાજ થવા માંડ્યો. અને તેઓની આસપાસ કાળા અને નાગા વનના માણસો કોઈ આઘા ગામોમાં નોબત વગાડતા તેનો કઠોર અવાજ તેઓને કાને પડ્યો. એટલામાં આગે એક બળતું થયલું નજરે પડ્યું. ભીલ લોકો તેઓની દેવીને બળીદાન આપતા હતા, અને ભડકું સુકાં લાકડાંમાંથી નીકળીને એક પહાડથી બીજા પહાડ ઉપર મોટા સર્પની પેઠે વિંટલાતું દેખાતું હતું. એવે રસ્તે થઈને તેઓ અંબા ભવાનીના દેવસ્થાન આગળ સરસ્વતી નદીના મુખની પાસે કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે ત્યાં પહોચ્યા. અને મહાદેવનાં દર્શન કરી ત્યાં રાત રહ્યા.

બીજે દહાડે, અંબા માતાના દહેરાં તરફ જવાનો રસ્તો ઘણો વિકટ, તથા ત્યાં ચોર અને વાઘનો ભય ઘણો હોવાથી, ચક્રાવો ફરી પહાડની તળેટી ઉપર દાંતા ગામ અંબા માતાના ઘણા માનીતા પરમાર રાજાઓનું હતું ત્યાં તેઓ પહોચ્યા. તે વખતે માતાજીનો જાત્રાનો વખત ન હતો તોપણ કેટલાંએક માણસો માનતા ચઢાવવાને જતાં હતાં તેઓ તે બંનેને મળ્યાં. તેમની સાથે બીજે દહાડે સવારે પહાડ ઉપર ચઢવા માંડ્યું. ચઢાવ ઘણો લાંબો પણ સરળ હતો, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખડબચડો તથા વાંકો ચુંકો હતો. જાત્રાળુ લોકોએ રાતા, પીળા, ધોળા, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના રંગનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં. કેટલાએક પાસે ચળકતી તરવારો હતી. કેટલાએકનાં અંગ ઉપર ઝળકતાં સોનાનાં ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં, તે સઘળાં તડકામાં ચળકતાં હતાં. તેઓ રસ્તે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી હાર દેખાતી, કેટલીએક વાર તો રંગબેરંગી પહાડોથી થોડા ઢંકાઈ જતા. અને કોઈ કોઈ વાર ઝાડોના ઓથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા ન હતા. ચઢાવના ઘણા સીધા ભાગની વચ્ચોવચ એક જુની વાવ હતી, ત્યાં સંઘે થોડીવાર મુકામ કીધો. પછી પાણી પી તાજા થઈને આગળ ચાલ્યા, અને ઉદાસ તથા ઉજ્જડ ટેકરામાંથી નીકળી રમણિય મેદાન ઉપર આવ્યા. તે વખતે આરાસુરના સુગંધીદાર પવનની

લ્હેરોથી તેઓને આનંદ થયો. તે વખતે સંઘમાંના આગળ ચાલનાર લોકોએ બુમ પાડી કે દેહેરૂં પાસે આવ્યું. એ બુમ સાંભળતાં જ સઘળા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડયા, અને જમીન ઉપર લાંબા થઈ પગે લાગીને "જય અંબે," "જય અંબે," "અંબે માતકી જય," એવી બુમ પાડી ઉઠયા. દેહેરૂં આરાસુરના પહાડમાં આરાવલી પર્વતોની શાખા જ્યાં નૈઋત્ય કોણમાં પુરી થાયછે ત્યાં હતું. તે દેહેરૂં નાનું હતું, અને બીજાં કેટલાંક નામાંકિત દેહેરાં કરતાં ઓછું શોભાયમાન હતું. તેની આસપાસ મજબુત કોટ હતો, તેમાં દેવીના પૂજારા, નોકર ચાકરો તથા જાત્રાળુ લોકોને રહેવાને માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં એક નાનું લસ્કર પણ રહેતું હતું, પણ માણસના બળ તથા શસ્ત્રવડે અંબા માતાનું રક્ષણ થાય છે એમ ના કહેવાય માટે બહાર દરવાજો રાખવાને અંબા માતાએ ના કહી હતી. આ દેહેરામાં જેનું પૂજન થતું હતું તે મહાદેવની પત્ની, હિમાચલ તથા મેનાની પુત્રી દુર્ગા હતી. ચાંપાનેર આગળ પાવાગઢ ઉપર તેનું ઉગ્ર તથા સર્વ ભક્ષક કાળિકાનું રૂપ છે તેવું ત્યાં નહતું; પણ ભવાની એટલે સ્વયંભૂની કામ કરવાની શક્તિનું તથા અંબાજી એટલે સૃષ્ટિની માનું રૂપ હતું, આરાસુરનું દેહેરૂં ઘણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ ઠેકાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેના વાળ લેવડાવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી જ્યારે રૂક્ષ્મણીને શીશુપાળની સાથે પરણવા ન દેતાં તેને ભગવાન લઈ ગયા, ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરવા આવી હતી તે આ ઠેકાણે જ આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જાત્રાળુ લોકો ત્યાં આવતા તેથી સઘળું આંગણું ઘસાઈ ગયું હતું.

એ દેહેરામાં માધવ અને મોતીશા આવ્યા, એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યા, અને રસોઈ પાણી કરી થાક ખાઈ સાંજની વખતે માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા. માતાજીનું સ્વરૂપ જુદા જુદા લોકોને જુદું જુદું દેખાય છે ખરૂં, પણ માધવને તો જુદાં જ દર્શન થયાં. માતાનો વેશ મ્લેચ્છનો હતો. તેના એક હાથમાં ખડ્ગ હતું, અને બીજા હાથમાં એક માણસની ચોટલી હતી. માતાનું આવું રૂપ જોઈને તે આશ્ચર્ય પામી ઉભો રહ્યો, અને વધારે જોયછે એટલામાં તે માણસ જોર કરી માતાજીનાં હાથમાંથી નીકળી ગયો, અને તેના હાથમાં તેની ચોટલી રહી ગઇ એવું દીઠું. તેનો અર્થ શું હશે એ વિષે તે ઉંડા વિચારમાં પડયો, એટલામાં સિધ્ધપુરની રૂદ્રમાળાની ધર્મશાળામાં આવેલું સ્વપ્નું તેને યાદ આવ્યું, તે ઉપરથી તેણે અટકળ કીધી કે મ્લેચ્છનો અર્થ મ્લેચ્છ અથવા તુર્ક લોકોનો દિલ્હીનો રાજા, અને પેલો માણસ એટલે ગુજરાતનો કરણ રાજા. એ ઉપરથી દિલ્હીનો તુર્ક રાજા કરણને સપડાવશે, પણ તે તેનું રાજ મુકીને નાસી જશે—એ શિવાય બીજો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. માતાજીએ વેર લેવાનો રસ્તો બતાવ્યો તો ખરો, માટે હવે દિલ્હી જવું અને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાને ત્યાંના સુલતાનને વિનંતિ કરવી. એવી રીતે તેનો ખુલાસો થયો, તેથી તે ઘણો આનંદ પામીને માતાજીને પગે પડયો. પછી ફુલના હાર, નાળીએર, પૈસા, તથા ઘરેણાં માતાજીને ચઢાવ્યાં. વળી તેણે વસ્ત્ર, નિશાન, સોના રૂપાનાં વાસણ, ઘંટ, અને માતાની પૂજાનો બીજો કેટલોએક જરૂરી સામાન અર્પણ કીધો. રાત્રે

માતાને થાળ મોકલી તેમાં બકરાં, મુરઘાં, ઇત્યાદી માતાને બળીદાન આપી શકાય એવાં પ્રાણીઓનું માંસ તથા મદીરા મુકેલાં હતાં. માધવ જ્યાં સુધી ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખાવામાં અથવા બીજા કોઈ પણ કામમાં તેણે તેલ વાપર્યું નહી; સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘીનો જ ઉપયોગ કર્યા કીધો. માતાજીને માધવે ઘણી કિંમતી બાધા ચઢાવી તેથી રાત્રે તેને ચમર કરવા દીધી; તેના બદલામાં વળી તેણે સિધ્ધપુરના ત્રણ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો ત્યાંના પૂજારી હતા, અને જેઓએ તે કામ દાંતાના રાણાને કેટલાએક પૈસા આપવા કબુલ કરી ઇજારે રાખ્યું હતું, તેઓને કાંઇ આપ્યું. તેઓએ તેને પહેલાં દર્શન કરતી વખતે ચાંલ્લો કીધો હતો.

બીજે દહાડે તેણે તેઓને તથા બીજા બ્રાહ્મણોને સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન લેવડાવી તૃપ્ત કીધા, અને યથાયોગ્ય દક્ષણા આપી જાત્રા પુરી થઇ તેની નિશાનીનો કંકુનો હાથો તેના ખભા ઉપર દેવડાવ્યો. હવે બીજું કાંઇ કામ રહ્યું નહી, તેથી પાસે માનસરોવરના કાંઠા ઉપર અપરાજીત માતાનું દેહેરૂં છે ત્યાં તે દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી અંબા ભવાનીના દેવસ્થાનની પશ્ચિમે આશરે એક કોશ ઉપર એક પહાડ હતો તે ઉપર ગબરગઢ નામનો કિલ્લો તે વખતે હતો તે જોવાને તેઓનો વિચાર થયો. તે પહાડ આગળ નાના નાના ટેકરા એવી રીતે આવી રહેલા હતા કે જો કોઇ તેને આઘેથી જોય તો ત્યાં એક મોટો કમાનદાર દરવાજો હોય એમ લાગે. તે ઉપરથી એવી કથા ચાલેછે કે અંબામાતા તે પહાડના પોલાણમાં રહે છે. જ્યારે માધવે ત્યાં પૂજારીને તે જગાનો મહિમા પુછ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે એક વાત કહી. "કોઇ વખત ઉપર માતાજીની ગાયો ગોવાળિયાની બીજી ગાયોની સાથે આખો દહાડો ચરતી, અને રાતની વખતે આ પહાડમાં પાછી આવતી. એ ગાયો કોની છે તે જાણવાનું પેલા ગોવાળીયાને ઘણું મન થયું, અને ગમે તે થાય તોપણ એ ગાયનો ધણી શોધી કાઢી તેની પાસેથી ચરામણી માગવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. એક સાંજરે જ્યારે ગાય ધારા પ્રમાણે પોતાના ઘર તરફ વળી, ત્યારે ગોવાળીયો તેની પાછળ ગયો, અને તેની સાથે પહાડમાં પેઠો. પહાડમાં પેઠાપછી એક અતિ શોભાયમાન મેહેલ આવ્યો, અને તેમાં ઘણા વિશાળ ઓરડાઓ દીઠા. મુખ્ય ઓરડામાં એક હિંડોળા ઉપર માતાજીને બેઠેલાં જોયાં; તેની આસપાસ તેની ઘણીએક સખીઓ હતી. ગોવાળીયો હિંમત પકડીને માતાજી આગળ ગયો, અને પુછ્યું કે આ ગાય તમારી છે? તેણે હા કહી. તે ઉપરથી ગોવાળીયાને વધારે બોલવાની હિંમત આવી. તે બોલ્યો:—"મેં આ ગાયને બાર વર્ષ થયાં ચરાવી છે, માટે હવે મને તેની ચરાઈ આપવી જોઇએ" માતાજીએ તેની પાસે એક બઈરી ઉભી હતી તેને આજ્ઞા કીધી કે ભોંય ઉપર જવનો ઢગલો પડેલો છે તેમાંથી થોડાએક તેને આપો. તેણે એક સુપડું જવે ભર્યું, અને ગોવાળીયાને આપ્યું. તેણે તે લીધું, અને ના ઉમેદ થઈને તથા ખીજવાઈને ઘરની બહાર નીકળ્યો,અને આંગણા આગળ જવ ભોંય ઉપર નાંખી દીધા. પોતાને ઘેર જઈ જોયું તો તેના લુગડા ઉપર ઘણી ઉંચી જાતના સોનાના કેટલાએક રવા વળગેલા જોયા. ગોવાળીયાએ બીજે દહાડે ફરીથી પહાડમાં પેસવા માંડયું, પણ તેને રસ્તો જડયો નહી. અને માતાજીની ગાય પણ ફરીથી ચરવા આવી નહી."

અંબાજીની પાસે એક નાની નદી ઉપર જંગલી ચંપેલી તથા બીજાં સુગંધીદાર ફુલોની એક વાડી જેવું હતું ત્યાં કેટલાંએક સુંદર સફેદ આરસપહાણનાં બાંધેલાં જૈનધર્મનાં દેહેરાં હતાં, ત્યાં જવાનો મોતીશાએ આગ્રહ કીધો, અને તે જૈન થઈને તેની સાથે અંબાજી આવ્યો માટે તેના દેહેરા આગળ ગયા વિના માધવને ચાલે નહી, તેથી તેઓ બંને ત્યાં ગયા. એ દેહેરાં વિષે જે દંતકથા તેઓએ સાંભળી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—"વિમળશાને માતાએ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું તેથી તેણે ત્યાં પારસનાથનાં ત્રણસેં ને સાઠ દેહેરાં બાંધ્યાં; પછી માતાજીએ તેને પુછ્યું કે એ દેહેરાં તેં કોની સહાયતાથી બાંધ્યાં? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે ગુરૂની સહાયતાથી. માતાજીએ એનો એ પ્રશ્ન ત્રણવાર પુછ્યો, પણ ત્રણેવાર તેણે એનો એ જ જવાબ દીધો. ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે, "અલ્યા, જેમ નસાય તેમ નાસ." એક દેહેરાનું ભોંયરૂં જેમાં થઈને દેલવાડાનાં દેહેરાંનાં ભોંયરામાં જવાતું હતું તેમાં તે ઉતર્યો, અને નીચેની સરુંગમાં થઈને આબુ પહાડ ઉપર નીકળ્યો. પછી માતાજીએ પાંચ સિવાય બધાં દેહેરાં બાળી મુકયાં, અને એ વાત સૌ કોઈના જાણ્યામાં આવે માટે તે પાંચ જ રહેવા દીધાં. જે ત્રણસેં ને પંચાવન દેહેરાં બાળી મુકયાં તેના બળેલા પથ્થર ભોંય ઉપર પડેલા હતા, તે જોઈ શાહને પક્કી ખાતરી થઈ કે શ્રી અંબાજી કોપાયમાન થઈને તેણે એ દેહેરાં બાળી મુકયાં, તેથી તેણે આબુના દેવલવાડામાં એક દેવસ્થાન બાંધ્યું તે ઉપર માતાજીને શાંત કરવાને નીચે પ્રમાણે કોતરાવ્યું.

"તારા પાતરાં જેવા હાથ અશોકના ઝાડનાં પાતરાં જેવા રાતા છે, તું અતિ ઘણી સુંદર દીસે છે. તારો રથ કેસરી સિંહ ચલાવે છે. તારા ખોળામાં બે છોકરા છે. એવી તું સતી અંબિકા સદ્‌ગુણી પુરૂષોના પાપનો નાશ કર."

"એકવાર રાત્રે વિમળશાને શાણી અંબિકાએ આજ્ઞા કીધી કે આ પહાડ પાપરહિત જગા છે તે ઉપર યોગનાથનું એક સારૂં દેહેરૂં બાંધ."

"શ્રી વિક્રમાદિત્ય પછી એક હજાર અઠયાસી ચોમાસાં ગયાં એટલે ઇ.સ.૧૦૩૨ માં અર્બુદાના શિખર ઉપર શ્રી આદિદેવનું વિમળે સ્થાપન કીધું તેને હું પૂજું છું."

એ દેહેરામાં મોતીશા તથા માધવે દર્શન કીધા પછી ત્યાંથી આબુના પહાડ ઊપર જવાનો તેમણે ઠરાવ કીધો. રસ્તો ઘણો જ રમણિક હતો એક નાના નાળાની કોરે કોરે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં એક પણ વાદળું નહતું. અમરાઈમાંથી કોએલો ટઉકા કરતી હતી. બીજાં જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં; અને તિતરનાં ટોળેટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી સંવાદ ચલાવતાં હતાં. લક્કડખોદ ઝાડોના થડ ઉપર તેઓની કઠણ ચાંચ ઠોકતા હતા તેના અવાજથી આખું વન ગાજી રહ્યું હતું. ત્યાં નાના પ્રકારનાં સુંદર ફુલ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતા હતા. ઝાડો ઉપર ચઢતા વેલાનાં ધોળાં તથા પીળાં ફુલોમાંથી મધમાખીઓ મધ કાઢતી હતી. ત્યાં કોઈ માણસની વસ્તી નહતી. કોઈ કોઈ વાર કોઈ રજપૂત સવાર ઢાલ બાંધીને તથા ભાલો હાથમાં રાખીને અંબાજીનાં દર્શન કરવા જતો હોય તે જોવામાં આવતો; અથવા કોઈ તળાવની પાસે વણજારાઓ ગુણ નાખીને બળદ છુટા મુકીને પડેલા હતા તે નજરે આવતા હતા. આગળ ચાલતાં એક

સપાટ ખીણ આવી તે રેતાળ હતી, પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડાણ હતું. વળી રસ્તામાં અનાજનાં ખેતર આવતાં, અને વખતે વખતે નાનાં ગામો દેખાતાં, અને આબેના પહાડમાંથી નીકળેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. ત્યાંથી ધુમરે ઘેરાયલો **આબુ** પહાડ દેખાયો, તેની બાજુઓ ઉપર ઝાડ તથા ઝાડી અને નાની નદીઓ દેખાવા માંડી. આગળ જતાં એક ટેકરી ઉપર દોરા જેવો રસ્તો દેખાયો, તે કોઈ ઠેકાણે ચઢતો અને કોઈ ઠેકાણે ઉતરતો હતો. એ રસ્તા ઉપર ઝાડીની ઘટા આવી રહી હતી. તેમાં ચઢતાં ચઢતાં એક કરાડાની નીચે એક મેદાન આવ્યું; ત્યાં ઘણાં શોભાયમાન ઝાડોની વચ્ચેવચ **વશિષ્ટ**મુનીનું દેહરૂં હતું. તે દેહેરાંની વાડીમાં **માધવ** તથા **મોતીશા** થાક ખાવાને ઉતર્યા. એ વાડીમાં ઘણાં સુગંધીદાર ફુલો ઉગેલાં હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગા બેહેક બેહેક થઈ રહી હતી. વળી ત્યાં એક પથ્થરના ખડકમાં ગાયનું મ્હોં કોતરેલું હતું, તેમાંથી પાણીનો ધોધવો પડી નીચે એક મોટી ટાંકલીમાં પડતો, તેથી કર્ણેંદ્રિયને પણ ઘણો આનંદ થતો હતો.

મુનીનું દેહરૂં નાનું હતું તેમાં **વશિષ્ઠ** જેણે **અચલેશ્વર**ના અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતના મૂળ પુરૂષોને કાઢયા તે મુનીની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ હતી. ત્યાં સવારે, બપોરે અને સાંજરે નોબત વાગતી હતી. તેના નાદથી તે જગ્યા ઘણી રળિયામણી લાગતી હતી. **વશિષ્ઠ**મુનીના દેહેરાં આગળ પથ્થરમાં લાંબાં પગથીયાં કાપી કાઢેલાં છે તે ઉપર થઈને ઉંચે ચઢવાનું હતું. તે ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેઓ આખરે **આબુ**ના સપાટ મેદાન ઉપર પોંહોંચ્યા. તે ઠેકાણે તેઓ ગયા ત્યારે જાણે એક નવા જગતમાં, વાયુમાં તરતા એક બેટમાં આવ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેઓની આસપાસ ચોતરફ ઉંચી નીચી ટેકરીઓ હતી તે ઉપર નાનાં મોટાં ગામો હતાં. તેમાં એક સરોવર હતું, અને એક કરતાં વધારે નાળાં હતાં. તે સઘળી ટેકરીઓમાં સૌથી ઉંચી ટેકરી ઉપર એક **મુની**નું નાનું દેહેરૂં હતું તે ઉપરથી તેને **મુની**નું શિખર કહેતા હતા; અને બીજી એક ટેકરી ઉપર પ્રસિદ્ધ **અચળગઢ**નો કિલ્લો હતો.

આબુના સઘળા પહાડોમાં સૌથી ઉંચો **મુનિ**–શિખર હતો, તે ઉપર **માધવ** તથા **મોતીશા** ચઢયા. જ્યારે તેઓ ઉપર ગયા ત્યારે દક્ષિણ તરફથી ઠરી જવાય એવો ટાઢો પવન આવવા લાગ્યો તેથી તેઓએ કાળી કામળી શરીર ઉપર વિટાળી અને એક ટેકરીની પાછળ ભરાઈને ભોંય ઉપર લાંબા થઈને સુતા. દેખાવ ઘણો ભભકાદાર તથા સુંદર હતો. તેઓના પગ નીચે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં, અને તેમાંથી સૂર્યનાં કિરણ નીચે ઉતરતાં હતાં. એ ઉંચી, આંખે તમ્મર આવે એવી, ટોચની ઉપર એક નાનું ગોળ મેદાન હતું, તેની આસપાસ એક નીચો કોટ હતો. એક બાજુએ આશરે દશ ગજ ચોરસ ગુફા હતી તેમાં એક મોટો કાળો પથ્થર હતો તે ઉપર **વિષ્ણુ**નો અવતાર જે દત્તભૃગુ તેનાં પગલાં હતાં. તે પાદુકા પુજવાને માટે જ **મોતીશા** આટલું જોખમ ખમી ઉપર ચઢયો હતો, અને બીજા ખુણામાં **સીતા**ભકતોના મહાન્ ગુરૂ **રામાનંદ**ની પાદુકા હતી, આ ભયાનક સ્થળમાં તે પંથનો એક સાધુ રહેતો હતો તેણે એક ઘંટ વગાડવા માંડયો, અને જ્યારે **માધવે** તેને દક્ષણા આપી ત્યારે જ તે ઘંટ વગાડતો બંધ થયો. સાધુની પાદુકાની આસપાસ

જાત્રાળુ લોકોની લાકડીઓનો ઢગલો પડ્યો હતો. તેઓ આટલી હિંમત ચલાવી ઉપર આવ્યા તેની યાદગીરીને વાસ્તે તે ઢગલો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પહાડના ઘણાએક ભાગમાં અગણિત કોતરો હતાં, તે ઉપરથી જણાતું હતું કે ત્યાં આગલા કાળમાં ગુફામાં રહેનાર માણસોની વસ્તી હશે; અને બીજાં ઘણાંએક ગોળ બાકાં હતાં તે તોપના ગોળાને વાસ્તે કીધેલાં હોય એમ લાગતું હતું. તે વખતે ચોમાસું તરત જ ગયલું હતું, અને હવા ઘણી સ્વચ્છ હતી તેથી કોઈ કોઈવાર **જો**ધપુરનો કિલ્લો, અને **લુ**ણી ઉપરના **બા**ળોવા શેહેર સુધી રેતીનું મેદાન દેખાતું હતું. એટલે દુર સુધી તો આખો દહાડો નજર પોહોચતી નહતી, તો પણ **ભી**ત્રીલની ફળવાન ખીણ **સિ**રોહી સુધી દેખાતી, તથા પૂર્વ તરફ આશરે પંદર કોશ ઉપર **આ**રાવલીનાં વાદળાં સુધી પોહોંચેલા પહાડોની વચ્ચોવચ **અ**બા ભવાનીનું પ્રખ્યાત દેવાલય નજરે પડતું હતું. નીચે નજર કરતાં એક મોટો કરાડો દેખાતો હતો, પણ ત્યાંથી આંખ ઉંચી કરી જમણી તરફ અર્ધું ચક્ર ફેરવીએ, તો **પ**રમાર રજપૂતોનો કિલ્લો દેખાતો હતો. તેથી વધારે જમણી તરફ દેવલવાડાનાં શિખરો દેખાતાં હતાં, તે ઉપર નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી. દેખાવ કેવો જુદો જુદો? આકાશ આસમાની, મેદાન રેતાળ, દેહેરાં સ્ફટિકનાં, ઝુંપડાં નીચાં, જંગલ મોટાં અને પહાડો ઉંચા નીચા હતા.

મુની–શિખર ઉપરથી ઉતરીને **અ**ચળેશ્વરના **અ**ગ્નિકુંડ તથા દેવસ્થાન આગલ તેઓ ગયા. **અ**ગ્નિકુંડ આશરે ૪૫૦ ગજ લાંબો તથા ૧૨૦ ગજ પોહોળો હતો. તે એક પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલો હતો, અને તેની બાજુએ મોટી મોટી ઈંટ ચણી લીધેલી હતી. કુંડની મધ્યે એક પથ્થરનો ટેકરો રહેવા દીધેલો હતો તે ઉપર માતાનું એક દેહેરું હતું. કુંડના ઉત્તર તરફના મથાળા ઉપર પાંચ **પાં**ડવનાં પાંચ દેહેરાં હતાં. પશ્ચિમ બાજુએ **આ**બુનો ઇષ્ટ દેવ જે **અ**ચળેશ્વર તેનું દેહેરું હતું. આ દેહેરું કાંઈ મોટું અથવા નકશીદાર નહતું, પણ ઘણું સાદું હતું. તે એક મોટા ચોગાનની વચ્ચોવચ હતું, અને તેની આસપાસ કાળા સ્લેટના પથ્થરનાં બાંધેલાં નાનાં નાનાં દેહેરાં હતાં. **અ**ગ્નિકુંડની પૂર્વ બાજુએ **પ**રમારના મૂળ પુરુષનું દેહેરું હતું, **આ**દિપાળની મૂર્તિ તેમાં બેસાડેલી હતી; તે સફેદ આરસની હતી. તેની ઉંચાઈ આશરે અઢી ગજ હતી. **ભેં**સાસુર એટલે ભેંસના માથાવાળો રાક્ષસ રાત્રે આવીને **અ**ગ્નિકુંડનું પવિત્ર પાણી પી જતો હતો, તેને ન આવવા દેવાને પરમેશ્વરે **પ**રમારને સરજાવ્યા. તે **ભેં**સાસુરને બાણેવતી મારી નાંખતો હોય એવી રીતની તે **આ**દિપાળની મૂર્તિ હતી. એ **અ**ગ્નિકુંડ જોયા પછી **અ**ચળગઢનો કિલ્લો જોવાને તેઓ ગયા. કેટલેક સુધી ઉંચે ચઢ્યા પછી હનુમાન ભાગળમાંથી નીચલા કિલ્લામાં પેઠા. પછી બીજી ભાગળમાં થઈને માંહેના કિલ્લામાં ગયા. તેમાં જોવા લાયક કાંઈ નહતું. કિલ્લામાં એક મોટું તળાવ હતું. તેનું નામ શ્રાવણ ભાદરવો હતું, અને એ ચોમાસાના બે માસનું તેને નામ આપ્યું હતું. તે તેને યોગ્ય જ હતું, કેમકે તે ભર ઉનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહેતું હતું.

હવે **દે**વલવાડા જોવાનું રહ્યું, અને ત્યાં જવા સારૂ તેઓ **વ**શિષ્ટ મુનિના આશ્રમ આગળ પાછા ગયા. ત્યાંથી તે દેવલવાડા સુધીના રસ્તામાં ખેતીવાડી સારી હતી;

લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી; નદીઓ તથા ઝાડો પણ ઘણાં જ હતાં; વખતે વખતે જમીન ઉપર લીલો ફ્રરશ બીછાવ્યો હોય એવી લીલી હરિયાળી જેવી જગ્યાં આવતી હતી. કમેરે પક્ષી જે બીજે સ્થળે કવચિત જ માલમ પડે છે તેનો ત્યાં મધુર સાદ સંભળાતો હતો; અને એક ઝાડીમાં નિર્મળ નદી વેહેતી હતી તેમાંથી કોયલનો તીણો તથા સ્પષ્ટ શબ્દ આવતો હતો. સઘળાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું હતું. અને ઘણા થોડા વખતમાં આબુના બાર ગામોમાંથી ચાર તેઓએ વટાવ્યાં. તે ગામોમાં ઘર સુઘડ તથા સુખદાયક અને ગોળાકાર હતાં; તેની ભીંત મટોડીની હતી પણ તે ગેરૂથી રંગેલી હતી; હરેક વેહેતા નાળાને કાંઠે ખેતરમાં પાણી સીંચવાનું ચક્કર હતું; ખેતરોની વાડ થોરની હતી તે ઉપર ધોળાં ફુલ હતાં, અને માંહેમાંહે શિવને વાહાલાં સેવતીનાં ફુલ હતાં. એક કાળા પથ્થરની ટેકરી ઉપર પુષ્કળ દાઢેમડી હતી, અંજીરીઓની પણ કાંઈ ખોટ નહોતી; દરાખના વેલા કોઈ કોઈ ઠેકાણે દેખાતા હતા; અને એક ઉંડી ખીણમાં મીઠાં લીંબુનાં ઝાડ ઉગેલાં હતાં. આંબાનાં તો વનેવન હતાં, તેનાં લટકતાં આસમાની તથા સફેદ ફુલ ઘણાં જ શોભાયમાન દીસતાં હતાં. આંબાને વિટલાએલા વેલાને પહાડમાં વસનારા લોકો અંબાત્રી કહેતા, તે તેઓને ઘણા જ ગમતા હોય એમ લાગતું હતું, કેમકે જ્યાં જ્યાં તેઓ પોહોંચાય એટલા ઉંચા તે ઉગતા હતા ત્યાં ત્યાંથી તેઓને તોડી લઈ તેઓ ચોટલામાં ગુંથતા અથવા પાઘડીમાં ખોસતા હતા. ઝાડોમાં ઘણી ભીનાશ હતી તેથી તેઓ સેવાળ તથા વેલાથી તમામ ઢંકાઈ ગયલાં હતાં. અને અચળગઢ આગળ ખજુરીનાં ઉંચાં ઝાડ પણ મૂળથી તે ટોચ સુધી એ જ પ્રમાણે ઢંકાયલાં હતાં. ફુલોનાં ઝાડ તો ત્યાં પુષ્કળ ઉગેલાં હતાં, તેઓમાં ઘણાં ચંપેલી તથા તેના જેવાં બીજાં ફુલોનાં હતાં. સોનેરી ચંપાનાં ઝાડ જે ફુલનાં સઘળાં ઝાડોમાં ઉંચામાં ઉંચાં ગણાય છે, જે મેદાન ઉપર કવચિત જ જોવામાં આવે છે, અને જેને અગરના ઝાડની પેઠે સો વર્ષમાં એક જ વાર ફુલ આવે છે એવું લોકો કહે છે, તે ઝાડ થોડે થોડે છેટે મોરોથી ભરેલાં ઉગેલાં હતાં, અને તેથી તમામ હવામાં ખુશબો પથરાઈ રહી હતી. નદીઓ અને પહાડો, મેવાનાં ઝાડો, ટેકરીઓ, ઝાડી, અનાજનાં ખેતર, દરાખના વેલા, અએ પહાડી કિલ્લા, એવી રીતની બધી શોભા ત્યાં એકઠી થયલી હતી.

ત્યાં એક નખી તળાવ ઘણું જ રમણિક હતું. તેમાંના બેટો ઝાડોથી ભરપૂર હતા અને તેની આસપાસના ટેકરાઓ, તાડ, ખજુરાં વગેરે ઝાડોથી ઢંકાયલાં હતાં. તેના પાણી ઉપર ઘણા આનંદથી જળકુકડીઓ તરતી હતી. એ તળાવની પાસે દેવલવાડા એટલે દેવલોનું ઠેકાણું હતું. તેઓમાં મુખ્ય દેહેરાં તેજપાળ તથા વિમળશાનાં બાંધેલાં હતાં. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વિમળશાનું દેહેરું ઇ૦ સ૦ ૧૦૩૧માં બંધાયું. તે અગાઉ એ પવિત્ર ડુંગર ઉપર કોઈપણ જૈન લોકોનું દેવસ્થાન નહતું. એ દેહેરાં કાંઈ મોટાં અથવા બહારથી ઘણાં શોભાયમાન ન હતાં, પણ માંહેથી તેઓમાં નકશીનું કામ એટલું બધું હતું કે તેઓનું યથાસ્થિત વર્ણન આ ઠેકાણે કરી શકાતું નથી. આગલો ઘુમટ અષ્ટખુણ હતો, અને પાછળ અગણિત ઘુમટો હતા. સઘળાં દેહેરાં સફેદ સ્ફાટિકનાં હતાં અને તેના ઉપર જે નકશી હતી તે એવી તો

બારીક કોતરેલી હતી કે એવી બારીકી મીણ સિવાય બીજી કોઈપણ વસ્તુમાં થઈ શકે એમ વિચારમાં જ ઉતરી શકે નહી. તેમાં જે ચિત્ર કોતરેલાં હતાં તે નિર્જીવ વસ્તુઓનાં જ હતાં એમ નહી. સ્ત્રી પુરુષ પોતપોતાનાં કામ કરતા હોય તેનાં, વહાણનાં, તથા વ્યાપારનો સંબંધ રાખતાં, અને રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ થતું હોય તેનાં પણ ચિત્રો હતાં. હમણાં એ નકશીદાર દેહેરાં જે જે અંગ્રેજ લોકો જોય છે તેઓ તેની ઘણી જ તારીફ કરે છે, અને આ દેશનાં લોકો ઇમારત બાંધવાના કામમાં તથા નકશી કોતરવામાં આવા પ્રવીણ હતા એ વાતની તેઓની આ ઠેકાણેનાં દેવસ્થાનો જોયાથી ખાતરી થઈ છે.

આવી આવી ઇશ્વિરી તથા માણસની કળાથી ઉત્પન્ન થયલી શોભા જોવાથી, આવા આવા પવિત્ર સ્થળો તથા દેવભૂમીમાં પગ મુકયાથી, આવી આવી ચમત્કારી વસ્તુઓ નજરે પડ્યાથી, આવા આવા મહિમાવાળા તથા જાગતાજોત કહેવાતા દેવો તથા દેવીઓનાં દર્શન કીધાથી, **માધવનો** જીવ એટલો તો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે તેના અંતઃકરણમાં જે તોફાન થઈ રહ્યું હતું તે શાંત થયું; તેના હૈયામાં જે વેર દેવીએ વાસો કીધો હતો તે ત્યાંથી ઉઠી એક ખુણે દબાઈ બેઠી, અને તેના ઉપર પડેલું મહાભારત દુઃખ તે ઘણું કરીને ભુલી ગયો. જ્યાં ઇશ્વિરે મોકળે હાથે સુખ પાથર્યું છે, જ્યાં ઇશ્વિરની મોટાઈ અને શક્તિ પ્રકટ થઈ આવે છે, જ્યાં માણસની અશક્તિ તથા તુચ્છપણું જણાઈ આવે છે, જ્યાં ઇશ્વરનાં કામ કાળ પર્યંત ટકે છે, અને માણસનાં બનાવેલાં કામો થોડી મુદ્દતમાં નાશ પામતાં માલમ પડેછે, જ્યાં પશુ, પક્ષી તથા બીજાં પ્રાણીઓની ઉપર પરમેશ્વરની અનંત દયા ડગલે ડગલે દીઠામાં આવે છે, ત્યાં માણસનું અંતઃકરણ નરમ તથા કોમળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

માધવના મનમાં જે દુષ્ટ તથા વિપરીત વિચારો ઉત્પન્ન થયલા હતા તે જો કે દબાઈ ગયા હતા, તો પણ તેઓનો સમૂળો નાશ થયો નહોતો. જ્યાં સુધી આવી રમણિક ભૂમીનો મહિમા રહ્યો ત્યાં સુધી તેનું મન શાંત રહ્યું, પણ જ્યારે તે **મેવાડના** મેદાન ઉપર નીકળ્યો, અને કાંઈ મનને વિચાર કરવાનું કામ મળે એવા દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા નહી, એટલે તે વિચારો પાછા તેના મનમાં પૂરજોસથી આવવા લાગ્યા. વળી હવે તેઓ બંને એકલા પડ્યા, અને એના એ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા, તેથી દિલની આગ હોલાવવાને બદલે તે વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગી; વાટ ઘણી લાંબી દીસવા લાગી; ખાવા પીવા કાંઇ ભાવે નહી; અને તેઓને જો કોઈ સંગાત મળ્યો નહોત, જો એ પ્રમાણે થવાથી તેઓનું મન બીજા વિષય ઉપર ગયું નહોત, તો **માધવ** રસ્તામાં માંદો પડત, અને તેનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કીધાવિના તેનો આત્મા તેનો દેહ મુકીને ચાલ્યો જાત. પણ ગૂજરાતના દુર્ભાગ્યને લીધે તથા મ્લેચ્છ લોકોનો દહાડો ચઢતો તેથી તેમ બન્યું નહી.

તે વખતે કેટલાએક ગૂજરાતના લોકો એકઠા મળીને **ગોકુળ મથુરાંજીની** જાત્રા જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંગાત જોઇને **માધવ** તથા **મોતીશા** પણ તેઓમાં સામેલ થયા, અને તેઓ **બદ્રીકેદારનાથની** જાત્રા જાય છે એમ તેઓએ બીજા લોકને કહ્યું. સંઘના લોકો જુદી જુદી જ્ઞાતિના હતા. તેઓ બપોરે

કોઈ ઝાડ નીચે જુદા જુદા ચુલા બનાવીને રસોઈ કરતા અને તડકાનો વખત ગાળીને પાછલા પોહોરના અને થોડી રાત જાય ત્યાંસુધી ચાલતા. કેટલાએક ઘોડા ઉપર, અને કેટલાએક ગાડામાં બેસીને મુશાફરી કરતા. એ લોકોના સમાગમથી માધવ તથા તેના સોબતીને ઘણી ગમત થઈ, અને તેથી રસ્તો પણ ઘણો નીકળી ગયો. એ સંઘમાં એક વાણિયાની ન્યાતની ઘરડી ડોશી હતી તે એટલી તો વહેમી હતી, તથા તેની પાસે જે પુંજી હતી તે જાળવવાની તેને એટલી તો ફિકર હતી કે બીજા લોકો જાત્રા જાય છે તે વખતે પોતાની માલમતા પોતાના ગામમાં સગાંને અથવા કોઈ બીજા વિશ્વાસુ માણસને સોંપી આવેછે તેમ તે ડોશીએ કીધું નહતું. આશરે સો મોહોર જે તેણે દળી ખાંડીને તથા બીજાં વહીતરાં કરી મેળવી હતી તેનું એક પોટલું બાંધીને તે પોતાની પાસે જ રાખતી, અને રાતે ઉંઘતી વખતે તે પોટલું તેની બગલમાં ઘણા જોરથી દાબીને સુતી. તેની ઉંઘ એવી કુતરાના જેવી હતી કે તેને કોઈ જરા અડકે તો જાગી ઉઠી શોર બકોર કરી આખો સંઘ જગાડી દેતી. એ ડોશીની આવી રીતથી તેને સઘળા ચીઢવતા હતા, આખે રસ્તે મશ્કરી કરતા, અને રાત્રે ઘણીવાર તેને છેડીને વારે તેને ભર ઉંઘમાંથી જગાડ્યા કરતા હતા. તેને તે પૈસામાંથી એક પણ ખરચવો પડતો ત્યારે તેનો જીવ જવો બાકી રહેતો. જાત્રામાં ધર્મ દાન થાય અને જે બાકી રહે તેમાંથી તેના મુઆ પછી ન્યાતમાં છુટું ઘી પીરસાય એ તેની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. જીવતાં તો ન્યાતના તરફની આબરૂ મળી નહી, ત્યારે મુઆ પછી ઉજવાવું અને ન્યાતના લોકો પાસે વાહવાહ કહેવડાવવી એ તેને સ્વર્ગે જવા બરોબર ખુશી ઉપજાવનાર હતું; બલકે તેમ કીધાથી વૈકુંઠ જવાશે એમ તેને પક્કી ખાતરી હતી, કેમકે તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જેની મુઆ પાછળ વાહવા થઈ તે પરમેશ્વરને ત્યાં પણ સારી જ ગતિ પામે. તેનો એક ભત્રીજો તેની સાથે આવેલો હતો તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતો, અને અગર જો તે ડોશીને કાંઈ છોકરાં નહતાં, અને પૈસા ખાનાર એ ભત્રીજા શિવાય બીજું કોઈ નહતું તોપણ જ્યાંસુધી તે જીવતી રહે ત્યાંસુધી તે ભત્રીજો ભુખે મરી જાય તોપણ તેને એક પૈસો પણ આપતી નહી. ડોસીનો વિચાર એવો હતો કે મરતી વખતે તે પુંજી ન્યાતના પટેલને સોંપવી, અને તેમાંથી તેના કહ્યા પ્રમાણે તેની મયતનો ખરચ થયા પછી જે બાકી રહે તે તેના ભત્રીજાને સોંપાવવું. એટલું છતાં પણ તે ડોશીનું તેના ભત્રીજા ઉપર ઘણું જ હેત હતું, અને તે જ્યારે માંદો પડતો ત્યારે તે મરશે તો પાછળ કોઈ પોતાને આગ મુકનાર રેહેશે નહી, એ ફિકરથી તે તેની પોતાના છોકરાનાં જેટલી બરદાસ્ત કરતી હતી. તોપણ જ્યારે તે પૈસાના દુઃખની વાત તેની આગળ કરતો ત્યારે તે વાત બદલી નાખતી, અથવા મારી પાસે કાંઇ જ નથી એમ કહેતી. હવે ભત્રીજાને એવી ડોશી ઉપર હેત તો ક્યાંથી જ હોય? ચાર દહાડા લાંઘણ કીધી હોય તોપણ ડોશી સુકો રોટલો પણ તેને ખવડાવે નહી તો એક પૈસો તો ક્યાંથી જ આપે? માટે તે ડોશીની મરવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો, પણ જેમ તેની તેને મરવાની ઉતાવળ તેમ ડોશીનું આવરદા લાંબું થતું, અને તેને ઘણા ઘણા રોગ થઈ ગયા તોપણ રીઢા વાસણની પેઠે તેના શરીરને જરાપણ

નુકસાન લાગ્યું નહતું. ભત્રીજાની પૈસા તરફથી અવસ્થા વધારે વધારે ખરાબ થતી ગઈ, અને ડોશીનો લોભ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. જ્યારે ડોશી જાત્રા જવા નીકળી, ત્યારે તેને તે પૈસા સોંપશે એવી તેણે આશા રાખી તે પણ ભંગ થઈ, ત્યારે પોતાની પાસે જે કાંઈ સામાન હતો તે વેચીને તેના થોડાએક પૈસા ઉપજાવ્યા અને તે લઈ તે પણ ડોશીની સાથે જવા નીકળ્યો. ડોશીને તે જરાપણ પરવડ્યું નહી; પણ શું કરે? લાચાર. ભત્રીજાએ જતી વખત જ નિશ્ચય કીધો કે હવે વધારે વાર સબુરી ન રાખતાં રસ્તામાં જ તેને ઠાર કરવી અને તેના પૈસા લઈ લેવા. પણ તે એટલી તો જાગૃત રહેતી તથા ત્યાં લોકોની આખી રાત એટલી તો વસ્તી હતી કે તેના દુષ્ટ વિચાર તેનાથી હજુ સુધી અમલમાં લેવાયા ન હતા. તેને લાગ મળતો નહતો તેથી તે ઘણો હીજરાયાં કરતો હતો, અને જેમ જેમ દહાડા જતા ગયા, તેમ તેમ તેના ખુની વિચાર વધારે દૃઢ થતા ગયા.

એક વખત મધ્યરાત્રે સઘળાં ભર ઉંઘમાં પડેલાં હતાં તે વખતે પેલો ભત્રીજો ઉઠ્યો. અને તે ડોશી પાસે જઈ એકદમ તેણે તેની ગળચી પકડી, અને તે બુમ પાડવાને મ્હોં ઉઘાડે છે એટલામાં એક ચીથરાનો ડુચો તેમાં ઘાલી દીધો. પછી ડોશીની ગળચી એવા જોરથી દાબી કે તે ગુંગળાઇને તુરત મરણ પામી. ત્યાર પછી તેની બગલમાંથી પોટલું કાઢી પાસેના ઝાડ નીચે એક ખાડો ખોદીને દાટ્યું. અને ત્યાં સારી પેઠે નિશાની રાખી પાછો સુઇ ગયો. બીજે દહાડે સવારે વેહેલાં જ્યારે લોકો ઉઠ્યાં ત્યારે તેઓએ ડોશીને જગાડવા માંડી, પણ ડોશી મા તો સ્વધામ પધારેલાં, તેથી કાંઇ જવાબ દીધો નહી; ત્યારે તેને જગાડવા સારૂ તેની બગલમાં હાથ ઘાલ્યો. પણ પોટલું કાંઈ માલમ પડ્યું નહી. તે ઉપરથી સઘળાઓને વેહેમ પડ્યો ને દીવો મંગાવીને જોયું તો ડોશીને મુએલી જોઈ. પણ તેનું મોત શી રીતે થયું તે કોઇથી નક્કી થઈ શકે નહી. એવી ગડબડ થતાંજ તેનો ભત્રીજો ત્યાં દોડતો આવ્યો, અને એકદમ મોટો ઘાંટો કાઢી છાતી કુટી રડવા મંડ્યો. ડોશીને કોઇએ મારી નાખી, અને તેના પૈસા કોઈ લઈ ગયું એવી વાત, થવા માંડી; એટલામાં ભત્રીજાએ આંખ લુંછી સાવધ થઇને આસપાસ જોયું અને કહ્યું કે આ નવા જાત્રાળુ આવેલા છે તેમાં એક તો શ્રાવક છે તેથી તે તો એવી હત્યા કરે નહી, પણ બીજો બ્રાહ્મણ છે તેના ઉપર મન ઘણો શક જાય છે. તેણે જ ખુન કીધું હશે, માટે તેનો ઝાડો જોવો. એટલું સાંભળતાં જ તેણે તથા બીજા લોકોએ **માધવ**ને પકડ્યો, અને તેનો સઘળો સામાન જોયો તેમાં કેટલાએક પૈસા નીકળ્યા તે ડોશીના છે એમ તેનો ભત્રીજો કહેવા લાગ્યો, અને **માધવ**ને ઘણુંએ સમજાવ્યો તો પણ તેણે એવું કહ્યાં જ કીધું કે એ તો મારા છે. **માધવ**ના કહેવાથી તે ભત્રીજાને પતીત થઈ નહી તેથી પાસેના ગામના રાજા આગળ ફરિયાદ કરવી, અને ખરો ખુની **માધવ** છે કે નહી તેની તજવીજ કરાવવી એમ ઠર્યું.

બીજે દહાડે તેઓ એક મોટા ગામમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં ધર્મશાળામાં સઘળા સંઘે ઉતારો કીધો. જ્યારે સઘળા રસોઈ કરવામાં પડ્યા હતા તે વખતે તે ભત્રીજે તે ગામના રાજાના કારભારી આગળ જઈ સઘળી હકીકત કહી. કારભારીને પાન

સોપારી પણ મળ્યાં, તેથી તેણે ઠરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે તેમાં ભત્રીજાને બચાવી લેવો. પાછલે પોહોરે જ્યારે દરબાર ભરાયો ત્યારે ભત્રીજો ત્યાં ગયો અને "ફરિયાદ" "ફરિયાદ" બુમ પાડી, તે સાંભળી તેને રાજાએ પાસે બોલાવી તેની સઘળી વાત પુછી લીધી. તેમાં કારભારીએ મરીમસાલો ભભરાવી આપ્યો, તે ઉપરથી રાજાએ હુકમ કીધો કે આવતી કાલે સવારે અગ્નિદિવ્ય કરવું, અને તે બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર છે કે નહી એ વાત નક્કી કરવી. તે વખતે ત્યાં જવાને રાજાએ કારભારીને હુકમ કીધો. બીજે દહાડે સવારે સૂર્યોદયની વખતે ગામના પાદર ઉપર એક લીમડાના ઝાડ આગળ હજારો માણસ જોવા મળ્યાં હતાં. ભત્રીજો આગળ આવી ઉભો હતો. સંઘના લોકો માધવને લઇને આવ્યા, કારભારી ઝાડ નીચે એક શેતરંજી પથરાવી બેઠો અને થોડેક દૂર દેવતા સળગાવી તેમાં પૈડાંની લોઢાની વાટ એક લુહારે તપાવી લાલચોળ કીધી. તે વાટને કારભારી આગળ મુકી, ત્યારે પેહેલાં તે ભત્રીજાને તે વાટ ભોંય ઉપરથી ઉચકવાનો હુકમ થયો. ભત્રીજો આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો; "સૂરજ બાપજી; જો મારામાં સત હોય તો મારા હાથ દાઝવા દેતો માં." એમ કહી વાટને એક આંગળી અડકાડી, એટલે કારભારી બોલી ઉઠ્યો: "બસ, હવે થયું, એ તો પાર પડ્યો; હવે એ બ્રાહ્મણે વાટ ઉચકવી જોઇએ." માધવ વાટને જોઇને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને તેના શરીર ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી ગયું, તે જોઇને લોકો માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે આ ચંડાળ બ્રાહ્મણે ખુન કીધું છે. માધવના મનમાં એ સાંભળી ઘણું કષ્ટ થયું; તેથી કાંઈ વખત મળે તો ધીરજ આવે એ મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં નહાવા જવાની રજા માગી. રજા મળ્યા પછી પોતાનાં લુગડાં ઉતારીને કુવા પાસે ગયો; ત્યાં ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? 'સાચને કદી ન આવે આંચ' એ પ્રમાણે કેહેવત છે ખરી તો પણ સાચાનો હાથ ન બળે અને જુઠાનો બળે એ તો લોકોનો વેહેમ છે, એ હું સારી પેઠે જાણું છું. સત્યયુગ અને બીજા પાછલા યુગમાં એમ થતું હશે; પણ આ કળીયુગમાં તો એવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બનતો નથી. શાસ્ત્રમાં કોઇવાર એમ કહે છે કે કળીયુગમાં ઇશ્વરના ચમત્કાર વધારે જોવામાં આવે છે, અને કોઇવાર કહે છે કે આ યુગમાં સઘળા દેવતાઓ ઉંઘે છે, ત્યારે શું માનવું? જગતમાં ઘણા સત્યવાદી લોકો ભુખે મરે છે, અને જુઠા લોકો પ્રપંચ કરી ગાડીઘોડે બેસીને ફરે છે, ત્યારે પરમેશ્વરની સહાયતા ક્યાં ગઇ? અગ્નીનો સ્વભાવ જ છે કે જે તેને અડકે તેને તે બાળે. ત્યારે સાચા જુઠાનો મેળ ક્યાં રહ્યો? માટે જો સાચવટ ઉપર ભરોંસો રાખી વાટ હાથે ઉઠાવવા જઇશ તો હાથ બળશે જ, એટલે રાજા તથા લોક મને ખુની ઠરાવશે અને ચંડાળને હાથે મારું મોત આવશે. તે કરતાં આ કુવામાં ભુસકો મારી મરવું ઘણું સારું. એવું વિચારીને તે કુવામાં પડવા જાય છે, એટલે નીચેથી એક ગેબી શબ્દ સંભળાયો. "सत्यमेव जयते" એ શબ્દ સાંભળીને તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો, અને આસપાસ કોઈ માણસ નહતું તેથી તેની ખાતરી થઈ કે ઇશ્વરે કૃપા કરી મને ધીરજ આપી. પછી તુરત જ કુવામાંથી પાણી કાઢી સ્નાન કીધું, અને ભીને શરીરે ઉની

વાટ આગળ ગયો. ત્યાં જઈને તેણે ઘણીએક વાર સુધી મહાદેવ તથા માતાજીની સ્તુતી કીધી. પછી સૂર્ય તરફ ફરીને બે હાથ જોડીને બોલ્યો; "રે સૂર્યદેવતા, તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારાથી છાંનું કાંઈ કામ થઈ શકતું નથી, તું સઘળા માણસના મનના વિચાર જાણે છે, માટે જો મેં ડોશીનું ખુન કીધું હોય તો આ વાટ પકડતાં જ મારા હાથ બળી જજો. અને જો મારા ઉપર જુઠો આરોપ આવ્યો હોય તો જેમ એક ફુલ ઉચકું તેમ એ વાટ મારાથી ઉચકાજો." એટલું કહી વાટ ઉચકવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે તે વાટને ધગધગતી જોઈ, અને તેની નીચેની ધૂળ પણ તાપથી તપી ગયલી લાગી, ત્યારે ફરી તેની હિંમત છુટી ગઈ, અને તે ત્યાંથી પાછો હઠતો હતો. એટલામાં તે વાટ ઉપર એક કીડીની હાર ચાલતી હોય એમ તેને ભ્રાંતિ થઈ. એ કીડીને ચાલતાં જોઇને તેને ફરીથી ધીરજ આવી અને તેણે તુરત વાઠ ઉચકી પોતાની ડોકમાં ભેરવી દીધી. સઘળા લોકો એ તમાશો જોઇ વિસ્મિત થયા, અને માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, આ દુષ્ટ કળીયુગમાં પણ પરમેશ્વર ઉંઘતો નથી, પણ તે સાચાને મદદ કરવાને હજી પ્રવૃત્ત રહે છે. કારભારીએ તે વાટ માધવની ડોકમાંથી કઢાવી નંખાવી અને તેને ઘણું માન આપી રાજાની પાસે લઈ ગયો. તેણે તેને બ્રાહ્મણ જાણી તેનું પૂજન કરી કેટલીએક સોનાની મોહોર બક્ષીસ કીધી. માધવે કોઈ વખત આગળ દક્ષિણા લીધી નહતી, તોપણ તે વખતે તેની પાસે ઘણા પૈસા નહતા. અને દિલ્હીમાં તેને પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવામાં પૈસાની કેટલી બધી જરુર પડશે તે વાત સારી પેઠે તે જાણતો હતો, તેથી ઘણી નાખુશીની સાથે તેણે તે વખતે મોહોરો લીધી, અને મોતીશાને બોલાવી સંઘમાંથી જુદા પડી એકલાં મુસાફરી કરવાનો ઠરાવ કીધો.

પેહેલે જ દહાડે તેઓ, એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઈ ભોમીયો નહી તેથી ભુલા પડ્યા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેંઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાઢું થતું ગયું અને જ્યારે સાંજ પડી ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારૂં થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહી. નિરાશ થઇને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દેહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા, એટલામાં પાસેના ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઈને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારો જણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ "યજમાન રાજા, કલ્યાણમસ્તુ, અમે દક્ષિણા લેવા આવ્યા છીએ." માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઈને પુછ્યું. "ગોરમહારાજ! તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષિણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઇ વિચિક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમે કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા "યજમાન રાજા, અમે બે ભાઇઓ છીએ, અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઇ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો,

એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યાઃ " આ જગત માયારૂપી છે. ભાઈઓ, એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરબંધી કરી ધુળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઈંદ્રિયોવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છે જ નહી એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, અનેક શબ્દ સંભળાય છે, અને સઘળાં ઈંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઈ છે જ નહી. માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસા મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળો મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારું તારું કરે છે, તે ફોકટ છે. અલ્યા, મારું કાંઈ નથી અને તારું પણ કાંઈ નથી." એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મ્હારા અને ત્હારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહી એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છે જ નહી, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવર્દા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મુકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મુકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાની જ. હવે યજમાન પૈસાને મુકીને હમણા જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તો પણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહી. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઈએ. વળી મ્હારું ત્હારું એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો ? એમ વિચારીને તે થેલી ઉચકી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલામાં યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડ્યા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખ ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાંખ્યા. કારાગ્રહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મુક્યા. હવે શું કરવું? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાનો બદલે મારા તારામાં લડી મરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યાં કરે છે એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નીકળીએ છીએ. તમે પહેલા જ મળ્યા છો માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં પાઘડી આદિ જેને તમે તમારું કહોછો તે અમારું કરો, નહી તો આ તલવારવડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું." માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત

સાંભળી ઘણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઈને આ બંને ઘણા પ્રસન્ન થયા. વિદાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારું તારું સમાન ગણવા જશો, તો આ તમારી જ તલવારથી તમને જ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઈ તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયલા હસ્તિનાપુરની પડોસમાં જમના નદીને કીનારે દિલ્હી શેહેર જે હમણાં છે, ત્યાં પેહેલાં રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લો તુમાર વંશનો રજપૂત રાજા નિર્વંશ મરણ પામ્યો, ત્યારે અજમેરનો ચોહાણ વંશનો રજપૂત રાજા પૃથુરાજ દિલ્હી તથા અજમેર એ બંને સંસ્થાનોનો ગાદીપતી થયો. એ પૃથુરાજની કારકીર્દીમાં મુસલમાન લોકોના પાદશાહ શહાબુદ્દીન ઘોરીએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને તે પેહેલીવાર પરાજિત થયો તો પણ બીજી લડાઇમાં તેનો જય થયો, પૃથુરાજ પકડાયો, અને દિલ્હી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

દિલ્હીનો પેહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદ્દીન હતો, તેણે અને તેની પછી જે પાદશાહો થયા તેઓએ દિલ્હી શેહેરને ઘણું શોભાયમાન કીધું, અને રાજ્યની મર્યાદા વિસ્તારીને ઘણાએક હિંદુ રાજાઓની પરાપૂર્વથી સંઘરેલી લક્ષ્મી દિલ્હી શેહેરમાં ઘસડી લાવ્યા.

ઇસવી સન ૧૨૯૬ ની દીવાળીમાં આ શેહેરમાં ઘણી જ શોભા થઈ રહી હતી. લોકોએ રાત્રે બજારમાં તથા ઘેરેઘેર રોશની કીધી હતી, તથા દિવસે ઘણાં ઉંચાં તથા કિમતી લુગડાં પેહેરીને તેઓ ફરતા હતા. ઘેરેઘેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, તથા લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા. એ સઘળી ખુશીમાં દિલગીરીનું એક મોટું વાદળું ટંગાઈ રહેલું હતું. થોડીએક મુદ્દત ઉપર જલાલુદ્દીન ફિરોઝને દગો કરી ઠાર માર્યો હતો. તે રાજા ઘણા નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ, તથા શાંત ગુણનો હતો. તેના વખતમાં લોકો ઘણા સુખી હતા. રંક અને રાય એ બંનને પાદશાહની તરફથી સરખો ઇનસાફ મળતો હતો. કોઇના ઉપર પાદશાહના જાણ્યા છતાં જુલમ કરવામાં આવતો ન હતો, તથા ધર્મને વાસ્તે પણ કોઇને ઉપદ્રવ થતો નહી. એથી ઉલટું સઘળા લોકોને માલમ હતું કે નવા પાદશાહ અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ તેથી જુદી જ તરેહનો હતો. તેને લડાઇનો ઘણો શોખ હતો. તથા તે જાતે ઘણો બહાદુર હોવાથી એવી ફિકર રાખવામાં આવતી હતી કે તેના આખા રાજ્યમાં લડાઇ હમેશાં થયાં કરશે, અને તેથી રૈયતની ઘણી ખરાબી થશે. વળી તે સ્વભાવે ઘણો ક્રૂર, દગલબાજ તથા હઠીલો હતો, તેથી પણ લોકોને પોતાના જાનમાલની ઘણી દેહેશત રહેતી હતી, તથા તેને ધર્મને વાસ્તે પણ ઘણી જનૂન હતી. તેની લુચ્ચાઇ, નિમકહરામી તથા દુષ્ટતાથી લોકો ઘણા

ત્રાસ પામી ગયા હતા. તેઓને હજી સાંભરતું હતું કે જલાલુદ્દીન કેવો વિશ્વાસ રાખી કુરા આગળ તેના ભત્રીજા **અલાઉદ્દીનને** મળ્યો; **અલાઉદ્દીન** કેવો ઢોંગ કરીને એકલો આવી પોતાના કાકાને પગે પડ્યો; કેવા લાડથી જલાલુદ્દીને તેને હાથ પકડીને ઉઠાડ્યો, અને તેના ગાલપર હાથ ફેરવી બોલ્યો 'મેં તને બચપણથી ઉછેર્યો, તારા ઉપર મેં બાપ જેવી પ્રીતિ રાખી, તથા મારા પોતાના છોકરા કરતાં પણ તારા ઉપર વધારે વહાલ રાખ્યું, તે મારા ઉપર તને કદી શક આવે જ નહી;' કેવા ક્રૂરપણાથી તથા વિશ્વાસઘાતથી **અલાઉદ્દીને** તે વખતે પેહેરેગીરને ઇશારત કીધી, તે ઉપર એક **મહમૂદ બીન સાલેમે** જલાલુદ્દીનના ખભા ઉપર **તલવારનો** ઘા કીધો; કેવા ગુસ્સાથી જલાલુદ્દીન હોડીમાં બેસી જવા દોડ્યો; પણ તેટલામાં **અખતીઆરૂદ્દીને** આવીને બિચારા અશક્ત ડોસાને પકડ્યો, અને તેને ભોંય ઉપર નાખી દઈ તેનું માથું કાપી નાખ્યું; અને કેવા દુષ્ટ અંતઃકરણથી **અલાઉદ્દીને** પોતાના કાકાનું માથું એક ભાલા ઉપર ધોંચીને આખા લસ્કરમાં તથા શેહેરમાં ફેરવ્યું ! વળી જલાલુદ્દીનના મુઆ પછી તેની રાણી **મલેકાજહાને**, વગર વિચારે તથા અમીરોની સલાહ લીધા વિના, **કદરખાં** ઉરફે રૂકતુદ્દીન ઇબ્રાહીમ નામના તેના નાના છોકરાને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો; પોતાનો મોટો છોકરો **અરકલીખાં** જે પાદશાનો ખરેખરો વારસ હતો, તથા જે તે વખતે **મુલતાનમાં** હતો તેને રાણી મલેકાજહાને ઘણાએક સંદેશા મોકલ્યા અને પોતાના ભાઈ માટે મોટું લશ્કર લઈ આવવાની ઘણી અરજ કીધી. **અરકલીખાં મુલતાનથી** આવ્યો નહી, પણ એવો જવાબ કેહેવડાવ્યો કે નદીને તેના મૂળ આગળ અટકાવી શકાયછે, પણ તે મોટી થયા પછી તેનો વોહો કોઇ રોકી શકતું નથી. **અલાલુદ્દીને** દિલ્હી આગળ આવી છાવણી નાખી. કદરખાં પોતાનું લશ્કર એકઠું કરીને **અલાઉદ્દીનની** સાથે લડવાનો બાહાર આવ્યો. તેના સોબતીઓ તથા તેની તરફના અમીર ઉમરાવો તેની પાસેથી જતા રહી **અલાઉદ્દીનને** જઇને મળ્યા. કદરખાં પોતાની માને તથા કેટલાંક માણસોને લઇને **મુલતાનમાં** નાસી ગયો, તથા **અલાઉદ્દીન** દિલ્હીમાં પેસીને પોતાને પાદશાહ કેહેવડાવવા લાગ્યો; અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. એ સઘળી વાત તેઓને તાજી યાદ હતી. ત્યાર પછી **અલાઉદ્દીને** મુલતાન શેહેર તાબે કરી **અરકલીખાં** તથા કદરખાં એ બે શાહાજાદાઓને પકડી પોતાની પાસે લાવવાને એક મોટું લશ્કર આપી પોતાના ભાઈ **અલફખાં** તથા ઝફરખાંને મોકલ્યા. તેઓએ **મુલતાન** શેહેરને ઘેરો ઘાલ્યો; તે બે મહીના સુધી ચાલ્યો. આખરે શેહેરના લોકોએ તથા સિપાઈઓએ **મુલતાનનો** કિલ્લો પાદશાહી સરદારને સ્વાધીન કરવાનું કબૂલ કીધું; પણ એટલી તેઓએ શરત કીધી કે બે શાહાજાદાની જીંદગી બચાવવી. એ સરત **અલફખાંએ** મંજુર કીધી, અને તે પાળવા બાબત ઘણા સખ્ત કસમ ખાધા. એ પ્રમાણે તે શાહજાદાઓને પોતાના હાથમાં લઈ સઘળી હકીકત **અલાઉદ્દીન** પાદશાહને કહેવડાવી.

પાદશાહ ઘણો જ ખૂશ થયો. તેની ઘણી લાંબી મુદ્દતની ધારેલી મતલબ હવે હાંસલ થઈ. હવે તેના હક્કવિષે તકરાર ઉઠાવનાર કોઈ રહ્યું નહી. શેહેરમાં મોટો આનંદોત્સવ પોતાના ખરચથી કરાવ્યો, અને એકલા મુસલમાનોને જ તેણે પૈસા

આપી રાજી કીધા નહી, પણ પોતાની હિંદુ રૈયતને પણ તેઓના દેવાલયોમાં તેઓના ધર્મપ્રમાણે ભકિત કરી પોતાની ફતેહ તથા સુખાકારી તેઓના દેવ પાસે માગવાનો હુકમ કીધો. તેણે મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેઓની ક્રિયા કરાવવાને જેટલો ખરચ બેસે તે સઘળો પુરોપાડ્યો. એ અધર્મ જોઈને બીજા મુસલમાનોને ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો, અને કાફર લોકોના ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ખોટા દેવોની પ્રાર્થના કરાવવાથી ખરો ખુદા ઘણો કોપાયમાન થશે એમ સમજી, બ્રાહ્મણોને પૈસા ન આપવા માટે પાદશાહને ઘણો સમજાવ્યો. અલાઉદ્દીનની મરજી બધા લોકોને ખૂશ કરવાની તથા સઘળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની હતી, તેથી તેણે તેઓની વાત કાને ધરી નહી. અગર જો મુસલમાનો પાદશાહની હઠીલાઈથી ઘણા નાઉમેદ થઈ ગયા તો પણ એ કામ ઉપર તેઓનો ક્રોધ કાયમ રહ્યો, તથા તેઓએ કોઈ પણ રીતે હિંદુઓ સાથે ટંટો કરવાનો ઠરાવ કીધો. તે દહાડે દિલ્હીની સઘળી મસજિદોમાં વાએજ કરાવવાનો તથા અલફખાંના મોકલેલા ફતેહના સમાચારનો કાગળ વંચાવવાનો પણ હુકમ થયો હતો. દીવાળીને દહાડે મુસલમાનોનો જુમાનો પાક દહાડો હતો તેથી તે જ દિવસે એ પાદશાહનો હુકમ અમલમાં આવ્યો. સઘળી મસજિદોમાં બપોરે બારવાગતે બાંગ પોકારમાં આવી, તે સાંભળીને શેહેરના તમામ મુસલમાન લોકો સારાં સારાં લુગડાં પેહેરીને તથા પોતાના છોકરાંને સાથે લઈને પાસેની મસજિદોમાં જવા નીકળ્યા. હિંદુઓનાં દેહેરાંઓમાં પણ ઘણી ધામધુમ થઈ રહી હતી. દરેક દેવાલયમાં ઘણાએક બ્રાહ્મણો મોટા મોટા ઘાંટા કાઢીને મંત્રો ભણતા હતા, તથા જે પૈસા મળ્યા હતા તેનો બદલો વાળતા હતા. હજારો લોકો દર્શન કરવાને જતા હતા. દેહેરાં ઘણાં શણગારેલાં હતાં, તથા ત્યાં લોકોની ઘણી જ ભીડ થઈ રહી હતી. એવા એક મોટા નામાંકિત દેવસ્થાનમાં બીજાં બધાં દેહેરાં કરતાં લોકોનો વધારે જમાવ થયો હતો, તથા ત્યાં બ્રાહ્મણો ઘણા હોવાને લીધે શોરબકોર પણ પુષ્કળ થઈ રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાંથી એક મુસલમાનોનું ટોળું મસજિદમાં જતું હતું, તેઓને આ સઘળો ઠાઠમાઠ જોઇને એટલો તો ગુસ્સો ચઢયો, તથા કાફર લોકોના ઢોંગી તથા નાપાક ધર્મને આટલી આબરૂ મળવાથી તેઓને એટલો તો ક્રોધ ચઢયો કે તેઓએ સઘળા હિંદુઓના દેખતાં તેઓના દેવને ઘણી ગાલ દીધી, તથા કેટલાએક બ્રાહ્મણને ડાંગવતી માર્યા. હજી હિંદુઓ છેક નિર્બળ ભાજીખાઉ થઈ ગયલા નહતા. તેઓમાં હજી શૂરાતન બાકી રહેલું હતું. તેથી આ ગાળો, દેવને અપમાન, તથા ડાંગનો માર તેઓ ઢોરની પેઠે ધીર રાખી ખમી રહ્યા નહી. તેઓમાંથી કેટલાએક, મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા, અને ત્યાં સારી પેઠે મારામારી થઈ. મુસલમાનો થોડા, અને હિંદુઓ ઘણા, તેથી મુસલમાનોનું કાંઈ ચાલ્યું નહી. તેઓએ ઘણો માર ખાધો, અને બે ત્રણ જણ મરવા જેવા થઈ ગયા. શેહેરમાં આ લડાઈની બુમ ચાલી. મુસલમાનો ગલીએ ગલીએ તથા ચકલે ચકલેથી તથા મસજિદોમાંથી હથિયારબંધ દોડી આવ્યા, તેમ જ હિંદુઓનો પણ ઘણો જમાવ થઈ ગયો. શેહેરમાં સઘળાઓએ પોતાનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં, તથા હવે શું થશે એ વાતની તેઓ ભારે ફિકરમાં પડ્યા. લડાઈ તો ભારે ચાલી. લાકડી, તલવાર,

ખંજર, પથ્થર, ઘરનાં નળીયાં, વગેરે જે જે હથિયાર લોકોના હાથમાં આવ્યાં તે લઈને લડવા લાગ્યા. ત્યાં ઘણી જ ગડબડાટ થઈ રહી. હિંદુઓ તથા મુસલમાન સેળભેળ થઈ ગયા; અને જેને દાઢી હોય તેને હિંદુઓએ અને દાઢી વગરના હોય તેને મુસલમાન લોકોએ દયા લાવ્યાવિના ઘણો જ માર માર્યો. બંને તરફના ઘણાએક માર્યા ગયા; કેટલાએક મરણતોલ જખમી થયા; કેટલાએક થાકીને ભોંય ઉપર પડ્યા, તેઓ લોકોના પગ તળે છુંદાઈને મરણ પામ્યા. લડાઈને શોરબકોર, ઘાયલ તથા મરતા માણસોની ચીસાચીસ, તથા બીજા ઘણીએક તરેહના અવાજથી ત્યાં કાન બેહેર મારી જતા હતા. મુસલમાનો તથા હિંદુઓના ટોળે ટોળાં આવ્યાં જ જતાં હતાં; અને જો અલાઉદ્દીન પાદશાહને એ વાતની ખબર પડી નહોત, તથા તેણે લડાઈનું સમાધાન કરવા તથા બંનેના જે લોકો આગેવાન હોય તેઓને પકડી પોતાની હજુરમાં લાવવાને એક લશ્કર મોકલ્યું નહોત તો આ લડાઇનો ક્યારે પાર આવત તે કહેવું મુસ્કેલ હતું.

પાદશાહનું લશ્કર આવતું જોઈને લડનારાઓમાંથી ઘણાએક નાસી ગયા. કેટલાએક પાસેનાં ઘરમાં ભરાઈ ગયા, અને કેટલાએક ઓટલા ઉપર અમે લડવામાં સામેલ નથી એમ જણાવવાને બેસી ગયા. મુસલમાનોના કરતાં હિંદુઓને વધારે દેહેશત લાગી, તેથી તે લોકોમાંથી વધારે સટકી ગયો. લશ્કર આવતાં જ તેના સરદારે હુકમ કીધો કે લડાઈ એકદમ બંધ કરવી, અને હથિયાર ભોંય ઉપર નાંખી દેવાં. લડનારાઓ લાચાર થઈ ગયા, અને હવે વધારે લડવામાં કાંઈ ફાયદો નથી એમ જાણીને તે ઉપરિનો હુકમ માથે ચઢાવીને ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી તે લશ્કરના સરદારે તેઓમાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પકડી લીધા, અને તેઓને બાંધીને પાદશાહની આગળ લઈ જવાને તેઓ નીકળ્યા. પકડાયલા માણસોમાં મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ વધારે હતા, અને તેઓને ભય પણ વધારે હતો. તેઓ પોતાના જીવની આશા મુકીને ચાલતા હતા, અને જે બને તે ખમવાને તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. થોડી વારમાં તેઓ સઘળાને પાદશાહ અલાઉદીનની હજુરમાં ઉભા રાખ્યા. તે દહાડે દરબાર ભરપૂર ભરાયલું હતું. પાદશાહ સોનાના હીરાજડેલા તખ્ત ઉપર બેઠો હતો. તેનો પોશાક તથા ઝવેર જોતાં આંખ જંખવાઈ જાય એટલો તે શણગારાયલો હતો. સોનું, હીરા, મોતી, માણેક વગેરે રત્નોની કાંઈ જ કસર રાખવામાં આવી નહતી. તેના દબદબામાં કાંઈ શોભા ઉપર જરાપણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહતું. તેના શણગારનો ઇરાદો શોભા આપવા કરતાં તેની અગણિત દોલત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો; અને દોલત પણ તેણે બેશુમાર મેળવી હતી. કોઈપણ પાદશાહની પાસે તખ્ત ઉપર બેસતી જ વખતે એટલું ધન હશે એમ તવારીખ ઉપરથી જણાતું નથી. તેણે સૌથી પેહેલાં દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર ચઢાઈ કીધી હતી, અને ત્યાંની ઘણા કાળની એકઠી થયલી દોલત તે લૂંટી લાવ્યો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસકર્ત્તા લખે છે કે જ્યારે જલાલુદ્દીન ફિરોઝના રાજ્યમાં તેણે દેવગઢનું રાજ્ય જીત્યું, ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને શાંત કરવાને છસેં મણ મોતી, બે મણ હીરા, માણેક, લીલમ,

અને પોખરાજ, એક હજાર મણ રૂપું, અને ચાર હજાર રેશમનાં થાન નજર કીધાં, અને તેની સાથે બીજી પણ ઘણીએક કિમતી વસ્તુઓ આપી. અગર જો આ લખાણમાં મુસલમાન લોકોની રીત પ્રમાણે અતિશયોક્તિ તો ઘણી હશે, તોપણ તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે દક્ષિણમાંથી તે બેશુમાર દ્રવ્ય હરી લાવ્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યમાં એ કરતાં પણ વધારે દોલત મેળવી, તે એટલી કે એના જેવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ ધનવાન નહતો. એ દ્રવ્યનો તે ઉપયોગ પણ ઘણો કરતો. તેની શોભાનો કાંઈ પાર નહતો. તેના ઘરનો ખરચ પણ આશ્ચર્યકારક હતો. તેની પાસે માત્ર ખાનગી ઘરના ચાકરો સત્તર હજાર હતા, એ ઉપરથી જ તેનો બીજો વૈભવ કેવી તરેહનો હશે એનો વાંચનારાઓએ ખ્યાલ કરવો.

એવી રીતે અલાઉદ્દીન ખિલજી તે દહાડે બિરાજેલો હતો. તેનું મ્હોં એવું મોટું અને વિક્રાળ હતું, કે તેને જોઇને સઘળાને ત્રાસ લાગ્યા વિના રહે જ નહી, તથા તેને આબરૂ આપ્યા વિના પણ ચાલે નહી. તેને આવી વખતે હિંદુસ્તાનમાં ફિતૂરી લોકો ઉપર મજબૂત રીતે તથા સખ્તીથી રાજદંડ પકડવાને જ પરમેશ્વરે સરજેલો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની આંખ ગોળ તથા ઘણા તેજથી વાઘની આંખની પેઠે જ ચળકતી હતી, અને તેમાં દયા કે ક્ષમાની કાંઈ પણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેનું આખું શરીર એવું પ્રૌઢ તથા કૌવતદાર હતું, કે તેને જોઇને મોટામાં મોટા અમીરો પણ થરથર કાંપતા હતા. અલાઉદ્દીન ખિલજીનો એટલો ત્રાસ હતો કે તે આજ પણ ગૂજરાતનાં ગામોમાં અલ્લાઉદ્દીન ખુની એ નામથી ઓળખાય છે. તેની આસપાસ મોટા મોટા અધીકારીઓ બેઠેલા હતા. એક તરફ તેનો વજીર ખાજા ખતીર હતો, તે તેના વખતમાં ઘણો સદ્‌ગુણી માણસ ગણાતો હતો; અને બીજો દીવાની અદાલતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી સદ્રુદીન એરીફ ઉર્ફે સદ્રેજહાન હતો. ઉમદતુલમુલ્ક, મલેક હમીદુદ્દીન અને મલેક અયઝુદ્દીન એ બંને ઘણા વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મુનશી બેઠેલા હતા. બીજી તરફ દિલ્હીનો કોટવાળ નુસરતખાં હતો; બીજો મલેક ફેક્રુદ્દીન ફૂચી, ફોજદારી અદાલતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, અને મુખ્ય મુનશી મલેક ઝફરખાં હતો. એ સિવાય બીજા ઘણાએક અમીર ઉમરાવો, સૂબાઓ, કાઝીઓ, મોલવીઓ, લસ્કરના સરદારો, ફકીરો, દર્વેશો, તથા બીજાં ઘણાંએક માણસો હતાં.

એવા દરબારમાં તે પકડાયલા ફિતૂરી લોકોને લાવી ઉભા રાખ્યા. પાદશાહે તેઓનો ઇનસાફ કરવાનો તથા જે અપરાધી ઠરે તેઓને શિક્ષા કરવાનો હુકમ કીધો. તે પ્રમાણે ફોજદારી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ મલેક ફક્રુદ્દીન ફૂચીની પાસે તેઓને લઈ આવ્યા. તેણે તે વખતે સઘળાના હાજર જામીન લઈ છોડી મુક્યા, અને બીજે દહાડે હાજર રહેવા ફરમાવ્યું. ઠેરવેલે વખતે સઘળા કેદીઓ હાજર થયા, તેઓની પાસેથી પુછપુરછ કરી. લડાઈ થવાનું કારણ તથા તેને લગતી સઘળી હકીકત ફેક્રુદ્દીને જાણી લીધી, ઇનસાફની આંખે જોતાં તો સાફ હતું કે મુસલમાન લોકોએ કજીઓ ઉઠાવ્યો; તેઓએ પેહેલાં હિંદુઓના દેવોનું અપમાન કીધું, તથા કેટલાએક હિંદુઓને માર્યા. પછી હિંદુ લોકે સામા થઈ તેઓને માર્યા, એ

તેઓએ ન્યાયાધીશની નજરમાં એક મોટી ચુક કીધી. અસલ જ્યારે રાજ્ય સ્થાપન થયાં ત્યારે જબરાની સામા નબળાનું રક્ષણ કરવું એ જ રાજ્ય કરનારનો મુખ્ય ધર્મ હતો, અને રાજ્ય સ્થાપવાનો એ જ હેતુ હતો. જો સઘળા પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે જે તેઓની નજરમાં ગુન્હો લાગે તેનું વેર લે, તો જનસમાજનું બંધારણ તુટી જાય, લોકો એક રાની પશુઓના ટોળાં જેવા થઈ જાય, જાન માલની સલામતી રહે નહી, અને માણસના સુખનો નાશ થાય એટલું જ નહી, પણ તેઓનો પણ થોડી મુદતમાં અંત આવે. માટે જે ઠેકાણે સારા બંદોબસ્તવાળું રાજ્ય છે, ત્યાં ખાનગીરીતે વેર લેવાનો કોઇને અખતિયાર નથી. જે માણસને નુકસાન લાગ્યું હોય તેણે પોતાની મેળે જ કાયદાનો અમલ કરી સામાને પોતાની મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરવાને બદલે રાજાની આગળ ફરિયાદ કરવી અને તે રાજા ત્રાહિત માણસ હોવાથી તેને બેમાંથી કોઈ ઉપર ઘણું કરીને દુશ્મની હોતી નથી, તથા બે દુશ્મનો વચ્ચે જે જુસ્સો તથા અંટસ ઘણું કરી હોય છે, અને તેથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર જે પડદો વળી જાય છે, તેમ રાજાને થતું નથી. તે હમેશાં નિષ્પક્ષપાત તથા શાંત વૃત્તિનો હોવો જોઇએ; તેથી તે બંનેનો ગુન્હો તપાસવાને, તેઓમાંથી વધારે કસૂર કોની છે તે શોધી કાઢવાને, તથા જેનો ગુન્હો માલમ પડે તેને ઘટતી શિક્ષા આપવાને વધારે લાયક છે. અગર જો આ રસ્તો વાજબી છે, તથા તેના ઉપયોગ અને ફાયદા સઘળા માણસો કબુલ કરે છે, તોપણ લોકો હમેશાં તે પ્રમાણે કરતા નથી; અને જ્યારે તેઓ તેમ કરે છે ત્યારે પણ એ વાત સઘળાને ફાયદાકારક છે એમ સમજીને નહી, પણ તેઓને વેર લેવાની શકિત હોતી નથી તેથી તેઓ આ રસ્તો પકડે છે. તેનું કારણ સમજવું ઘણું મુશ્કેલ નથી. માણસોમાં પરમેશ્વરે પશુઓ અને બીજાં કનિષ્ઠ પ્રાણીઓની પેઠે કેટલીએક પ્રેરણાઓ મુકેલી છે, તેની સામે વિવેકબુદ્ધિનું ઘણી વખતે કંઈ પણ ચાલતું નથી. એ પ્રેરણા પ્રમાણે માણસો ઘણાંએક કામો કરે છે તેમાં વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અથવા તેમ કરવાને વખત પણ મળતો નથી. દુ:ખને બદલે દુ:ખ દેવું એ એક સઘળા પ્રાણીઓમાં પ્રેરણા છે. ખામોશ અને ક્ષમા વિચારશક્તિવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે એ પ્રેરણાને જીતવાનો અને પોતાની મદદે વિવેકબુદ્ધિને બોલાવવાનો વખત મળે છે ત્યારે જ ખામોશ, દયા, ક્ષમા, કામમાં આવે છે. પણ સઘળાં માણસોને એ સ્વભાવિક પ્રેરણા જીતવાને મનનું સામર્થ હોતું નથી; માટે જ્યારે તેઓને કોઇપણ પ્રકારે ઉપદ્રવ પોહોંચે છે ત્યારે તુરત તેનો બદલો વાળવાની જ તેઓની વૃત્તિ થઈ જાય છે. તે વખતે તેઓને રાજા અથવા કાયદાનું કાંઇપણ ભાન રહેતું નથી; તે વિચાર પાછળથી આવે છે. આ પ્રમાણે કરવું એટલું તો સાધારણ તથા સ્વાભાવિક છે, અને એથી ઉલટું ચાલવું એટલું તો મુશ્કેલ છે, કે કાયદા કરનારાઓએ કાયદા કરતી વખતે એ વાત ધ્યાનમાં લીધેલી જ છે; કારણ કે જ્યારે કોઈ ગુન્હેગારના ઉપર પહેલાં કાંઈ છેડખાની થઈ હોય, અથવા તેને ગુન્હો કરવાને સામા માણસે કાંઈ મજબુત કારણ આપ્યું હોય ત્યારે તેને શિક્ષા કરતી વખતે તે આગળની સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે, અને જે પ્રમાણે આગલાં કારણો મજબુત

અથવા નબળાં હોય તે પ્રમાણે તેને વધારે અથવા ઓછી સજા કરવામાં આવે છે. તેને શિક્ષા તો થવી જોઇએ, અને તે પ્રમાણે થાય છે. તેની સ્વભાવિક પ્રેરણાને લીધે તેને માફી તો મળતી નથી; પણ તે ઉપર ધ્યાન પહોંચાડીને શિક્ષામાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે. હિંદુઓ શિક્ષાને પાત્ર તો હતા. તેઓએ લોકોની સલાહમાં ભંગ કીધો; તેઓએ ઘણા મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા તથા ઘણાએકને જખમી કીધા;તેને માટે તેઓને સજા તો થવી જ જોઇએ. પણ તે જ પ્રમાણે મુસલમાનોએ વગર કારણે હિંદુઓના જીવને દુખવ્યા તથા પોતાની પાસેની લાકડીનો પ્રસંગ વિના ઉપયોગ કીધો, તથા પાછળની મારામારીમાં પણ તેઓએ બન્યું તેટલું બળ વાપર્યું અને તેઓના હાથથી થોડા હિંદુઓ માર્યા ગયા તે તેઓની ખામોશીને લીધે નહી પણ તેઓનું સામર્થ ઓછું હોવાને લીધે જ બન્યું. માટે તેઓનો ગુન્હો પણ હિંદુઓના જેટલો જ હતો, અને તેઓને પણ તેટલી જ સજા થવી જોઈતી હતી. એવું આપણે ઈનસાફની રાહે ધારીએ ખરા. પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશ ફકરુદ્દીનનો વિચાર એ પ્રમાણે ન હતો. મનુષ્યના ડરને નહી ગણકારતાં ફક્ત ઈશ્વરનો જ ડર રાખી અદલ ઈનિસાફ આપવો એવો કાંઈ તેનો ઉદ્દેશ નહતો. તેની અદાલતમાં ઇનસાફનું જે ચિત્ર કાઢેલું હતું તે આંધળું નહતું; તેને એક આંખ હતી તે મુસલમાન લોકોને જ જોતી હતી; તેના એક હાથમાં અદલનો જે કાંટો હતો તે સમતોલ થયલો નહતો; પણ જે પલ્લામાં મુસલમાન હતા તે પલ્લું નીચે ઝોકતું હતું; તેના બીજા હાથમાં જે તલવાર હતી તે માત્ર બિચારા હિંદુઓને જ મારવાને કીધેલી હતી. તે જ પ્રનાણે ઈનિસાફના ખાવિંદની આંખ ઉપર પોતાના જ ધર્મનો પડદો વળેલો હતો, તથા મન ઉપર જાતિનાં જાળાં પથરાયલાં હતાં, તેથી તેણે વિચાર્યું કે પાદશાહે કાફર મૂર્તિપૂજકોને પૈસા આપી તેઓના શેતાન દેહરાંઓમાં ધામધુમ કરાવી તે જોઇને હરેક સાચા મુસલમાનોને ગુસ્સો આવ્યા વિના રહે જ નહી. માટે જે મુસલમાનોએ હિંદુઓના દેવનું અપમાન કીધું, તથા કાફરોને ડાંગવતી માર્યા તેમાં તેઓએ ખોટું કીધું નથી. તેઓને કરવું પડ્યું. તે પાદશાહના અધર્મી કામને લીધે કરવું પડ્યું. માટે જે મુસલમાન લડાઈમાં માર્યા ગયા તેનું પાપ પાદશાહને શીર છે. કાફર હિંદુઓ મુઆ તેમાં તો ઘણી ફિકર હોય જ શેની? તેઓ દુનિયામાં કાંઈ કામના નથી. તેઓ આખર તો દોઝખમાં જવાના જ હતા, ત્યારે જરા વેહેલા ગયા, અને પાપ કરતા ઓછા થયા. મુસલમાનોને હિંદુઓએ માર્યા એ તેઓએ મોટામાં મોટો ગુન્હો કીધો; અને તેથી તેઓને મોટી સજા કરવી જોઇએ એવો વિચાર કરી ફકરુદ્દીન ન્યાયાધીશ બોલ્યો;—"લડાઈ ઉઠાવનાર મુસલમાન લોકો હતા એ વાત ખરી છે, પણ જેઓએ એ પ્રમાણે કીધું તેઓ આ પકડી લાવેલા મુસલમાન જ છે, એમ માલમ પડતું નથી, માટે તેઓ નિરપરાધી છે. જે હિંદુઓ આ ઠેકાણે ઉભેલા છે તેઓ મારામારીમાં સામેલ હતા, અને તેઓને લીધે આટલા બધા મુસલમાન લોકો માર્યા ગયા, માટે તેની સજા એટલી જ કે જે દેહેરા આગળ લડાઈ થઈ તે દેહેરા આગળ તમને પચીસ હિંદુઓને ભોંયમાં અર્ધા દાટવા અને તમામ મુસલમાનોએ ઇંટ, પથ્થર, ભેદાં વગેરેનો તમારા ઉપર માર ચલાવવો, એટલે સુધી કે તે મારથી

તમારો પ્રાણ જાય." આ હુકમથી અદાલતમાં જેઓ બેઠેલા હતા તેઓના મન ઉ-પર તેઓની જાત પ્રમાણે જુદી જુદી અસર થઈ. જેઓ મુસલમાન હતા તેઓ આ હુકમ સાંભળીને ઘણા જ ખુશ થયા, અને કાફરોએ પાક દીનવાળાઓ ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તેને માટે જેવી સજા તેઓને ઘટતી હતી તેવી જ તેઓને મળી એમ જાણી ન્યાયાધીશની વિચારશક્તિ તથાં નિષ્પક્ષપાતપણાની બેહદ તારીફ કરવા લા-ગ્યા. એથી ઉલટું જેઓ હિંદુ હતા તેઓ આ સજા સાંભળીને ઘણા જ દિલગીર થયા, અને આજે એમને અને કાલે આપણને એમ સમજી તેઓ ઘણા ત્રાસ પામ્યા. કેદીઓ ન્યાયાધીશનો આ ગેરવાજબી, દુષ્ટ તથા પક્ષપાત ભરેલો હુકમ સાંભળીને જડ ભરત જેવા થોડી વાર થઈ ગયા, અને કેટલીએક વાર પછી તેઓએ ન્યાયાધીશને જાહેર કીધું કે 'ખુદાવંદ જો લડાઈ ઉઠાવનાર આ હાજર કીધેલા મુસલમાન નહ-તા, તો લડાઈમાં પેહેલા સામેલ થનાર અમે પણ નહતા. જે પ્રમાણે મારામારી થયા પછી તે લોકો આવ્યા હશે તે પ્રમાણે અમે પણ પછવાડેથી આવ્યા હતા; માટે તેઓના કરતાં અમારો અપરાધ શા કારણથી વધારે છે એ અમારાથી સમજાતું નથી.' ન્યાયાધિશથી એ કારણ બતાવી શકાય એવું નહતું. તેના ધર્મોધપણા સિવાય બીજું કાંઈ પણ કારણ નહતું. પણ તે કારણ તેને પુછવાની એ લોકોએ હિંમત ચલાવી એટલા જ ઉપરથી તે કોપાયમાન થયો, અને જુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યો કે "તમે પેહેલી લડાઈ શરૂ કીધી કે નહી તેની તજવીજ કરવાની મારે કાંઈ જરુર નથી. તમે લડાઈમાં સામેલ હતા, તથા તમારા હાથથી મુસલમાન લોકોના જીવ ગયા એટલો અપરાધ બસ છે, અને એટલા જ ઉપરથી તમને જે શિક્ષા કીધી છે તે તમને જો-ઇએ તે કરતાં ઓછી છે. માટે તેઓને જલદીથી લઈ જાઓ, અને સજા અમલ-માં લાવી મને તુરત ખબર આપો." એવો તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો. તે બિચારા હિંદુઓને વધારે બોલવાનો વખત મળ્યો નહી. તેઓને ઘસડીને અદાલ-તની બહાર લઈ ગયા, અને જે દેહેરા આગળ તે હુલ્લડ થયું હતું ત્યાં તેઓને ઉભા રાખી પચીશ હિંદુઓને માટે પચીશ ખાડાઓ ખોદાવ્યા.

એ ઠેકાણે જે ભયંકર બનાવ બન્યો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું અશકય છે. ત્યાં દુષ્ટ અને લોહીના તરસ્યા હલકા મુસલમાનોનું ટોળું મળેલું હતું. તેઓ સઘળા રાક્ષસની પેઠે આનંદભેર દેખાતા હતા. તેઓએ પથ્થર, ઈંટ, સડેલાં ઈંડાં વગેરે ઘ-ણીએક ફેંકવાની વસ્તુઓ તૈયાર રાખેલી હતી. તે દુષ્ટ ચંડાળોમાં તેઓના ધર્મોધ-પણાને લીધે ઇનસાફ કે દયા કાંઈ પણ જણાતી નહતી, પણ તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓનું આ ભયંકર મોત જોવાને ગીધ તથા રાની પશુની માફક ઉમંગથી ઉભા હતા. ત્યાં હિંદુઓ તો કોઈ જ આવ્યા નહી. માત્ર તે પચીશ અભાગિયા લોકોનાં બઈરાં છોકરાં તથા સગાંવહાલાં તેઓને છેલ્લીવાર મળવાને આવ્યાં હતાં. પણ મ-રતી વખત આ દુનિયામાં જે વાહલાં હોય છે તેઓની મુલાકાતથી જે મરનારને થોડું સુખ થાય છે તે સુખ પણ તેઓને મળ્યું નહી; બઈરાં છોકરાં વગેરેને કેદીઓ પાસે આવવા દીધાં નહી. તેઓ આઘેથી રડારડ કરતાં હતાં, તથા બીજી ઘણીએક રીતે તેઓનો શોક બતાવતાં હતાં. તે જોઇને મુસલમાનોને ઉલટો આનંદ થતો

હતો. અને તેઓ તે કેદીઓ ઉપર તથા તમામ હિંદુઓ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. એ ગાળો તથા અપમાન અને પોતાનાં પ્યારાં સગાંઓનો વિલાપ સાંભળીને તે બિચારા કેદીઓનાં અંતઃકરણ વીંધાઈ જતાં હતાં; પણ લાચાર, શું કરે ? માટે તેઓ ખરા દિલથી પરમેશ્વર પાસે એટલું જ માગી લેતા હતા કે તેઓનું મોત જલદીથી આવે, તથા તેઓના શત્રુઓ જેઓ માણસના આકારે રાની હિંસક પશુના જેવા નિર્દય હતા તેઓનાં શસ્ત્રમાં વધારે શક્તિ આવે.

મુખ્ય કોટવાલે ઇશારત કીધી એટલે તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓ ઉપર પથ્થર, ઇંટ વગેરે હરેક ફેંકી સકાય એવી વસ્તુઓનો વરસાદ વરસ્યો. એ વૃષ્ટિમાંથી કોઈ ઘણીવાર સુધી જીવતો રહે એવી તો આશા થોડી જ હતી. કેટલાએકનાં માથાં ચીરાઈ ગયાં, કેટલાએકની છાતી ભાંગી ગઈ, કેટલાએકનાં શરીરના બીજા ભાગ છુંદાઈ ગયા. એ પ્રમાણે તેઓની દુર્દશા થઈ. લોહી તે ઠેકાણે વહેવા લાગ્યું. થોડાએક તો તત્કાળ મરણ પામ્યા; કેટલાએક હસહસતા થઈ ગયા; કેટલાએક બેભાન થઈ ગયા; અને જેઓમાં થોડી ઘણી શુદ્ધિ રહી તેઓ અતિશય દરદને લીધે ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા. જીંદગી અને મોતની વચ્ચે આ લડાઈ ઘણી વાર સુધી પોહોંચી નહી, થોડી વારમાં એક પછી એક મરવા લાગ્યા, અને આશરે એક કલાક પછી પથરાઓ મુડદાં ઉપર પડવા માંડ્યા. આ ભયંકર કામ થઈ રહ્યા પછી તે સઘળાને એક જલ્લાદે તપાસ્યા, અને તેઓમાંથી જીવનો અંશ જતો રહ્યો છે એવી ખાતરી થવા ઉપરથી તેઓને ખોદી કાઢ્યા. તે વખતે તેઓનાં સગાંવાહાલાંઓએ તેઓની લાશ લેવાને અને પોતાના ધર્મ તથા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓને અવલ મંજલ પોહોંચાડવાની રજા માગી. પણ વજ્ર હૃદયના મુસલમાન અમલદારે એટલી પણ તેઓના ઉપર દયા કીધી નહી. તેઓએ ખુદાતાલાના માનીતા મુસલમાન લોકોને માર્યા એ તેઓનો અપરાધ તેની નજરમાં એટલો તો ભારે હતો કે એટલી સજા પણ તેને હલકી લાગી, અને જીવતા ઉપરનું બાકી રહેલું વેર મુડદાંઓ ઉપર કાઢવાને, તેઓને જલ્લાદને હાથે શેહેર બહાર એક ઉંડા ખાડામાં એકઠાં હડસેલાવી દીધાં અને કોઇપણ જાતની ક્રિયા કીધા વિના તેઓના ઉપર માટી પુરાવી દીધી.

આ બનાવ બન્યાથી સઘળા હિંદુઓના મનમાં ઘણો જ ત્રાસ પેંસી ગયો, અને તેઓ મુસલમાનોથી ઘણા જ ડરવા લાગ્યા. પણ એકલી એ જ ભયંકર વાત બની એમ ન હતું. શાહજાદા અરકલીખાં તથા કુદરખાં અને માજી પાદશાહની બેગમ મલેકાજહાન તથા બીજા કેટલાએક માણસો મુલતાન આગળ અલફખાંના હાથમાં આવ્યા પછી તે તેઓને લઇને દિલ્હી તરફ આવવાને નીકળ્યો. તે જ વખતે પાદશાહ અલાઉદ્દીને મલેક નુસરતખાં કોટવાલને શાહજાદાઓની આંખ ફોડવાનો હુકમ આપી અલફખાંને મળવાને સામો મોકલ્યો. નુસરતખાંએ જઇને અલફખાંને પાદશાહનો હુકમ પોહોંચાડ્યો, અને જે જગાએ તેઓ બંને મળ્યા તે જ સ્થળે તે દુષ્ટ કામ કરવાની તૈયારી થવા લાગી.

એક ઉનાળાની સ્થિર સાંજે તે બે શાહજાદાઓ એક કિલ્લાની બારી આગળ બેઠા બેઠા પોતાની દુર્દશા વિષે વાત કરતા હતા. આખા દહાડામાં સખ્ત તાપ

પડ્યો હતો, તેથી સઘળી વસ્તુઓ ગરમ થઈ ગઈ હતી તે હવે ધીમે ધીમે ઠંડી પ-
ડવા લાગી. બારીમાંથી ટાઢો પવન થોડો થોડો આવતો હતો તેથી તેઓનાં શરી-
રમાં બીજો તાપ ન હોત તો તેઓને ઘણું સુખ થાત; પણ આ વખતે બિચારાના
વિચાર તેઓનાં શરીરના સુખ તરફ હતા જ નહી. તે જગ્યાએ મુકામ કરવાનું
તથા તેઓની મા વગેરે બીજાં બાઈશાંને દિલ્હી મોકલી દેવાનું શું કારણ હશે એ
વિષે તેઓને ઘણો અંદેશો થયાં કરતો હતો. અલફખાંએ તેઓને મુલતાન આગળ
અભય વચન આપ્યું હતું તેથી આટલી થોડીવારમાં તે વચન તે તોડશે, અને તે-
ઓનો પ્રાણ લેશે, એ વિચાર તેઓના મનમાં મુશ્કેલીથી જ આવતો. પણ જ્યારે
તેઓને મુકામ કરવાનું કાંઇ કારણ જણ્યું નહી, તથા આપેલો કોલ તોડવો એ તે
વખતમાં કાંઈ ઘણું હલકું ગણાતું ન હતું, તથા અલાઉદ્દીનનો ક્રૂર તથા સ્વાર્થી સ્વ-
ભાવ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથી તેઓને વખતે વખતે મરવાની દેહેશત
લાગ્યાં કરતી હતી. જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે ઉંડા વિચારમાં પડેલા હતા, તથા
હવે મરીશું કે જીવતા રહીશું એ બાબે સંશયમાં હતા, તે વખતે બે માણસોએ
ધીમે ધીમે પાછળથી આવીને તેઓને પાડી નાખ્યા, અને તેઓના હાથ પગ તુરત
બાંધી લઈને તેઓના મ્હોંમાં ડુચા ઘાલ્યા. પોતાનો જીવ એક ક્ષણમાં જનાર છે,
એમ જાણીને તેઓએ ઘણા પંછાડી માર્યા, પણ તે ચંડાળો ઘણા જોરાવર હતા,
તેથી તેઓનું કાંઈ ચાલ્યું નહી. તેઓને ચત્તા પાડ્યા પછી એક બારીક ચપ્પુની
અણીવડે તેઓ બંનેની આંખોના ડોળા બહાર કાઢી નાખ્યા. મરવાની દેહેશતથી,
આંખ ફુટવાના દરદથી, તથા આંખમાંથી લોહીની ધાર ચાલી રહી તેની વેદનાથી,
તેઓ કેટલીએક વાર સુધી તો બેહોશ થઈ પડી રહ્યા. તે વખતે પાદશાહના હુકમ-
થી ઉપરાંત ચાલીને તે ચંડાળોએ મોટા જંગીઝખાંના છોકરાના છોકરા ઊલુઘ-
ખાંની, અહમદ હબીબની, તથા બીજા કેટલાએક હલકી પાયરીના માણસોની પણ
આંખો ફોડી નાખી.

શાહજાદાઓને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તેઓને કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે
તેની કલ્પના માત્ર કરવી. જીવતા તો રહ્યા પણ તેઓની અમૂલ્ય રત્ન જેવી બે
આંખ જતી રહી એ વાત તેઓને જ્યારે માલમ પડી ત્યારે તેઓ અતિ દુઃખ
તથા ક્રોધને લીધે ગાંડા જેવા થઈ ગયા, અને મોટા જોરથી બુમાબુમ પાડવા લા-
ગ્યા. "જીવતા રાખ્યા તે આટલા સારૂ? અરે આંધળા થઈને જીવવું તે કરતાં મ-
રવું હજાર વાર સારૂં. આંધળાનું જીવવું તે મરવા કરતાં ઘણું જ ભુંડું. મરવું તો છે
જ, પછી વ્હેલું કે મોડું પણ જીવતે દુનિયાનો ત્યાગ કરવો, જગતના અજવાળા-
થી બહાર રહેવું, સૃષ્ટિની ખુબી જોવાથી બંધ પડવું, સઘળાં ભારે કામ કરવાથી
અટકવું! અરે? એ તે જીવવું? એ તો જીવતું મોત. અરે! એ તો જીવતા ભોંયમાં
દટાવું? અરે! જીવને શરીરની કબરમાં દફન કરીને ફરવું. એ કરતાં અમને મારી
શા માટે ન નાખ્યા? જો મરી ગયા હોત તો સઘળું પુરું થાત. પછી કાંઈ દેખાવું એ
નહી અને દાઝવું પણ નહી. મરનારને મન તો સઘળું સરખું. એના ઉપર કોઈ
જુલમ કરી શકતું નથી, તેને કોઈથી દુઃખ દેવાતું નથી, તેના ઉપર વધારે આફત

આવી પડતી નથી, પણ આ જીવતું મોત ખરા મોત કરતાં કેવું નઠારું? સઘળી કામ કરવાની શક્તિ નિર્થક થયા પછી પણ સઘળાં દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તો રહે છે, એટલે ઢોરની પેઠે જ્યાં કોઈ દોરે ત્યાં દોરાવવું. અરે! ઢોર તો અટકાવ પણ કરી શકે છે, તથા લાત અને શિંગડાં મારે છે; પણ આંધળા માણસ તો તેઓના શત્રુઓના હાથમાં જ ગયા એમ સમજવું. અરે રાજ મેળવવાનો લોભ કેવો ભુંડો છે! અને પાદશાહના વંશમાં હોવામાં કેટલી કમબખ્તી છે! જો અમે કોઈ ગરીબ માણસના છોકરા હોત તો આ આફત અમારા ઉપર પડત નહી. થોડાં વર્ષ સુખ તો ભોગવ્યું; પણ આગળ ઉપરની મોટી મોટી ઉમેદોને લીધે તે વખતનું સુખ તુચ્છ જેવું લાગ્યું, પણ તેટલું જ જો જીવતાં સુધી કાયમ રહ્યું હોત તો પણ અમે પરવરદેગારના નામનો શુક્ર કરત. પણ આ દુઃખ આગળ તે સઘળું બળી ગયું. અમારી બેવકૂફ માના લોભના લીધે અમારા ઉપર આ વિપત્તિ આવી પડી. અમારે રાજ જોઇતું ન હતું; પણ તેણે અમારી મરજી ઉપરાંત અલ્લાઉદ્દીનની સામાં માથું ઉઠાવ્યું. તેનાં ફળ અમે ભોગવીએ છીએ. અરે પરમેશ્વર અમારા ઉપર આટલો બધો જુલમ શા માટે ગુજાર્યો? અમે કોઇને ઉપદ્રવ કીધો નથી; અમે કોઈનું બગાડયું નથી; બલકે અમારાથી જેટલું બની શક્યું તેટલું ઘણાએકનું સારૂં કીધું છે. પણ હવે દુઃખ રડવામાં શો ફાયદો છે? જે થયું તે થયું. તેનો કાંઈ હવે ઇલાજ નથી. ઉલટું અમારૂં નબળું મન દુશ્મનોની આગળ પ્રગટ કરીએ છીએ; માટે જે થવાનું હોય તે થાઓ, તે ખમવાને અમે તૈયાર છીએ, ખુદાની એ પ્રમાણે જ મરજી હશે, તો તેનો હુકમ અમે માથે ચઢાવીએ છીએ." આટલું બોલી તેઓએ પોતાનું મ્હોં સીવી લીધું.

બીજે દહાડે અલફખાની છાવણી ઉઠી, અને તેઓ સઘળા હાંસી શેહેરમાં ગયા. ત્યાં કિલ્લામાં તે બે આંધળા શાહજાદાને કેદમાં રાખ્યા. પણ આવા અર્ધા મુવેલા શાહજાદાઓ જીવતા રહે ત્યાં સુધી અલ્લાઉદ્દીનને ચેહેન પડે નહી એમ જાણી, તથા આપણે જે કરીશું તે પાદશાહ પસંદ કરશે એવી ખાતરીથી અલફખાં તથા નુસરતખાંએ તેઓ બંનેને ઠાર મારવાનો નિશ્ચય કીધો. એ કાંમ હવે કાંઈ મુશ્કેલ ન હોતું જ્યારે મધ્યરાત્રની વખતે તે બે શાહજાદાઓ ભર ઉંઘમાં પડેલા હતા તે વખતે બે મારાઓ ખંજર લઇને તેઓના સુવાના ઓરડામાં પેઠા. જે છેલ્લી આફત તેઓના ઉપર જલદી પડનાર છે તેની લેશમાત્ર શંકા પણ એઓના મનમાં નહી હોવાથી તે વખતે તેઓ બંને સ્થિર ચિત્તથી સુતા હતા. તેઓના દુઃખી તથા નિર્દોષ ચેહેરા જોઇને તે દુષ્ટ મારાઓને પણ દયા આવી પણ તેઓ જાણતા હતા કે દયાનો આ વખત નથી, અને જો તેઓ પોતાનું કામ બજાવશે નહી તો તેઓ જાતે માર્યા જશે, તેથી તે બેમાંના એકે મન કઠણ કરી અરકલીખાંના પેટમાં ખંજર માર્યું અને તે જ વખતે બીજાએ પણ કદરખાંના ઉપર જખમ કીધો. એ જખમથી કદરખાં તો તુરત મરણ પામ્યો; પણ અરકલીખાંને વાસ્તે તે એક ઘા બસ થયો નહી. તેણે તરફડીયાં મારવા માંડ્યાં, અને "શુક્ર અલ્લા, આ દુઃખમાંથી જલદી તેં છુટકારો કીધો." એવી રીતે તે બોલ્યો. પોતાનું કામ બરાબર થયું નહી

તેથી તે ખુની ગભરાયો. શાહજાદાએ તેની તરફ પોતાનું મ્હોં ફેરવ્યું, અને ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો, "કાફર, હરામખોર, જલદીથી બીજો ઘા મારી આ જીંદગીનો દોરો એકદમ તોડી નાખ. તારા અનઘડપણાથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તું જાણતો નથી. માટે માર બીજો ઘા, અને આ દુષ્ટ, પાપી જહાનમાંથી મને છોડાવ." પણ તે માણસની અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ; તે જડ ભરત જેવો ઉભો રહ્યો; તેના હાથમાંથી ખંજર પડી ગયું; અને તેના મન ઉપર તેનો અખતિયાર નહી રેહેવાથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો. અરકલીખાંને લાગ્યું કે મારનાર તો તેને એવી અવસ્થામાં મુકીને જતો રહ્યો. તેનું ખંજર પડ્યું હતું તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો હતો, અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેની વેદના પણ અસહ્ય થતી ગઈ. તે વખતે તેનામાં સેતાનનું જોર આવ્યું તે એકદમ બેઠો થયો, અને હાથ લાંબા કરી ખંજર તેણે શોધી કહાડ્યું. હાથમાં તે ખંજર લઈ તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કીધી, અને "બિસ્મિલ્લાહ્ ઉર્ રહેમાન ઉર્ રહીમ" એટલું કહી તેણે તે ખંજર પોતાના કલેજામાં એટલા જોરથી માર્યું કે તેને પાછું કાઢવાનો પણ તેને વખત મળ્યો નહી, પણ તે લાગતાં જ તેનો આત્મા પરમેશ્વરની હજુરમાં જઈ ઉભો રહ્યો.

દિલ્હીમાં એક કિલ્લાના એક ઓરડામાં એક બાઈરી નીચું માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઓરડાની સ્થિતિ તે બાઈરીના મનની સ્થિતિના જેવી જ હતી. અંધકાર, અંધકાર, સઘળે વ્યાપી રહેલો હતો. ઓરડાની આસપાસની ચાર દીવાલોમાંથી એકમાંથી પણ અજવાળાનું કિરણ પ્રવેશ કરી શકતું નહતું, ભીંતની છેક ઉપર બે ત્રણ જાળીયાં હતાં તેમાંથી હવા માત્ર આવતી, અને તેથી તેમાં રહેલી બાઈરીના પ્રાણને આધાર માત્ર મળતો. પણ તેમાંથી જે કંઈ પ્રકાશ પડતો તે એટલો તો થોડો હતો, તથા ઓરડો મોટો હોવાને લીધે તેમાંનું અંધારૂં એટલું બધું તો ઘાડું હતું કે તે અજવાળું અંધારાની સાથે મળી જતું અને તેનું જોર બિલકુલ ચાલતું ન હતું. એ અંધારામાં બેઠેલી બાઈરી જો જોઈ શકાય તો દુઃખ એટલે શું, અને અતિ દુઃખથી માણસની અવસ્થા કેવી થાય છે એ સંપૂર્ણ જાણવામાં આવે. જો કોઈ ચિતારાને એક મહા દુઃખી માણસનું ચિત્ર કાઢવું હોય, અથવા જો કોઈ કવિને તેવા માણસના દેખાવનું વર્ણન કરવું હોય, તો તેણે તે બાઈરી જોવી. તે ખરેખરૂં દુઃખનું સ્વરૂપ હતું. જો દુઃખ માનવી દેહ ધારણ કરી શકે તો તે આ બાઈરીના જેવું જ સઘળાને માલમ પડે. તેને પોતાના શરીરનું બીલકુલ ભાન ન હતું. તે પોતાના બે પગની વચ્ચે માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઘણી રૂપાળી હતી, પણ દુઃખના આવેશમાં તેનું રૂપ બદલાઈ જઈને તેની શિકલ ઘણી બિહામણી થઈ ગઈ હતી. તેના મ્હોં ઉપરની નસો ફુલી આવી હતી. તેનું શરીર સઘળું સોસવાઈ ગયું હતું. તેના ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી જવાથી તે મુડદાના જેવી ફિકા રંગની દેખાતી હતી. જો તે હાલચાલ કરીને જીવતી છે એમ ન જણાવે, તો તેની અને મુડદાની વચ્ચે કાંઈ ભેદ માલમ પડે એવું ન હતું. તેની આંખ ફાટેલી તથા લાલચોળ થઈ ગયેલી હતી, અને સાધારણ રીતે જે ચળકાટ તથા બુદ્ધિનો અંશ ઘણું કરીને બીજી આંખોમાં માલમ પડે છે તે તેમાં જણાતો ન હતો. તેઓ કોઈ વખત એક જ વસ્તુ તરફ સ્થિર

માંડેલી રહેતી; વખતે વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ ફર્યા કરતી. જો તેની આંખ ઉપરથી જ પરીક્ષા કરીએ તો તે છેક ગાંડી થઈગયલી છે એમ આપણી ખાતરી થયા વિના રહે નહી. તેના મનનો વિકાર તેની આંખમાં જ જણાઈ આવતો હતો એટલું જ નહી પણ તેનું બોલવું પણ ચિત્તભ્રમ અભાગીયાં માણસો જેવું જ હતું. તેના શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી તુટક તુટક તથા વગર અર્થના નીકળતા. તેના બોલવામાં કાંઈ સંબંધ ન હતો. ઘણા જ ક્રોધમાં આવેલાં માણસો જેમ તુટક તુટક વાક્યો વાપરેછે તેવાં વાક્યો તે બોલતી; અને ઘડીએ ઘડીએ મોટી મોટી ચીસ પાડવી અથવા ઘાંટો કાઢી પોક મુકીને રોવું એ સિવાય તેના જુસ્સાવડે તેનાથી વધારે થઈ જતું હતું, જ્યારે તેને ઘણો આવેશ આવતો ત્યારે તે બે હાથે પોતાના માથાંના નિમાળાની લટ જોરથી તોડી નાખતી; તેનાં પહેરેલાં લુગડાં ફાડી નાખતી; માથું તથા છાતી એટલા જોરથી કુટતી કે તેઓ આવા ઘાની સાથે સલામત શી રીતે રહેતાં એ જ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એટલાથી તેને નિરાંત વળતી નહી. વખતે વખતે તે ઉઠીને દોડતી, અને ભીંતની સાથે ઘણા જોરથી પોતાનું માથું અફાળતી. પોતાના ઓઠ દાંતવડે એવાતો કરડતી કે તેમાંથી લોહીની ધાર ચાલતી. તેના માથામાંથી નીકળતા લોહીથી તેનાં સઘળાં કપડાં ખરાબ થઈ ગયલાં હતાં, તથા ઓઠમાંના લોહીથી તેનું મ્હોં રક્તવર્ણું થઈ ગયું હતું. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું. અને તેનામાં કોઈ જીન ભરાયો હોય એવી તે દેખાતી હતી. ઘણા દુઃખથી તે બીચારીનું મગજ ઉધું ચતું થઈ ગયું હતું. અને તે દુનિયાના તેમ જ પોતાના મનને મરી ગયલા જેવી હતી. તેનામાં જીવ તો હતો, પણ તેના મન ઉપરથી તેનો સઘળો અખતિયાર જતો રહ્યો હતો, એટલે જીવવાનું કાંઈ ફળ રહેલું ન હતું. એ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લેશો, અને ઉપર બ્યાન કીધા પ્રમાણેની એક બઈરી તમારા મનમાં કલ્પશો, તો માજી પાદશાહ જલાલુદ્દિન ફિરોઝની મુખ્ય બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંની મા, મલેકાજહાનની અવસ્થાનો તથા દેખાવનો યથાસ્થિત ચિતાર તમારા મનમાં આવશે.

તે જાતે ઘણા મજબુત મનની, ખટપટી, તથા રાજ્ય કારભારની લોભી હતી. પોતાના ધણીના મુઆ પછી તેણે વગર વિચારે, તથા દુશ્મનનું સામર્થ્ય જાણ્યા વિના પોતાના મોટા છોકરાને ખબર ન કરતાં, નાના કદરખાંને ગાદીએ બેસાડ્યો, તે કામ પાર પડ્યું નહી, તેને, તેનાં છોકરાંને, તથા તેના મળતીઆ લોકોને દિલ્લીમાંથી નાસીને મુલતાન જવું પડ્યું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્ય કાજની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ ફુટી ગઈ. એ દુઃખ કાંઈ ઓછું ન હતું. પણ તેટલેથી બસ થયું નહી. તેને તથા તેના છોકરાને મુલતાનમાં ઘેર્યાં; અને તેઓને જીવતાં રાખવાનું વચન અલફખાંએ આપ્યું; તે ઉપરથી જ તેઓને મુલતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કરચાં. એથી ઉલટી તેઓના ઉપર વધારે આફત પડી. તો પણ તેને એવી આશા હતી કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી જીવતા છે ત્યાં સુધી તે એના બાપનું રાજ પાછું મેલવવાને તેમને કોઈ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢ્યા. પણ જ્યારથી તે શાહજાદાઓથી છુટી પડી ત્યારથી

તે નિરાશ થતી ગઈ, અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણા જ ભયંકર વિચારો આવવા લાગ્યા. ઉંઘમાં તે વારે વારે પોતાના છોકરાની કફનમાં વિંટાળેલી લાશ જોયાં કરતી, અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણું જ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. જે તેના મનમાં દેહેશત હતી, જે નઠારા વિચાર તેના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયા કરતા, તે સઘળું છેલ્લીવારે ખરૂં પડ્યું. તેને એક ખાનગી જાસૂસે ખબર કીધી કે શાહજાદાઓને આંધળા કરી મારી નાખ્યા છે. એ ખબર સાંભળતાં જ તે ભોંય ઉપર બેહોશ થઇને પડી, અને તે બેશુધ્ધિમાંથી થોડી વાર પછી જાગૃત થઈ તો ખરી, પણ તેની અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ. તે જાગૃત તો થઈ પણ નહી જેવી જ; તેનું ભાન જે ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહી; અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઈ તે અવસ્થામાં બીચારી આવી પડી.

જ્યારે મલેકાજહાનની આવી દુર્દશાની ખબર પાદશાહને પડી, ત્યારે તેને અંધારા ઓરડામાંથી કાઢીને એક સારા, હવાદાર, અજવાળાવાળા ઓરડામાં રાખી. પણ એ જગ્યાના ફેરફારથી તેના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહી. ઉલટું લોકોને તથા દુનિયાને જોઈને તેના દુઃખમાં અને તેને લીધે તેની ઘેલછામાં વધારો થયો. તે કોઈ કોઈ વાર બારીએ ઉભી રહેતી, અને નીચે જે લોકો આવતા જતા તેઓને એકી નજરે જોયાં કરતી. લોકોને તેને જોઇને ઘણી દયા આવતી, તથા તેના દુઃખને વાસ્તે તેઓ ઘણો અફસોસ કરતા, માત્ર દર્વેશ લોકોને તેના ઉપર ઘણો જ દ્વેશ હતો, અને અગર જો તે કાંઈ પણ વાત બરોબર સમજી શકતી ન હતી તોપણ તેઓ પોતાનો ગુસ્સો વખતો વખત જણાવ્યા વિના રહેતા નહી. એક વખતે બેગમ બારીએ ઉભી હતી તે વખતે એક દર્વેશે ઉંચું જોઈ પોકાર કીધો; "બેગમ સાહેબ, સીદી મૌલાને યાદ કરો. તે એક ફિરસ્તો થઈ ગયો. તેની સખાવત એટલી તો હતી કે રોજ તેને બારણે હજારો ગરીબ લોકો એકઠા મળતા. અને તેઓમાં તે રોજ એક હજાર મણ આટો, પાંચસેં મણ ગોસ્ત, બસેં મણ ખાંડ, તથા તે પ્રમાણે ચોખા. તેલ, ઘી, તથા બીજી ખાવાની વસ્તુઓ વેંહેંચતો. એવા સખી દર્વેશને તારા દુષ્ટ ખાવિંદે વગર કારણે નાલાયક કાફર લોકોની શિખામણથી મારી નંખાવ્યો. તેનાં શાંશાં ફળ નિપજ્યાં છે તે તું જાણે છે ? તેણે મરતી વખતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે? સીદી મૌલાના મરણથી ખુદાતાલા ઘણો ગુસ્સે થયો, વાવંટોળીયો થયો તે અર્ધા કલાક સુધી પોહોંચ્યો, તેટલામાં એટલું તો અંધારૂં થયું કે દહાડો રાત જેવો દેખાયો, રસ્તામાં લોકો એકેક સાથે અથડાયા, અને તેઓને ઘેર જવાને રસ્તો સુજ્યો નહી. તે વર્ષે વરસાદ આવ્યો નહી તેથી દુકાળ પડ્યો, અને હજારો હિંદુઓ ભુખથી રસ્તે રસ્તે અને ગલીએ ગલીએ મુડદાં થઈ પડ્યા, અને આખાં કુટુંબને કુટુંબ દુઃખને મારે જમના નદીમાં ડુબીને મરી ગયાં. દરબારમાં ફુટ પડી. પાદશાહને ઘર તરફની મોટી આફત પડી, તેનો મોટો છોકરો ખાનખાના માંદો પડ્યો, અને થોડે દહાડે મરી ગયો. પાદશાહની પણ થોડી મુદતમાં એવી જ દશા થઈ. તેને તેના ભત્રીજા હાલના પાદશાહે મારી નાખ્યો. તેના વંશમાંથી રાજ્ય જતું રહ્યું. તેના બાકી રહેલા બે છોકરા પણ હમણાં જ માર્યા ગયા અને તારી આ અવસ્થા થઈ, સીદી મૌલાનો શાપ આવી રીતે અમલમાં આવ્યો; માટે બીજાનાં કીધેલાં પાપનાં ફળ તું ભોગવે છે."

દર્વેશની આ સઘળું કહેવાની મતલબ એટલી જ હતી કે તે બેગમને ચીઢવ-વી, તથા દર્વેશ લોકોને વાસ્તે તેના કેવો વિચાર છે તે તેની પાસેથી કઢાવવો; પણ એ વાતમાં તે બીલકુલ ના ઉમેદ થઈ ગયો. તેને જવાબ આપવાને બદલે બેગમ પેહેલાં પ્રમાણે જ જડભરત જેવી ઉભી થઈ રહી, અને કેટલીએક વાર પછી ખડ-ખડ હસી પડી. પોતાના બોલો પવનમાં ઉડી ગયા એમ જાણીને તે દર્વેશ નિરાશ થઈને આગળ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

માગશર મહીનામાં એક સવારે દિલ્હી શેહેરમાં ઘણો રમણિક તથા જોવા લાયક દેખાવ બની રહ્યો હતો. તે દહાડે શેહેર બહાર એક કા-ળિકા માતાનું દેહેરૂં હતું તેનો પાટોત્સવ હતો, તથા અલાઉદ્દીન પાદ-શાહના વડા શાહજાદા ખિઝરખાંની સાલગિરી હતી, તેથી હિંદુ તથા મુસલમાન એ બંને લોકોનો તે દિવસે તેહેવાર હતો. સવારે જે વખતે શેહેરની સઘળી મસજિ-દોમાંથી પેહેલી નિમાજને વાસ્તે બાંગ પોકારવામાં આવી, તે વખતે હિંદુ લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થઈ શેહેર બહાર કાળિકા માતાનાં દર્શન કરવા જતાં હતાં. તે સવારે ટાઢ ઘણી જ પડી હતી, તેથી સઘળાઓએ શાલ, દુશાલા, ધાબળી વગેરે ઉંનનાં ગરમ લુગડાં શરીર ઉપર ઓઢેલાં હતાં, તથા ગરીબ લોકો બિચારા ધ્રુજતા ધ્રુજતા, દાંત કકડાવતા, અદબ કરી ચાલ્યા જતા હતા. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓ કુતુબમિનાર આગળ આવી પોહોંચ્યા. એ મિનારો દિલ્હીના પેહેલા મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદ્દીનના રાજ્યમાં બંધાવા માંડ્યો હતો તે અલ્તમશ પાદશાહના રા-જ્યમાં પુરો થયો. તે ઘણો જ શોભીતો છે; તેનો આકાર મિનારા જેવો છે તથા તે ઉપર રવેશા છે તેમાં ઘણી જ બારીક નકશી કોતરેલી છે. તે ૧૨૧ સુતારી ગજ ઉંચો છે. એકવાર ધરતીકંપ થયાથી તેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયલો છે, તોપણ તેના જેટલો ઉંચો મિનારો દુનિયામાં બીજો કોઈ નથી. તેની પાસે એક અધુરી મસજિદ છે, તે તેની બાંધણી તથા શોભામાં હિંદુસ્તાનમાં બીજી કોઈ પણ ઈમાર-તથી ઉતરતી નથી. તે ઉપર લેખ કોતરેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે શહા-બુદ્દીન ઘોરીના રાજ્યમાં બંધાવવા માંડી હતી. એ મસજિદની પડોસમાં કાળિકાનું દેહેરૂં હતું. તેનું કદ નાનું હતું. તથા બહારથી કાંઈ શોભાયમાન ન હતું; પણ તેનો પરતો એટલો હતો કે તે દહાડે ત્યાં આખા દિલ્હી શેહેર તથા પડોસના ૪૦ અથવા ૫૦ કોશ સુધીનાં ગામો તથા શેહેરોથી હિંદુ લોકો દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા પહેરવેશ તથા રંગબેરંગી પાઘડીઓથી તમાશો ઘણો સું-દર લાગતો હતો; પણ ત્યાં લોકોની ભીડ સિવાય બીજું પણ કેટલુંક જોવા લાયક હતું.

કાળિકા દેવીનું રૂપ ઘણું ઉગ્ર તથા બીહામણું હોય છે. અને તેને પ્રાણીનાં બળીદાન આપવામાં આવે છે. તેને રક્તપાતમાં ઘણો આનંદ લાગે છે તેથી તેની યાત્રાઓમાં ઘણાં નિર્દય કામો થતાં જોવામાં આવે છે. આ વખતે દેવીના મંદિર આગળ ઘણાએક ભકતો એકઠા થયા હતા, તેઓમાંથી

કેટલાએક પોતાની જીભમાં પાળી ખોસતા હતા. બીજે ઠેકાણે ઝીણા અણીદાર ખીલાઓને તેઓની અણી ઉપર રાખીને ભોંયમાં એવા પાસેપાસે દાટેલા હતા કે તેનું એક બીછાનું થઈ રહ્યું હતું, તે ઉપર એક પાલખ બાંધેલી હતી તે ઉપરથી કેટલાએક નીચે ખીલાઓની શય્યા ઉપર પડતા હતા. કેટલાએક પોતાની કુખમાં લોઢાની કડી ઘાલીને તેમાં એક દોરડું બાંધીને એક ઝુલતા લાકડાના કટકા સાથે લટકતા હતા. અને કેટલીએકવાર સુધી તેઓ ચક્કર ખાતા હતા. બીજા કેટલાએક ફુલના પુષ્કળ હાર ઘાલીને તથા શરીરે હિંગળોક ચોળીને ઉભા હતા, અથવા કાંઈ રાગનું વાજીત્ર વગાડતા હતા.

આ ભયંકર તથા કંટાળો ઉપજાવનાર તમાશો જોઇને સઘળા લોકો ખુશ થતા હતા, તેમાં એક પરદેશી તેના પેહેરવેશ તથા રીતભાતથી તુરત બીજાઓથી જુદો પડતો હતો. તે ઘણા ઉંડા વિચારમાં પડેલો હતો, અને બીજા લોકોનાં મ્હોડાં ઉપર જેટલો ઉમંગ દેખાતો હતો તેટલો તેના ઉપર ન હતો. જે કામને અર્થે તે દિલ્હીમાં આવ્યો હતો તે કામ હજી પાર પડ્યું ન હતું એટલું જ નહી, પણ તે સિદ્ધ થશે એવો સંભવ પણ ઘણો દૂર દીસતો હતો. પોતાની મતલબ શી રીતે હાંસલ કરવી એ વિષે તે નિરંતર રાત દહાડો મનમાં વિચાર કર્યાં કરતો, અને વારેવારે નિશાસ મુકયાં કરતો હતો.

વાંચનારાઓએ તેને ઓળખ્યો તો હશે; તે ગૂજરાતના કરણ રાજાનો માજી પ્રધાન માધવ હતો એમ આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું ન હોત તો પણ સઘળાના જાણ્યામાં આવત. આ વખતે તે આ સઘળો તમાશો જોઈ ઘણો વિસ્મિત થયો, અને તે માટેથી બોલી ઉઠયો: “જો દેહકષ્ટ કીધાથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થતો હોય તો આ લોક નક્કી સ્વર્ગે જશે.” તેની પાસે એક સંન્યાસી ઉભેલો હતો તે આ વાત સાંભળી બોલ્યો: “અરે ભઈયા, જો દેહકષ્ટથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય તો અમારા ઉપર થાય. અમારા દેહકષ્ટ આગળ એ લોકોનો કાંઈ હિસાબ નથી. તેઓ તો વર્ષમાં એક બે દહાડા આ પ્રમાણે કરે છે, પણ અમારે તો આખા જન્મારામાં દેહકષ્ટ કર્યાં જ કરવું જોઇએ. સંન્યાસી દુનિયાનો શી રીતે ત્યાગ કરે છે તે વિષે જે મનુસ્મૃતીમાં લખેલુંછે તે સાંભળો. ‘જ્યારે કોઈ કુટુંબના મુખ્ય માણસનું, શરીર સઘળું ઢીલું પડી જાય, તથા નિમાળા સફેદ થાય, તથા તે પોતાનાં છોકરાંનાં છોકરાં જોય, ત્યારે તેણે વનવાસ કરવો. શેહેરમાં જે ખાવાની વસ્તુઓ હોય તે તથા ઘરનાં વાસણ કુસણ મુકી દઇને એકાંત વનમાં જવું. પોતાની વહુ તથા છોકરાંને તજવાં. અને જો વહુની સાથે આવવાની ખુશી હોય તો તેને જોડે લેવી. તેણે પોતાની સાથે પોતાના ઘરનો અગ્નિ તથા હોમ કરવાનો સઘળો સામાન લેવો; અને વનમાં જઇને પોતાની જ્ઞાન તથા કર્મેંદ્રિયો ઉપર અખતિયાર રાખી રહેવું. ઋષિઓ જે ખાતા તે કંદ, મૂળ, ફળ, ઇત્યાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ તેણે ખાવી, તેણે કાળા હરણનું ચામડું અથવા છાલનું વસ્ત્ર પેહેરવું, સાંજ સવાર સ્નાન કરવું, માથા તથા દાઢીના નિમાળા વધારવા, અને નખ મોટા થવા દેવા. જે તેને ખાવાનું મળે તેમાંથી દાન વગેરે કરવું, તથા તેના આશ્રમમાં

જેઓ આવે તેઓનો સત્કાર કરી તેને કંદ, મૂળ, ફળ, પાણી આપવાં. તેણે હમેશાં વેદાભ્યાસ કરવો. ગમે તેની વિપત્તિ આવી પડે તો પણ ધૈર્ય રાખી પરોપકાર કરવો; પરબ્રહ્મ ઉપર મન સ્થિર રાખવું; નિરંતર દાન આપ્યાં કરવું, પણ કાંઈ દાન લેવું નહી; અને સઘળા જીવવાળા પદાર્થો ઉપર દયા રાખવી. ભોંય ઉપર તેણે આખો દિવસ લપસ્યાં કરવું, અથવા પગના એક આંગળી ઉપર ઉભા રહેવું, અથવા ઉઠ બેસ કર્યાં કરવી; સૂર્યોદયની વખતે, બપોરે, તથા સૂર્યાસ્ત થતી વેળા તેણે સ્નાન કરવા જવું; ઉનાળામાં તેણે પંચાગ્નિ વચ્ચે બેસવું; એટલે ચાર અગ્નિ આસપાસ સળગાવવા, ને પાંચમો અગ્નિ માથે સૂર્ય તે સઘળાનો તાપ સહન કરવો. વરસાદના દહાડામાં જ્યારે ભારે ઝાપટાં આવતાં હોય ત્યારે એક પણ વસ્ત્ર ઓઢ્યાવિના વરસાદમાં ઉભા રહેવું. શિયાળામાં તેણે હવાયલાં વસ્ત્ર પેહેરવાં, અને ધીમે ધીમે દેહકષ્ટમાં વધારો કર્યાં કરવો. પછી શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના પવિત્ર અગ્નિને રાખ્યા પછી બીજો દેવતા સળગાવ્યા વિના મૌનવ્રત લઈને રહેવું, અને કંદ, મૂળ, ખાવાં; અથવા સંન્યાસીએ પત્રાવળીમાં, હાથમાં, અથવા તુમડીમાં શેહેરમાંથી ખાવાનું લઈ આવવું, અને તેમાંથી આઠ કોળિયામાત્ર ખાવા. જે બ્રાહ્મણ વનવાસ કરે તેણે આ તથા એવા બીજા નિયમો પાળવા. પોતાના આત્માને પરમાત્મા સાથે લીન કરવાને તેણે ઉપનીષદોનો અભ્યાસ કરવો. એ પ્રમાણે તેના આવર્દાના ત્રીજા ભાગમાં વનમાં રહી ધર્મનાં કૃત્યો કીધા પછી ચોથા ભાગમાં તેણે સંન્યાસી થવું. તેણે સઘળું સંસારી સુખ ત્યાગ કરવું, અને પરબ્રહ્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોત પણ માગવું નહી, અને આવર્દા પણ ઇચ્છવું નહી. જેમ ચાકર પોતાનો પગાર લેવાને મહીનો પુરો થવાની રાહ જોય છે તેમ તેણે તેના નિયમિત વખતને માટે વાટ જોઈ બેસવું.''

"હવે સંન્યાસી થવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે છે. પેહેલાં તો એક સારો દહાડો શોધી કાઢવો, અને તે દહાડે તેણે સ્નાન કરવું, અને એક લુગડાના દશ કકડા ભગવા રંગીને તેઓને સાથે લઈ મુકરર કીધેલી જગ્યાએ જવું. એ દશ કકડામાંથી ચાર પોતાના ખપને વાસ્તે રાખવા, અને છ ક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણોને વેહેંચી આપવા. સંન્યાસીએ બીજા સામાનમાં એક તો સાત ગાંઠાવાળો વાંસનો દંડ, બીજી તુમડી, ત્રીજું હરણનું ચામડું, ચોથું રૂપા તથા તાંબા નાણું, ફુલ, રાતા રંગેલા ચોખા, ચંદન ઈત્યાદિ રાખવાં. પછી એક ઘણો જ બદ સ્વાદ રસ તૈયાર કરીને તેને આપવામાં આવે છે તે ઈંદ્રિયોનું સુખ હવે ત્યાગ કીધું એમ જણાવવાને પેલા સંન્યાસી એ પી જવો. પછી ગુરુ તેના કાનમાં મંત્ર ભણેછે, તથા સંન્યરત લીધા પછી શું શું કરવું તે તેને સમજાવે છે. પછી તે ભગવાં વસ્ત્ર પેહેરે છે. ન્યાત જાતનો ત્યાગ કીધો તે જણાવવાને તેનું જનોઈ તોડી નાખે છે, અને ચોટલી બોડાવે છે. સઘળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી દંડ તુમડી તથા હરણનું ચામડું લેછે, અને તુમડીમાંથી ત્રણ આચમન મંત્ર ભણીને પીએછે એટલે તે સંન્યાસી થયો એમ ગણાય છે; પછી તેને સંસાર સાથે કાંઈ સંબંધ રેહેતો નથી. સંન્યાસીએ હરેક સવારે સ્નાન કીધા પછી આખા શરીર ઉપર ભસ્મનો લેપ કરવો, દહાડામાં એક વાર ખાવું,

પાનસોપારી ખાવાં નહી, બઈરાં તરફ દૃષ્ટિ પણ કરવી નહી, હરેક મહીને દાઢી, મુછ તથા માથું બોડાવવું, પાવડી પેહેરવી, જ્યારે બાહાર ફરવા નીકળે ત્યારે તેણે એક હાથમાં સાત ગાંઠાનો દંડ પકડવો, બીજા હાથમાં તુમડી લેવી, અને બગલમાં હરણનું ચામડું ઘાલવું. તુમડીમાં પાણી ભરાય અને ચામડું આસનને ઠેકાણે કામ આવે. તેણે ભિક્ષા માગી પેટ ભરવું, કારણ ભિક્ષા માગવાનો તેને અધિકાર છે. જો સંન્યાસી પાસે દ્રવ્ય એકઠું થાય તો તેણે દાન કરી દેવું, અથવા તે વડે ધર્મશાળા, દેવસ્થાન, વાવ, કુવા, વગેરે બંધાવવાં. તેઓએ પોતાનો આશ્રમ નદી અથવા તળાવને કાંઠે રાખવો, કેમકે ત્યાં સ્નાન કરવાનું ઘણું સુગમ પડે."

એ સંન્યાસીની સઘળી વાત સાંભળી એક યોગી ત્યાં પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યોઃ "ભઈયા, કરે તે ભલો; મારે તેની તલવાર; અને પાળે તેનો ધર્મ છે. અમારા યોગીઓ તો જે દેહકષ્ટ કરે છે તેની આગળ તમારી તો રમત છે. અમારામાંથી કેટલાએક પોતાના હાથ એટલાં વર્ષ સુધી બંધ રાખે છે કે નખ વધી હાથમાં પેસી જાય છે. કેટલાંએક વર્ષોના વર્ષ એક જ ધાટીએ ઉભા રેહેછે. વળી કેટલાએક તેઓના હાથ ઉંચા લાંબા રાખેછે તે એટલે સુધી કે નકામા પડવાથી તે હાથ ચીમળાઈ જાયછે અને જડ તથા અશક્ત થઈ જાય છે. કેટલાએક મોટો ભાર વહી જાય છે અથવા તેઓના શરીરના કોઈ કોમળ ભાગમાં એક સાંકળની કડી ભેરવીને તે જ્યાં જાય ત્યાં તે સાંકળ ઘસડતા જાય છે. કેટલાએક વર્ષનાં વર્ષ સુધી, અથવા કોઈ મોટા રાજ્યની પ્રદક્ષિણા કરી રહે ત્યાંસુધી ભોંય ઉપર કીડાની પેઠે પેટ ઘસડતા ચાલેછે. કેટલાએક જગન્નાથપુરી સુધી આખે રસ્તે પગે પડતા પડતા જાય છે, અથવા શરીરને દડા જેવું કરી નાખી સિંધુ નદીને કાંઠેથી ગંગા નદીના કાંઠાસુધી ગબડતા ગબડતા જાયછે, અને એવી રીતે જતાં જે કાંઈ પૈસા મળે તે એકઠા કરી તે વડે દેવાલય બંધાવે છે, કુવા અથવા વાવ ખોદાવે છે, અથવા કાંઈ ગુપ્ત પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેછે. કેટલાએક ભર ઉનાળામાં બળતા તાપ ઉપર હીંચકા ખાય છે, અથવા ઘણા આકરા તાપ ઉપર નીચું માથું રાખી ટંગાઈ રેહેછે. કેટલાએક ભોંયમાં ગરદન સુધી દટાય છે, ફક્ત શ્વાસ લેવાને એક નાનું કાણું રાખેછે. કેટલાએક શરીર ઉપર ચાબખા મારેછે. ખીલાની શય્યા ઉપર કેટલાએક સુએછે. કેટલાએક જીવતાં સુધી પોતાના શરીરને કોઈ ઝાડના થડ સાથે સાંકળ વડે બાંધી લેછે. એ પ્રમાણેનાં દેહકષ્ટ તેઓ કરે છે. જો એ વાતની લખેલી સાબિતી જોઈતી હોય તો કાળિદાસકૃત શાકુન્તલ નાટક વાંચો; તેમાં એક ઠેકાણે આ પ્રમાણે લખ્યુંછે."

"દુષ્યંત રાજાએ પુછ્યું કે મારિચિ ઋષિનો આશ્રમ ક્યાં છે? ત્યારે માતલિએ જવાબ દીધો છેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

વલ્મીક* થઈ છે નિમગ્ન અરધી કાયા જ જેની ભલી;
લાંબી સર્પતણી વિંટાઈ ઉરને એને બધી કાંચળી †.

---

* કીડી અથવા ભમરીઓ માટીનાં જે નાહાનાં નાહાનાં દર બનાવે છે, અથવા માટીની ટેકરીઓ બનાવે છે તે. ઈંગ્રેજીમાં એને Ant-hill કહે છે.

† સાપની કાંચળી ઋષિની છાતી ઉપર જનોઈ અથવા યજ્ઞોપવીતને ઠેકાણે હતી.

કંઠે જીર્ણ થયેલ વેલ તરુની ચોપાસ કંઠી બની,
તે પીડા કરતી જણાય તપસીકેરા ગળાને ઘણી. ॥ ૨૭૯ ॥
ખાંધે છે પ્રસરાયલું શિરથકી એનું જટામંડળ,
તેની માંહ્ય શકુન્તપક્ષિ કરતુ માળા નિવાસાર્થે જો ।
એવું રુપ ધરી વસે મુનિ પણે મોહું કરે સૂર્યની
સામે બિમ્બભણી રહી અચલની પેઠે સ્થિરાકારમાં. ॥ ૨૮૦ ॥
(ઞ. ઉ. યા.)

એવાં એવાં દેહકષ્ટ યોગી લોકો કરે છે તેની આગળ તમારા સંન્યાસીનાં અથવા આ કાળીકાના ભકતોનાં કામ કાંઈ ગણતીમાં નથી.''

માધવ કાળિકાદેવીના ભકતોનાં કામ નજરે જોઇ, તથા સંન્યાસીઓએ શું કરવું જોઇએ, અને યોગીઓ શું કરેછે તથા કરતા હતા, તેની વાત સઘળી લક્ષપૂર્વક સાંભળી ઘણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો કે માણસનું નાજુક તથા કોમળ શરીર આટલી વેદના શી રીતે ખમતું હશે? ત્વચા જેની સ્પર્શશક્તિ એટલી તો બારીક છે કે એક ઝીણી સોયની અણી ભોકાવાથી પણ દુઃખ થાય, એવી ચામડીથી આટલું બધું દરદ શી રીતે સહેવાતું હશે? ઘણાએક માણસો ઠોકર વાગવાથી અથવા બગાસું આવવાથી અથવા એવાં બીજાં દેખીતાં નજીવાં કારણથી તત્કાળ મરણ પામતાં માલમ પડેછે તે છતાં પણ આ લોકો આવાં ભારે દરદ હાથે કરી પેદા કરે છે, તેથી મરતા કેમ નહી હોય? માણસનું શરીર ખરેખર ચમત્કારી છે. તેને થોડો પણ આચકો લાગ્યાથી વખતે તેનો લય થાય છે, અને વખતે નાશ કરનારાં સાધનો અનેક આવી તેને તોડી પાડવાને યત્ન કરેછે તો પણ તે ખડકની પેઠે ટકી રેહેછે. એનું મુખ્ય કારણ ટેવ છે. શરીર જેવું ટેવાય છે તેવું થાય છે. જે કારણોથી એક માણસનું મૃત્યુ થાય છે તેથી બીજાનું શરીર જોરાવર થાય છે. એ સઘળો ટેવનો મહિમા છે પણ ટેવની સત્તાને કાંઈ મર્યાદા છે કે નહી? એ વાત ગમે તેમ હોય તોપણ દેહકષ્ટ કરવામાં શો લાભ છે? પરમેશ્વરે માણસને સુંદર તથા ચમત્કારિક આંખ આપેલી છે તે વડે તે સૃષ્ટિને નિરખેછે, તેની ખુબી તપાસેછે, અને તે તપાસતાં સૃષ્ટિના કર્તાની અપાર શક્તિ, અનંત ડહાપણ, બોહોળી દયા, તથા ડગલે ડગલે તેના સંકેતનાં ચિહ્નો શોધી કાઢીને વધારે ભક્તિથી તથા વધારે સાચા દીલથી તેને તે સેવે છે, એવી આંખનો માણસે શું ઉપયોગ ન કરવો? જે કાનવડે સૃષ્ટિ માંહેલા ચિત્તાકર્ષક નાદ, પક્ષિઓનો સુંદર અવાજ, તથા માણસના ગળામાંથી જે નાના પ્રકારના રમણિક સાદ નીકળેછે તે સંભળાય છે તે શું સર્વ ન સાંભળતાં કાન બંધ કરી રાખવા? જે નાક વડે વાસવાળા પદાર્થોની સુગંધ અથવા દુર્ગંધ પારખી શકીએ છીયે તે નાક શું કામે ન લગાડવું? તથા ગંધ વિષે તે જે સૂચના આપે તે ન માનવી? વળી જીભ વગેરે મ્હોડામાં જે સાધનો પદાર્થના જુદા જુદા સ્વાદ લેવાને આપેલાં છે તેઓનો ઉપયોગ ન કરવો? સ્વાદમાં જે ભેદ છે તે ખોટો માનીને મીઠો તથા કડવો એક જ સમજવો? અને અનાજ વગેરે જે જે વસ્તુ સ્વાદને સારી લાગે છે તથા શરીરને પોષણકર્ત્તા છે તે તે પદાર્થો પરમેશ્વરે ખાવાને

સરજ્યાછે, અને કડવી તથા બદસ્વાદની વસ્તુઓ જેથી શરીરને પુષ્ટી મળતી નથી, તેઓ તે કામને માટે પેદા કીધેલી નથી એ વાત અનુભવથી જાણ્યા છતાં, શું ખોટી માનવી? અગણિત છિદ્રવાળી તથા અસંખ્ય જ્ઞાનરજ્જુઓથી ભરપૂર એવી ત્વચા જેને બહારના પદાર્થથી જે સુખ દુઃખ થાય છે તે ઓળખવાની શક્તિ આપેલી છે તેને પોતાનું કામ ન કરી શકે એવી કરી નાખવી? વળી જગતમાં ચોતરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ દીસે છે કે સઘળી વસ્તુઓ જાણે માણસના આનંદ તથા સુખને વાસ્તે જ સરજાયેલી છે, તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ ન કરતાં દુનિયામાં જેવા આવ્યા તેવા જવું, અને આપણે થઈ ગયા તેની એક પણ નિશાની પાછળ રહેવા ન દેવી? માણસના મનના વિકારો તથા વૃત્તિઓ તરફ જ્યારે નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે દુનિયામાં આપણા મનુષ્ય જાતિના ભાઈઓ એકઠા રહેવાને ઉત્પન્ન થયલા હોઈએ એમ લાગેછે; તે છતાં જો આપણે એકાંત વનવાસ કરીએ તો દયા, ક્ષમા આદિ આપણા સારા ગુણોનું શું કામ પડે? એ સઘળા ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાય છે કે માણસે દુનિયામાં રહીને જે દુઃખ પડે તે ધૈર્યતાથી સહન કરવું, અને જેમ મધમાખી બધાં ફુલોમાંથી મધ ચુસી લેછે તેમ આપણે સઘળા પદાર્થોમાંથી સુખ ખેંચી કાઢવું. દેહકષ્ટ શા માટે કરવું? હવે માણસ જેનામાં ઈશ્વરે વિવેકબુદ્ધિ મુકેલી છે, તેથી જે કાર્ય તે કરેછે તેમાં કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ; માટે આ દેહ દમવાનું પણ કાંઈ કારણ હશે. અગર જો સૃષ્ટિની ખુબી આંખવડે જણાય છે. ચંપા, ચંબેલી, મોગરા, વગેરે ખુશબોદાર ફુલોનો સુવાસ ઘ્રાણેંદ્રિયથી માલમ પડે છે; અગર જો રસેંદ્રિયથી જ ખટ્રસનો સ્વાદ સમજાયછે; ટુંકામાં માણસને સુખ થાય એવી જ આ જગતની રચના કીધેલી છે. તોપણ એ ઇંદ્રિયો આપણને હમેશાં તાબે રહેતી નથી. જો તેઓને આપણે જીતીશું નહી તો તેઓ આપણને જીતશે. ઇંદ્રિયોવડે જેટલું સુખ થાય છે તેટલું જ દુઃખ પણ થાય છે, અને એટલા દુઃખથી કાંઈ બસ થતું નથી. એ ઇંદ્રિયોના જો આપણે ગુલામ થયા તો આપણે પશુ સમાન થઈ જઈએ છીએ, અને ખરું ખોટું સમજવાની તથા પરમેશ્વરને ઓળખવાની જે શક્તિ એકલા મનુષ્યને જ બક્ષેલી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આંખ વડે કેટલાએકની ઇશ્વર ઉપરની ભક્તિ દૃઢ થાય છે, ત્યારે ઘણા તો તે વડે દુષ્ટ અને અધર્મી કર્મો કરે છે, અને કારીગરીની શોભા તથા ચતુરાઈ જોવામાં ગરક થઈ કારીગરની શક્તિ તથા ડહાપણ જોવું ભુલી જાય છે, અથવા કારીગરીમાં ખામી કાઢી કારીગર છે જ નહી એમ કેહે છે અથવા છે તો તેનો ઇનસાફ, દયા, ડહાપણ, ચતુરાઈ તથા સારાપણામાં ખામી છે એવો મત ચલાવે છે એવા ભયાનક ખાડામાં પડતાં બચવાને જ, કેટલાએક ભક્તોએ પોતાની આંખ પોતાને હાથે ફોડી નાખી છે. માટે ઇંદ્રિયો જેમ આપણી મિત્ર તેમ આપણી શત્રુ પણ છે. તે એક નદીના પ્રવાહ જેવી છે; જ્યાં સુધી તે ધીમે ચાલે છે ત્યાં સુધી સઘળાને ફાયદો કરે છે, પણ જ્યારે તે જુસ્સાથી વહે છે ત્યારે તેના સપાટામાં જે આવે તેને ઘસડી જાય છે. તે એક વાઘ જેવી છે. જ્યાં સુધી તેને પાંજરામાં ગોંધી રાખે ત્યાં સુધી કાંઈ ચિંતા નહી, પણ તેને પાંજરૂ

તોડતાં વાર લાગતી નથી. તેને જીતવી એ ઘણું કઠણ કામ છે, અને ઘણા જ થોડા માણસથી તે બની શકે છે, માટે તેઓને ફાવવા જ ન દેવી એ ડહાપણ છે. એટલા કારણોથી સંન્યાસી, યોગી, વગેરે પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર ભરોસો રાખતા નથી.

વળી આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે તેમાં કરોડો વહાણો હંકરાય છે. તે વહાણોમાં તેના ધણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઇને બેસે છે. એ દરિયામાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં ઢંકાયલાછે તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપુરી બંદરમાંથી નીકળતાં જ અથડાઇને ભાંગી જાય છે, અને તેમાં બેઠેલાં તમામ માણસો ગરક થઈ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડુબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપુરી બંદરની ગોદીમાંથી દરિયામાં બહાર પડે છે. જ્યાં સુધી વહાણો મુક્તપુરી બંદરે પોંહોંચે ત્યાં સુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મોટાં ઉછળતાં તોફાની મોજાંથી તેઓ ઉંચાં નીચાં થાયછે, અને હમણાં ડુબશે હમણાં ડુબશે એવી તેમાં બેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિઆમાં ડુબેલા ખડકો શિવાય બીજા અગણિત ઉંચા આવેલા, પથ્થરની સીધી બાજુવાળા બેટો છે, તે ઉપર લીલોતરી તથા રળિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા સુંદર દેખાય છે. વળી તે ઉપર દેખીતી ખુબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ બેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે. કટાક્ષ બાણથી વહાણમાં બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઇશારત કરે છે. વહાણ ધણીની સાથે જેઓ બેડેલા હોય છે તેઓમાંથી કેટલાએક તેના ખરા મિત્ર હોય છે; કેટલાંએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓના સગાં તથા મદદગાર હોય છે, અને તેઓ વહાણ ધણીને તે બેટોમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરેછે. જ્યાંસુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે ત્યાં સુધી સામે પવને પણ તે સદ્ગુણની સાંકડી નાળમાં જ તે વહાણ ચલાવેછે, પણ તે રસ્તામાં તે વહાણધણીને મઝા પડતી નથી. તેના વહાણમાં બેસનારા તોપણ તેના શત્રુઓ તેના હમેશાં કાન ભર્યા કરેછે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઈ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જોવા જેવું નથી, તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહી તો ફેરો મિથ્યા એવી શિખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીનું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામાં આવે છે; અને તૃષ્ણારૂપી પૂંઠનો પવન જોરથી ફુકતાંવાર જ વહાણ સદ્ગુણની નાળમાંથી ઘસડાઇને બોહોળા દરિઆમાં પડે છે. પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ હંકરાય છે. આ વખતે નાળમાંના વહાણવાળાઓ બહાર પડેલા વહાણવાળાઓને મોટેથી પોકાર કરીને બેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે, તથા જે વહાણવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો બેટના પથ્થરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઇને કટકે કટકા થઈ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે. પણ મૂર્ખ વહાણવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી, દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જાસૂસો તેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરિયામાં પડ્યા નથી, તેઓ તેની ખુબી જાણી

શકતા નથી, તથા જેઓનાં વહાણ અથડાયાં છે તેઓના સુકાની સારા નહી હોય અથવા તેઓએ બેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડ્યો હશે; આપણને એમ થશે નહી, અને એમ કરતાં જો વહાણને જોખમ લાગે એવો જરાપણ સંભવ લાગશે તો તુરત સઢ વિટાળી લઈ વહાણ પાછું નાળમાં ઘાલી દઈશું; પણ નુકશાન લાગશે એવી નકામી બીકથી એક સાંકડી નાળમાં ચાલ્યા કરવું, અને આ સાગરમાંના અગણિત બેટોમાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું તેમાં વહાણ ચલાવવાની ખુબી શી? એવી સલ્લાહ માન્ય કરી વહાણ આગળ બેટ તરફ ચલાવે છે, અને રસ્તામાં ડુબતાં બીજાં વહાણો જોય છે, તથા તે બેટની પાસે લાખો વહાણો ભાગતાં તેની નજરે પડે છે તો પણ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે, એટલે સુધી કે તે વહાણ પણ બીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પસ્તાય તે શા કામનું? જોતજોતામાં વહાણ નીચે બેસતું જાય છે, પણ કોઈ તેને લેખવતું નથી, અથવા બચાવવાનો વખત વીતી જવાથી નાળમાંના ઘણાએક વહાણવાળાઓ તેઓની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા નાના નાના મછવા મુકાવીને તેઓને ઉગારવાને જે મેહેનત કરે છે તે સઘળી નિષ્ફળ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણવાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેઠીને, બલકે ડુબતા તથા ડુબવાની તૈયારી ઉપર આવેલા વહાણવાળાઓની ગાળ ખાઈને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓને મુકતપુરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઈ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરેછે. એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મહેનત કાંઈ હમેશાં અફળ થતી નથી. અગર જો ઘણાં વહાણો તેઓની તરફથી સહાયતા આવ્યા પહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણ ભાંગેછે, તોપણ થોડાંએકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળમાં ઘાલી દે છે. નાળ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે પણ વિવેક સુકાનીનું પ્રબળ તુટેલું ન હોય તો તેઓ પાછાં નાળમાં ઘસડાઈ આવે છે. એ પ્રમાણે નાળમાંનાં વહાણ ઝોલા ખાય છે, અને વખતે વખતે થોડીવાર નાળબહાર જઈ આવી પાછાં રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળમાંથી જરા પણ ખસ્યા તો મુક્તપુરીના બંદરમાં પેસવાને ત્યાંના ફુરજાના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહી એવા ધાકથી કેટલાએક તે તુતક છોડી ભંડારમાં જઈ ભરાઈ રહે છે, અને આગળ વાહણ-લંગરવાર થાય ત્યાં સુધી પોતાનું મ્હોડું બહાર બતાવતા નથી. કેટલાએક તુતક ઉપર રહે છે તેઓ વહાણને નાળ બહાર ઘસડાતું અટકાવવાને હમેશાં તેને નબળું પાડ્યાં કરે છે, એટલે તે મેદાન પડી શકતું નથી. એ પ્રમાણેનો સંસાર છે. તેમાંની હજારો લાલચોના ફાંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે તેટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કષ્ટ કરે છે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટનો સંબંધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામેછે, અને તેમ થયાથી મોહજાળમાં ફસાઈ પડવાને તેને કદાચ અટકાવ

થાયછે. એ કારણ સિવાય બીજું કાંઈ જડતું નથી, એવા વિચાર કરતો કરતો માધવ પોતાને ઘેર જતો હતો ત્યારે પાદશાહી મેહેલ આગળ એક મોટો તમાશો થઈ રહ્યો હતો.

શાહજાદા ખિઝરખાંની આજ સાલગિરી હતી તેથી દરબારી કામ સઘળું બંધ હતું, તોપણ પાદશાહ તથા શાહજાદાને મુબારકબાદી આપવાને સઘળા અમીર ઉમરાવો એકઠા થયા હતા, તથા ખુદ અલાઉદ્દીન પોતાના તખ્ત ઉપર બીરાજેલો હતો. આ વખતે રાજ્યના કારભારીઓમાં કેટલોક ફેરફાર થએલો હતો જ્યારે અલાઉદ્દીન ગાદીએ બેઠો, ત્યારે માજી પાદશાહની બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંએ રાજ્ય મેળવવાને લડાઈ ચલાવી હતી, તેમાં કેટલાએક અમીરોએ તેમને મદદ આપી હતી, તેના બદલામાં તેઓની પાસેથી ઘણુંએક દ્રવ્ય તેઓને મળ્યું હતું તે તેઓની પાસેથી તેણે છીનવી લીધું એટલું જ નહી, પણ તેઓ સઘળાની આંખ ફોડી નાખી, તથા તેઓની સઘળી માલમિલકત જપ્ત કીધી. એ રીતે તેણે પાદશાહી ખજાનામાં ઉમેરો કીધો. પણ એટલાથી તે ધરાયો નહી. પોતાને ગાદી મળવામાં કાંઈ હરકત પડે નહી માટે તેણે પોતે પણ ઘણાએક અમીર ઉમરાવોમાં પુષ્કળ પૈસા વેંહેંચ્યા હતા. તે સઘળા હમણાં તેણે તેઓની પાસેથી પાછા માગ્યા; અને તેની સાથે વળી લાંચરૂશવત લોકો પાસેથી તેઓએ લીધી છે તથા સરકારની પણ મોટી મોટી રકમો ઉચાપત કીધી છે એવું તેણે કેટલાએક કામદારો ઉપર તોહોમત મુકયું. આ કામમાં તેના વજીર ખાજાખતીરે તેને કાંઈપણ મદદ આપી નહી એટલું જ નહી, પણ પાદશાહના આ ગેરઇનસાફ તથા જુલમની સામા ઉલટો અભિપ્રાય આપવાની તેણે હિમ્મત ચલાવી. પાદશાહ ઘણો જ નાખુશ થયો, અને જો ખાજાખતીરની સાચવટ, તથા સદ્‌ગુણે તેનો બચાવ કીધો ન હોત તો તેની ગરદન કપાઈ જાત. અગરજો તે જીવતો તો રહ્યો તોપણ તેના અધિકાર ઉપરથી તેને કાઢી મુકયો, અને નુસરતખાંને વજીરાત આપી. એ નવા વજીરે પાદશાહનો ગેરવાજબી હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને તેણે અમીરો ઉપર સખ્તી કરીને તેઓની પાસેથી આપેલા પૈસા પાછા કઢાવવા માંડ્યા. અમીર લોકો આ જુલમથી ઘણા ગભરાયા, તથા બીજો કાંઈ ઇલાજ નથી એમ જાણી તેઓ તે હુકમની સામે થયા, તથા ઘણા જણે એકઠા મળી એક બંડ ઉઠાવ્યું; પણ તેઓનું કાંઈ વળ્યું નહી. ઉલટું તેઓના સઘળા પૈસા ગયા એટલું જ નહી, પણ તેઓ સઘળાને કેદખાનામાં નાંખ્યા, જ્યાં તેઓને કેટલીએક મુદ્દત સુધી સડ્યાં કરવું પડ્યું. પાછળથી તેઓને પોતાની બેવકુફીનો ઘણો પસ્તાવો થયો, તથા પોતાના ગુન્હાને વાસ્તે તેઓએ પાદશાહની ઘણી વાર માફી માગી, પણ કઠણ મનના તથા નિર્દય અલાઉદ્દીને તેઓને ક્ષમા કીધી નહી.

હમણાં અલાઉદ્દીનના સઘળા શત્રુઓ છુટા પડી ગયા હતા, તથા તેને હવે પોતાના રાજ્યની સલામતીને વાસ્તે કાંઈપણ દેહશત રહી ન હતી; તેથી તેણે વિચાર્યું કે હવે એ અમીરો તરફથી રાજ્યને કાંઈપણ નુકસાન પોહોંચવાનું નથી; તેથી ખિઝરખાં શાહજાદાની સાલગિરીને રોજે તેઓ સઘળાને છોડી મુકી તે દહાડાની ઉત્સવની

ખુશાલીમાં વધારો કરવાનો તથા લોકોમાં વાહવાહ કહેવડાવવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. બધા અમીરોને તેણે કેદખાનામાંથી બોલાવી મંગાવી પોતાની સામા ઉભા રાખ્યા. તેઓ બિચારા મરણતોલ થઈ ગયા હતા; અને જીવથી ઉગર્યા તથા બંધીખાનામાંથી એટલા જલદી છુટ્યા તેને વાસ્તે તેઓ પરમેશ્વરની અંતઃકરણથી સ્તુતિ કરતા હતા. 'તમે સઘળા હવે બંધીખાનામાંથી છુટ્યા' એટલું પાદશાહના મ્હોંમાંથી નીકળતાં જ તેઓની છાતીમાં હર્ષ ઉભરાઈ ગયો, અને 'શુકર અલ્લા' એટલા જ અક્ષર તેઓના મ્હોડામાંથી નીકળી ગયા. તે વખતે મિજલસમાં ઘણા મોટા મોલવી તથા મુસલમાની ધર્મ તથા શરેહના ઘણા કાબીલ લોકો બેઠેલા હતા. તેઓમાં મુખ્ય મોધીસુદ્દીન કાઝી હતો, તે કાઝી સાહેબની સામું જોઈ અલ્લાઉદ્દીન પાદશાહે કહ્યું કે આજે દરબારી કામ સઘળું બંધ છે, તથા આજનો દિવસ ઘણો ખુશીખુશાલીનો છે, માટે તમને મારે શરે બાબે કેટલાએક સવાલ પુછવા છે. આગળ કોઈ વખત પણ પાદશાહે ઇલ્મી લોકોની સલાહ પુછી ન હતી, તથા એવા સઘળાઓને તે ઢોંગી તથા લુચ્ચા ગણતો હતો, તેથી પાદશાહની ઉપલી વાત સાંભળી કાઝી સાહેબના હોશ ઉડી ગયા, તથા હવે શું થશે તેની મોટી ફિકર તેને પડી. તે બોલ્યોઃ "જહાંપનાહ્, આપ જે ફરમાવો છો તે ઉપરથી મને નક્કી થાય છે કે મારો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે, તથા મારા દહાડાની ગણત્રી થઈ ચુકી છે, જો એમ હોય, અને તેમ કરવાની જહાંપનાહ્ની મરજી હોય તો મરવાને હું તૈયાર છું. પણ બંદાની અરજ એટલી જ છે કે જો સાચેસાચું બોલવાને માટે તથા જે ખુદાનો કલામ છે તે પ્રમાણે ખરેખરો દેહેશત રાખ્યા વિના અભિપ્રાય આપવાને માટે જો આપ મને ગરદન મારશો, તો મને મારી નાખવાના ગુન્હામાં ઘણો ઉમેરો થશે, એટલા માટે જ હું ઘણો દિલગીર છું; બીજી કશી વાતની મને દરકાર નથી." આ વાત સાંભળીને પાદશાહે પુછ્યું, "તમે શા ઉપરથી આટલી દેહેશત રાખો છો?" કાઝીએ જવાબ દીધો, "જો હું સાચું બોલીશ, અને તેથી જહાંપનાહ્ને ગુસ્સો લાગશે તો મારી જીંદગી પુરી થશે, અને જો હું જુઠું બોલીશ, અને જહાંપનાહ્ને બીજાઓથી સાચી વાતની ખબર થશે તો પણ હું મોતની શિક્ષાને યોગ્ય થઈશ." અલ્લાઉદ્દીને કાઝીને ધીરજ આપી, તથા શાંત મન રાખી પેગંબર સાહેબની શરે પ્રમાણે સઘળા સવાલોના સાચા જવાબ આપવાની ભલામણ કીધી. પછી પાદશાહે એક પછી એક સવાલો પુછવા શરૂ કર્યા.

પેહેલો સવાલ—જે સરકારી નોકરોએ રૂશવત લેવાનો અન્યાય કીધો હોય, તથા જેમણે સરકારની ઉચાપત કીધી હોય, તેમણે ચોરી કીધી હોય અને તેઓ ખરેખરા ચોર જ હોય તે માફક તેઓને સજા કરવી મુનાસિબ છે કે નહી?

જવાબ—જો કોઈપણ સરકારી નોકરને તેના કામની મેહેનત તથા જવાબદારી પ્રમાણે જોઇએ તેટલો મુશારો મળતો હોય, અને તે છતાં પણ તે રૂશવત લેવાનો તથા જે લોકોની સાથે તેને કામ પડે તેઓની પાસેથી બળાત્કારે પૈસા કઢાવવાનો ગુન્હો કરે તો સરકારની નજરમાં આવે તેવા ઉપાયથી તે પૈસા વસૂલ કરી લેવાનો તેને અખતિયાર છે. પણ કોઈ સાધારણ ગુન્હેગારની પેઠે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો

તથા તેના હાથપગ વગેરે શરીરનું એકાદું અંગ કાપી નાખવાનો સરકારને હક્ક નથી.

પાદશાહે કહ્યું કે આ વાતમાં હું શરે પ્રમાણે બરાબર ચાલું છું. કેમકે સરકારી નોકરોએ જોરજુલમથી ફોસલાવીને અથવા દગાફટકાથી જે પૈસા લોકો પાસેથી લીધા હોય છે, તેઓની પાસેથી હું ગમે તે ઉપાયથી વખતે મારફાડ કરી તથા તેઓના શરીરને દુઃખ દઈને પણ પાછા કઢાવું છું.

બીજો સવાલ—હું તખ્ત ઉપર બેઠો તે પેહેલાં મેં દેવગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય હરી લાવ્યો તે મારી ખાસ મિલકત ગણી તેને મારી પાસે રાખવાનો મારો હક્ક છે કે નહી? શું તે પૈસા મારે સરકારી ખજાનામાં મૂકવા જોઇએ? અને લૂટના કોઈપણ ભાગ ઉપર લશ્કરના લોકોનો કાંઈ હક્ક છે કે નહી?

જવાબ—પાદશાહની સાથે લડાઈમાં જેટલા સિપાઇઓ હતા તેઓમાંના દરેક સિપાઇને જેટલો હિસ્સો આપવો જોઇએ તેટલો જ હિસ્સો લેવાને જહાંપનાહ્‌ને હક્ક છે.

આ જવાબ સાંભળીને પાદશાહ ઘણો નાખૂશ થયો, અને જરા ચીઢીને બોલ્યો કે જે વખત હું ફક્ત સરદાર હતો તે વખતે મારી જાતની મેહેનતથી મેલવેલી લૂટ ઉપર સરકારનો અથવા ખાનગી સિપાઈઓનો શો હક્ક પોંહોંચે છે તે મારાથી સમજાતું નથી.

કાઝીએ જવાબ દીધો કે જેટલી લૂટ આપે પોતાની મેહેનતથી મેળવેલી હોય તેટલા ઉપર જ ફક્ત આપનો દાવો વાજબી છે; જેટલી લૂટ સિપાઇઓની મેહેનતથી મેલવી હોય તેમાં તો આપની સાથે તેઓનો પણ હિસ્સો ગણાવો જોઇએ.

ત્રીજો સવાલ—ઉપલી તમામ મિલકત ઉપર મારી જાતનો તથા મારાં છોકરાંનો કેટલો હક્ક પોંહોંચે છે?

કાઝીએ પોતાના મનમાં નક્કી કીધું કે હવે મારૂં મોત પાસે આવ્યું છે, કેમકે મારા આગલા જવાબથી જ્યારે પાદશાહ ગુસ્સે થયો છે ત્યારે હમણાં જે જવાબ આપીશ તેથી તે વધારે કોપાયમાન થશે.

પાદશાહ બોલ્યો—બોલ, હું તારા એક વાળને ઇજા કરીશ નહી.

કાઝી—જહાંપનાહ્‌, એ સવાલનો જવાબ ત્રણ રીતે દઈ શકાય. પહેલી તો એ કે જો આપને અદલ ઇનસાફથી તથા ખલીફાઓના કાયદા મુજબ કામ કરવું હોય તો જેટલા લોકો આપની સાથે શામેલ હતા તેઓ સઘળા જોડે સરખે હિસ્સે એ સઘળી લુંટ વેંહેંચી લેવી જોઇએ, બીજી એ કે જો જહાંપનાહ્‌ને વચલો રસ્તો પકડવો હોય તો જે મોટામાં મોટો હિસ્સો કોઈપણ લશ્કરી અમલદારને ભાગે આવે તેટલો લઈ સંતોષ પામવું જોઇએ, અને ત્રીજી એ કે જો જુલમી કામો કરાવવાને પાદશાહોને મસલત આપનારાઓ તેવાં કામોની મંજુરિયતને માટે શરેનો ગમે તેવો અર્થ મરડી મચડીને કરે છે તેવા લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલવાની આપની મરજી હોય તો કોઈ લશ્કરી અમલદારને મોટામાં મોટો હિસ્સો મળ્યો હોય તે કરતાં પણ વધારે લેવો. તે લેવાને કાંઈપણ આધાર મળી શકતો નથી. સાધારણ સિપાઇને ભાગે અથવા કોઈ મોટા અમલદારને હિસ્સે જેટલું આવે તેટલું જહાંપનાહ્‌ના શાહજાદાઓને મળી શકે.

આ સાંભળી પાદશાહ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, અને બોલ્યો "શું, મારા ઘર-કબીલાને વાસ્તે તમામ ખરચ કરૂંછું, તથા નજરાણા તથા ઈનામો વેંહેચવામાં જે પૈસા વાપરૂંછું તે શરેથી ઉલટું છે?" કાઝીએ ધીમેથી જવાબ દીધો, "જ્યારે જહાંપનાહ્ મને શરેનો ખુલાસો પૂછોછો ત્યારે હું કુરાને શરીફ્ પ્રમાણે જવાબ દેવાને બંધાયલોછું. પણ રાજનીતિ ઉપર નજર રાખી મને જવાબ દેવાનું ફરમાવશો તો બંદા એટલી જ અરજ કરશે કે જહાંપનાહ્ જે કરછે તે વાજબી તથા બર હક્ક છે; કેમકે રાજનીતિ એવી છે કે જેમ આપ વધારે દોલત એકઠી કરશો, તેમ આપના દરબારને તથા રાજ્યને વધારે શોભા મળશે.

પાદશાહ—જે સિપાઈ હાજરીની વખતે ગેરહાજર રહેછે તેનો ત્રણ વર્ષ સુધી એકેક મહીનાનો પગાર હું અટકાવુંછું. જે શખ્સ બંડ ઉઠાવેછે તેની હું જડમૂળથી નસલ કાઢુંછું તથા ગમે તે દેશમાં તેઓની સ્થાવર અથવા જંગમ મિલકત હોય તે હું તુરત જપ્ત કરૂં છું. શું, તમારો અભિપ્રાય એવો છે કે વ્યભિચારી, ચોર, છાકટા લોકોને દંડવા મુનાસિબ નથી?

આ સાંભળીને કાઝી તો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, તથા રાજાની રીતભાત, બોલવાનો જુસ્સો, તથા મ્હોંની શિકલ જોતાં જ તેણે ઉઠી નાસવા માંડ્યું; પણ જ્યારે ઉમરા આગળ ગયો ત્યારે ઉભો રહી ત્યાં પાદશાહને પગે પડ્યો, અને ઉઠીને બોલ્યો કે "જહાંપનાહ્ જેટલું કરો છો તેટલું શરેથી ઉલટું છે." એટલું કહેતાં જ તે લાગલો નાસી ગયો. તેણે ઘેર જઈ વસિયતનામું કીધું, અને ખુદાતાલાની બંદગી કરી મન શાંત રાખી જલ્લાદની રાહ જોતો બેઠો. પણ તેની દેહશત પ્રમાણે કાંઈ બન્યું નહી. પાદશાહ કાઝીનું બોલવું તથા આવી રીતે એકદમ નાસી જવું જોઇને ઘણો તાજુબ તથા ગુસ્સે થયો તો ખરો, તોપણ તેણે જેટલું કહ્યું તેટલું સાચા દિલથી તથા ઈશ્વરનો ડર રાખી કહ્યું તેટલા જ ઉપરથી પાદશાહને ઘણી રેહેમ આવી, અને તેણે જ્યારે તે કાઝીને બોલાવી મંગાવવાને એક માણસ મોકલ્યું ત્યારે દરબારી લોકો ઘણા ભય પામ્યા, અને આગળ શું થશે એ વાતની તેઓને ભારે ફિકર પડી.

કાઝી સાહેબ કાંપતા કાંપતા પાદશાહની હજુરમાં આવી ઉભા રહ્યા; પણ પાદશાહે તેના ઉપર ક્રોધની કાંઈ નિશાની દેખાડવાને બદલે તેને આદરમાન આપ્યું, તથા સત્કાર કીધો; તે જોઈ તે તથા બીજા અમીર ઉમરાવો ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કાઝી સાહેબને એક જરીનો જામો તથા એક હજાર તનખાની એક થેલીનો સરપાવ થયો; અને એ કીમતી બક્ષીસ આપતી વખતે અલાઉદ્દીન નીચે પ્રમાણે બોલ્યો: "કાઝી સાહેબ! અગર જો મેં આપની પેઠે કિતાબનો અભ્યાસ કીધો નથી, તોપણ મેં મુસલમાનને પેટે જન્મ લીધો છે તે હું કદી ભુલનાર નથી. તેથી તમે જે સઘળા જવાબ દીધા છે તે સાચા છે એમ મારે કબુલ કીધા વિના ચાલતું નથી. તોપણ હું એટલું તો હજી કહૂંછું કે જો હું તમારા ખરા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવું તો આ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય એક દહાડો પણ બરોબર ચાલે નહી. જો ગુન્હાઓને માટે માટે સખ્ત સજા કરવામાં ન આવે તો ગુન્હા કોઈ કાળે બંધ થાય નહી. માટે એવી બાબતોમાં મારી અક્કલ પ્રમાણે જ્યારે ઘણી સખ્તીથી ચાલુંછું, ત્યારે હું ખુદા ઉપર

બિલકુલ ભરોંસો રાખું છું, અને ઘણી નમનતાઇથી એ દયાળુ, પાક પરવરદેગારની બંદગી કરૂંછું કે જો મારી ભુલ થાય તો હું તોબા કરીશ, એટલે હું મહા પાપી ઉપર તે મેહેર કરશે.”

પાદશાહનું આ બોલવું સાંભળી સઘળા દરબારમાં બેઠેલા લોકો દંગ થઈ ગયા, અને કાઝી સાહેબની અજાયબ જેવી હિંમત તથા પાદશાહના અદલ ઇનસાફ તથા ડહાપણ ઉપર તેઓએ હજાર આફરીન કીધી. છુટેલા અમીરો પાદશાહને પગે પડ્યા, અને ફરીથી કોઈ વાર તેની સામા માથું ન ઉઠાવવા તેમણે ખરા મનથી વચન આપ્યું. પછી પાદશાહ દરબારમાંથી ઉઠ્યો, અને ખિઝરખાં શાહજાદો બધા અમીરોની ટોળીમાં સામેલ થયો. હવે તે દહાડાની ગમત તથા મોજ શરૂ થઈ. કંચનીઓના નાચ થવા માંડ્યા, તથા શરાબબાજી પણ પુષ્કળ ચાલી. તે સઘળું થઈ રહ્યા પછી તેઓ સઘળા પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી બપોરે અમીર લોકો પાદશાહી મેહેલમાં પાછા એકઠા થયા તે વખતે એક પેટીમાં સોના તથા રૂપાની બદામ ભરીને એક ખવાસ શાહજાદા પાસે લાવ્યો, તેમાંથી તેણે મુઠી ભરી ભરીને અમીર લોકોની વચ્ચે ઉડાવી. તે વખતે આ શ્રીમંત લોકો શાહજાદાને માત્ર ખુશ કરવાને માટે ભીખારીની પેઠે બદામ વીણવાને તુટી પડ્યા, અને તે ગરબડાટમાં કેટલાએકની પાઘડીઓ ઉડી પડી, કેટલાએક રગદોળાયા, કેટલાએક છુંદાયા, તથા કેટલાએક ચીસ પાડવા લાગ્યા, તે જોઇને શાહજાદા તથા બીજાઓને ઘણી રમુજ થઈ. તે થઈ રહ્યા પછી તોળા થવાનું કામ શરૂ થયું. પહેલાં, તો એક મોટો કાંટો મંગાવ્યો. એના એક પલ્લામાં સોનું, હીરા, માણેક તથા બીજું જવાહિર મુકયું, અને જ્યારે તે સઘળું તોલમાં શાહજાદાની બરાબર થયું ત્યારે તેને પોતાના ખાસ ચાકરોમાં વેહેંચી દીધું. બીજી વાર પોતાની સામા રૂપાના સિક્કા મુક્યા, અને તે સઘળા સિપાઈ લોકોને આપી દીધા. ત્રીજી વાર તે કીમતી વસ્ત્ર તથા તેજાના સાથે તોળાયો, અને તે બીજા સાધારણ ચાકરોને આપ્યાં; અને ચોથી વાર બીજા પલ્લામાં અનાજ, ઘી વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ મુકી, અને તે જેટલું થયું તે ગરીબ લોકોમાં વેહેંચી આપ્યું. એ પ્રમાણે તોળા થઈ રહ્યા પછી મેહેલની આગળ એક બંધિયાર ચોગાન હતું તેમાં હાથી તથા વાઘની લડાઈ કરાવવાનો હુકમ થયો. એ ચોગાનની આસપાસ ઉંચો કોટ હતો. તેના મથાળા ઉપર તમાશગીર લોકોથી ઉભા રહેવાય એવી સગવડ હતી. તે કોટમાં બાકાં રાખેલાં હતાં તેમાંથી માણસ બહાર નીકળી શકતું. જોનારાઓની આ વખતે ઠઠ મળી હતી. મેહેલમાં પાદશાહ, શાહજાદાઓ, વજીર વગેરે મુખ્ય માણસો બારીએ જ બેઠેલા હતા. ઉપરના માળની બારીએ ચક નાખી ઝનાનાનું સ્ત્રીમંડળ બેઠેલું હતું, અને નીચે રવેશ ઉપર અમીર ઉમરાવો ગાદીએ બીરાજેલા હતા. હાથી ઘણો મસ્ત તથા ચાલાક હતો. અને વાઘ પણ પાતળો ઉંચો તથા બીહામણો હતો. જ્યારે આ બે પશુઓને છુટાં મુક્યાં ત્યારે લોકોએ ખુશીથી બુમાબુમ પાડી આખું ચોગાન ગજવી મુકયું. પછી વાઘે પોતાની ચપળતાથી તથા ઝડપથી હાથીની સુંઢ ઉપર ચડવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ તેણે તે સુંઢ ઉંચી જ રાખી તેથી તેનું કાંઈ ફાવ્યું નહી. હાથી તેને પોતાના પગ નીચે લાવીને

ફચડી નાખવાને યુક્તિ કરતો હતો, પણ દુશ્મન એટલો ચાલાક હતો કે તે હરેક વખતે તેના સપાટામાંથી તુરત છટકી જતો. જ્યારે જ્યારે આ બેમાંથી કોઈ મરવાની અણીપર આવતું ત્યારે લોકના મ્હોડા ઉપરથી લોહી જાણે ઉડી જતું, અને તે બચી જાય ત્યારે તેઓને બેહદ હર્ષ થતો. એ પ્રમાણે એક કલાક સુધી રમત ચાલી પણ બેમાંથી એકનો જય થયો નહી. તે બંને પશુઓ ઘણાં ખીજવાયાં, અને પોતાનો તમાશો જેમ બને તેમ જલદીથી પુરો થાય એવી રીતે ઘણા જુસ્સાથી એક એકની સામાં થયાં. અંતે વાઘ હાથીના સપાટામાં આવી ગયો, તેને તુરત સુંઢમાં પકડ્યો અને તેના શરીર ઉપર એક પગ મુકી તેને ચીરી નાખ્યો. એ ભયંકર તમાશો જોવાથી લોકોના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેઓ ઘણા જ ખુશી થયા, અને જાણે કોઈ દુશ્મન ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી હોય તેમ તેઓએ જયજયકારની બુમ પાડી. પછી લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. હાથીના માવતને મોટો સરપાવ થયો. પાદશાહી મેહેલમાં પાછો રંગ મચી રહ્યો, અને ચોગાન જેવું હતું તેવું સાફ થઈ રહ્યું.

રાતની વખતે શેહેરની શોભાનું વર્ણન થઈ શકે એવું નહતું. શાહજાદાની સાલગિરી તેથી તે શેહેર બાહાર દરવેશ સીદી **મૌલા**ની કબર ઉપર ફૂલ ચઢાવવાને સ્વારી સહિત તે રાત્રે જવાનો હતો. એ દરવેશના મોતથી **અલાઉદ્દીન** પાદશાહ થયો; તે જીવતો હતો ત્યારે તે ઘણો ચમત્કારી પુરુષ ગણાતો હતો; અને મુઆ પછી તેની માનતા ચાલવા લાગી તેથી તે પીરની સંખ્યામાં દાખલ થયો. શેહેરમાં રોશની કીધેલી હતી, તેમાં વિશેષે કરીને જે રસ્તેથી સ્વારી જવાની હતી ત્યાં દીવાનો ભભકો એટલો હતો કે ત્યાં આગ લાગી હોય એટલું અજવાળું થઈ રહ્યું હતું. મોટા અમીર લોકોના મેહેલમાં પણ માંહેથી તથા બહારથી ઘણી જ રોશની કરવામાં આવી હતી અને આગળ હોજ ઉપર જે દીવાઓ મુકેલા હતા તથા તે ઉપર ચોતરફ ફૂલોના હાર બાંધેલા હતા તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું તેથી ઉપર તથા નીચે બંને ઠેકાણે ઝળઝળાટ થઈ રહ્યો હતો. દુકાનો ઉપર પણ રોશનીની સાથે ફુલોનાં તોરણ બાંધેલાં હતાં. વળી આખે રસ્તે **ચીન**ના કારીગરોની બનાવેલી આતસબાજી મંગાવેલી હતી તેમાંથી તરેહતરેહવાર ઝાડો થોડે થોડે અંતરે દાટેલાં હતાં. રસ્તામાં લાખો લોકો ઘણા સુંદર પોશાક પેહેરીને ફરતા હતા. હિંદુઓ બીચારા બીહી બીહીને રસ્તાની બાજુએ ચાલતા હતા. મુસલમાન ફકીરોનાં ટોળેટોળાં લોકોને હડસેલા મારતાં તથા બીજી રીતે ઉપદ્રવ કરતાં જતાં હતાં. પઠાણ લોકો જેઓનું રાજ્ય હતું, તેઓ ઘણા ડોળથી પતરાજીની સાથે ધીમે ધીમે ડગલાં ભરતા હતા. મુસલમાન સવારો ઘોડા નચાવતા તથા કુદાવતા અને કોઈ માણસ છુંદાશે તેની પરવા ન રાખતાં રસ્તાઓમાં લોકોને આણીગમ તેણીગમ દોડાવતા હતા. સિપાઈ લોકો પણ ઘણી બેપરવાઈથી હારની હાર લોકોને હડસેલતા જતા હતા. થોડાએક મોગલ લોકો જેઓનો ચઢતો દહાડો હજી આવ્યો નહતો તેઓ ભરાતા ભરાતા તથા ચુપચુપ વાત કરતા ચાલ્યા જતા હતા. અમીર તથા પૈસાવાળા મુસલમાન લોકો ઘોડા, હાથી, પાલખી અથવા ગાડીઓમાં બેસીને દોડાવતા આગળ જઈ કોઈ સારે

ઠેકાણે ઉભા રહેતા હતા. એ પ્રમાણે સઘળે રસ્તે એટલી તો ભીડ થઈ રહી હતી કે લોકોનાં માથાં ઉપરથી થાળી ચાલી જાય તો પણ નીચે પડે નહી.

થોડી રાત ગયા પછી સવારી નીકળી, આગલ ડંકા, નોબત તથા નિશાનવાળાઓ ઘોડા, હાથી તથા ઉંટ ઉપર બેસીને આવ્યા. પછી સવારો, સિપાઇઓ વગેરેનાં ટોળેટોળાં વગર બંદોબસ્તે ચાલતાં હતાં. છેલ્લે શાહાજાદાનો હાથી આવ્યો તે ઘણો જ શણગારેલો હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ હતી તથા હીરામાણેકનાં ઘરેણાં તેને ઘાલેલાં હતાં. શાહજાદાનો શણગાર પણ તેવો જ ઉમદા હતો. તેણે ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં એમ કહીએ તો ખોટું પડે, તેને ઘરેણાંવડે લાદેલો હતો, અને **મ**હમૂદ ગઝનવી, **શાહ**બુદ્દીન ઘોરી ઇત્યાદિ જે મોટા પાદશાહો થઈગયા તે કરતાં પણ **અ**લાઉદ્દીને વધારે દોલત હિંદુસ્તાનમાંથી લુંટફાટથી મેળવી હતી તે આ વખતે જણાઈ આવતું હતું. હીરા, મોતી, માણેક તો રેતીના કાંકરાની પેઠે વાપરેલાં હતાં. સોનું તો તેના મનને પીત્તળ, અને રૂપું તો કલાઈ જેવું ગણાતું હતું. એ સઘળાની પાછળ છુટી આતશબાજીનાં ગાડેગાડાં ભરેલાં ચાલતાં હતાં. દીવાઓની રોશની તથા આતશબાજીના અજવાળાથી શાહજાદાનાં ઝેવરો જે ઝેબ મારતાં તથા તેઓમાંથી જે ઝળકાટ નીકળતો તેથી તેનું શરીર સૂર્યના બિંબ જેવું દેખાતું એટલે તેની સામું જોવાને કોઈની આંખમાં કૌવત નહતું. એ પ્રમાણે સવારી મોટા બજારમાં આવી. સઘળા તમાશગીરોમાંના અર્ધા તો ત્યાં જ એકઠા મળેલા હતા. તે સિવાય ગાડી, ઘોડા, હાથીની કાંઈ ખોટ નહતી. વળી રસ્તો ઘણો સાંકડો તથા આતશબાજીનાં ઝાડ ઘણાં પાસે પાસે દાટેલાં તેથી પહેલું જ ઝાડ છુટતાં લોકોમાં કચડાકચડી થઈ અને જો લોકો એકદમ ઓછા નહી થાય તો ફક્ત ભીડાભીડથી જ કેટલાએક મરી જશે એવી દેહશત લાગવા માંડી. પણ કમનસીબે બીજું ઝાડ જે સળગાવ્યું તે ફાટયું અને તેમાંથી જે તોટા તથા હવાઈ છુટી તે કેટલીએક સવારીના લોકો ઉપર, કેટલીએક તમાશગીરો ઉપર, અને કેટલીએક પાછળનાં આતશબાજીનાં ગાડાંમાં પડી તે વખતે તમામ લોકોમાં ઘણો ગભરાટ થયો. પાછલાં ગાડાંમાંથી જે આતશબાજી સળગી તે સઘળી ઉડીને લોકો ઉપર પડી તેથી હજારો માણસોનાં પાઘડી લુગડાં સળગી ગયાં, લોકો નાસવાનું કરે પણ કાંઈ થાગ લાગે નહી. એકેકને અડક્યાથી તથા દબાયાથી કેટલાએકનાં લુગડાં હોલવાઈ ગયાં, પણ બીજાઓનાં સળગ્યાં. લોકો મારામાર કરી, તથા જેઓની પાસે હથીયાર હતાં તેઓ તલવાર, કટાર, ખંજર લોકોના શરીરમાં ઘોંચી બહાર મેદાનમાં પડવાનું કરે, પણ લોકોનો જે કોટ થઈ રહેલો તેમાંથી નીકળાય નહી. બળવાના તથા છુંદાવાના દરદથી લોકો ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા. ઘરડા, અશક્ત તથા બાળક બીચારા ભોંય ઉપર પડી રગદોળાતા તેઓ બુમાબુમ પાડતા, તેમાં તોટા, હવાઈ, ફટાકા વગેરેનો સણસણાટ તથા ફડફડાટ થઈ રહ્યો હતો તેથી તે સ્થળ એક રણસંગ્રામના જેવું થઈ રહ્યું. વળી અધુરામાં પુરા ઘોડાઓ ચમકી તથા હાથીઓ ઘેલા થઈ લોકોમાં દોડવા તથા કુદવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના સવારોને પાડી નાખ્યા, અને આવો લાગ ફરીથી મળશે નહી એવો જાણે વિચાર કરી જોરથી વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ દોડવા તથા લોકોને

પગતળે છુંદી નાખવા લાગ્યા. ધનવાન અને નિર્ધન, જુવાન ને ઘરડા, શેઠ અને ચાકર, અમીર અને ફકીર એ સઘળામાં કાંઈ અંતર રહ્યો નહી. તેઓ સઘળા એક-સરખા ધુળમાં રગદોળાયા. જેઓ સવામણની તળાઈ ઉપર સુતા, જેઓને ચંપી કરનાર ખિદમતગાર હતા, જેઓને વા નાખનાર ચાકરો હતા, સારાંશ જેઓને કોઈ દહાડો ઉનો વા લાગલો નહી તેઓ હમણાં ધુળ ઉપર પડેલા હતા, તથા તેઓના આખા શરીર ઉપર એટલી તો ચંપી થતી હતી કે હવે ફરીથી તેઓના જન્મારામાં તેઓને ચંપી કરનારાઓનો ખપ પડવાનો નહતો.

અત્યાર સુધી શાહજાદાના હાથીને તેના માવતે તથા બીજા ચાકર નફરોએ એવો જોરથી પકડી રાખ્યો હતો કે તેના ઉપર આગના ગોટા પડતા તોપણ તેનાથી એક તસુ પણ ખસાતું નહતું. શાહાજાદાના કીમતી પોશાકમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાકાં પડ્યાં. અને આસપાસના લોકોની મહેનત ન હોત તો તે પણ બળીને કોયલો થાત. પણ એ પ્રમાણે ઘણીવાર નભ્યું નહી. એક મોટો આગનો ગોળો હાથી ઉપર પડતાં જ તે ગાંડો થઈ ગયો અને એટલું જોર કરીને આગળ ધસ્યો કે બીજા લોકો સઘળા પાછળ પડી ગયા, હાથીએ છુટાં થતાં જ માવતને સુંઢવતી લોકોની વચ્ચે ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઈ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડ્યું, તેથી ઉપરનો મે-ઘાડંબર ઢીલો પડી ગયો, અને હમણાં પડશે એમ દેહેમત લાગવા માંડી. શાહજાદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં કોઈ મદદગાર ન હોવાથી તેનું આવું અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એમ સૌને જણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કોણ મારી શકે ? શાહજાદો ગભરાયો તો ઘણો; જો ઉપર બેસી રહે તો બળીને મરે એ નક્કી, જો ભુસકો મારી નીચે પડે તો ભીડમાં કચરાઈ મરે એ પણ નિ-શ્ચય. આવે વખતે જ્યારે સૌ સૌને પોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહ-જાદો અને ફકિરજાદો બંનો એક બીજાને મન સરખા. હમણાં મારી કોઈ સંભાળ લેવાનું નથી એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે બંદગી કીધી. પણ તે કરવામાં જ તેનાં લુગડાં ફરીથી સળગ્યાં, અને તે બળતું તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જુવાન શખ્સ ભીડમાંથી ઘણું જોર કરી બહાર નીકળ્યો, હાથી આ-ગળ ગયો, અને કેટલાએક લોકોના ખભા ઉપર ઉભા રહી એક છલંગ મારી તેણે શાહજાદાને પકડી લીધો, અને તેઓ બંને પાછા ભોંય ઉપર પડ્યા. પરમેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામીને ખસી ગયલા તેથી, ત્યાં ખાલી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઈ નુકસાન લાગ્યું નહી. શાહજાદાનો બચાવ-નાર તેને પકડી પાછો ઉઠ્યો, અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર નીકળી ગયો. બજાર બહાર એક ખુલ્લી જગ્યા હતી ત્યાં તેઓ બંને મરવા જેવા પડ્યા. શાહજાદો મરવાના ધાકથી, આ સઘળી ગડબડાટથી, તથા આકળામણથી બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી મહેનતથી, મનના જુ-સ્સાથી, પોતાનું ધારેલું કામ વગર જોખમે પાર પડ્યું તેના હર્ષથી, તથા તેણે જે કામ કીધું તેનાં પરિણામ સારાં તથા ધારયા પ્રમાણે નિપજશે એવી ઉમેદથી બે-ભાન થઈ પડ્યો, થોડીવાર પછી ચંડા પવનની અસરથી બંને એકી વખતે જ

જાગૃત થયા. તે વખતે શાહજાદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું, અને તેના જોસમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટ્યો, અને તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. **માધવને** (શાહજાદાનો બચાવનાર તે જ હતો) હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કરવાના તથા તેના હૈયામાં વેર દેવી હતી તેને બળીદાન આપી તૃપ્ત કરવાના ઈરાદાથી તેણે માત્ર પાદશાહ **અલાઉદ્દીનની** એક વાર મુલાકાત માગી. શાહજાદાએ તે ઘણી ખુશીથી કબુલ કીધું, તેનું નામ ઠામ લખી લીધું; તથા બીજે દિવસે સવારે તેને વાસ્તે હાથી, ઘોડા, સવાર વગેરે મોકલી ધામધુમથી પાદશાહની હજુરમાં બોલાવવા, અને ત્યાં કાંઈ મોટું ઈનામ અપાવવા શાહજાદાએ કબુલાત આપી. એટલામાં શાહજાદાનાં માણસો આવ્યાં તેઓ તેને લઈ ગયાં. લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. સવારી પાછી વળી. **માધવ** પોતાને ઉતારે ગયો, અને આખી રાત મોટી મોટી મશાલો સળગાવી લોકોએ પોતાના મરતા તથા મુએલા સગા તથા મિત્રોને શોધ્યાં કીધું.

માધવને તે રાત્રે જરા પણ ઉંઘ આવી નહી. શાહજાદાને બચાવવાનો વિચાર શી રીતે સુઝયો, આટલી અથાગ ભીડમાંથી હાથી પાસે શી રીતે જવાયું, તથા શાહજાદાને લઈને શી રીતે જીવતાં બહાર અવાયું, અને હવે કાલે સવારે પાદશાહને શી રીતે મળવું, ત્યાં શી વાત કરવી, મારે માટે શું માગી લેવું, પાદશાહ મારી વાત કબુલ કરશે કે નહી, આ સઘળા વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કીધા, તેથી સવાર થતાં કાંઈ જ વાર લાગી નહી. તેણે ઉઠીને સ્નાન કીધું, અને જે ઉંચામાં ઉંચો પોશાક પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તે પેહેર્યો. એટલામાં પાદશાહની તરફથી હાથી તથા સવાર તેને તેડવાને આવ્યા. **માધવ** ઘણા હર્ષમાં તથા મોટી ધામધુમની સાથે પાદશાહના મેહેલમાં ગયો. ત્યાં થોડીવાર રાહ જોયા પછી તેને પાદશાહની હજુરમાં દાખલ કીધો. આગલા દહાડાની તમામ હકીકતથી પાદશાહ સારી પેઠે વાકેફ હતો તેથી **માધવને** તે વાત કેહેવી પડી નહી. **માધવને** બેસવાની જગ્યા આપીને તેનું નામ, જાત, ધંધો તથા આગળ તેણે શાં શાં કામ કીધાં તે સઘળું પુછ્યું, તે ઉપરથી તેણે તે દહાડા સુધીનો પોતાનો સઘળો અહવાલ કહી સંભળાવ્યો, અને છેલ્લી વારે બોલ્યો: "જહાંપનાહ્, આખા હિંદુસ્થાનમાં ગુજરાત છેવો ફળવાન તથા દ્રવ્યવાન પ્રાંત બીજો કોઈ નથી. તે હિંદુસ્થાનનું કાચું સોનું છે. તેમાં સઘળી જાતની પેદાશ થાય છે. તેની તમામ જમીન ખેડાય એવી છે, નદી નાળાંથી ભરપુર છે. તેમાં ઘણાં સુંદર વન છે. તેમાં રળિયામણા પહાડો છે. સારાંશ કે તે આ લોકમાં દેવલોક જેવું છે. ત્યાંનો રાજા કરણ વાઘેલો દુષ્ટ, કૃતઘ્ની, તથા હઠીલા સ્વભાવનો છે, તેથી તેના ઉપર લોકોની જરાપણ પ્રીતિ નથી. રાજ્ય અસલ તો બળવાન હતું પણ હાલ કેટલીએક મુદત થયાં તે નિર્બળ થઈ ગયું છે. ખંડિયા રાજાઓ ખંડણી બરોબર આપતા નથી. સામંત લોકો અસંતોષી છે. સિપાઇઓના પગાર ચઢેલા રહેછે તેથી તેઓ પણ નાખુશ રહેછે. દેશમાં બીજા લોકોમાં શૂરાતન રહેલું નથી. મારા ઉપર લોકોની પ્રીતિ છે. મારા ઉપર જે જુલમ ગુજર્યો છે તે ઉપર લોકો ત્રાસ ખાયછે; હજી રાજ્યમાં મારા ઘણા મિત્રો છે.

આપના ત્રાસથી બીજા રજપૂત રાજાઓ થરથરી ગયા છે, તેથી આ સમયે તેઓ પણ તેને સહાય થશે નહી; બલકે તેના લશ્કરનો કેટલોએક ભાગ મારે લીધે આપણને આવી મળશે, શાટે ગુજરાત જીતવું કાંઈ જ મુશ્કેલ નથી. આપને મન તો તે છોકરાંની રમત છે. તેથી મારી અરજ એટલી જ છે કે તે દેશ સર કરવો, અને તેનો સુબો ગમે તેને મુકરર કરવામાં આવે તોપણ તેના હાથ નીચે મુખ્ય કારભાર મને સોંપવો.”

અલાઉદ્દીને પોતાનું નામ બીજો સિકંદર રાખ્યું હતું, અને તે નામ તેણે સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યું હતું તેથી તેને અસલ રૂમી સિકંદરની પેઠે દેશો જીતવાનો ઘણો શોખ હતો. માટે જ્યારે આવો વખત આવ્યો ત્યારે તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના તેને જવા ન દેવો એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. તેણે માધવની સઘળી વાત કબુલ રાખી. થોડી મુદ્દતમાં ગુજરાત જીતવાનું વચન આપ્યું, અને તેને કેટલુંએક દ્રવ્ય આપીને વદાય કીધો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પાટણથી સિદ્ધપુર અને ત્યાંથી અંબાભવાની, આબુ, મેવાડ, મારવાડ વગેરેમાં થઇને દિલ્હી શેહેર આપણે જોયું; ત્યાંની શોભા, પાદશાહની રીતભાત તથા રાજ્યનીતિ સઘળું આપણા જાણ્યામાં થોડુંએક આવ્યું. હવે પાછા આપણે અણહિલપુર પાટણના કરણઘેલા રાજાની ભેટ લઇએ અને જેટલી વાર આપણે તેનાથી આઘા હતા તેટલી વારમાં શા શા બનાવો બન્યા તેનું ટુંકમાં વર્ણન કરી આગળ શું બને છે તેથી વાંચનારાઓને વાકેફ કરીએ.

રૂપસુંદરીનું હરણ થયું, કેશવ માર્યો ગયો, તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી તેની પાછળ સતી થઈ, તથા માધવ રાજ્યમાંથી નાશી ગયો, એ સઘળા બનાવો એકીવારે થયા તેથી શેહેરના લોકોના મન ઉપર ઘણી જ અસર થઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એની એ જ વાત થતી હતી, અને આગળ શું નીપજશે તે વિષે લોકોમાં ભારે દેહેશત પેઠેલી હતી; અને તે કંઇક ખરી પણ પડી. ઉપલી સઘળી હકીકત બની ત્યાર પછી ત્રીજે દહાડે રાત્રે શેહેરમાં મોટી આગ લાગી, અને તેને જેમ જેમ છાંટતા ગયા તેમ તેમ બીજાં નવાં ઘરો સળગતાં ગયાં. લોકો ઘણા ભયભીત થયા. કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા કે આ તો દૈવકોપ થયો. કેટલાએક બોલવા લાગ્યા કે અમે આકાશમાં ઉડતાં માણસોને આગ લગાડતાં જોયાં. આગ તો ઘણી મેહેનતથી છંટાઈ, પણ એ બનાવ બનવામાં કાંઈ ચમત્કાર છે એમ લોકોને થોડી વારમાં ખાતરી થઈ. કેટલાએક લોકોની બારીએ રાતની વખતે મોટા મોટા પથ્થરો અથડાયા; કેટલાએકનાં ઘરમાં રાંધેલું ધાન બદલાઇને નરક થઈ ગયું; કેટલાએકનાં ઘરમાં કુવાનાં પાણી બદલાઇને લોહી જેવાં થઈ ગયાં; રાત્રે મોટી મોટી ચીસો સંભળાવા લાગી; કોઇથી દીવા થયા પછી બહાર નીકળાય નહી. ઘણાએકનાં ઘરમાં બઇરીઓ ધુણવા લાગી; અને વારે વારે શેહેરમાં આગ લાગ્યાં કરવા માંડી. એ પ્રમાણે પુરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો.

રાજાના મેહેલમાં પણ ઘણી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ, અને એક દહાડો કરણની મા-નીતી સ્ત્રી **જાંજમીર** તળાજાની ફુલારાણી ઘણા જોસથી ધુણવા લાગી; તથા તે-નામાં એટલું તો સામર્થ્ય આવ્યું કે ભલભલાની તેની પાસે જવાની હિમ્મત ચાલે નહી. સઘળાઓની હવે ખાતરી થઈ કે કોઈ મોટું જોરાવર ભૂત શેહેરમાં આવ્યું છે, અને તે સઘળાઓને આવી રીતે ઉપદ્રવ કરેછે. હવે ભુવા, જતી વગેરે મંત્ર જાણ-નારા લોકની રોજી જાગી. તેઓ ઠામેઠામ ભૂતને બોલાવવા લાગ્યા; શેહેરના સઘળા દરવાજા ઉપર ખીલા ઠોકયા; ચકલે ચકલે ઉતાર મુકયા; જગાએ જગાએ કાપેલાં તથા સિંદુર ચોપડેલાં લીંબુઓ રઝળતાં પડ્યાં, તથા ઘેરઘેર મંત્રેલા અડદના દાણા વેરાવા લાગ્યા. ઘણા લોકોએ ઘરમાં સરસિયાના દીવા બાળવા માંડ્યા; પણ ભૂત શેહેરમાંથી ગયું નહી, તથા તેની પીડા પણ ઓછી થઈ નહી. જ્યાં જ્યાં ભૂત ધુણાતું ત્યાં તે પોતાનું નામ **બા**બરો કહેતું હતું, તેથી આખા શહેરમાં એક જ ભૂત છે એમ સાબિત થયું. લોકો ઘણા ત્રાસ પામ્યા, અને સઘળે ઠેકાણે અને સઘળી વખતે એના એ જ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી. એક દહાડો સવારે શેહેરની ભાગળ આગળ એક કુવા ઉપર બઈરીઓ પાણી કાઢતી હતી તે વખતે એકદમ કુવામાં એક મોટો ધબાકો થયો, અને તે સાંભળતાં જ સઘળી બઈરીઓ જીવ લઈ નાશી ગઈ. તેઓમાંની એક કુવામાં પડી, અથવા તેને કોઈએ ફેંકી દીધી એમ કહીએ તો ચાલે. લોકો ઘણા એકઠા થયા, પણ કોની માએ શેર સુંઠ ખાધી હોય કે તે ડુબતી બઈરીને બહાર કાઢે. **બા**બરા ભૂતે તેને ફેંકી દીધેલી એટલે કુવામાં ઉતરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલે નહી. એટલામાં ત્યાં એક રજપૂત સવાર આવી પોહોંચ્યો. તેણે આ વાત સાંભળતાં જ પો-તાના હાથમાં એક સવા મણનો ભાલો હતો તે તેની સાથેના એક માણસને આપ્યો, પોતાનાં લુગડાં ઝટ વારમાં કાઢી નાખી કુવામાં ઉતરી પડયો, અને સેહેજ વારમાં તે બઈરીને હસહસતી લઇ ઉપર આવ્યો. આ રજપૂતનું પરાક્રમ જોઈ સઘળાઓ ઘણા વિસ્મિત થયા, અને તે જીવતો બહાર નીકળ્યો તેથી તેઓ ઘણા હરખાયા. તે બઈ-રીનો ધણી તથા તેનાં માબાપ તે જગાએ આવી પહોંચ્યાં હતાં, તેઓએ તે રજપૂ-તનો ઘણો ઉપકાર માન્યો, અને તેને પણ પોતાને ઘેર પરોણા દાખલ તેડી ગયાં. રજપૂતને પણ કોઈ ઉતારો શોધવો જ હતો તેથી તેણે તેઓને ઘેર જવાનું કબુલ કીધું; અને લોકો સઘળા તે જગાએથી વેરાઈ ગયા.

તે બઈરીને ઘેર પોહોંચ્યા પછી પેલો રજપૂત સવાર ઘણા ઉંડા વિચારમાં પ-ડ્યો. કરણ રાજાને શી રીતે મળવું એ વિષે કાંઈ તદબીર શોધી કાઢવામાં તેનું મન હમણાં લાગેલું હતું. ઘરધણીએ રસોઈ તૈયાર કરાવી તેને જમવાની વિનંતિ કીધી; અને જમતાં જમતાં પોતાના પરોણા આગળ હમણાં થોડા દહાડામાં થયલી સઘળી હકીકત વિગતવાર કહી સંભળાવી. **બા**બરો ભૂત જે શેહેરમાં ખરાબી કરતો હતો, તથા રાજાની ફુલારાણીને તે વળગેલો હતો, એ વાત તેણે વિસ્તારીને કહી. રજપૂત આ સઘળું સાંભળી ઘણું હરખાયો, અને કોઇ મોટું પરાક્રમ કરી રાજાની નજર તળે આવવું, અને પછી પોતાની સઘળી વાત તેની આગળ કહેવી એવો તેણે ઠરાવ કીધો. **બા**બરા ભૂતને મારી, ફુલારાણીને તેના જુલમથી બચાવવી એ જ કામ હમણાં તેને

કરવા લાયક હતું; માટે ગમે તે ઉપાય કરવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. પણ તે થાય શી રીતે? તે નાનપણમાં એક ભૂતનો મંત્ર શીખેલો હતો, અને તે ખરો છે એમ તેને ઘણીએક અજમાયશથી નક્કી થયું હતું. પણ તેણે તે ઘણી મુદત થયાં અજમાવ્યો ન હતો, તેથી હાલ તેની અસર થશે કે નહી એ સંબંધી તેને ખાતરી ન હતી. હવે ળી ચૌદશને બે ત્રણ દહાડા બાકી રહ્યા હતા તેથી એ મંત્રને તે દહાડે મધ્યરાત્રીએ સાધવાનો તેણે મનસુબો કીધો. સઘળો સામાન તેણે તૈયાર કીધો, અને કાળી ચૌદશની તે રાહ જોતો બેઠો.

કાળરાત્રીનો એક પહોર ગયો તે વખતે અણહિલપુરનું સ્મશાન ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. સઘળે ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. એક તો વદ ચૌદશની રાત એટલે અંધારૂં તો હોય જ, તે સાથે વળી આ વખતે તો ઘન ઘોર થઈ રહ્યું હતું. આકાશમાં કાળાં વાદળાં છવાઈ ગયલાં હતાં, તથા ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વિજળીના ચમકારા વખતે વખતે થતા, તેમાં સરસ્વતીનું કાળું પાણી તથા કાંઠા ઉપર ઉગેલાં ઘણાંએક ઝાડ તથા નાની નાની દેહેરીઓ, દેવડીઓ, તથા મોટાં શિવાલયો દેખાતાં હતાં. વિજળી થયા પછી ભયાનક કડાકા સંભળાતા હતા, તથા વખતે વખતે પવન એવા જોરથી વાતો હતો કે ઝાડોની ડાળીઓ ભોંય સાથે તથા એક બીજા સાથે અથડાતી હતી. ઢોરોનાં સૂકાં હાડકાં મસાણમાં સડ્યાં કરતાં હતાં તેમાંથી ફાસફરસ નીકળી ખુલ્લી હવાને લાગતાં તેમાં મોટાં ભડકાં થતાં, તથા કીચડવાળી ભોંયમાંથી એક જાતનો વાયુ નીકળી તે પોતાની મેળે સળગતો, અને અંતરિક્ષમાં તેનાં ભડકાં ઉઠ્યાં કરતાં. એ બળતાં ઉપર વરસાદના ઝીણા ઝીણા છાંટા પડતા ત્યારે તેમાંથી એક જાતનો છણછણાટ થતો સંભળાતો હતો. ત્યાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે પડતું ન હતું. નદીને સામે કાંઠે તેમ આ કાંઠે પણ આઘે આઘે કેટલાએક માછીઓ પોતાની હોડીઓ લંગરવાર કરી મોટાં તાપણાં સળગાવી તેની આસપાસ બેઠા હતા. કંસારીનો ઝીણો શબ્દ તથા દેડકાનો બેસુરો અવાજ કાને પડતો હતો. એવી ભયંકર જગાએ તથા એવા ભયાનક વખતે વિજળીના તેજથી એક માણસ નદીના કિનારા ઉપર ફરતો દેખાતો હતો, તે જોઈ તેની હિમ્મતનાં વખાણ કર્યા વિના કોઈથી રહેવાય જ નહી. વિજળીનો એક મોટો ચમકારો થયો એટલે માલમ પડ્યું કે એ ફરનાર માણસ પેલો રજપૂત સવાર જેણે તે દિવસે કુવામાંથી બાઈરીને કાઢી હતી તે જ હતો; અને તે આ વખતે તથા આ જગાએ શા માટે આવ્યો હતો તેની અટકળ પણ થઈ શકશે. આસપાસના દેખાવથી જરાપણ ડર ખાધા વિના જાણે ધોળે દિવસે પાટણના રસ્તા ઉપર તે ફરતો હોય એમ બેધડક તથા વગર બીહીકે ચાલતો હતો, અને તે કોઈ વસ્તુ શોધતો હોય એમ લાગતું હતું. કેટલીક વાર ચાલ્યા પછી તે એક જગાએ અટક્યો, અને ત્યાં ઉભો રહી પોતાની પાસે એક નરાજ હતી તે વડે ત્યાં ખોદવા લાગ્યો. આશરે એક ઘડી સુધી ઘણા જોરથી ખોદ્યા પછી તે અટક્યો; નરાજ જમીન ઉપર મુકી દીધી, અને પોતાના ધોતિયાવડે મ્હોડા ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝયાં હતાં તે લુંછી નાખ્યાં. તેણે કમર તાણીને બાંધી, અને તે ખાડામાં નીચે ઉતરવા જાય છે એટલે એક ચીસ અને પાણીમાં મોટો ધબાકો તેણે સાંભળ્યો. તે જ વખત તે

ત્યાંથી છલંગ મારી દશ કદમ પાછળ પડ્યો, અને ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. તે આ વખતે એક ક્ષણવાર પણ ભયને વશ થયો ખરો, તોપણ તે છેક હિમ્મત હાર્યો નહી. તે લાગલો જ કિનારા ઉપર ગયો, અને ત્યાં જુએ છે તો એક સુસવાટ એક કુતરાને પકડી પાણીમાં ઘસડતી તેની નજરે પડી. કુતરાએ બહાર નીકળવાને ઘણા પછાડા માર્યા, પણ પાણીમાં તેનું જોર ચાલ્યું નહી; અને તેનો શત્રુ પોતાની મીનમાં હતો તેથી થોડી વારમાં તે બિચારો પાણીમાં ગરક થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈ તેને પાછી ધીરજ આવી, અને તે ફરીથી ખાડા આગળ ગયો. નીચે ઉતરીને એક મુડદું તે લઈ બહાર આવ્યો, પણ તે મુડદું કેવી સ્થિતિમાં હતું? તેમાંથી ઘણુંખરૂં માંસ ખવાઈ ગયું હતું; બધે મોટા મોટા કીડા ખદબદતા હતા; આંખની જગાએ બે મોટા ખાડા પડી ગયા હતા; નાક અર્ધું ખવાઈ ગયું હતું; ખોપરી બહાર નીકળેલી હતી; માંસના લોચામાંથી ઘણી જ દુર્ગંધ નીકળતી હતી; તથા શરીરનાં સઘળાં હાડકાં ઉઘાડાં જણાતાં હતાં. તે મુડદાં ઉપરના કીડા તેના શરીરને વળગ્યા, અને વિજળીના અજવાળાથી જ્યારે તેણે બીહામણું પ્રેત જોયું ત્યારે તુરત તે તેના હાથમાંથી પડી ગયું. પોતાના શરીરમાં સળવળાટ થઈ રહ્યો હતો, તે ઉપરથી મુડદાના કીડા તેનાં લુગડાંમાં ભરાયા હશે એમ જાણી તેણે તે સઘળાં ઉતારી ખંખેરી નાખ્યાં, અને તેને પાછાં પેહેરી તે મુડદાને પગે વતી હડસેલતો કિનારા ઉપર લઈ ગયો. તેનો વિચાર તેને ધોઈ નાખી સાફ કરવાનો હતો, પણ જેવો તે તેને પાણીમાં ગબડાવે છે એટલે તેના પગે કોઈ જાનવરે બચકું ભર્યું. રજપૂત તો દરદથી બે હાથ ઉંચો ઉછળ્યો, અને પાછો તેને જોવા જાય છે તો મુડદું તેને ઘસડાતુ લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં એક મોટો ભડકો થયો, અને તે તેના શરીર ઉપર વિંટલાઈ જશે એમ લાગ્યાથી તે ત્યાંથી ઉભી પુંછડીએ નાઠો. મુડદું ઘસડાતું ચાલ્યું. તેની પાસે જવાની તેની હિમ્મત ચાલી નહી. હાય! સઘળી મેહેનત નિષ્ફળ ગઈ. આ તો કોઈ ભૂત અથવા પિશાચ તેને લઈ જાય છે. હવે હું શું કરૂં? એમ રજપૂત ઉભો ઉભો વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ તેણે પોતાનું અંતઃકરણ પથ્થર જેવું કઠણ કીધું હતું; બીક તો ઘેર મુકી આવ્યો હતો; તથા ગમે તે થાય તો પણ પોતાનું કામ પાર પાડ્યા વિના તે ઠેકાણેથી ન જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કીધો હતો, તેથી તે પોતાની નામર્દાઈથી શરમાયો, અને તે મુડદાને પકડી લાવવાને તે આગળ ધસ્યો. વિજળીનો એક મોટો ચમકારો થયો તેમાં તેને માલમ પડ્યું કે મુડદાને ઘસડનાર તો એક શિયાળવું હતું. હવે તેની દેહશત ઉડી ગઈ. તેને પગે એક પથ્થર અથડાયો તે ઉચકી લઈ જે દિશા તરફ મુડદું ઘસડાતું હતું તે દિશા તરફ જોરથી ફેંક્યો. એક મોટી ચીસ સંભળાઈ, કોઈ દોડતા જનાવરનાં પગલાં કાને પડ્યાં, ને મુડદું ઘસડાતું બંધ થયું. ત્યાં જઈ તેને પાછું પાણીમાં તેણે હડસેલી મુક્યું, અને તેને સુસવાટ ઘસડી ન જાય માટે પોતે ત્યાં ઉભો રહ્યો. પાણીમાં વારેવારે ધબાકા થયા કરતા હતા. માછલાંની પાંખમાંથી ચળકાટ વખતે થતો, અને વખતે સાપની ડોંખલી પાણી આગળથી સંભળાતી હતી. થોડી વાર ઉભા રહ્યા પછી તેને લાગ્યું કે હવે મુડદા ઉપરના કીડા ધોવાઈ ગયા હશે, તથા તે ઉપરનું મટોડું તથા કચરો સાફ થયો હશે. રાત થોડી અને વેશ ઘણા, માટે તેને ઘણી ચટપટી થતી હતી,

અને પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પડશે કે નહી એ વાતની ફિકરથી તેને સઘળું કામ ઉતાવળથી કરી નાખવાની ઘણી આતુરતા હતી. મુડદાને હાથમાં લીધું પણ તે એટલું તો થંડુગાર થઈ ગયું હતું કે તે તેના શરીરને લાગતાં જ તેને કંપારી છુટી, તેનાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં, અને તેને સંધીવાયુ થયો હોય તેમ તેના હરેક સાંધામાં કળતર થવા માંડ્યું, અને તેનાથી એક પગલું આગળ મુકાયું નહી. હવે શું કરવું? હિમ્મત, હિમ્મત, બીજો કાંઈ ઇલાજ ન હોતો. મનમાં આવેશ લાવી તેણે એક છલંગ મારી, અને જીવ લઈને નાસતો હોય તેમ દોડી એક નાના દેહેરા આગળ ચત્તોપાટ પડી ગયો. પાછું મન ઠેકાણે આણ્યું, બીહીકને મનમાંથી ઝટ કાઢી નાખી, અને ઉભો થઇને તે મુડદાને લઈ તે દેહેરામાં પેઠો. ત્યાં તેણે સઘળો સામાન આગળથી જ તૈયાર રાખ્યો હતો. હવે પોતે પણ નાહવું જોઈએ માટે લુગડાં ઉતારી પાછો ઘાટ ઉપર ગયો. આ વખતે તેનું ચિત્ત શાંત હતું તેથી તેને કાંઈ દેહેશત લાગી નહી. તેણે મંત્ર ભણી સ્નાન કીધું, અને ભીને ધોતિએ પાછો દેહેરામાં આવ્યો, ત્યાં તેણે ચકમક પાડી દેવતા તૈયાર કીધો, અને એક કોડીયામાં સરસિયું પુર્યું હતું તથા તેમાં વાટ તૈયાર રાખેલી હતી તે સળગાવી. ચાર દિશાએ મંત્રેલાં લીંબુ કાપી સિંદુર ભરી મુકયાં; ચાર ખુણે ખીલા દાટ્યા; અને ચોતરફ મંત્ર ભણી અડદ વેર્યા. પછી સઘળી વાતની આગળથી તૈયારી કરી કપાળે સિંદુરની આસકા કીધી; શરીરના કેટલાએક ભાગ ઉપર હનુમાનની મળી ચોપડી; હાથે કેટલાએક તાવીજ બાંધ્યાં; તથા ગળે એક મોટું માદળીયું પેહેર્યું. એ પ્રમાણે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, શંખણી, યક્ષણી, વગેરે બલાની સામાં હથિયાર બાંધી તેણે તે મુડદાનું આસન કીધું, અને તે ઉપર ઘોડો ફલંગીને બેસી મંત્રનો જપ કરવા લાગ્યો. તે હમણાં પોતાના કામમાં એટલો તો તલ્લીન થઈ ગયો હતો કે તેને આસપાસનું કાંઈ પણ ભાન રહ્યું ન હતું; તેમ દેહેશત ઉપજાવે એવું તો કેટલીએક વાર સુધી કાંઈ બન્યું પણ નહી. માત્ર પવન વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો; વિજળીના ચમકાટ વધારે તેજસ્વી થવા લાગ્યા, કડકડાટ કાન બેહેર મારી જાય એવા સંભળાવા લાગ્યા; વરસાદનું એક મોટું ઝાપટું આવ્યું; હવે અંધકાર વધારે ભયંકર થઈ ગયો. પણ આ સઘળા સૃષ્ટિના ભયાનક દેખાવથી તે રજપૂતના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહી. તે તો પોતાનો જપ કર્યો જ ગયો. પણ ઘણી વાર સુધી તે કામ નિર્વિઘ્ને ચાલ્યું નહી. જે મુડદા ઉપર તે બેઠો હતો તે તેની નીચેથી હાલવા તથા થોડીવારમાં ઉછળવા લાગ્યું. મુડદા સાથે તે પણ ઉછળાતો ગયો અને તેના પગ વડે તે મુડદાને એવી તો તેણે ચુડ ભેરવી કે તે તેની પાસેથી છટકી શકયું નહી. જ્યારે આ પ્રમાણે તે નાસવાનું કરતું હતું, પણ તેનાથી નીકળી જવાતું ન હતું, તે વખતે ત્યાં ચીસાચીસ તથા બરાડાબરાડ થઈ રહી. હજારો ભૂત તેની આગળ નાચવા કુદવા લાગ્યાં; કેટલાંએક ખડખડ હસવા લાગ્યાં; કેટલાંએક તેને મારવા આવતાં હોય તેમ પાસે આવવા લાગ્યાં; કેટલાંએક આઘેથી ધમકી આપવા લાગ્યાં; કેટલાંએક મોટાં વિક્રાળ મ્હોડાં કરી તેને બીહડાવતાં હતાં; ચુડેલ તથા વંત્રીઓ માથે ધગધગતા અંગારાવાળી સગડી લઈને ત્યાં શોર બકોર કરી રહી હતી; ઘણા જ ભયંકર રાક્ષસો, ભેંસાસુરો ઇત્યાદિ ત્યાં આવી તે રજપૂતને ખાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ તે સઘળું વ્યર્થ

ગયું. રજપૂત મનમાંથી બીધો તો ખરો; તેના શરીર ઉપરના સઘળા નિમાળા ઉભા થયા; તેની ચામડી ઉપર મરતી વખતના જેવાં શીત આવ્યાં; આખે અંગે જાડો ચીકણો પરસેવો વેહેવા લાગ્યો; તથા છાતી પણ ઘણા જોરથી ધબકવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર તેનાથી બુમ પાડી દેવાશે એમ તેને લાગ્યું. દોડવાની તો કયાંથી, પણ ત્યાંથી એક તસુ પણ ખસવાની તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. પણ તેણે પોતાનું મન આવે બારીક વખતે પણ એવું સાવધ રાખ્યું કે તે તેનું કામ કરી શકયો. તેના જપમાં ઘણી હરકત પડવા દીધી નહી. મુડદું વધારે જોરથી ઉંચે ઉછળવા લાગ્યું. ભૂત પ્રેતની ભયંકર ચીસો તથા જપના કામમાં ભંગાણ પાડવાની તેઓની મેહેનત વધારે વધારે થતી ગઈ; પણ તે રજપૂતે પોતાની આંખ આંધળી તથા કાન બેહેરા જેવા કરી નાખ્યા હતા તેથી તેણે તેઓની કાંઈ દરકાર કીધી નહી. તેણે બધી દિશાએ આગળથી એવો પાકો તથા મજબુત બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો કે એ સઘળા મલીન પ્રાણીઓથી તેની પાસે અવાતું ન હતું. એ પ્રમાણે ત્રણ કલાક કામ જારી રાખ્યું, અને પોતાનો મંત્ર એકસો ને આઠવાર જપી રહ્યો.

મંત્ર જપાઈ ચુકયો, અને તેની સાથે રાતનો અમલ પણ ઉતર્યો. **અરૂણનો** ઉદય થયો; દીવાનું તેજ ઝાંખું પડયું; વસ્તુઓ થોડી થોડી દેખાવા લાગી; અને આખી સૃષ્ટિનું રૂપ જાણે બદલાઈ ગયું. થોડીએક વાર થયાં વરસાદ બંધ પડ્યો હતો; વાદળાં વિખેરાઈ ગયાં હતાં; અને થોડો થોડો પવન વાતો હતો; તેથી એકાએક તેઓ એક પછી એક નાસાનાસ કરી રહ્યાં હતાં. વિજળી બંધ થયલી હતી, તથા ગર્જના સંભળાતી ન હતી. સઘળાં ઝાડ પાન લીલાં કુંજાર જેવાં દેખાતાં હતાં. અને નાના પ્રકારનાં ફુલોમાંથી સુવાસ ચોમેર પથરાઈ રહેલો હતો. એવે સમયે તે રજપૂત દેહેરાની બહાર નીકળ્યો. તેણે તેની ખાંધ ઉપર સામાનની ઝોળી નાંખી હતી, અને એક લાકડી હાથમાં રાખી તે આગળ ચાલ્યો. તેણે કોઈ મોટું સંકટ ભોગવ્યું હોય, તેના માથા ઉપર કોઈ ભારે આફત આવી ગઈ હોય એમ તેનું મ્હોડું ફિકું, તેજ ઉડી ગયલું, તથા ચિંતાતુર દેખાતું હતું. પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડયું એ જાણીને તેના અંતઃકરણમાં ઘણો આનંદ થયો હતો. તોપણ હજી સુધી ભયની અસર તેના મન ઉપર એટલી તો ચોંહોંટેલી હતી કે તે હર્ષને બહાર નીકળવાને વખત મળ્યો ન હતો. તે ઘણા ઉંડા વિચારમાં પડી આસપાસ શું છે તે જોયા વગર મોટાં મોટાં ડગલાં ભરી ઝડપથી ચાલતો હતો. તેના મનની આવી અવસ્થા પણ ઘણી વાર ટકી નહી. શેહેરના કોટ આગળ તે જ્યારે આવી પોંહોંચ્યો ત્યારે એક કુવા આગળ એક બાઈરી પાણી ભરતી હતી. તે વખતે તે રજપૂતને ઘણી જ તરસ લાગી હતી તેથી તેણે તે બાઈરી પાસે જઈ પાણી માગવાનો ઠરાવ કીધો. તે તેની આગળ જઈ કેટલીએક વાર ઉભો રહ્યો. પણ તે સ્ત્રીએ તેની સામે પણ જોયું નહી. આવી તેની બેપરવાઈથી રજપૂતને ઘણો ક્રોધ ચઢયો, અને તેણે બુમ પાડી પાણી માંગ્યું. પણ કુવો સાંભળે તો તે સાંભળે. રજપૂતે ધાર્યું કે એ બાઈરી બેહેરી હશે તેથી તેણે તેનો હાથ પકડ્યો, અને તેને હલાવવા જાય છે એટલામાં તે બાઈરી તાડ જેટલી લાંબી થઈ ગઈ. રજપૂત તો તેને જોઈ ગગડી ગયો, અને તે એટલો તો ભય પામ્યો કે તેનાથી એક તરફ નસાયું નહી. થોડી

વાર ઉભી રહી તે સ્ત્રી બોલીઃ "કમરે રજપૂતડા, પાણી જોઈએછે ?" થોડીવારમાં તે રજપૂતમાં પાછી હિમ્મત આવી. એક બઈરીથી તે આટલો બીધો તેથી તેના મનમાં ઘણું શરમાયો, અને નામરદાઈનો કલંક ખસેડવાને તેણે જુસ્સાથી જવાબ દીધો: "રાંડ, તું ગમે તે હોય તેથી હું કાંઈ બ્હીવાનો નથી. હું ક્ષત્રી બચ્ચો છું. મારા બાપદાદાઓએ મોટાં મોટાં યુદ્ધ કીધેલાં છે. તેઓ કોઈથી ડરતા નહતા. માટે જો હું તારા જેવી રંડીપંડીથી બીહું તો હું મારા બાપદાદાનો ખરો છોકરો નહી. ત્હારું માથું સ્વર્ગને અડકે, અને તારા પગ પાતાળે પોંહોંચે તોપણ તું આખરે અબળા અને હું તે રજપૂત શૂરવીર કેહેવાઉં. માટે તું ગમે તેવો વેશ ધારણ કરશે, તું ગમે તેટલી લાંબી પોહોળી થશે, અને ગમે તેટલા ચાળાચસ્કા કરશે, તોપણ હું લગાર ડરવાનો નથી. હું તારી પાસેથી ભલમનસાઈથી અથવા બળાત્કારે પણ પાણી પીશ. પછી જે થાય તે ખરૂં."

પેલી સ્ત્રીને આ સઘળી વાત સાંભળીને ઘણી નવાઈ લાગી, અને તે તેના મનમાં તે પુરુષનાં વખાણ કરવા લાગી. પણ હજીપણ વધારે તેની પરીક્ષા કરવાને તે બોલીઃ "અલ્યા વેંહેંતિયા, તું મારા હાથને તો પોંહોંચાતો નથી ને બળાત્કારે પાણી તે શી રીતે લઈશ એ જોવાની મને ઘણી જ ઇચ્છા છે."

આખી રાત આથી વધારે ભયાનક દેખાવો જોયા, આથી વધારે બીહામણાં ભૂત પ્રેતથી બીધો નહી; અને આ પ્રસંગે ડરવું એ તો બાયલાનું કામ, એમ જાણી તે રજપૂતે પોતાના હાથમાંની ડાંગ ફેરવીને એવા જોરથી તે સ્ત્રીના પગમાં મારી કે તે તુરત ભોંયપર ચતીપાટ પડી; તેનું રૂપ બદલાઈ એક સ્વર્ગની રંભા જેવું થઈ ગયું. તેની ખુબસુરતી ખરેખરી દેવાંગના જેવી દેખાઈ, અને તેની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ પડવા લાગ્યાં; તોપણ તેણે પોતાનો એક હાથ લાંબો રાખી પાણીનું બેહેડું પકડી રાખ્યું; ફરીથી તેણે તેની પાસેથી પાણી લેવાનું કીધું, પણ પાછો તેનો હાથ ઉંચો ચઢવા લાગ્યો. રજપૂત ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેના હાથ ઉપર ડાંગનો એક બીજો ઘા મારીને બેહેડું નીચે પાડવાનો તેણે વિચાર કીધો. પણ આવી નાજુક રૂપાળી સ્ત્રીના કેળના ગર્ભ જેવા હાથપર ઘા તે કેમ કરાય ? અબળા ઉપર હાથ કરવો એ ક્ષત્રીનો ધર્મ નથી એમ જાણી તે ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો. તે સ્ત્રીએ તેના મનના વિચાર પારખ્યા, અને તે ખરેખરો રજપૂતના નામને યોગ્ય છે, તથા તેણે કદી નહી જોયલો એવો તે નર છે, એવી તેની ખાતરી થઈ. પણ હજી તેને વધારે કસવાની તેની ધારણા હતી. તેણે તુરત પોતાનું રૂપ બદલ્યું અને એક છલંગ મારી રજપૂતની ગળચી પકડી તેને નીચે પાડ્યો. હવે કંઈ તે રૂપાળી નાજુક અબળા દેખાતી ન હતી, પણ તેનો દેખાવ એક બીહામણા રાક્ષસ જેવો હતો. હવે દયા લાવવાનો વખત ન હતો. હવે હાથ બંધ રાખવાની જરૂર ન હતી. તેણે તે રાક્ષસનો હાથ છોડવવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ ગઈ. ગળું વધારે વધારે દબાવા લાગ્યું, અને શ્વાસના રોકાણથી તેને એટલો ગુંગળાટ થયો કે તેની આવર્દાની દોરી હમણાં તુટશે એમ તેને નક્કી થયું. તેણે તેની આગળ યમના દૂત જોયા, અને તેના આત્માને પકડી જનારા પોતાનું કામ જલદીથી કરી નાખવાને તૈયારી કરતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તેના હોશ તો સઘળા ઉડી ગયા

હતા, પણ કુદરતે છેલ્લો બચાવ કરવાને વાસ્તે પોતાનું સઘળું સામર્થ્ય વાપર્યું. તેણે આ છેલ્લી વખતે એટલું તો જોર કીધું કે તે સ્ત્રીનો હાથ છટકાવી દીધો. અને એક છલંગ મારી તે તેના ઉપર ચઢી બેઠો, પાછું તે સ્ત્રીનું રૂપ બદલાઈ અપ્સરા જેવું થઈ ગયું; પણ આ વખતે તેના હાથમાંનુ બેહેડું મુદ્દલ જોવામાં આવ્યું નહી. તે રજપૂતે આ વખતે તેના અનુપમ રૂપ સામું જોયું નહી; આ વખતે તેને તેના ઉપર દયા આવી નહી; અને આ વખતે તેણે પોતાના ક્ષત્રી ધર્મ ઉપર વિચાર કીધો નહી. ઉપર ચઢી બેસતાં જ તેણે તે સ્ત્રીનો ટોટો એવા જોરથી દાબ્યો કે તેના શરીરનું તમામ લોહી તેના મ્હોં ઉપર પથરાઈ ગયું. તે સ્ત્રીનો મરણ કાળ હવે પાસે આવ્યો એમ જણાયું; તેની જીભ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નીકળી પડી; તેના મ્હોંડામાંથી ફીણના ગોટેગોટા નીકળવા લાગ્યા; તેની આંખોના ડોળા બહાર લબડી ગયા; તથા તેને આખે શરીરે આચકા આવવા માંડ્યા. આવી વખતે જ્યારે તે રજપૂતને ખાત્રી થઈ કે હવે રાંડનું મોત પાસે આવ્યું તે વખતે તે સાપની પેઠે તેની પાસેથી છટકી ગઈ, અને તેની સામે પોતાના અસલ રૂપમાં આવી ઉભી રહી. રજપૂત તેને જોઈ ઘણું ચીઢાયો. અને તે કોઈ દેવલોકની રંભા છે એમ તેણે નક્કી જાણ્યું. થોડી વાર ચુપ રહ્યા પછી તે સ્ત્રી બોલી; "અલ્યા રજપૂત, તને ધન્ય છે. તું ખરેખરો ક્ષત્રીવંશનો છે. હું ઘણાં વર્ષ થયાં કોઈ શૂરા રજપૂતને શોધુંછું, પણ અત્યાર સુધી તેવો મને જડ્યો ન હતો. હમણાં મ્હારી ખાતરી થાય છે કે જેવો મ્હારે જોઈએ છે તેવો જ તું છે, તું મ્હને હજી ઓળખતો નથી. આટલી વારમાં તારી ખાતરી તો થઈ હશે કે હું કાંઈ આ લોકની સ્ત્રી નથી. હું **અ**ંબાભવાનીની એક જોગણી છું. હું એક **શ**ક્તિ છું. પણ માનવીઓનો સંસાર કેવો છે, તથા એ સંસારમાં કેવું તથા કેટલું સુખ ભોગવવાનું છે તે જાણવા સારૂ તથા ચાખવા સારૂ હું પૃથ્વી ઉપર ઘણી મુદત થયાં ફર્યાં કરૂંછું. મારે કોઈ વર વરવાની ઇચ્છા છે, અને તારા જેવો મને ધણી મળે તો હું ઘણો સંતોષ પામું. માટે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું, અને તારે ઘેર આવી તારી પરણેલી સ્ત્રી તરીકે રહેવાને ખુશી છું. માટે મારી વિનંતિ કબુલ રાખી મારી સાથે હમણાં જ લગ્ન કર, એટલે હું તને કશી વાતે ખોટ પડવા દઈશ નહી, તથા બધી રીતે તને સુખી કરીશ."

તે રજપૂત, **શ**ક્તિની આ સઘળી વાત સાંભળીને ઘણો હરખાયો, તથા જ્યારે લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે મ્હોંડું ધોવા જવું એ મુર્ખાઈનું કામ એમ ધારી તે તેને પગે પડ્યો, અને મોટા હર્ષની સાથે તેણે તેનો હાથ પકડ્યો. તેણે જાણ્યું કે હવે ખરેખરો મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો; હવે મારા ઉપર પરમેશ્વર રાજી થયા; હવે મ્હારૂં ધારેલું કામ પાર પડશે; અને હવે મને કોઈ રીતે દુઃખ થશે નહી. રજપૂત તથા **શ**ક્તિ બન્ને ઉતારે ગયાં. અને પછી તે પોતાને વાસ્તે એક મોટું ઘર ભાડે રાખવા શહેરમાં ફરવા ગયો. કેટલીએક પુછપરછ કીધા પછી તેણે એક સારો મહેલ શોધી કાઢ્યો, ત્યાં તે તથા **શ**ક્તિ તે જ દહાડે જઈ રહ્યાં.

હજુ સુધી **શ**ક્તિએ તેના પતિની તેની આગલી કાંઈપણ વાત પુછી ન હતી. તેના ચેહેરા ઉપરથી, તેના બોલવા ઉપરથી, તથા તેની હિમ્મત અને બીજા રજપૂત નામને યોગ્ય એવા ગુણો ઉપરથી, તેના સમજવામાં આવ્યું હતું કે તે કોઈ સાધારણ

માણસ નહી, પણ કોઈ રાજવંશી હોવો જોઈએ. પણ તેનાં માબાપ કોણ તથા કેવાં છે, તે જીવે છે કે મરી ગયાં છે, તેને પોતાનો દેશ શા સારૂ છોડવો પડ્યો, તથા પાટણમાં આવી તેણે શું કરવા ધાર્યું છે, એ સઘળી વાતથી વાકેફ થવાને તે ઘણી આતુર હતી. જ્યારે રાત પડી, અને બન્ને વાળુ કરી નિરાંતે એકઠાં બેઠાં ત્યારે ઉપલી સઘળી વાત તેની પાસેથી કઢાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

શક્તિ—હું કોણ છું, અને તમને વરવાની મારી શી મતલબ છે, એ સઘળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે; પણ તેની સાથે તમે કોણ છો તે વિષે મેં કાંઈ તજવીજ કીધી નથી. વગર તપાસે મેં તમારી સાથે લગ્ન કીધું છે; માટે તમારી અવસ્થા જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા પુરી પાડો. હું તમને જેવા ગણુંછું તેવા જ તમે તમારી હકીકત ઉપરથી નીકળી આવશો એવો મને પક્કો ભરોસો છે, માટે તમારી હકીકત માંડીને કહો, એટલે જણાશે કે મારી કીધેલી અટકળ ખોટી નથી.

રજપૂત—અગર જો તું મને વગર ઓળખાણે પરણેલી છે, (મારાથી તું કેહેવાય છે માટે ક્ષમા કરજે—જો, કેમકે હવે આપણો ધણી ધણીયાણીનો સંબંધ થયો છે એટલે લોકાચાર પ્રમાણે મારે તમારી સાથે બોલતાં " તું " શબ્દ વાપરવો જોઈએ) તેં મારી રીતભાત, ગુણ, સ્વભાવ, રૂપ, રંગ વગેરેથી અનુમાન તો કીધું હશે કે હું કોઈ હલકો માણસ નથી, તોપણ મારી વાત સવિસ્તર કહેવાથી તારી વધારે ખાતરી થશે, અને તું મને વગર પુછપરછે પરણી તે બાબતનો તને કદી પસ્તાવો કરવો પડશે નહી. પેહેલાં તો મ્હારું નામ હરપાળ છે. મ્હારો બાપ કચ્છ દેશના કિરંતીગઢનો રાજા કેસર નામે હતો; અને મારી મા આ ગૂજરાત દેશના કરણ વાઘેલા રાજાની માની બેહેન હતી. એ ઉપરથી તને હવે નક્કી થયું હશે કે મ્હારું કુળ નીચું નથી. હું રાજાનો છોકરો છું અને કરણ રાજાનો માશીનો દીકરો–ભાઈ થાઉંછું; પણ એટલા જ ઉપરથી હું કાંઈ આબરૂ માનતો નથી. રાજાનો છોકરો તો કોઈ મૂઢ પણ હોય, અને કરણની માશીનો છોકરો કોઈ કાયર, અધમ પુરૂષ પણ હોય. હું મારા દાદાની વાતથી શરૂ કરી મારા બાપની હકીકત કહી સંભળાવીશ, અને તેઓએ કેવાં પરાક્રમ કીધાં છે તે તને બતાવીશ. હજી મારી ઉમર નાની છે અને મ્હારું શૂરાતન દેખાડવાનો વખત આવ્યો નથી, તથા કાંઈ પરાક્રમ કરી નામ મેળવવાનો હજી પ્રસંગ પડયો નથી; તો પણ મને નક્કી છે કે સિંહના બચ્ચાં તે સિંહ જેવાં જ નીવડે; કેહેવત છે કે " મોરનાં ઈંડા ચિતરવાં ન પડે." માટે જ્યારે વખત આવશે ત્યારે હું પણ મોટુ નામ મેળવી મારા બાપદાદાના નામને વધારે ઝેબ આપીશ. બાપ કરતાં બેટો સવાઈ ન નીકળું તો મ્હારું નામ હરપાળ નહી. હવે હું મ્હારું ટાહેલું ચલાવું છું. મારો દાદો નામે વેહિયાસ કચ્છમાં કિરંતીગઢમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્ય તેના બાપદાદાથી તેને ઉતરેલું હતું, અને તેઓ ભકવાણા કેહેવાતા હતા. જ્યારે મારા દાદાનો અંતકાળ પાસે આવ્યો ત્યારે તેનો જીવ કેમે કર્યો જાય નહી. તેનાં છોકરાં તથા સગાંવહાલાંએ ઘણીક બાધા લીધી, તથા કેટલાંએક વ્રત કરવાનું વચન આપ્યું, પણ કાંઈ વળ્યું નહી. ત્યારે તેના છોકરા કેસરે તેને પુછ્યું 'આપા, તમારો આત્મા તમારો દેહ શા માટે છોડતો નથી? તમારા મનમાં જે હોય તે મને કહી દો, અને હું જો તમારા પેટનો

હોઈશ તો ગમે તેમ કરી તમારી મરતી વખતની આજ્ઞા બજાવીશ." ત્યારે વેહિયાસે જવાબ દીધોઃ "સામૈયુ કરીને એક શેહેર છે, તેમાં મારો કટ્ટો શત્રુ હમીર સુમરો રાજ્ય કરે છે. જો તેની ઘોડારમાંથી તેના સવાસો ઘોડા લઈ આવી મારી ત્રયોદશાને દિવસે ભાટ લોકોને બક્ષીસ કરવાનું વચન આપો તો જ મારો જીવ જાય." તે વખતે વેહિયાસના ભાઈઓ તથા ભત્રીજા તેની આસપાસ ઉભા હતા, પણ તેઓમાંથી કોઈએ જવાબ આપ્યો નહી. તે વેળા કેસરની વય કાચી હતી તોપણ તે મેદાન પડ્યો, અને આગળ આવી પોતાના બાપના હાથમાં પાણી મુકયું, અને વચન આપ્યું કે હું તમારી આજ્ઞા પાળીશ. આ વાત સાંભળતાં જ વેહિયાસ દેવલોક પામ્યો. જ્યારે ત્રયોદશાનો દહાડો પાસે આવ્યો ત્યારે કેસરે પોતાના બાપનો શોક મુકી દીધો; પાઘડી બાંધી; અને પોતાનાં સગાંને સામૈયુ નગરની સામા લડવા જવાને બોલાવ્યાં; પણ કોઈ આવ્યું નહી. કેટલાએક બોલ્યા કે તારા જેવા આજકાલના છોકરા સાથે જાણી જોઈને મરવા કોણ આવવાનું છે? જ્યારે સઘળાઓએ એ પ્રમાણે ના કહી ત્યારે કેસર જરાપણ નાહિંમત થયો નહી. તેણે પોતાના જ સામર્થ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો; કેહેવત છે કે "આપ સમાન બળ નહી, અને મેઘ સમાન જળ નહી" તેના હાથ એટલા તો લાંબા હતા કે તે તેના ઘુંટણની નીચે પહોચતા; તે સવામણ વજનનો ભાલો એક હાથે પકડતો; તે ધનુષ્ય બાણ નિરંતર બાંધી જ રાખતો; અને તેનો બેસવાનો ઘોડો વિષ્ણુના ગરૂડ જેવો હતો. તેણે સામૈયુ ઉપર ચઢાઇ કીધી, અને ત્યાંથી સવાસો ઘોડા લઈ આવ્યો, અને પોતાના બાપના તેરમાને દહાડે ભાટોને આપી પોતાનો બોલ પાળ્યો. આ પરાક્રમ કીધા પછી કેસરે રાજ્યજોશીને બોલાવી મંગાવ્યા, અને પોતાનું આવર્દા પુછ્યું. જોશીએ તેની જન્મોત્રી તપાસી ઘણી દિલગીરીથી કહ્યું કે તમારૂં આયુષ્ય ટુંકું છે. આ સાંભળી કેસર બોલ્યો કે જો હું મારા ઘરના ખુણામાં મરી જઈશ તો મને કોઈ ઓળખશે નહી, પણ જો હું યુદ્ધમાં પડીશ તો મારું નામ પ્રસિદ્ધ થશે. એવું વિચારી તેણે ફરીથી સામૈયુ ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને મેની નદી આગળ હમીરનાં સાતસેં ઉંટ ચરતાં હતાં તે સઘળાંને લઈ ગયો, અને કિરંતીગઢના ભાટોને વેંહેંચી આપ્યાં. આટલું આટલું કીધા છતાં પણ હમીરને કાંઈ ગુસ્સો લાગ્યો નહી, તથા તેણે વેર લેવાને કેસર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું નહી. જ્યારે તે આ સઘળું અપમાન ધીરજથી ખમી રહ્યો, અને 'ધોલ મારી તો ધુળ ઉડી ગઈ' એમ માન્યું, ત્યારે કેસર ત્રીજીવાર લડવાને નીકળ્યો. જે દહાડે તે સામૈયુ નગર આગળ પોહોંચ્યો તે દહાડો દસેરાનો હતો માટે હમીરની વહુ તથા છોકરી રથમાં બેસી એશઆરામ કરવાને બાગમાં જતી હતી. કેસર તે બાગમાં પેસી તેઓને ખેંચી ગયો, અને તેઓની સાથે સવાસો સુમરી સ્ત્રીઓને પણ તે લઈ ગયો. હવે હમીર જાગ્યો, અને તેણે કિરંતીગઢમાં પોતાના પ્રધાનને મોકલ્યો. એ પ્રધાને આવી કેસરને કહ્યું કે જે સ્ત્રીઓને તમે લઈ આવ્યા તે સઘળી હમીર રાજાની વહુ તથા બેન છે. અને હમણાં તેઓ તમારે ઘેર આવેલાં છે, માટે જેમ પીહેરથી સાસરે વળાવેલી સ્ત્રીઓને પૈસા, લુગડાં સાથે મોકલવામાં આવે છે તેમ તમારે પણ તેઓને તે પ્રમાણે વળાવવાં જોઈએ. પ્રધાનનું આ બોલવું સાંભળીને કેસર

ખડખડ હસ્યો, અને બોલ્યો કે સ્ત્રીઓ તો હવે અમારી મિલકત થઈ ચુકી, માટે તેમને પાછી આપવામાં આવશે નહી. એ સઘળી તો હવે મારી ધણિયાણી થઈ. આ જવાબ લઈને પ્રધાન સામૈયુ ગયો. પછી કેસરના જેટલા સગા કિરંતીગઢમાં હતા તેઓ સઘળાને તેણે તેડાવ્યા, અને એકકને એક સુમરી સ્ત્રી આપી દીધી. પોતાને વાસ્તે તેણે ચાર રાખી, અને બીજી ઘણી તેની રાણી હતી તેમાં ઉમેરો કીધો. એ પ્રમાણે દશ બાર વર્ષ વહી ગયાં, પણ લડાઈ બંધ પડી નહી એટલા વખતમાં તેને તથા તેના પિત્રાઇને સુમરી સ્ત્રીઓને પેટે અઢાર દીકરા જન્મ્યા. કેસરને ફરી લડાઈ કર-વાનું મન થઈ આવ્યું, ત્યારે તેણે હમીરને કેહેણ મોકલ્યું. અત્યાર સુધી જ્યારે જ્યારે કેસર હમીરને કેહેતો કે, 'આવ, પડોસી લડીએ', ત્યારે હમીર જવાબ દેતો કે 'લડે મારી બલા', પણ આ વખતે તો તેણે કેસરને કહેવડાવ્યું કે તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવવાનું મને ઘણું મન થાય છે, પણ કિરંતીગઢના રાજ્યમાં ખાર સિવાય બીજુ કાંઈ નથી, ત્યારે ત્યાં આવ્યા પછી મારા લશ્કરને ખાવાનું કયાંથી મળે એ મને મોટી ફિકર છે. આવું કેહેણ જ્યારે હમીરે મોકલ્યું ત્યારે તેના જવાબમાં કેસરે કેહેવડાવ્યું કે તું મારા રાજ્યમાં આવશે તો તારા લશ્કરના ખોરાકને વાસ્તે હું એક હજાર વીંઘા જમીનમાં ઘઉં રોપાવીશ. પછી હમીર એક મોટું લશ્કર લઈ કિરંતીગઢ તરફ આવ્યો, અને તેની તથા કેસર વચ્ચે ઘણી લડાઈ થઈ. ઘણા રજપૂતોના પ્રાણ ગયા, અને ઘણીએક રીતે આખા રાજ્યની ખરાબી થઈ. આખરે એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કેસર પોતે, તથા મારા સિવાય તેના સઘળા છોકરા માર્યા ગયા. મારા કાકા તથા પિત્રાઈ ભાઈઓ સઘળા રણસંગ્રામમાં પડ્યા. કિરંતીગઢને હમીરે બાળી જ-મીનદોસ્ત કરી નાખ્યું; અને સુમરી રજપૂતાણીઓ પોતાના સ્વામીઓની સાથે ચિતામાં બળી મુઈ. એ પ્રમાણે મારા કુટુંબનો નાશ થયો; એ પ્રમાણે અમારું નસંતાન ગયું; એ પ્રમાણે અમારું રાજ્ય ધુળધાણી મળી ગયું; અને એ પ્રમાણે સઘળાનો અંત આવ્યો. હવે હું જ માત્ર જીવતો રહ્યો તે એકલો શું કરું માટે મેં આણીગમ તેણીગમ ફર્યા કીધું, પણ કોઈ રાજાએ મારો પક્ષ ધર્યો નહી. મેં કોઈ બીજા રાજાની પાસે જઈ ત્યાં મોટાં પરાક્રમ કરી નામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ગુજરાતનો કરણ રાજા મારી માશીનો દીકરો થાય છે એમ જાણીને તેને મળવાને થોડા દહાડા ઉપર હું પાટણ શેહેરમાં આવ્યો. ઇહાં આવતાં જ મેં બાબરાભૂતની વાત સાંભળી વિચાર કીધો કે બાબરા ભૂતને શેહેરમાંથી કાઢીશ તો રાજા મારા ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થશે, અને આખા શેહેરમાં બલકે આખા ગુજરાતમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વ-ધશે, પછી હું તેને મારું સગપણ જણાવીશ, અને હું સુખેથી ઇહાં રહીશ. હું નાનો હતો ત્યારે ભૂત કાઢવાનો એક મંત્ર શિખેલો હતો, અને તે વડે મેં ઘણાંએક કાઢ્યાં પણ હતાં, પણ આ બાબરો ભૂત ઘણો બળવાન છે એમ જાણી તે મંત્ર ફરીથી સાધવાને હું ગઈ રાત્રે સ્મશાનમાં ગયો, ત્યાં મુડદા ઉપર બેસી જપ કીધો. હજારો ભૂત, પિશાચ, વંત્રી વગેરે મલીન પ્રાણીઓએ મને બીહીવડાવ્યો, તોપણ મેં મારું કામ કરી લીધું. પછી ત્યાંથી પાછા આવતાં તારો મેળાપ થયો, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે આપણે બે આ ઠેકાણે પાસે પાસે બેઠાં છીએ. હવે જ્યારે ફુલારાણીને

ભૂત આવશે ત્યારે હું કોઈ ભુવાનો વેશ લઈ કરણના મેહેલમાં જઇશ, અને ઈશ્વર કૃપાથી તથા તારી મદદથી બાબરા ભૂતનું કાસળ કાઢીશ.

શક્તિ–તમારી સઘળી હકીકત જાણી મને ઘણો આનંદ થયો, અને મને પક્કી ખાતરી થઈ કે તમને જેવા ધાર્યા હતા તેવા જ છો. મેં જે તમારી સાથે સંબંધ કીધો છે તેથી હું હવે જરાપણ પસ્તાવાની નથી. તમારું ધારેલું કામ પાર પડશે; તમે બાબરા ભૂતને જીતશો; એમાં હિમ્મતનું માત્ર કામ છે. પણ હું તમને એક શિખામણ દઉં છું તે ખુબ યાદ રાખજો. તે તમને ઘણી કામ લાગશે, અને જો તે નહી માનો તો કદાપિ તમારો મંત્ર છતાં પણ તમારો જીવ જશે. તે શિખામણ એ છે કે જો બાબરો ભૂત તમારી સાથે બહાર નીકળી લડવા આવે તો તુરત તેની ચોટલી પકડી લેજો, એટલે તેનું જોર કાંઈ ચાલશે નહી. અને તે તમને તુરત વશ થશે.

બીજે દહાડે સવારે તેઓ ઉઠ્યાં, અને રસોઈ કરી બંનેએ મિષ્ટાન્ન લીધાં. પછી તેઓ બેઠાં હતાં એટલામાં શેહેરમાં બુમ ચાલી કે ફુલારાણીને બાબરો ભૂત વળગ્યો છે, અને તે ઘણું તોફાન કરે છે. હરપાળ એ સાંભળીને તુરત ઉઠયો, અને એક હિંદુસ્તાની માણસના જેવો પોશાક પેહેરી રાજમહેલમાં જવા નીકળ્યો. શક્તિએ તેને આશીર્વાદ દીધો, અને ચોટલી પકડવાની વાત તેને ફરીથી યાદ દેવડાવી. કરણના મેહેલમાં કોઈપણ ભુવાને જવાને કાંઈ હરકત પડતી નહતી, તેથી હરપાળ વગર અડચણે માંહેના મેહેલમાં દાખલ થયો, અને જે ઓરડામાં કરણ બેઠો હતો ત્યાં જઈ તેણે રાજાને જુહાર કીધો. કરણ તેને તેનું નામ, ઠામ ને કામ પુછતાં જ તે બોલ્યોઃ "મહારાજ, હું લખનોર શહેરનો ભુવો છું. હું સઘળા જંત્રમંત્રમાં પ્રવીણ છું. હું મારણ, મોહન, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, આકર્ષણ, વગેરે ઘણીએક મેલી વિદ્યામાં કુશળ છું. હું બદ્રિકેદારનાથથી તે સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી અને દ્વારિકાથી જગન્નાથપુરી સુધી સઘળા ભરતખંડમાં ફરી આવ્યો છું. મેં આખી પૃથિવીના મુખ્ય મુખ્ય જાદુગરો તથા ભુવાઓ સાથે મેળાપ કીધેલો છે, અને તેઓ સઘળાના મંત્ર હું જાણુંછું. પણ તેટલાથી હું સંતોષ પામ્યો નથી. સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કીધા પછી હું છેક પૂર્વમાં કામરૂદેશના સ્ત્રીઆ રાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં મને ત્યાંની રાણીએ રાખ્યો. દહાડે પોપટ અને રાત્રે પુરુષને આકારે રાણી સાથે ત્રણ વર્ષ રહ્યો અને ત્યાંથી સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્રશાસ્ત્ર શિખી લાવ્યો. હું ત્યાંથી છળ ભેદ કરી નાસી આવ્યો, અને આપના રાજ્યમાં ફરતો હતો એટલે મેં બાબરા ભૂતની વાત સાંભળી. ગુજરાત સરખા મોટા રાજ્યમાં એવો એક ભૂત કાઢનાર કોઈ ઇલિમી આટલા દહાડા થયાં મળતો નથી તે જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તમારા, તમારી ફુલારાણી, તથા નગરના સઘળા રેહેવાસી ઉપર ઘણી દયા આવી. હું ઇહાં આવ્યો, અને ભૂતનો નાશ કરવાને હું આપની હજુરમાં આવ્યો છું, માટે મને મારી વિદ્યા અજમાવવા દેશો તો હું એક પલકમાં તે ભૂતની નસલ કાઢીશ."

કરણ આ જાદુગરની વાત સાંભળીને દિંગ થયો, અને અત્યારસુધી કોઈ આવો ભુવો આવ્યો નથી, તથા તે બાબરા ભૂતને કાઢશે જ એમ જાણીને તેનું સન્માન કીધું, અને તેને ફુલારાણીના ઓરડામાં લઈ જવાને ચાકરોને હુકમ કીધો. હરપાળ

ત્યાં ગયો, ને જોયું તો આસરે સો બ્રાહ્મણો હારબંધ બેસી ચંડીપાઠના મંત્ર ભણતા હતા; બીજા ઓરડામાં ઘણાક હિંદુ તથા જૈન ભુવા, જતીઓ ધંતરમંતર કરતા હતા; પણ તેઓમાંથી કોઈની ફુલારાણીના ઓરડામાં જવાની છાતી ચાલતી નહતી. હરપાળને જોઈ સઘળાઓએ પોતપોતાનું કામ મુકી દીધું. અને કોઈ મોટો બલિમી હિંદુસ્તાનથી આવ્યો છે તે એ જ છે એમ જાણી તે શું કરે છે તે જોવા તેની પાસે તે સઘળા આવી ઉભા રહ્યા. હરપાળે ઘણી હિમ્મત ધરી ફુલારાણીના ઓરડાનાં કમાડ ઉઘડાવી નાખ્યાં, અને માંહે જોયું તો તેને ખાટલા ઉપર બેઠેલી દીઠી. તેની આંખ લાલ હિંગળોક વર્ણી હતી, તથા તે એવી સ્થિર એકી નજરે જોયાં કરતી હતી કે તેનાં પોપચાંનો પણ પલકારો થતો નહતો. તેનું મ્હોડું ફિકું અને બીહામણું થઈ ગયું હતું, અને તેનું રૂપ એવું તો ઉગ્ર દેખાતું હતું કે આ વખતે તે શક્તિ દેવીના જેવી લાગતી હતી. તેની કાંતિ ઘણી જ નાજુક હતી, તથા તેની વય આસરે વીશેક વર્ષની હશે એમ અટકળથી લાગતું હતું. આવી રીતે તેને બેઠેલી જોઈ હરપાળને હિમ્મત આવી, અને તેણે થોડાક અડદના દાણા હાથમાં લઈ મંત્ર ભણી તેના ઉપર છાંટયા. જેવા તે દાણા ફુલારાણી ઉપર પડ્યા કે તે જ વખતે તેમાં ભરાયલો ભૂત જાગૃત થયો, અને એક છલંગ મારી એવા જોરથી તે ભોંય ઉપર પડ્યો કે સઘળી જમીન ધ્રુજી ગઈ. તેની સાથે તેણે એવી તો મોટી ચીસ પાડી કે તેથી આખો મેહેલ ગાજી રહ્યો, અને શેહેરના પણ ઘણાએક ભાગમાં તે સંભળાઈ. હવે વખત બારીક આવ્યો. બાબરો ભૂત (હવે આપણે ફુલારાણીને એ નામથી લખીશું) હરપાળની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો, અને તેને પકડવાનું કીધું એટલે તેણે બીજા દાણા મંત્રીને તેના ઉપર નાંખ્યા. આ વખતે તે પાછો તો ખસ્યો, પણ તેણે પોતાનું ખરેખરૂં વિક્રાળ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું. બીજા આસપાસ ઉભા રહેલા લોકો ભૂતનું આ રૂપ જોઈને નાઠા. હરપાળ એકલો ઉભો રહ્યો, અને મોટે અવાજે તેને પુછ્યું "તું કોણ છે, અને તું શા કારણ સારૂ અણહિલપુરના રહેવાસીઓને, તેના રાજાને, તથા રાણીને આટલો બધો ઉપદ્રવ કરેછે?" આ સાંભળી બાબરો ખડખડ હસવા લાગ્યો, અને એક મોટી ગર્જના કરી બોલ્યો: "સાંભળ રે માનવી, હું કોણ હતો તે મેં હજુ સુધી કોઈને કહ્યું નથી, તથા કોઈને કહેવાનો મારો વિચાર નથી, તોપણ તું કોઈ મોટો બલમી જણાય છે, માટે તારી આગળ હું કહું છું. તું કોઈ પરદેશી જેવો જણાયછે, માટે તારી આગળ હું સઘળી વાત યથાસ્થિત કહીશ, અને પછી તું ન્યાય કરજે કે હું જે કરૂં છું તે વાજબી કે ગેરવાજબી છે. હું મારા પાછલા ભવમાં નાગર હતો; અને મારો ભાઈ માધવ આ દુષ્ટ, ચંડાળ, કૃતઘ્ની રાજાનો પ્રધાન હતો. મારી ભાભીને એ પાપી રાજા બળાત્કારે લઈ ગયો, અને તેનો બચાવ કરવામાં મારો પ્રાણ ગયો. મારી સાથે મારી સ્ત્રી સતી થઈને બળી મુઈ, તેથી અમારી અસદ્ગતી તો થાય જ નહી; પણ વેર વાળવાને મેં યમ રાજાની આજ્ઞા લઈ ભૂતનુ રૂપ ધારણ કીધું, અને રાજાની માનીતી રાણીને વળગ્યો છું. રૈયતને દુઃખ તે રાજાને જ સમજવું એમ જાણી હું તેઓને પણ પીડું છું, અને જ્યારે મારૂં વેર તૃપ્ત થશે ત્યારે હું મારી મેળે જ આ મારા દેહનો ત્યાગ કરીશ, અને કૈલાસ લોકમાં વાસો કરીશ."

હુરપાળે આ સઘળી વાત સાંભળી લીધી, અને ભૂતનું કામ વાજબી છે એમ તેને જણાયું, પણ તે વાજબી કે ગેરવાજબી ગમે તેવું હોય તો પણ તેને કાઢવામાં તેનો સ્વાર્થ રહેલો હતો તેથી તે બોલ્યો: "અલ્યા **બા**બરા, હવે બસ થયું; હવે આ રાણીનો તથા આ શેહેરના લોકોનો કેડો છોડ અને તું તારે ઠેકાણે જા; જો ભલમનસાઈથી નહી માને તો બળાત્કારે હું તને કાઢીશ, માટે આબરૂથી જા." પણ **હુ**રપાળની વાત **બા**બરાએ ગણકારી નહી. તે પાછો નાચવા, કુદવા, તથા બરાડા પાડવા લાગ્યો. **હુ**રપાળે ત્રીજીવાર અડદના દાણા મંત્રીને તેના ઉપર નાખ્યા એટલે તે પાછો ગાંડો થયો, અને ઘણા જુસ્સાથી આવી તેણે તેનું ગળું દાબ્યું. બંને જણા ભોંય ઉપર પડ્યા; ત્યાં શોરબકોર થઈ રહ્યો; તેઓ બંને જમીન ઉપર ગબડ્યા; અને વખતે એક ઉપર અને વખતે બીજો ઉપર એમ ઉથલ પાથલ થવા માંડી. આટલી વાર સુધી તો **બા**બરો રમત કરતો હતો, તેણે તેનું પૂરૂં જોર અજમાવ્યું નહતું. પણ હવે જ્યારે મારામારી ઉપર વાત આવી, અને લડાઈ બંધ કરવાને ઘણું સમજાવ્યા છતાં **હુ**રપાળે માન્યું નહી, ત્યારે **બા**બરો ઉભો થયો, તેણે **હુ**રપાળને પોતાના એક હાથમાં ઉચકી લીધો અને તેને ભોંય ઉપર પછાડી મારી નાખવાની ધમકી આપી. **હુ**રપાળ કાંઈ બીધો નહી. તે હવામાં ઉંચો ઉછળ્યો, અને ભોંય ઉપર પછડાવાની તૈયારીમાં હતો એટલે તેણે ચાલાકીથી તેનો હાથ પકડી લીધો, અને તેના શરીરને બાથ ભીડી દીધી. હવે **બા**બરાએ તેનું ગળું પકડયું, અને તેને એવા જોરથી દાબ્યું કે તેનો પ્રાણ તત્કાળ નીકળી જાત, પણ આ વખતે તેને **શ**ક્તિની શિખામણ યાદ આવી, અને તેણે મહામેહેનતે એક છલંગ મારી **બા**બરા ભૂતની ચોટલી જોરથી હાથમાં પકડી લીધી. તે જ ક્ષણે **બા**બરો નરમ ઘેંસ થઈ ગયો; વાઘનો એકદમ બકરી થઈ ગયો; તે એક ગરીબ ગાયની પેઠે ઉભો રહ્યો. 'છોડ ચોટલી' એટલું જ તેનાથી બોલી શકાયું. **હુ**રપાળને હવે જીવમાં જીવ આવ્યો, અને **બા**બરો અંતે જીતાયો એ જોઈને તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહી. **બા**બરા સામું જોઈ તે બોલ્યો; "હવે નીકળો બચ્ચા, હવે ખરેખરા દાવમાં આવ્યા છો, હવે સપડાઈ ગયા છો, માટે શરણ થાઓ." **બા**બરો છેક લાચાર થયો, અને દેશ છોડી જતા રહેવાનું કબુલ કીધું; પણ **હુ**રપાળની મરજી તેને ગુલામ કરી લેવાની હતી માટે તે બોલ્યો કે જો મારાં સઘળાં કામમાં મારે જ્યારે તારી સહાયતા જોઈએ તે વખતે તુરત હાજર થઈ મને સહાય થવાનું વચન આપે તો જ હું તને જવા દેઉં. **બા**બરાએ એ શરત કબુલ કીધી, પણ તેના બદલામાં તેણે પણ તેની સાથે એવી શરત કીધી કે જ્યારે તું મને કાંઈ કામ સોંપશે નહી ત્યારે હું તને ખાઈ જઈશ. **હુ**રપાળે કહ્યું, 'કબુલ' પછી તેણે એક સીસો મંગાવી તેમાં ઉતરવાનું **બા**બરાને કહ્યું. હવે તે છેક નિરાશ થઈ ગયો હતો, તથા તેનું કાંઈ ચલણ રહ્યું નહતું, તેથી તે સીસામાં ઉતર્યો. પછી તેને બંધ કરી તે ઉપર લાખ ચોઢી મંત્ર ભણીને છાપ મારી, અને તે સીસો લઈ કરણ રાજાની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. અત્યાર સુધી જે જે હકીકત બની હતી તે સઘળીથી કરણ વાકેફ થયો હતો, અને તેનો હર્ષ ઉભરાઈ જતો હતો; તે **હુ**રપાળને પગે પડ્યો, અને તે જેટલા રૂપિયા માગે તેટલા આપવાનું તેણે કબુલ કીધું.

હવે હરપાળને બોલવાનો વખત આવ્યો. તે હાથ જોડી રાજા આગળ ઉભો રહ્યો, અને પોતાની સઘળી વાત તેણે અથથી ઇતિ સુધી કહી. આ વાત સાંભળીને કરણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું; અને કેટલીએક વાર સુધી તો તેણે તે સાચી માની નહી. જ્યારે હરપાળે કસમ ખાઈને તેની ખાત્રી કીધી ત્યારે કરણને ઘણો જ આનંદ થયો, અને આંખમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી તેને ભેટી પડ્યો. મેહેલમાં સઘળે તે વાત પથરાઈ, અને ત્યાંથી સઘળા સમાચાર શેહેરમાં ફેલાયા. ઘેર ઘેર આનંદ થઈ રહ્યો; અને કરણના માશીના દીકરા હરપાળે બાબરા ભૂતને શેહેર બહાર કાઢ્યો તેથી લોકો ઘણા ખુશ થયા. એક મોટી સવારી કાઢી સીસાને આખા શહેરમાં ફેરવ્યો અને તેને ગુજરાતની સરહદ બહાર મોકલાવી દીધો. પછી કરણે હરપાળને એક મોટો સરપાવ આપ્યો; તેને પોતાના દરબારમાં સામંત કરી ઠેરવ્યો અને પોતાની સાથે મહેલમાં તેને રાખવાનો ઘણો આગ્રહ કીધો. પણ હરપાળે પોતાની નવી સ્ત્રીની સાથે જુદા ઘરમાં રેહેવાની ખુશી જણાવી તે ઉપરથી રાજાનો એક બીજો મેહેલ શેહેરમાં હતો તે તેને સ્વાધીન કીધો; અને તેને ઘણી ધામધુમ સાથે તેના નવા ઘરમાં વદાય કીધો.

પ્રકરણ ૮ મું.

બાબરા ભૂતના ત્રાસથી તથા ઉપદ્રવથી કરણ રાજા, ફુલારાણી તથા રાજમેહેલના સઘળા લોકો, અને પાટણના સર્વ રેહેવાસીઓ છુટ્યા તેથી બેસતા વર્ષને દહાડે સઘળે આનંદ થઈ રહ્યો. ઘેરેઘેર ખરી દીવાળી તો તે જ દહાડે થઈ, અને લોકો ઘણા ઉમંગથી સવારના પોહોરમાં એક બીજાને જુહાર કરવા, બોહોણી લેવા તથા અન્યોન્ય ભેટ લેવા ઘણાં ઉંચાં વસ્ત્ર પેહેરીને નીકળ્યા. તે વખતે પોતાના મેહેલમાં હરપાળ તથા શક્તિ દેવી ઉલ્લાસથી વાત કરતાં હતાં, રાજાના દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવામાં પડ્યાં હતાં, તથા કરણ રાજા જો કાંઈ ઈનામ આપવાનું કહે તો શું માગવું તે વિષે ખાનગી ગોઠડી કરતાં હતાં.

આસરે દોહોડ પોહોર દહાડે દરબાર ભરાવા લાગ્યું. દશેરાને દહાડે જેઓ મળ્યા હતા તેઓની સાથે આ વખતે પુરના મુખ્ય વ્યાપારીઓ તથા બીજા શ્રીમંત લોકો પણ દરબારમાં બિરાજેલા હતા. હરપાળ પણ ઘણા ભભકાદાર લુગડાં પેહેરીને આવ્યો તેને રાજાએ પોતાના જમણા હાથ તરફ પાસે બેસાડ્યો. જુહારનું તથા તે દહાડાનું બીજું કામ થઈ રહ્યા પછી કરણે હરપાળની તરફ જોયું, તેણે જે મહાભારત કામ કીધું તેને માટે તેનો શાબાશી સાથે ઉપકાર માન્યો, અને એ કામનો ઘટતો બદલો તો તે આપી સકે તેમ નહતું તથાપિ જે કાંઈ તે માગે તે ઘણી ખુશીથી તેને આપવાનું તેણે કબુલ કીધું. હરપાળે ઉઠી રાજાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા, અને હાથ જોડી એટલું જ માગી લીધું કે એક રાતમાં જેટલાં ગામ ઉપર તોરણ બંધાય તે સઘળાં મને ઈનામમાં આપવાં.

હરપાળ એટલું જ માગશે એમ કરણને આશા નહતી; એથી વધારે ઈનામ માગી લેશે એમ તેને ફિકર હતી. પણ હમણાં જ્યારે તેણે હરપાળની વિનંતી સાંભળી

ત્યારે તે ઘણો જ ખુશ થયો; અને એક રાતમાં તો ઘણાંજ થોડાં ગામો ઉપર તોરણ બંધાઈ શકાશે એમ ધારી તેણે તેની અરજ તુરત કબુલ કીધી. દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી હુરપાળ પોતાને ઘેર ગયો, અને જે સઘળું બન્યું હતું તે પોતાની વહુને કહ્યું. હવે રાત્રે જેમ બને તેમ વધારે ગામો ઉપર તોરણ બાંધી શકાય એવી ગોઠવણ કરવાના કામને વાસ્તે એકલી **શક્તિ** દેવી બસ હતી. પણ માત્ર તેમનાથી જ તે કામ મનમાનતી રીતે થઈ શકશે એવો પાકો ભરોંસો **હુ**રપાળને આવ્યો નહી. થોડોએક વિચાર કીધા પછી તેને **બા**બરો ભૂત યાદ આવ્યો. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેને મદદ કરવાનું ભૂતે કબુલ કીધું હતું, અને વળી જો તેને કાંઈ કામ સોંપવામાં નહી આવે તો તે તેને ખાઈ જશે એવી તેની સાથે શરત થઈ હતી તેથી **બા**બરાને એકદમ બોલાવી મંગાવી તેને પણ **શ**ક્તિની સાથે સામેલ રાખવો એવો તેણે ઠરાવ કીધો. **બા**બરાનું ધ્યાન ધરતાં જ તે તુરત **હુ**રપાળ આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને તેની સઘળી વાત સાંભળી લીધી. એક તો તે **હુ**રપાળને પૂરતી રીતે મદદ કરવાને બંધાયલો હતો, અને બીજું તેને વધારે મદદ કરવાથી કરણનું નુકસાન વધારે થશે, અને તેથી તેના મનનું ધારેલું વેર કંઈક લેવાશે એ બન્ને વિચારથી તે ઘણો ખુશ થયો, અને દીવા થતે પોતાની સાથે બીજા મદદગાર ભૂતોને લઈને હાજર થવાને વચન આપ્યું. કબુલ કીધેલે વખતે સવાલાખ ભૂતને તેડીને આવ્યો, અને **શ**ક્તિદેવીને સાથે લઈ તેઓ સઘળાં તોરણ બાંધવા નીકળ્યાં.

બીજે દહાડે સવારે કરણે પોતાના પ્રધાનને એક સાંઢણી આપીને કેટલાં ગામો ઉપર તોરણ બંધાયાં તેની તપાસ કરવાને મોકલ્યો. આગળ જતાં માલમ પડ્યું કે પેહેલું તોરણ **પાટડી** ઉપર રાત્રે નવ વાગતે બંધાયું; પછી તેના તાબાનાં છસેં ગામો ઉપર તોરણ બંધાયાં, અને સવારના ચાર વાગતાં સુધીમાં કુલ બે હજાર ગામો ઉપર તોરણ બંધાયાં. પ્રધાન ઘણો ગભરાયો, અને ધાર્યું કે આ તો **હુ**રપાળે ગજબ કર્યો. તેણે તે ગામોની એક ટીપ કીધી, અને કરણને આપી. એ ટીપ વાંચીને તેને જે ક્રોધ ચઢ્યો, તથા આશ્ચર્ય લાગ્યું તેનો વિચાર માત્ર કરી લેવો. બે હજાર ગામ ઈનામમાં આપવાં! શું **બા**બરા ભૂતને કાઢવાને બે હજાર ગામનું ઈનામ? અરે કેશવને મારતાં બે કોડી પણ ખરચ થયો નથી, અને તેના મરી ગયા પછી તેના ભૂતને ગામ બહાર કાઢવાને આટલી મોટી બક્ષિશ કરવી? ગુજરાતના કોઈ પણ રાજાએ આટલી મોટી જાગીર કોઈને આપી નથી. કોઈ પણ રાજાએ પોતાના પ્રાણ બચાવનારને પણ આટલું મોટું ઈનામ આપી દીધું નથી, તો આજે એક પ્રેતને શેહેર બાહાર હાંકી કાઢનારને મારે આટલું ઈનામ આપવું પડેછે? હું વચનથી બંધાયો છું; મેં મારો કોલ આપ્યો છે; અને રાજાનું વચન કદી પણ મિથ્યા થવું ન જોઈએ. વળી **હુ**રપાળ મારી માશીનો દીકરો છે તેથી એને આપવાથી મને જરા સંતોષ થાય છે. હવે ગમે તેમ મન વાળવું. ખરું પુછો તો મારા દહાડા જ વાંકા બેઠા છે, અને મારા સઘળા ગ્રહોએ ગામ જવા માંડ્યું છે, અને મારી દુર્દશા થવાનો સમય પાસે આવતો જાય છે. હશે, વધારે વિચાર કરવાથી સારું ફળ નથી, માટે બક્ષિશનામા ઉપર સહી મોહોર કરી આપવાં.

તે જ દહાડે રાત્રે કરણ જ્યારે કુલારાણીના મેહેલમાં ગયો ત્યારે તેની ઉદાસ વૃત્તિ જોઈને રાણી ઘણી જ દિલગીર થઈ. ભૂતનો ઉપદ્રવ મટવાથી તે ઘણી જ ખુશ થઈ હતી, અને આ રાત તેણે તેના ધણી સાથે આનંદમાં કાઢવાનો ઠરાવ કીધો હતો, પણ કરણના મ્હોડાએ તેના ઉલ્લાસ ઉપર ટાઢું પાણી રેડ્યું. પોતાના સ્વામીની દિલગીરીનું શું કારણ છે તેની તજવીજ રાણીએ કરવા માંડી, પણ ઘણીએક વાર સુધી કરણે તેની આગળ પોતાનું મન ખોલ્યું નહી. પણ સ્ત્રી હઠ આગળ પુરૂષ ઘણીવાર લાચાર થઈ જાય છે તેમ કરણ પણ આ વખતે થયો. તેને પોતાની મરજી ઉપરાંત તેની સ્ત્રી આગળ પોતાના ખેદનું ખરું કારણ બતાવવાની જરૂર પડી. કુલાદેવી સઘળી વાત સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય પામી, પણ રજપૂતાણી તેના ડહાપણ તથા સમયસૂચકતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેને એક ઉપાય તુરત સુઝયો, અને તે બોલી: "મારા સ્વામી, તમે જરાપણ એ વિષે ફિકર રાખશો માં. હું હરપાળની દુરની સગી થાઉંછું; તે મને બેન કહેછે; માટે આવતી બળેવે જ્યારે તેને રાખડી બાંધીશ, ત્યારે તેમાંથી ઘણાંએક ગામ માગી લઈશ." કરણ આ તદબીર સાંભળીને હરખાયો તો ખરો, પણ તેને લાગલું જ યાદ આવ્યું જે હરપાળ તો કાલે સવારે **પાટડી** જાયછે, અને ત્યાંથી તે પાછો આવવાનો નથી. કુલારાણીએ આ પણ તેની ચિંતા મટાડી. તેણે પોતાના ચાકરને બોલાવી પોતાનો રથ જોડાવી મંગાવ્યો, અને લુગડાં ઘરેણાં પેહેરી તેમાં બેસી હરપાળના મેહેલમાં ગઈ.

હરપાળ તે વખતે જાગતો હતો તેથી તેની મુલાકાત સહેજ થઈ. માંહોમાંહે ખબરઅંતર પુછી, અને **બાબરા** ભૂતને કાઢી તેને મહા વેદનામાંથી ઉગારી તેને વાસ્તે તેનો ઘણો જ ઉપકાર માન્યો. આગળ વાતચિત કરતાં જ્યારે કુલારાણીને જણાયું કે હરપાળ બીજે દહાડે સવારે પોતાના ઈનામી ગામ ઉપર જનાર છે ત્યારે તે બોલી: "ભાઈ, તું તો જાય છે, પછી મારી કોણ બરદાસ્ત લેશે? મારાં માબાપ તો મરી ગયાંછે તે તું જાણે છે. આખા જગતમાં મારો પીહેરનો સગો તું જ માત્રછે, માટે જ્યારે તું જઈશ ત્યારે તે તરફનું કામ કોણ કરશે? તથા તે તરફનો વહેવાર કોણ સાચવશે? માટે ભાઈ, જતા પેહેલાં મારો કાંઈ બંદોબસ્ત કર, મારા ખરચને વાસ્તે કાંઈ કરતો જા." આ સઘળું સાંભળીને હરપાળ ઘણું ગુંચવાયો, પણ તે લાચાર; તે હવે શું કરી શકે? તેણે તેને પેહેલાંથી બેન કહેલી એટલે હવે સગપણનો ઈનકાર પણ કેમ કરાય? અને તેનું વાજબી માગણું આપ્યા વિના કેમ જવાય? માટે જીવ કઠણ કરીને ત્યાંથી ઉઠી એક કાગળ તથા લખવાનાં બીજાં સાધન લઈ આવ્યો, અને **ભાલ**નાં પાંચસેં ગામ તેને લખી આપ્યાં. કુલારાણી બક્ષિશનામું લઈને થોડીવાર બેસી વદાય થઈ, અને કરણને કાગળ આપ્યો.

બે હજાર ગામોમાંથી પાંચસેં પાછા આવ્યાં એટલા ઉપરથી કાંઈક સંતોષ માનવા જેવું હતું ખરું, પણ પંદરસેં ગામો ગયાં તે કાંઈ થોડું નુકશાન નહતું. હવે બીજો કંઈ ઉપાય નહતો તેથી તેણે જેમ તેમ મન વાળી કુલારાણી સાથે તે રાત કાઢી. તે વખતે હરપાળ તથા **શક્તિ** ઘણાં ઉંડા વિચારમાં પડ્યાં હતાં. **બાબરા** ભૂતને કાંઈ કામ સોંપવામાં ન આવે તો તે તેને ખાઈ જાય એવી તેણે શરત કીધી

હતી, માટે **પાટડી** જતાં પેહેલાં કાંઈ એવું કામ તેને આપવું કે તેનો પાર જ આવે નહી. તે શું આપવું તે બાબત તેઓ વિચાર કરતાં હતાં. આખરે **શક્તિ**ને એક યુક્તિ સુઝી. તેણે **બાબરા** ભૂતને બોલાવવાને હરપાળને કહ્યું. **બાબરો** તુરત હાજર થયો. તેને એક મોટો લાંબો વાંસ લાવવાને **શક્તિ**એ હુકમ કીધો. ભૂત તેવો એક વાંસ તુરત લાવ્યો. તેને ભોંયમાં દટાવ્યો, અને તે ઉપર ચઢવું અને પાછા ઉતરવું, પાછું ચઢવું ને ઉતરવું એ પ્રમાણે કર્યાં કરવાને તેણે ભૂતને હુકમ કીધો, અને ફરમાવ્યું કે જ્યારે એમ ચઢ ઉતરનું કામ પુરું થાય ત્યારે બીજું કામ લેવાને મારી પાસે આવવું. એ પ્રમાણે **બાબરા** ભૂતનો નીકાલ થયો.

એ વાત બન્યાને એક મહીનો વીતી ગયો. હવે કરણ છેક નવરો પડ્યો; હવે તેને કાંઈ અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું નહી, તેથી તેના મનનું જોર તેના શરીર ઉપર ચાલ્યું, અને તેની મનોવૃત્તિઓ સઘળી પ્રબળ થઈ. પોતાના રાજ્યની ટુંકી મુદ્દતમાં જે જે કામો તેણે કીધાં હતાં તે ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે પસ્તાવાનો કીડો તેના કલેજામાં પેદા થયો, અને તેને ધીમે ધીમે કોતરવા લાગ્યો. તેને ખાવું પીવું તથા બીજી કોઈ તરેહનો એશઆરામ જરાપણ ગમે નહી; રાત્રીએ નિદ્રા આવે નહી; અને જો થોડીવાર કાંઈ ભાંગી તુટી ઉંઘ આવે તો ઘણાંએક ભયાનક સ્વપ્નાં આવી ઉંઘ તથા આરામનું ખંડન કરે. દસેરાની રાતની **વંત્રી**ઓ, તેઓને આપેલો કોલ, તેને દીધેલી શિખામણ, ગુણસુંદરીનો મરતી વખત પેહેલાંનો દેખાવ, શેહેરના દરવાજા આગળ તેને તથા આખા રાજ્યને તેણે દીધેલો શાપ, તેની બળતી વખતની ચીસ તેના સાંભળ્યામાં આવી એવી કલ્પના, કેશવ **બાબરો** ભૂત થઈ **ફુલારાણી**ને વળગ્યો તથા આખા પુરને ભારે ઉપદ્રવ કીધો તે, એ સઘળું વારેવારે અનુક્રમે તેના મનમાં રાત દહાડો આવ્યાં જ કરતું હતું. રોજ જ્યારે મધ્ય રાત્રે મનના ઉકળાટથી તથા ઉંઘ ન આવવાથી ઉત્પન્ન થતી અકળામણથી અર્ધો ઉંઘતો અર્ધો જાગતો સુતેલો હોય તે વખતે કેશવ તથા ગુણસુંદરી બન્ને તેની આગળ જાણે ઉભાં રહેતાં, અને જે દુષ્ટ કામોથી તેઓનો પ્રાણ ગયો તેને વાસ્તે તેઓ રાજાને એટલા તો ઠોક પાડતાં કે તેને આખે શરીરે ઝરી છુટતી; બધું અંગ ઠંડુગાર થઈ જતું; અને શુદ્ધિ આવતાં જે પશ્ચાત્તાપ તથા અંતઃકરણને ભારે કષ્ટ થતું તેની તો કલ્પના જ માત્ર થઈ શકે. એવું મહાભારત દુઃખ તેને સહેવું પડ્યું, અને તેની અસર તેના શરીર તથા મન ઉપર પણ જણાઈ આવી. આગળ તેનું જે બળવાન શરીર હતું તે ધીમેધીમે ઘસાવા લાગ્યું. તેનું લોહી જે લાલચોળ હતું તે ફિકું પડવા લાગ્યું. તેના ગાલ બેસી ગયા. તેની આંખ ઉંડી ખાડામાં પેસવા લાગી. તેનો ચેહેરો આગળ જે નિશ્ચિંત તથા હસમુખો હતો તે ઉપર ચિંતા આવી બેઠી, અને તે ઉંડા વિચારમાં પડેલો હોય એમ હમેશાં દેખાવા લાગ્યો. તેની રાણીઓએ તેને અંગમોહથી, ચતુરાઈથી, તથા બાહ્ય વસ્તુઓની સહાયતાથી દિલગીરીમાંથી કાઢવાને ઘણા પ્રયત્નો કીધા, પણ સઘળા વ્યર્થ ગયા. જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેના ઉપર આ સઘળું દુઃખ આવી પડ્યું, જેને વાસ્તે તેણે આ લોકમાં અપજશનો ગાંસડો બાંધ્યો, અને પોતાના રાજ્યને તથા શરીરને જોખમમાં નાખ્યું, જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેણે પોતાના અમર આત્માને અક્ષય દુઃખના ખાડામાં

નાખ્યો, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં હલકી જાતનું અનિશ્ચિત સુખ મેળવવામાં પરલોકમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ, અમર્યાદ, અનંતકાળ સુધી પહોંચે એવાં અચળ સુખ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો, તે રૂપસુંદરીને પણ એક ખુણામાં રહેવા દીધી, અને તેની અપ્સરા જેવી કાંતિ તથા પરી જેવા વદનને જોવાથી જે અપાર સંતોષની તે આશા રાખતો હતો, તે પુરી ન પડતાં ઉલટી તે નજરે પડતાં જ, બલકે તેનો વિચાર મનમાં આવતાં જ, તેને ઘણો જ સંતાપ ઉપજવા લાગ્યો. હાય હાય! રૂપસુંદરી, રાજાની સાથે સમાધાન કરતી વખતે તેણે તેને મોટાં મોટાં સુખની જે આશા આપી હતી તથા પોતાની પટરાણી કરવાનું તેણે જે વચન આપ્યું હતું તે સઘળું પાણીના પરપોટાની પેઠે ફુટી ગયું. તું રાજ્યમેહેલના એક ખુણામાં પડી રહી, અને રાજાએ તને ન માની, એટલે આખા મેહેલમાં તું શૂન્ય જેવી થઈ પડી.

માણસનું મન કેવું ચળ તથા અનિશ્ચિત છે! જ્યાં સુધી તેને કાંઈ વસ્તુ મળી નથી ત્યાં સુધી તેના ઉપર તેનો અતિ ઘણો મોહ રહેછે, અને તે તેને મેળવવાને તન, મન, અને ધન સઘળું અર્પણ કરવાને તૈયાર થાય છે; અને મળ્યા પછી કેવું જતન કરી તેનો કેવો ઉપભોગ કરીશ, તે વિના મારાથી એક ઘડી પણ જીવાશે નહી, અને આટલા દહાડા તે વગર ચાલ્યું એ કેવું આશ્ચર્ય એવા અનેક વિચાર કરે છે. પણ તે એકવાર મળી એટલે તે તુચ્છ જેવી તેને દેખાય છે, તેની કિમ્મત પાણીના રેલાની પેઠે ઉતરી જાય છે, અને જે આઘેથી હીરો દેખાતો હતો તે પાસે આવવાથી એક કાચનો કડકો ઠર્યો તેથી તે બીજી નકામી વસ્તુઓમાં ભળી જાય છે, અને જેમ એક નાનું છોકરૂં રડીને એક રમકડું લેછે, અને તે મુકી બીજાને લેવાનું કરે છે, તેમ તેનું મન તે વાત ઉપરથી બીજી નવી વાત ઉપર દોડે છે. એ પ્રમાણે ફોકટ શ્રમ કરવામાં તેનું આખું આયુષ્ય વહી જાય છે, અને જે સુખ મેળવવાને તેનો અમુલ્ય અવતાર અર્પણ કરે છે તે સુખ એક ભૂતના તાપણાની પેઠે આઘું ને આઘું જ જતું જાય છે.

કરણ રાજાને એ પ્રમાણે જ થયું. તેની જીંદગીના રસ્તા ઉપર તોફાન તથા અંધકાર આગળ આવવાનાં છે એમ તે જાણતો નહતો, તોપણ જેટલું દરદ તેને હમણાં લાગતું હતું તે એટલું તો તીવ્ર હતું કે તે પોતાની જીંદગીથી છેક કંટાળી ગયો, અને દુઃખની સામાં થવાને તથા પાછું હડસેલવાને જુવાનીમાં જે ગુણ હોય છે તે તેનામાં દબાઈ ગયલો, તેથી પૂર્વે કેટલાએક રાજાઓએ કીધું હતું તે પ્રમાણે દુનિયાનો ત્યાગ કરી કોઈ પવિત્ર સ્થળે એકાંતવાસ કરી જગતની ચિંતાથી વિરક્ત થઈને પરમેશ્વરની ભક્તિમાં બાકી રહેલું આવર્દા કાઢવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પણ હજુ તેનું મન સંસારની માયાની જાળમાંથી છુટું થયું નહતું. હજી તે સંસારના મોહથી છેક કાયર થયો નહોતો; હજુ તેના મનમાં રાજ્યપાટ ચલાવવાની, વિષયાદિ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી દુનિયાનો ત્યાગ તેનાથી થયો નહી. હમણાનું દુઃખ જલદીથી જતું રહેશે, આગળ ઘણું સુખ થશે, મનને વિષે જે અંધકાર, હમણાં આવીને ઠસેલો છે, તે વેરાઈ જઈને ત્યાં ભરપુર અજવાળું પ્રકાશશે એવી તેને આશા હતી, અને એ આશાને જોશી લોક ઉત્તેજન આપતા હતા. તેના મેહેલમાં રોજ રોજ જોશીઓનાં ટોળે ટોળાં આવતાં હતાં, અને તે લોકોની કમાઈ તે વખતમાં એટલી તો વધી ગઈ

હતી કે સઘળા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓનું મન બીજી વિદ્યાઓ પડતી મુકી જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કરવા ઉપર દોડયું. તેની જન્મોત્રી જોવાતાં જોવાતાં, તથા ઘણાએકના હાથમાં જવાથી ફાટીને ચીથરા જેવી થઈ ગઈ, અને અગર જો કોઈ વૈદ્ય અથવા સુરઈયો તે ફાટેલા કાગળને વાસ્તે એક પૈસો આપતાં પણ આચકો ખાય, તો પણ જોશીઓએ સ્વાર્થરૂપી ચસ્માં તેઓની આંખે પેહેરેલાં તેથી તેઓને તો તે ચીથરીયા કાગળના કટકામાં કુબેરના ભંડાર જેટલી સમૃદ્ધિ, રાજા કરણ જેટલી ઉદારતા, રાજા **વિક્રમ** જેટલો પરોપકાર, યુધિષ્ટર જેટલી સત્યતા, **ભીમ** જેટલું અંગબળ, અને **અર્જુન** જેટલું પરાક્રમ દેખાતું હતું. જ્યારે ઘણા માણસો એકની એક જ વાત એક માણસને કહ્યાં કરે ત્યારે તે છેતરાઈને સાચું માને એમાં કાંઈ ઘણું આશ્ચર્ય નથી. દુનિયામાં ઘણીએક વાતો ઘણાના કહેવા ઉપરથી જ સાચી મનાય છે, ત્યારે જેઓ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સાચું માને, તેઓ આવા આધાર ઉપરથી કહેલી વાત સેહેલથી માન્ય કરે એમાં શી નવાઈ? વળી જે વાત આપણને અનુકૂળ હોય તથા માનવી ગમે તે ઉપર, પ્રતિકૂળ તથા માનવાને અણગમો થાય એવી વાત કરતાં આપણો વધારે જલદીથી વિશ્વાસ બેસે છે, તેથી કરણ રાજાએ જોશીઓના કહેવા ઉપર ભરોંસો રાખ્યો, તથા તેઓનાં વચન સાચાં માનીને ખોટી આશાથી તેણે પોતાના મનને દિલાસો આપ્યાં કીધો, અને મહારણમાં થાક તથા તરસથી કષ્ટાતો મુસાફર મૃગજળ જોઈને પાણીની આશા રાખી ચાલ્યો જ જાય છે, તેમ કરણ રાજાએ આગળ ઉપર સારાની ઉમેદ રાખી સંસારરુપી પ્રવાસમાં શાંત મનથી ચાલવાનો નિશ્ચય કીધો.

પણ કરણના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનો કીડો હજી જીવતો હતો તે તેને નિરંતર કોતરી ખાતો હતો, તથા દુષ્ટ કર્મનો અગ્નિ તેનામાં હોલવાયો નહતો તે તેના શરીરને બાળ્યાં જ કરતો હતો. તેનો ઉપાય જોશીઓના હાથમાં નહતો. જોશીઓનું કામ ભવિષ્ય કાળને લગતું હતું, વર્તમાન કાળને લગતું નહતું, તેથી જોશીઓ સિવાય બીજા લોકોનું પણ તેને કામ પડયું. દરરોજ પુરાણીઓ એના જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા તથા ત્યારપછી સુખી થયલા રાજાઓની કથા કરી દૃષ્ટાંતરૂપી ઉપદેશ આપી દિલાસો આપતા હતા. પવિત્ર વેદના શબ્દ કાને જ માત્ર પડે તો તેથી અઘોર પાપ સુકા વાંસની પેઠે બળી જાય, તથા મુક્તિ થાય, એવો ભરોંસો આપીને વેદિયા બ્રાહ્મણો તેના મેહેલમાં વેદનાં પારાયણ કરતા હતા. શાસ્ત્રી લોકો બ્રહ્મહત્યા સુધીનાં પાપનાં જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિતો બતાવી તે પ્રમાણે રાજા પાસે કરાવી ઘણા પૈસા તેની પાસેથી કઢાવતા હતા. ગૌદાન, પ્રાજાપત્ય, આદિ બીજી ઘણી દક્ષિણા બ્રાહ્મણોને મળવા લાગી. એટલું કીધા છતાં પણ રાજાને શાંતિ થઈ નહી તેથી ધીમે ધીમે તેનો વિશ્વાસ શાસ્ત્રના ઉપાયો ઉપરથી ઉઠવા લાગ્યો. તે જોઈને બ્રાહ્મણો ઘણા ગભરાયા, અને આવો વખત જતો રહેશે તો ફરીથી પાછો આવવાનો નથી એમ જાણીને તેઓ ઘણા ચિંતાતુર થયા. તે વખતે થોડાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો રાજા પાસે ગયા, અને જે જે ક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તથા લોકોમાં મનાય છે તે સઘળાનાં મહાત્મ્ય કહી સંભળાવ્યાં, અને અંતે એવું કહ્યું કે **કાશી**, ગયા, **પ્રયાગ**, વગેરે

બીજાં ક્ષેત્રો તો ઘણાં દુર પડ્યાં, અને ત્યાં આપ જેવા રાજાઓથી જવાય એવું નહી; તેથી આપણા રાજ્યમાં તથા પાડોસમાં **સરસ્વતી**ને કાંઠે **શ્રીસ્થળ** (**સિદ્ધપુર**) ક્ષેત્ર છે તેનો મહિમા ઘણો છે, માટે ત્યાં જઈ **સરસ્વતી**માં સ્નાન કરવું, અને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કરી રૂદ્ર **મહંકાળેશ્વર**નાં દર્શન કરવાં, એટલે દેહનું સાર્થક થશે, તથા મુક્તિનું સાધન મળશે એટલું જ નહી પણ હાલમાં આપના મન વિષે જે ઉકળાટ છે તે શાંત થઈને સ્વચ્છ તથા નિર્મળ થશે. થોડીવાર રાજ્યધાનીની બહાર જવાથી રાજ્યને કાંઈ નુકશાન થવાનું નથી. માટે અમારી સલાહ જો માન્ય કરો તો **શ્રીસ્થળ**ની યાત્રા જાઓ. યાત્રાઓમાં દેવદર્શનથી જે લાભ થાય છે તે એક કોરે મુકીએ તો પણ તેથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય છે. જુદી જુદી યાત્રાઓના મહિમા યાત્રાળુ લોકોએ સાંભળ્યા હોય તેથી તેઓને આગળથી જ નક્કી હોય છે કે ત્યાં જવાથી આપણાં સઘળાં પાતકોનો નાશ થશે, અને જ્યારે એ પ્રમાણે મનને નિશ્ચય હોય ત્યારે ત્યાં ગયા પછી શાંતિ થયા વિના રહેતી જ નથી. કલ્પનાની મન તથા શરીર ઉપર ઘણી સત્તા છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી માણસને મંદવાડ આવે છે, તથા આવેલો મંદવાડ જાય છે. ઘણી જોરાવાર કલ્પનાથી ન હોય એવી વસ્તુઓ આપણા જોવામાં, તથા ખોટા અવાજ આપણા સાંભળવામાં આવેછે. તેથી સઘળી જ્ઞાનેંદ્રિયો છેતરાયછે, તથા આખા જગતમાં નાના પ્રકારના વેહેમ તથા ખોટા વિચાર ચાલેછે. કલ્પનાથી જ માણસ વખતે ઘેલો થઈ જાયછે, અને કલ્પનાની સત્તા વડે જ તે બેશુદ્ધ થઈ નિદ્રાવસ્થામાં પડેછે. એ સિવાય કલ્પનાની શક્તિ બીજી ઘણીએક રીતે ચાલે છે. માટે જો **શ્રીસ્થળ**ના મહિમા ઉપર પુરો ભરોંસો રાખી ત્યાં જશો તો કલ્પનાની સત્તા વડે જ મનની શાંતિ થશે. વળી જગાના ફેરફારથી પણ ઘણું કાર્ય થાયછે. જો શરીરના રોગી લોકોને જગા ફેર થવાથી ઘણીવાર આરામ થાયછે તો મનના રોગીઓનું દુઃખ તેમ કીધાથી શામાટે નિવારણ નહી થાય? વળી જેઓને પશ્ચાત્તાપની મહા પીડા નડે છે, તેઓને જગા બદલવાથી ઘણો ફાયદો થયા વિના રહેતો નથી. જગતમાં જે જે વસ્તુઓનું આપણને જ્ઞાન થાયછે, તેની પ્રતિમા આપણા સ્મરણ સંગ્રહસ્થાનમાં રહેલી હોય છે. પણ ત્યાં તેઓ એકલી હોતી નથી. હરેક પ્રતિમાને વિંટલાયલી કેટલીએક હકીકત હોય છે તે સુખદાયક અથવા દુઃખદાયક હોય તોપણ જ્યારે વિચારશક્તિ વડે તેઓમાંથી એક પ્રતિમા તે સંગ્રહસ્થાનમાંથી બહાર નીકળે છે એટલે તેને લગતી હકીકત પણ તેની સાથે એકદમ બધી ધસી આવેછે. જ્યારે પરદેશમાં સ્વદેશ યાદ આવેછે ત્યારે તેની સાથે આપણાં માબાપ; સગાંવહાલાં ઓળખીતા લોકો, મિત્રો, આપણો નાનપણનો વખત, તેની ખુશી, જુવાનીનો વખત, તેમાં ભોગવેલાં સુખ, એ વગેરે હજારો વાતો તેની સાથે ધસી આવેછે, અને તેમાંથી કેટલીએકથી આપણને સુખ અને કેટલીએકથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ માણસે જ્યાં ખૂન કીધેલું હોય ત્યાં તે રહે તો તે જગા ઉપરથી જ ખૂન વિષેના ભયંકર વિચારો તેના મનમાં નિરંતર આવ્યાં કરે; અને તેથી તેને જરા પણ સુખ શાતા વળે નહી. એથી ઉલટું તે જો તે જગા છોડીને બીજે ઠેકાણે જાયતો ત્યાંની નવી વસ્તુઓની પ્રતિમા તથા તેઓની સાથેની નવી હકીકતો સ્મરણસ્થાનમાં આવી ભરાય, અને તેમ થતાં નીચે દબાયલી પ્રતિમાઓને ઉપર આવવાનું

કઠણ પડે, તેથી તેઓ કોઈ કોઈ વાર જ નીકળી આવી તેને ઉપદ્રવ કરે. એવી રીતે નવી પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ વધારે વધારે થવાથી જુની ઉપર ભાર વધારે થાય, અને તેઓ વધારે દબાતી જાય, અને તેનું પરિણામ એ થાય કે મનને વધારે સુખ તથા શાંતિ થતી જાય. એવો જગા બદલવાનો મહાત્મ છે. વળી પ્રાચીન કાળના મહર્ષિ-ઓએ જે જે ક્ષેત્ર તથા યાત્રાનાં તીર્થ પસંદ કીધેલાં છે તે રમણિય તથા ચિત્તાકર્ષક સ્થળ જોઈને જ કીધેલાં છે. પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ થયેલી નદીઓ ઉપર જે જે જગા છે તેઓમાંથી કેટલીકમાં યાત્રા ભરાય છે. સૃષ્ટિમાં જે સઘળી વસ્તુઓ છે તેમાં નદીઓ ઘણી જ ચમત્કારી છે. વરસાદનું પાણી કોઈ ડુંગરના પોલાણમાં એકઠું થઈ તેમાંથી ઉભરાઈને વેહે, અને તે ધીમે ધીમે મોટી થઈ આગળ ચાલે, તથા લાખો લોકોના પ્રાણનો આધાર થઈ પડે છે. તે જોવાથી માણસનું મન ઘણું વિસ્મિત થાય છે. નદીથી તેના કાંઠા ઉપરનાં શેહેરના લોકોને પાણી પુરું પડે છે, તથા આસપાસનાં ખેતરોમાં પાણી સીંચાય છે એટલું જ નહી, પણ હિંદુ લોકોને અગત્ય કરીને બ્રાહ્મ-ણોને સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો કરવાને તે ઘણી કામની થઈ પડે છે. વળી મોટી વહાણ ચાલે એવી નદીઓથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ તે ઉપરનાં શેહેરોની આબાદીમાં વધારો થાય છે, તથા એક સ્થળની નવાઈની તથા વધારાની જણસો બીજે સ્થળે લઈ જઈ શકાય છે. નદીના જુદા જુદા ઘાટ આગળ ઘણાએક લોકો નહાતા હોય, ઘણીએક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હોય, કેટલીએક સ્ત્રીઓ લુગડાં ધોતી હોય, કેટલાએક બ્રાહ્મણો સાંજ સવાર સંધ્યાદિ કર્મો કરતા હોય, તે વખતે કાચ જેવા નિર્મળ પાણી ઉપર પ-વનની લેહેરથી નાનાં મોજાં થતાં હોય, સામા કાંઠા ઉપર ઝાડો આવી રહ્યાં હોય, વચમાં હોડીઓ તથા વહાણો ખલાસી સહિત ડોલતાં હોય, તે જોઈને મનને શાંતિ તથા આનંદ ઉપજે છે. વળી નદીને જોવાથી માણસને તેનો સંસાર યાદ આવે છે. જેમ નદી પહાડમાંથી નીકળતી વખતે નાની હોય છે તથા બહાર પડ્યા પછી થોડે-એક સુધી તે ફુલોમાં તથા કાંકરામાં રમતી રમતી જાય છે, તેમ માણસ બાલ્યાવ-સ્થામાં હોય છે. નદી આગળ ચાલ્યા પછી તેમાં બીજી નદીઓ આવીને મળે છે, તેમ માણસો મોટા થયા પછી ઘણા જોડે સંબંધ બાંધે છે. નદી વધારે આગળ ચાલ્યા પછી એટલી મોટી થાય છે કે તે ઘણાંએક માણસોને ઘણી અગત્યની થઈ પડે છે, તથા તે ઉપર વહાણોના ફરવાથી વ્યાપાર ચાલે છે તથા માણસના સુખને તથા શો-ખને વાસ્તે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે સઘળી પુરી પાડે છે, તેમ માણસ ભર જુવા-નીમાં બીજાઓને ખપ લાગે છે તથા ભારે ભારે કામો માથે લે છે. અને નદી જેમ છેલ્લીવારે અમર્યાદ સમુદ્રને મળી જાય છે, તેમ માણસ પણ અંતે લય પામી તેનું અં-તવાન્ આયુષ્ય અનંતકાળ સાથે મળી જાય છે. માટે નદીઓ જોયાથી માણસની જીંદગી ઉપર તેના વિચાર દોડે છે, તથા પરમેશ્વરના એક મોટા કામ આગળ શૂન્ય જેવો તે થઈ જાય છે. કેટલાંએક તીર્થ મોટી ઝાડી તથા મહાવનમાં હોય છે, ત્યાં ઝાડોની ઘ-ટમાં એકાંતપણાનો વાસો હોય છે. વળી એવે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા પર્વતો આવી રહેલા હોય છે. એવી રળીયામણી જગામાં કોના મનમાં ભક્તિ આવ્યા વિના રહે? જ્યાં ઈશ્વરે ઓહોળે હાથે પોતાની ઉદારતા વાપરેલી છે, જ્યાં જગત કર્ત્તાનાં મોટાં કામો

માણસનાં હલકાં તથા નબળાં કામોની જાણે મશ્કરી કરતાં હોય એમ લાગે છે, જ્યાં ઘણીએક તરેહની સૃષ્ટિની શોભા એકઠી મળેલી હોય છે, જ્યાંની ભૂમિ એવી તો પવિત્ર તથા દેવતાઈ જણાય છે કે ત્યાં કાંઈ દુષ્ટ કામ કરતાં જ માણસને ત્રાસ લાગે છે, તથા જેનો નમુનો લઈ પૃથ્વી ઉપરના કેટલાએક જંગલી લોકોએ પોતાનું સ્વર્ગ કલ્પેલું છે, એવાં રમણિક તથા પવિત્ર સ્થળોમાં માણસને પોતાનું તુચ્છપણું તથા હલકાઈ સમજાય, પોતાના કરતાં અતિ ઘણી બળવાન કોઈ બીજી શક્તિ છે એમ તે જાણે, તથા તે શક્તિ આગળ નમ્રતા પકડી તેને નમીને તેને પોતાનો દેહ તથા આત્મા સોંપે, તેની બેહદ સ્તુતિ કરે, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી ભક્તિમાં વધારો કરે, તથા જે થાય છે તે તેની ઇચ્છાથી જ થાય છે એમ ખાતરી કરી ધૈર્યતા તથા શાંતિ મનને વિષે રાખે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી." ઘરડા બ્રાહ્મણોએ ઉપર પ્રમાણે યાત્રાનો મહિમા રાજા આગળ કહી સંભળાવ્યો.

ઉપલી સઘળી વાત સાંભળીને કરણના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ, અને તેણે તે જ વખતે **સિદ્ધપુર**ની જાત્રા જવાની તૈયારી કરવાનો હુકમ કીધો. બે ત્રણ દહાડા પછી થોડાંએક માણસ લઈ તથા કાંઈપણ ધામધુમ કર્યા સિવાય રાજા કરણ **સિદ્ધપુર** જવાને નીકળ્યો. **સિદ્ધપુર**માં ઘણાં શૈવ તથા જૈન દેવસ્થાનો હતાં, તેઓમાં શૈવ દેવસ્થાનો ઉપર ધજા ચઢતી, પણ કેટલાંક વર્ષ થયાં જૈન દેહરાં ઉપર ધજા ચઢાવવાની મના થયેલી હતી. તે છતાં પણ જ્યારે **મોતીશા**ને **દિલ્હી**થી પાછા આવ્યા પછી કારભાર મળ્યો ત્યારે તેની હિમાયત ઉપરથી, તથા તેની છાની ઉશ્કેરણીથી તેઓના ઉપર ધજા ચઢાવવા માંડી. આ જોઈને બ્રાહ્મણોને ઘણો જ ક્રોધ ચઢ્યો ને તેઓએ એ બાબત રાજાની આગળ ફરિયાદ કીધી, પણ **મોતીશા**એ યુક્તિ કરી તેઓનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહી. રાજા હવે તેમના ગામમાં આવ્યો, અને તેમનું હવે નક્કી કામ પડશે એવું જોઈ તેઓએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાં સુધી રાજા જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતરાવે નહી ત્યાં સુધી તે સવા લાખ સોનાની મોહોર દક્ષિણા આપે તોપણ કોઈ રીતની ક્રીયા તેઓએ કરાવવી નહી. બીજે દહાડે **સરસ્વતી** નદીમાં સ્નાન કરી દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો રાજાનો મનસૂબો હતો, અને તે કારણસર તેણે ગામના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, અને તેઓની આગળ પોતાનો વિચાર કહ્યો. બ્રાહ્મણોએ દૃઢતાથી જવાબ દીધો કે શૈવમાર્ગી રાજાના રાજ્યમાં જૈન ધર્મવાળાઓએ પોતાના દેવસ્થાનો ઉપર હુકમથી ઉલટા ચાલીને ધજા ચઢાવી છે તે ઉતરાવવાને અમે ફરિયાદ કીધી, પણ તમારા જૈન મંત્રીની સલાહથી તમે અમારી વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહી, માટે જ્યાં સુધી અમારી વિનતી કબુલ કરવામાં આવશે નહી ત્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ આપને કોઈ જાતની ક્રિયા કરાવશે નહી.

બ્રાહ્મણનું આવું બોલવું સાંભળીને રાજા ઘણો કોપાયમાન થયો, અને તેણે બ્રાહ્મણોને અપમાન કરી કાઢી મુકયા. પછી એ સઘળી હકીકત તેણે **મોતીશા**ને કહી. તે વખતે **મોતીશા**એ જોયું કે હવે લાગ આવ્યો, એમ જાણીને તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જુલમ માંડ્યો, તથા તેઓનાં દેવસ્થાનના અંગના હક્ક ખોટા કરવા તરફ લક્ષ લગાડ્યું. એ જ વખતે તેણે રાજાને જૈન માર્ગમાં લાવવાને ઘણાએક પ્રયત્નો કીધા,

તથા સઘળે ઠેકાણેથી ઘણા પ્રવીણ જતીઓને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓએ વાદવિવાદ કરી તથા બંને ધર્મનો મુકાબલો રાજા આગળ કરી દેખાડી તેને **આદિનાથનો** ભક્ત કરવાને ઘણો શ્રમ કીધો, પણ રાજામાં ધર્મ સંબંધી જુસ્સો થોડો હતો, તથા તેણે એકતરફી સઘળી વાત સાંભળી હતી, તેથી તેના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહી. જ્યારે જતીઓએ તેનું માથું ઘણું ફોડાવ્યું ત્યારે તેણે બંને પક્ષોના ભણેલા લોકોની સભા કરી વાદવિવાદ કરાવવાનો વિચાર જણાવ્યો, તે તેઓએ કબુલ કીધું. પછી ગામમાંના સઘળા બ્રાહ્મણોને સભામાં આવવાનાં નિમંત્રણ કીધાં, અને મુકરર કીધેલે દહાડે ઘણા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓ એકઠા થયા. રાજા એક ઉંચા આસન ઉપર બેઠો. **મોતીશા** તથા બીજા મોટા કારભારીઓ તેની પાસે હારબંધ બેઠા, અને રાજાની સાથેના તથા ગામમાંના બીજા લોકો પાછળ ઉભા રહ્યા. સઘળા બેઠા પછી એક જતીએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે—કુમારપાળ રાજાના વખતમાં જે વાત બની હતી તે તમને સાંભરતી નથી? નહી સાંભરતી હોય તો હું તમને કહી સંભળાવું. બ્રાહ્મણોએ કાંઈ ઉત્તર વાળ્યો નહી તેથી જતી બોલ્યોઃ—

"એક દહાડે કુમારપાળ રાજા પાલખીમાં બેસીને ચૌટામાંથી જતા હતા ત્યારે તેને હેમાચાર્યનો શિષ્ય મળ્યો, તેને તેણે પુછ્યું કે આજે શી તિથિ છે? તે દહાડે ખરેખરી અમાસ હતી, પણ શિષ્યથી ભુલથી કહેવાઈ ગયું કે મહરાજ, આજે પુનેમ છે, તે વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણો તે રસ્તે થઈને જતા હતા તેઓએ એ જવાબ સાંભળ્યો, અને ખડખડ હસી પડી તે શિષ્યની મશ્કરી કરી બોલ્યા કે આ બોડકો શું જાણે? આજે તો અમાવાસ્યા છે. કુમારપાળે આ વાત સાંભળીને ઘેર જઈને હેમાચાર્યને બોલાવ્યા. પેલો શિષ્ય તેના અપાસરામાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તે ઘણો શરમાયો, તથા ખેદ પામ્યો. આચાર્યે તેને પુછ્યું કે શું થયું છે? તે ઉપરથી તેણે તેની આગળ સઘળી વાત કહી, ત્યારે આચાર્યે તેને કહ્યું કે એ વાતમાં તારે કાંઈ ચિંતા રાખવી નહી. રાજાના માણસો સાથે તે મહેલમાં ગયો. કુમારપાળે પુછ્યું કે આજે શી તિથિ છે! ત્યારે બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમાવાસ્યા; પણ હેમાચાર્યે કહ્યું કે પૂર્ણિમા. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે રાત્રે જણાશે. જો પુનેમ હશે તો પૂર્ણ ચંદ્ર દેખાશે, અને એમ થાય તો સઘળા બ્રાહ્મણોએ રાજ્ય છોડી જતા રહેવું, પણ જો ચંદ્ર ન ઉગે તો જતીઓને દેશ નિકાલ કરવા. હેમાચાર્યે એ વાત કબુલ કીધી, અને પોતાને અપાસરે ગયો. તેને એક દેવીનું સાધન હતું તેની તેણે આરાધના કીધી, અને તે દેવીની યુક્તિથી સઘળાની નજર બંધાઈ તેથી પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ખરેખરો ઉગ્યો હોય એમ સઘળાએ દીઠું. બ્રાહ્મણો હાર્યા, અને તેઓને દેશનિકાલ કરવાનો હુકમ થયો."

જતીએ આ વાત કહી એટલે એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે જ્યારે પૂર્વાર્ધ કહ્યો ત્યારે ઉત્તરાર્ધ શા માટે કહેતા નથી? જો તમારી કહેવાની ખુશી ન હોય તો સઘળા સભાસદોને હું કહી સંભળાવું. "તે વખતે દેવબોધી આચાર્યને પાટણમાં બ્રાહ્મણો બોલાવી લાવ્યા. સવારે કુમારપાળે રાજાએ બ્રાહ્મણોને બોલાવી મંગાવ્યા, અને રાજ્યની બહાર જવાનો હુકમ કીધો. તે વખતે દેવબોધી આચાર્ય આગળ પડી બોલ્યા કે કોઈને રાજ્ય બાહાર કાઢી મુકવાની શી જરૂર છે? આજે નવ કલાકે

મહાસાગર પોતાની મર્યાદા છોડીને આખા દેશ ઉપર ફરી વળશે. એ સાંભળીને રાજાએ હેમાચાર્યને બોલાવ્યા, અને પુછ્યું કે બ્રહ્મચારી કહે છે કે જળપ્રલય થનાર છે તે ખરું છે કે નહી? હેમાચાર્યે કહ્યું કે જળપ્રલય કદી થનાર નથી, અને જગતને આરંભ નથી માટે લય પણ નથી. દેવબોધી આચાર્યે કહ્યું કે ઘડી મુકો, અને શું થાય છે તે જુઓ. ત્રણેજણા ઘડીની પાસે બેઠા. જ્યારે નવ કલાકની તૈયારી થઈ, ત્યારે તેઓ મેહેલની પેહેલી મેડી ઉપર ચડ્યા, અને પશ્ચિમ તરફની બારીમાંથી જોયું તો દરિયાનાં મોજાં તેઓની તરફ જલદીથી આવતાં દીઠાં. મોજાં આગળ આવતાં જ ગયાં, તે એટલે સુધી કે શહેરનાં સઘળાં ઘરો પાણીમાં ગરક થયાં. રાજા તથા બંને આચાર્યો ઉપર ઉપર જતા ગયા, પાણી પણ તેમ જ ચડતું ગયું; જ્યારે તેઓ છેલ્લી અથવા સાતમી મેડી ઉપર ગયા અને નીચે જોયું તો આખું શેહેર, ઉંચામાં ઉંચા ઝાડો, તથા ઉંચાં દેહેરાંના શિખરો ડુબી ગયલાં દીઠાં અને પાણીનાં મોજાં સિવાય કાંઈ બીજું દેખાયું નહી. કુમારપાળ રાજાએ ઘણો ભય પામીને દેવબોધી આચાર્ય તરફ જોયું, અને પુછ્યું કે બચવાનો હવે કોઈ રસ્તો છે કે નહી? તે બોલ્યો કે પશ્ચિમ તરફથી એક હોડી આવશે તે આ બારી પાસે થઈને જશે. જે તેમાં જલદીથી કુદી પડશે તે બચશે. તે ત્રણે જણાએ પોતપોતાની કમર બાંધી અને હોડીમાં જલદીથી કુદી પડવાની તૈયારી કીધી. એટલામાં આઘે એક હોડી દેખાઈ તે પાસે આવતી ગઈ; તે વખતે દેવબોધી આચાર્યે રાજાનો હાથ પકડ્યો; અને કહ્યું કે હોડીમાં ઉતરવાને આપણે એક બીજાને સહાય થવું જોઈએ. હોડી બારી આગળ આવી ત્યારે રાજાએ તેમાં કુદી પડવાનું કીધું, પણ સ્વામીએ તેને પાછળ ખેંચી લીધો. હેમાચાર્યે બારીમાંથી છલંગ મારી; પણ દરિયો તથા હોડી એ બન્ને ખોટાં હતાં, તેથી આચાર્ય નીચેની ફરશબંધી ઉપર પડ્યો અને તેના કટકે કટકા થઈ ગયા. પછી હેમાચાર્યના શિષ્યોને કતલ કીધા, અને કુમારપાળ રાજા સ્વામીનો ભક્ત થયો."

એ બન્ને વાત સાંભળી કરણ રાજા બોલ્યો: "બન્ને પક્ષવાળા સમાન થઈ રહ્યા. બલકે હેમાચાર્યના કરતાં દેવબોધી આચાર્યે વધારે પરાક્રમ કીધું, તથા વધારે ચમત્કાર કરી દેખાડ્યો." તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ બોલ્યો : "રાજાધિરાજ, જગતમાં અસલ વેદધર્મ હતો. વેદ અનાદિ છે, તથા તેમાં જે લખેલું છે તેમાં કોઈ માણસથી ચુક કાઢી શકાતી નથી. જ્યારે વેદના ગુહ્યાર્થ સમજવા કઠણ પડ્યા, ત્યારે તે ઉપર ભાષ્ય, ટિકા, મહર્ષિઓએ કીધી. પછી વેદ ઉપરથી ધર્મ તથા ક્રિયા બતાવી આપવાને છ શાસ્ત્ર થયાં. પેહેલાં તો બે મીમાંસા રચાયાં. પ્રથમ એટલે પૂર્વ મીમાંસા જૈમિનિએ રચ્યું, તેમાં વેદોક્ત કર્મો કરવાથી સ્વર્ગ સુખ મળે છે માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં એ બતાવ્યું છે. ઉત્તર મીમાંસા વ્યાસે રચ્યું તેમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન છે. ન્યાય ગૌતમે રચ્યું તેમાં ન્યાયશાસ્ત્ર લખેલું છે. કણાદનું તર્કશાસ્ત્ર તેમાં જગતની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરે પરમાણુથી પોતાની ઇચ્છા વડે કરી છે એમ બતાવ્યું છે. કપિલમુનિનું નિરીશ્વરી શાસ્ત્ર તથા પતંજલીનું ઈશ્વરી શાસ્ત્ર, એ બન્ને છેલ્લાં કહેલાં શાસ્ત્રનું નામ સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે. એ છ શાસ્ત્રોમાંથી ગૌતમના ન્યાયશાસ્ત્રમાં તથા કણાદની તેની શાખામાં નિરીશ્વરી મત

દેખાડેલો છે. કપિલના સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પરમેશ્વરને કબુલ રાખેલો નથી, તથા પતંજલિએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે પ્રકૃતિ અનાદિ છે. બુદ્ધ જેણે બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો તેની મરજી હિંદુ ધર્મમાં સુધારો કરવાની હતી, પણ પોતાની કીર્તિ પાછળ કાયમ રાખવાને તેણે નવો માર્ગ ચલાવ્યો, તેણે પેહેલાં તો અનાદિ વેદની સત્યતા અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે નિરીશ્વરી મત ચલાવ્યો. તેના શિષ્યો ઘણું કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં વધી ગયા, અને કેટલીએક વાર સુધી એવી ધાસ્તી રહી કે વેદ ધર્મ દુનિયામાંથી ડુબી જશે. પણ ઈશ્વરે તે વખતે કુમારીલ ભટ્ટાચાર્ય, ઉદયનાચાર્ય, તથા શંકરાચાર્યને મોકલ્યા. તેમણે આખા ભરતખંડમાં ફરી બૌદ્ધ ધર્મના ઘણા જ વિદ્વાન પંડિતો સાથે વાદ ચલાવી તેઓનો મત ખંડન કીધો. ઉદયનાચાર્યકૃત બૌદ્ધ ધર્મખંડન પુસ્તક અદ્યાપિ છે. તેઓએ હિંદુ ધર્મને પાછો જીવતો કીધો. બૌદ્ધ ધર્મમાંથી સેંકડો વર્ષ પછી જૈન શાખા નીકળી. એ જૈન તથા બૌદ્ધમાર્ગમાં થોડો ઘણો ફેર છે; પણ તે બતાવી આપવાનું આ ઠેકાણે ફળ નથી. હિંદુ ધર્મ અને જૈન ધર્મ એ બેમાં કેટલું મળતાપણું તથા જુદાઈ છે તે મારા અલ્પ જ્ઞાન પ્રમાણે હું દેખાડી આપીશ.

જૈન લોકો માને છે કે પરમેશ્વર છે જ નહી, અથવા હોય તો તેનામાં કામ કરવાની અથવા જગત ચલાવવાની શક્તિ નથી. તેઓ માને છે કે પદાર્થ અનાદિ છે. તેઓના ઋષિઓને તેઓ ઈશ્વર જેવા માને છે. હરેક પ્રાણીને જીવતું રાખવાને ઘણી સંભાળ રાખે છે. તેઓના જતીનું કામ વંશ પરંપરા ઉતરતું નથી. વેદ ઈશ્વિરની તરફથી આવેલા છે એમ તેઓ માનતા નથી. તેઓ બળિદાન કરતા નથી, તથા અગ્નિને માનતા નથી. અને તેઓ માને છે કે શાંતિ રાખી એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધરવું એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ છે. તેઓમાં પણ હિંદુઓની પેઠે જ્ઞાતિભેદ છે. અગરજો વેદને તેઓના ધર્મનો પાયો તેઓ સમજતા નથી, તોપણ તેઓમાંથી જે વાત તેઓના ધર્મથી વિરૂદ્ધ હોતી નથી તેઓને તેઓ ઘણું માન આપે છે. વેદમાં પશુનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે, તથા પ્રાણી સિવાયનાં બળિદાનમાં પણ અજાણતાં જીવ હિસા થયા વિના રહે જ નહી, એટલી જ વેદ સામે તેઓની મુખ્ય હરકત છે. તેઓ હિંદુઓના સઘળા દેવતાઓને કબુલ રાખે છે, અને તેઓમાંના કેટલાકને પુજે છે, પણ તેઓને પોતાના ઋષિઓથી ઉતરતા ગણે છે, અને તે ઋષિઓને સૌથી વધારે માન આપે છે. એ ઋષિઓએ તપશ્ચર્યા કરી દેવતાઓની ઉપર શ્રેષ્ટતા મેળવેલી છે એમ તેઓ ગણે છે. તેઓને તિર્થંકર કહે છે. તેઓ આ યુગના ચોવીશ, પાછલા યુગના ચોવીશ, અને આવતા યુગના ચોવીશ છે. તેઓમાંથી કેટલીએક જગાએ રિશોબા એટલે આ યુગનો પેહેલો તિર્થંકર ઘણો મનાય છે, પણ સઘળે ઠેકાણે ત્રેવીશમો પારસનાથ તથા ચોવીશમો મહાવીર એ બન્ને ઘણા પુજાય છે. હિંદુઓના દેવોની હકીકતમાં તથા તેઓની પદવીમાં જૈન લોકોએ કેટલોએક ફેરફાર કીધો છે, તેઓ ઘણાક દેવોને માનતા નથી, તથા તેઓની કુલ સંખ્યામાં વધારો કીધો છે. ઉદાહરણ, તેઓ ચોસઠ ઈંદ્ર તથા બાવીશ દેવીઓને માને છે."

બ્રાહ્મણની ઉપલી વાત સાંભળી એક જતી બોલ્યો, "એ સઘળું તો ઠીક છે,

પણ આપણા બન્ને ધર્મમાં મુખ્ય તફાવત તો એટલો જ કે પરમેશ્વરે કોઈ કાળે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કીધેલી છે એમ તમે માનો છો; સૃષ્ટિ કોઈ કાળે પણ પેદા થયલી નથી, પણ પદાર્થ અનાદિ છે એમ અમે માનીએ છીએ. હવે એ બે મતમાંથી કયો ખરો છે તેનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કોઈપણ વસ્તુ બનાવ્યા વિના પોતાની મેળે પેદા થતી નથી એવો લોકોમાં વિચાર ચાલી રહેલો છે. એક પથ્થરનું પુતળું જોઈને સેહેજ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે તેને કોઈ વખત પણ કોઈએ બનાવ્યું હશે. જ્યારે કોઈ ઉજ્જડ દેશમાં આપણે જઈએ, અને ત્યાં એક ભાંગેલું તુટેલું ઘર આપણા જોવામાં આવે તો આપણે તે ઉપરથી અનુમાન કરીએ છીએ કે કોઈ માણસે તે બાંધ્યું હશે, અને કોઈ કાળે આ ઠેકાણે માણસ રહેતું હશે અગર જો એ વાત ખરી છે કે કોઈ કોઈ વખત અકસ્માત્ કેટલાએક પદાર્થના સમાગમથી એક નવો પદાર્થ બને છે, જેમકે મટોડી તથા બીજા કેટલાક પદાર્થો એકઠા મળી તેઓના ઉપર પાણીની ક્રિયા લાગ્યાથી તેના જુદી જુદી આકૃતિના તથા મહત્વના પથ્થરો બને છે ખરા, તોપણ જે વસ્તુઓની બનાવટમાં સંકેત માલમ પડે તે વસ્તુઓ અકસ્માત્ કોઈના બનાવ્યા સિવાય થયલી છે એમ માનવું મુસ્કેલ પડે છે. ઘરો જેના જુદા જુદા ભાગ જોવાથી ખાતરી થાય છે કે તેઓ માણસને રહેવા સારૂ બનાવેલાં છે; વાહાણો જેને તપાસવાથી જણાય છે કે તેઓને પાણી ઉપર તરવાને યોગ્ય કીધેલાં છે; તથા તેવી બીજી ઘણીએક મનુષ્યકૃત વસ્તુઓ જેમાં કાંઈ સંકેત માલમ પડે છે તેઓ સઘળીનો કોઈ બનાવનાર હોવો જ જોઈએ, અને તે બુદ્ધિવાન હોવો જોઈએ એવું સઘળાએ અનુમાન કીધેલું છે. તે જ પ્રમાણે માણસનું શરીર, પક્ષીઓનો આકાર, તથા બીજા સૃષ્ટિ માંહેલા પદાર્થોમાં સંકેતના ચિહ્નો દેખાય છે, તે ઉપરથી તેનો કર્ત્તા છે, તથા તે બુદ્ધિમાન છે એવું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ; પણ એ સઘળાં અનુમાન માણસના ટુંકા અને અલ્પ અનુભવથી કીધેલાં છે. વાસ્તવિક કહેતાં માણસ કાંઈ પદાર્થ બનાવી શકતો નથી; તે તો તેનું રૂપ ફેરવે છે, તથા જુદા જુદા પદાર્થોને એકત્ર કરે છે. સૃષ્ટિમાં જે જે પદાર્થો આપણે જોઈએ છીએ તેઓ સઘળા મિશ્ર હોય છે, પણ અમિશ્ર પદાર્થો જે સઘળા પદાર્થોમાં પરમાણુ રૂપે રહેલા છે તેઓને પણ કોઈએ બનાવ્યા હોય એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી. વળી પદાર્થોની બનાવટમાં સંકેત છે તે ઉપરથી તેઓ જુદા જુદા અમિશ્ર પદાર્થોના અકસ્માત્ મિશ્રણથી થયલા છે એમ આપણાથી કહી શકાતું તથી. પદાર્થોના સઘળા ગુણ આપણે તપાસ્યા નથી, માટે તેઓમાં ફલાણો ગુણ નથી એમ કહેવું મુર્ખાઈ ભરેલું છે; પદાર્થોમાં બુદ્ધિ એ એક ગુણ છે, અને તે ગુણ વડે તેઓ એવી રીતે એકત્ર થાય છે કે તેથી સંકેતનાં ચિહ્નો તેઓમાં જોવામાં આવે છે. જો પદાર્થોમાં બુદ્ધિનો ગુણ ન હોત અને તે છતાં પણ સૃષ્ટિનો દેખાવ હમણાના જેવો હોત તો તેઓનો બુદ્ધિવાન કર્ત્તા હોવો જોઈએ એમ કબુલ કરવું પડત. વળી તેમ કબુલ કરવામાં ત્રણ મોટી હરકત નડે છે. એક તો એ કે શુન્યમાંથી કાંઈ બની શકતું નથી. જેવો માને છે કે પરમેશ્વરે કોઈ કાળે સૃષ્ટિ પેદા કીધી, તેઓએ એમ પણ માનવું જ જોઈએ કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પેહેલાં અવકાશમાં

કાંઈ જ નહતું. ત્યારે તેનો પદાર્થ આવ્યો કયાંથી? શૂન્યાવકાશમાં કાંઈ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું? એ વાત સંભવિત નથી. બીજું ઇશ્વિર અનાદિ છે, અને સૃષ્ટિ તો કોઈ વખતે પેદા થઈ, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઇશ્વિર અનંતકાળ સુધી હતો ને અનંત કાળમાં તેણે શું કીધું? તેટલા વખત સુધી તે નવરો આળસુ બેસી રહ્યો? ત્યારે તે પછી સૃષ્ટિ બનાવવાનું તેને શું કામ હતું? આટલા અનંતકાળ ઉંઘ્યાં કીધું ત્યારે તેને તે વિચાર કેમ સુઝયો નહી? અને એક અમુક વખતે શા માટે અને શી અગત્ય પડી તેથી વિશ્વનું મંડાણ કીધું? તેનો ઉત્તર કોઇથી દઈ શકાશે નહી. વળી પદાર્થ નાશવંત નથી. કોઈ પણ વસ્તુ દુનિયામાં નાશ પામે છે એમ કેહેવું ખોટું છે. જેને આપણે નાશ કહીએ છીએ તે માત્ર અવસ્થાંતર છે. જ્યારે એક સગડીમાંના કોયલા બળી જાય છે, ત્યારે તેઓમાંના કેટલાએક ભાગ રાખ થઈ જાય છે, કેટલાએક ધુમાડામાં ઉડી જાય છે, તેમાંનો ભીનાશનો ભાગ વરાળ થઈને ઉપર ચાલ્યો જાય છે, અને બાકીનો ભાગ વાયુરૂપ થઈને હવામાં જતો રહે છે. જો એ સઘળા ભાગ એકઠા કરીને તોળીએ તો તેઓનું વજન અસલ કોયલાના જેટલું જ થાય. માટે કોયલાનો બળીને નાશ થયો એ કહેવું ખોટું છે, તેઓનું માત્ર રૂપ બદલાયું, તથા તેઓનાં ઘણાંક રજકણ બીજું રૂપ ધારણ કરી બીજે ઠેકાણે જતાં રહ્યાં, એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ માહેલા સઘળા પદાર્થોનો નાશ થતો નથી; માટે જગતનો લય પણ કોઈ કાળે થવાનો નથી. આ જગતનું રૂપ બદલાય, તેમાંની વસ્તુઓનાં રજકણો છુટાં છુટાં પડી જાય, પણ તેનો ખરેખરો ક્ષય થઈ શકતો નથી. હવે જ્યારે તેનો ક્ષય થઈ શકતો નથી ત્યારે તેનો આરંભ પણ નથી એમ માનવાને મજબુત કારણ છે. એ ત્રણ કારણોને લીધે પદાર્થો અનાદિ છે એવો મત બાંધી શકાય; જેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે તેઓ પરમેશ્વરને સનાતન માને છે, માટે એ બેમાંથી એકને તો અનાદિ માન્યા વિના ચાલતું જ નથી, ત્યારે પદાર્થને તેવે રૂપે ગણવામાં શી હરકત છે? માત્ર એટલી જ કે તેઓ છેક નાનપણથી સાંભળતા આવ્યા છે કે પરમેશ્વરે સૃષ્ટિ રચી છે, તથા તેને કોઈએ બનાવ્યો નથી. માણસના એ પ્રમાણેના વલણ સિવાય પદાર્થોના અનાદિપણાને માનવાને કાંઈ અડચણ નથી, અને તેમ માન્યાથી ઘણું સુગમ પડે છે, તથા સંસારમાં વધારે સુખ ઉપજે છે."

બ્રાહ્મણને આ સઘળી તકરાર સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને માણસ જેવો પ્રાણી જેને વિવેકબુદ્ધિ આપેલી છે તે તેનો આવો ઉંધો ઉપયોગ કરી જગતમાં ઇશ્વિર નથી એમ માને એ વાત તેને ઘણી જ દુષ્ટ તથા અસ્વભાવિક લાગી. તે બોલ્યો: "તમારા ત્રણ અપવાદોનું વજન એક રતીભાર પણ નથી. આ જગત શૂન્યમાંથી કાંઈ બની શકતું નથી એ વાત ખરી છે, પણ પરમેશ્વરની શક્તિ અપાર છે, તે આપણી ટુંકી અક્કલ વડે માપી શકાતી નથી. અને તે શું કરી શકે તેની આપણાથી કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. માટે શૂન્યાવકાશમાં પોતાની ઇચ્છાના બળે કરીને જ તે પદાર્થ ઉત્પન્ન કરી શકે; એ ઠેકાણે આપણો ટુંકો તથા અલ્પ અનુભવ કાંઈ કામ લાગતો નથી. બીજું; આ વિશ્વ રચાયા પેહેલાં અનંતકાળ સુધી પરમેશ્વરે શું કર્યાં કીધું તે આપણાથી કહી શકાતું નથી, તથા તે જાણવાની આપણને જરાપણ

અગત્ય નથી. જ્યારે તેને અનુકૂળ લાગ્યું હશે ત્યારે સૃષ્ટિ સરજી હશે. પણ તેણે શું કીધું હશે એ ન જાણવાથી પરમેશ્વર છે જ નહી એમ એકદમ અનુમાન કરવું એ ઘણી જ મુર્ખાઈ છે. ત્રીજું, અગર જો તમારા કહ્યા પ્રમાણે પદાર્થો નાશવંત નથી, તોપણ તેટલા ઉપરથી તેઓને આરંભ નથી એમ સિધ્ધ થઈ શકતું નથી. તમારા ધર્મ સિવાયના દુનિયાના સઘળા ધર્મના લોકો કોઈપણ પ્રકારના પરમેશ્વરને માને છે, અને તેની સાથે એવું પણ કબુલ રાખે છે કે આખી સૃષ્ટિ તેણે બનાવેલી છે. તેનું અસ્તિત્વ જગતમાં સઘળે ઠેકાણે મોટે અને વંચાય એવે અક્ષરે લખેલું છે, તથા માણસ જાતના અંતઃકરણમાં કોતરેલું છે. મંદમંદ વાયુ આવીને સઘળી સૃષ્ટિને સુખ આપે છે તે, તથા વંટોળીઓ અને તોફાની વા, ઝાડ તથા ઘર ને તળિયા ઝાટક કરી નાંખી આખા જગતમાં અતિ ઘણું નુકસાન કરે છે તે, 'પરમેશ્વર છે' એમ બેહેરા લોકોને કહી સંભળાવે છે. પક્ષીઓ પોતાના મધુર રાગથી પરમેશ્વરના ગુણ ગાય છે, તથા નદીઓના મોટા ધોધવા અને દરિયાનાં મોજાંનો ગડગડાટ પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ દાંડી પીટી પ્રકટ કરેછે. જે ચમત્કારી સૂર્યનું તેજ તથા ગરમી જગતને જીવતું રાખે છે, જે શીતળ ચંદ્રનું ચાંદરણું તથા અગણિત તારાઓનું ઝાંખુ અજવાળું રાતને શોભાયમાન કરેછે, તેઓ પરમેશ્વરને દેખાડી આપેછે. જે ઉંચા અને ભયાનક પર્વતોનાં શિખર વાદળાંઓની અડોઅડ ગયલાં છે, તથા જેઓ પાણીનું આકર્ષણ કરી સઘળી પૃથ્વીને ફળવાન કરે છે તેઓ પરમેશ્વરની તરફ આંગળી કરે છે; સારાંશ, કે આખા વિશ્વમાં હરેક વસ્તુ તેના પેદા કરનારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધિ કરી આપે છે. તે છતાં પણ દુષ્ટ તથા ઉંધી અક્કલના માણસો, આંખ કાન બંધ કરી તથા વિચારશક્તિ અને અનુમાનશક્તિનો અઘટિત ઉપયોગ કરી કૃતઘ્ન થઈ અભિમાનથી કહે છે કે પરમેશ્વર નથી, તથા જગત પોતાની મેળે બનેલું છે. અરે! અરે! સારી વસ્તુઓનો કેવો નઠારો ઉપયોગ થઈ શકેછે."

બ્રાહ્મણનું આ જુસ્સા ભરેલું ભાષણ સાંભળીને તથા પોતાનો ખરો અભિપ્રાય ન સમજતાં બધા જૈન લોકોને આવા સખત તેણે ઠોક પાડ્યા તે સાંભળીને જતીને ઘણું હસવું આવ્યું, અને બોલ્યો: "મહારાજ તમારામાં સમજ કરતાં જુસ્સો વધારે છે. પરમેશ્વર છે જ નહી એમ કોણે કહ્યું? તકરારને આરંભે મેં એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો કે પદાર્થ અનાદિ છે, એટલે સૃષ્ટિ કોઈએ પેદા કીધી નથી. પણ પરમેશ્વર નથી એમ મેં કદી કહ્યું નથી. મેં આગળ કહેલું છે કે પદાર્થોમાં સંકેત તથા બુદ્ધિના ગુણ છે તે ગુણને એકત્ર કરીને તેમાં અહંકાર એટલે હુંપણું મેળવીએ, અને તે ગુણોના મિશ્રણને પુરુષનું રૂપ આપીએ તો એવી રીતે થયેલા અસ્તિત્વને પરમેશ્વર કહેવાય. અમારા મત પ્રમાણે એ પરમેશ્વર નિરંતર, અચળ, તથા શાંત રહે છે, અને તેની અથવા તેની ઇચ્છાની સત્તા પદાર્થોના બીજા ભાગ ઉપર ચાલતી નથી. અમારો પરમેશ્વર તમારા પરમેશ્વર જેવો ખટપટી, જંજાળી તથા સઘળાં કામમાં પોતાનું માથું ઘાલનારો નથી. તમે તો તમારા પરમેશ્વરને નામે લોકોને છેતરીને તમારું પેટ ભરોછો, અને જેમ માબાપ પોતાનાં છોકરાંને મેહેતાજીનું નામ દઈ હમેશાં ધમકાવ્યાં કરે છે તેમ તમે પરમેશ્વરનો ભય લોકોને બતાવી તેઓની પાસેથી પૈસા

કહાવો છો. આપણા બન્નેના ધર્મમાં પરમેશ્વર વિષેના મતમાં એટલો જ ફેર છે; માટે તમારા શબ્દ તમારે પાછા લઈ લેવા જોઈએ."

બ્રાહ્મણ આ જતીનું બોલવું સાંભળી જરાપણ ગભરાયો નહી, પણ તેણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે "તમારા પરમેશ્વર માનવા અને ન માનવા એ બન્ને સરખું જ છે. જે મેહેતાજી મારે પણ નહી અને ભણાવે પણ નહી તે મેહેતાજી શા કામના? જગતમાં તમારા જેવા પરમેશ્વરથી શો ફાયદો? જગતનું બંધારણ એવું કીધેલું છે કે જો સઘળા માણસો ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે વર્ત્તે તો જ સંસાર સારી રીતે ચાલે. હવે ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ચાલવું એ ઘણું કઠણ છે, તથા તેથી ઉલટું ચાલવામાં ઘણી વખતે તુરત લાભ થાયછે ખરો, તથા તે નિયમો તોડવામાં ઘણીક લાલચ છે, તોપણ તે પ્રમાણે તેઓ ન કરે તથા તુરતનું નુકશાન ભોગવીને પણ સઘળા સારે રસ્તે ચાલે, તેને માટે ભય કોનો? તથા ઉલટ શાથી થાય? સારાં કામ કીધાથી હમેશાં દુનિયાનું સુખ મળતું નથી, તથા દુષ્ટ કર્મો કરનારને હમેશાં દુનિયામાં શિક્ષા થતી નથી, ત્યારે જો પરમેશ્વર તરફથી સારાં કામનાં સારાં ફળ ભોગવવાની આશા, તથા માઠાં કામનાં માઠાં ફળ ભોગવવાનો ભય લોકોમાં ન હોય તો આ દુનિયામાં સારાં ગુણ તો કવચિત જ જોવામાં આવે, અને દુષ્ટ વિકારનું પ્રબળ વધી જઈને જગતનો જલદીથી ક્ષય થાય. માટે પરમેશ્વરના ભયની જગતમાં જરૂર છે. વળી જ્યારે માણસ ઉપર કોઈ મોટી આફત આવી પડે, જ્યારે દુષ્ટ રોગોથી તેનું શરીર પીડાતું હોય, જ્યારે તેની વહાલી આશાનો ભંગ થાય, જ્યારે તેના કુટુંબનું કોઈ માણસ આ દુનિયાનો કોઈ વખતે ત્યાગ કરે, ત્યારે તેને શાંતિ ક્યાંથી આવે છે? તથા એવી વખતે દિલાસો શાથી મળે છે? પરમેશ્વર ઉપરના ભરોસાથી જ. ઈશ્વરેચ્છા એ એક માણસની મોટી ઢાલ થઈ પડે છે. તે ઉપર વિપત્તિના કારી ઘા પડેછે તોપણ તેની અસર કાંઈ જણાતી નથી. તે એક ભરદરિયા વચ્ચે ખડક છે તે ઉપર ઉછળતાં તથા તોફાની મોજાં અથડાય છે તોપણ તે જરા ડગતો નથી. જો માણસ સંસારનાં કામ ચલાવવામાં પોતાના કરતાં કોઈપણ શ્રેષ્ઠ શક્તિને માને નહી, તો તેના દુઃખનો કાંઈ કાંઠો રેહે નહી. પરમેશ્વરને તમે કહોછો તે પ્રમાણે જંજાળી, ખટપટી તથા સઘળા કામમાં માથું ઘાલે એવો માનવાથી જગતને ઘણા ફાયદા છે; તે સઘળા વિસ્તારે કહેવા માંડું તો આખો દહાડો વહી જાય માટે એટલેથી જ પુરું કરુંછું. હવે તમારા ધર્મની એક બીજી વાત કહુંછું. જીવહિંસા કરવી એ મહાપાતક છે એમ અમે કબુલ કરીએ છીએ; પણ તમે લોકો એ વાતમાં છેક હદ બહાર જાઓછો. તમે જ્યાં બેસો છો ત્યાં પેહેલાં વાળોછો, બોલોછો ત્યારે મ્હોંએ લુગડું બાંધોછો, અને એ સિવાય જીવનું રક્ષણ કરવાને ઘણાએક હસવા લાયક ઉપાય કરોછો, એ સઘળો તમારો ઢોંગ છે. તમે નાના જીવો પાળોછો, અને મોટા જીવને મારોછો. તમે ધર્મ નિમિત્તે માણસને મારતાં બીહીતા નથી અને ઝીણાં જીવડાં ઉગારવાને હજારો બંદોબસ્ત કરોછો. ' તમે જાણતા તો હશો કે આખું વિશ્વ જીવથી ભરપુર છે. જે હવાનો આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ તેમાં અસંખ્ય જીવ હોય છે, અને ભોંય ઉપર ચાલનારાં પણ અગણિત ઝીણાં જીવડાં હોય છે, ત્યારે આપણે મ્હોં ઉપર ગમે તેવું લુગડું બાંધીએ, અથવા બેસતી વખતે જમીનને વાળીએ,

તોપણ શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં હજારો જીવ શરીરમાં જાય છે, અને બેસતાં હજારો બ-લકે લાખો ઝીણાં જીવડાં છુંદાઈ મરે છે. આપણો એ ઠેકાણે ઉપાય ચાલતો જ નથી. એવાં જંતુને જોઈ શકે એવી પરમેશ્વરે આપણી આંખ તીક્ષ્ણ બનાવેલી નથી. ત્યારે તમારા જેવો ઢોંગ શા માટે કરવો જોઈએ?"

તકરાર ઘણી લાંબી ચાલી, અને તેનો પાર જલદીથી આવશે નહી એમ જાણી કરણ રાજા વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો "હવે બસ થયું. એ ભાંજગડથી મારું માથું દુખવા આવ્યું. વધારે સાંભળવાની મારી ખુશી નથી. પરમેશ્વરે મને શિવમાર્ગી માબાપને પેટે જન્મ આપ્યો તેથી હું તો તે જ ધર્મ પાળીશ. મારે જૈન ધર્મનું કાંઈ કામ નથી. સઘળા ધર્મ ખરા છે. જે ધર્મમાં આપણે અવતર્યાં હોઈએ તે જ જો બરાબર પા-ળીએ તો પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય. એક ગામ જવાના ઘણા રસ્તા હોય છે તેમાં કોઈ લાંબો, કોઈ ટુંકો, કોઈ વિકટ, કોઈ સુગમ, પણ સઘળેથી અંતે તે ગામે પહોંચાય છે. કોઈ સ્ત્રીએ પોતાના ધણી ઉપર વશિકરણ કીધું તેથી તે બળદ થઈ ગયો; ત્યાં પડો-શમાં કેટલાએક છોડવા ઉગેલા હતા તે ખાધાથી તેનું રૂપ બદલાઈને તે પાછો માણસ થયો. તે છોડવામાં એવો ગુણ હતો તે ન જાણતાં બળદે તે ખાધા, છતાં તેને એ પ્રમાણે ફાયદો થયો. તેમ આપણા ધર્મનો મર્મ આપણે જાણીએ નહી તોપણ તે પાળ્યાથી આપણને પણ તે બળદની પેઠે લાભ થાય માટે હવે વાદ પુરો થયો તેથી સૌએ પોતપોતાને ઘેર જવું."

જતીઓથી પોતાનું ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહી તેથી તેઓ દિલગીર તથા ઉ-દાસ થઈને ઉઠ્યા, અને આવી ખાતરી કરી આપે એવી તેઓની તકરાર છતાં પણ રાજાના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહી તેથી તેની અતિસ્થૂલ બુદ્ધિ ઉપર અફસોસ કરીને ઘેર ગયા. મોતીશાનું લોહી પણ ઉડી ગયું; અને જે જતીયો ત્યાં મળેલા હતા, તેઓ-ની મૂર્ખાઈનો ધિક્કાર કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બ્રાહ્મણોએ એ પ્રમાણે જય મેળવ્યો તેથી તેઓને હર્ષ માતો નહોતો. રાજાએ તેજ વખતે જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતરાવી નાખવાની આજ્ઞા કીધી, અને તેમ કરી આવા બારીક વખતે તેણે તેની રૈયતના મોટા ભાગનું મન ઉંચું કીધું. બ્રાહ્મણોને મોટી મોટી દક્ષિણા આપી, અને તેઓએ તેને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું. પછી રાજા રૂદ્ર મહંકાળેશ્વરનાં દર્શન કરવા પગે ચાલતો નીકળ્યો. રસ્તામાં થોડેક આગળ ચાલે છે એટલામાં એક ટોળું જોઈ તે અટક્યો, અને આ ભીડ શાથી થઈ છે તેની તજવીજ કરવાને તે ત્યાં ઉભો રહ્યો. તપાસ કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે જે વાણિયાના ઘર આગળ લોકો મળ્યા હતા તે વાણિયાએ પો-તાનો એક છોકરો પરણાવવાને બે હજાર રૂપિયા જેઠાશા શાહુકાર પાસેથી લીધા હતા. એ વાણિયો ઘણો વિપરી હતો તેથી તેણે ઘણાનું દેવું કીધેલું હતું, અને તે સઘળું વા-ળવા જેટલી તેની પાસે મિલકત ન હતી, તેથી જેઠાશાએ તેને બે હજાર રૂપિયા ધીરતાં આચકો ખાધો. હવે છોકરો તો પરણાવવો જોઈએ, અને તેમાં ખરચ પણ ન્યાતમાં મોટાઈ મેળવવાને વાસ્તે સારો કરવો જોઈએ, તેથી તે વાણિયો કોઈ સારો જામીન શોધવા નીકળ્યો, પણ કોઈએ તે દેવાળીયાની બાંહેધરી કીધી નહી; ત્યારે તે લાચાર થઈને એક ભાટ પાસે ગયો, અને તેને જામીન થવાને વિનંતી કીધી. ભાટ લોકોના

પૈસા કદી ખોટા થતા નથી, તથા તેઓ ગમે તે ઉપાયથી પોતાનું માગણું વસુલ કરી શકે છે, તેથી ભાટે જામીન થવાને કબુલ કીધું, અને જેઠાશા પાસેથી પૈસા અપાવ્યા. વાણિયાએ ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કીધાં; ન્યાતમાં ઘણી સારી જમણવાર કીધી; લાહણું પણ કીધું; અને એ પ્રમાણે બે હજાર રૂપિયા ઉડાવી દીધા. રૂપિયા ઉપર તો વ્યાજ ચઢવા લાગ્યું પણ તે વાતની વાણિયાને કાંઈ ચિંતા ન હતી. તેનો રૂપિયા પાછા આપવાનો વિચાર જ ન હતો. કેટલેક વર્ષે બે હજારના ચાર હજાર થયા એટલાથી વધારે રૂપિયા લેવાશે નહી એમ જાણીને જેઠાશાએ ફરિયાદ કીધી, અને વાણિયા પાસે તો પૈ મળે નહી, તેથી તેના જામીન ભાટ પાસેથી તે સઘળા પૈસા વસુલ કીધા. હવે તે પૈસા પેલા વાણિયા પાસેથી લેવાના ભાટને રહ્યા. ભાટે રોજ રોજ ઉઘરાણી કીધી, પણ વાણિયો કયાંથી આપે? તેથી તેણે છેલે નાગો જવાબ દીધો. ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લેહેણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી તેથી, તે ભાટે પણ કીધી નહી; અને કરત તોપણ તે વાણિયા પાસે શું લેવાનું હતું? તેથી તે તેને બારણે બેઠો, અને ત્રણ દહાડા સુધી પોતે અન્નજળ લીધું નહી, તથા વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. મોહોલ્લાના લોક ઘણા કાયર થયા અને ભાટ પોતાના ધારા પ્રમાણે તે ઠેકાણે આપઘાત કરશે તો આખો મોહોલ્લો ગોઝારો થશે એમ જાણી વાણિયાને ઘણો સમજાવ્યો, અને અંતે ટીપ શેહેરમાં ફેરવી ચાર હજાર રૂપિયા એકઠા કરી ભાટને આપવાનું કહ્યું, પણ તે વાણિયો જડ થઈને બેઠો, અને ભુખ્યો મરી જાઉં પણ એક પૈસો એ ભાટને આપું નહી, અને મારી તરફથી કોઈને આપવા પણ દઉં નહી એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. લોકો સઘળા લાચાર થયા, અને ભાટને તેઓએ વાણિયાનો ઠરાવ કહ્યો. તે સભાળતાં જ ભાટ પોતાની સાથે તેની હૈસી વર્ષની ઘરડી મા લાવ્યો હતો તેનું તલવારના એક ઘાએ માથું ઉડાવી નાખ્યું, તોપણ વાણિયો હઠયો નહી. ત્યારે તે ભાટે ઘણા જુસ્સામાં આવી પોતાના એકના એક બાર વર્ષના છોકરાને બોલાવ્યો, અને તેના પેટમાં કટાર ખોસી મારી નાખ્યો. પછી તેનું વેહેતું લોહી ખોબામાં લઈને વાણિયા ઉપર છાંટયું, અને બોલ્યો: "અરે ચંડાળ, આ ભોગ લે; અને જેમ મારો નિર્વંશ ગયો તેમ તારો જજો, તારો પરણેલો છોકરો પણ એમ જ મરજો, અને તું પણ અથડાઈ અથડાઈ મહાદુઃખ પામી પીલાઈ પીલાઈને મરજો." સઘળા લોકો થર થર ધ્રુજવા લાગ્યા; પણ વાણિયાના વજ્ર હૈયા ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહી. ત્યારે હવે ભાટ પોતાનો જીવ કાઢવાને તૈયાર થયો. તે જ વખતે રાજા કરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાટે રાજાને જોઈ તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેની વાત ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહી. તેથી ભાટમાં વાઘ જેટલો જુસ્સો આવ્યો, અને ગાંડા જેવો થઈ એક છલંગ મારી વાણિયાના ઘરમાં ગયો, અને તુરત તે વાણિયાનું તથા તેના બાળક નિર્દોષ છોકરાનું મુડદું ઘરમાંથી ઘસડીને બાહાર કાઢયું. અને ભોંય ઉપર નાખીને પોતાના પેટમાં ખંજર મારી તુરત પડ્યો. આ સઘળાં કામો તેણે એવી ઝડપથી કીધાં કે લોકોને તેને અટકાવવાને વખત મળ્યો નહી, અને તેઓ સઘળા જડ થઈ ઉભા જ રહ્યા. વાણિયો તથા તેનો છોકરો તો તુરત મરી ગયા; પણ ભાટનો જીવ જલદીથી ગયો નહી. તેણે પછાડા મારવા માંડ્યા,

અને શરીરના તથા મનના કષ્ટથી તેને ઘણી જ અકળામણ થવા માંડી. તેની ચોતરફ ફરતી આંખ રાજા તરફ ગઈ એટલે તેને વધારે દરદ થયું, અને જેટલો ક્રોધ તેનામાં બાકી રહ્યો તેટલો મ્હોં ઉપર લાવી બોલ્યો: " હે દુષ્ટ રાજા, બ્રહ્મહત્યાં કરતાં પણ ભાટની હત્યા વધારે છે. તેં ઈહાં ઉભા રહીને તારી રૈયતના પ્રાણ જતા જોયા. ધુળ પડી તારા ક્ષત્રીપણા ઉપર, અને બળ્યું તારૂં રાજ્ય. તું રજપૂત થઈને તારાથી નિરપરાધી ભાટનો બચાવ થયો નહી. આજે જેટલા મુઆ તેટલાનું પાપ સઘળું તારે માથે. તું જે કામને સારૂ ઈહાં આવ્યો છે તે કામ સફળ થવાનું નથી. તું વન વન રઝળીશ. તારા ઘરનાં માણસ તને છોડીને જતાં રહેશે. અને તું કયાં મરીશ તે કોઈ જાણવાનું નથી." એટલું કહી ભાટ ચત્તોપાટ પડી ગયો, અને તેનો આત્મા પોતાનું માગણું વાણિયા પાસેથી વસુલ કરવાને સારૂ ઈનસાફના છેલ્લા દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયો.

ભાટનો શાપ શાંભળીને રાજાને એટલું તો કષ્ટ થયું કે તે બેશુદ્ધ થઈને ભોંય ઉપર પડ્યો. તેને તેના માણસો તુરત ઉચકી લઈ પાછા મેહેલમાં લઈ ગયા. જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ ભાટનો શાપ બાળી નાખવાને શાસ્ત્રમાંથી કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત શોધી કાઢી તે કરાવવાનું વચન આપ્યું. રાજાને તે સાંભળીને શાંતિ થઈ, અને તેના મનને દિલાસો મળ્યો. પણ એટલામાં પાટણથી એક દોડતો જાસુસ આવ્યો, તે રાજાના ઓરડામાં ધસી આવી શ્વાસ ખાધા વિના બોલ્યો: "રાજાધિરાજ, એવી સઘળે ઠેકાણેથી ખબર આવી પહોંચી છે કે તુરકડા લોકો મોટું લશ્કર લઈ રાજ્યની હદ ઉપર આવ્યા છે, અને તેઓનો વિચાર આખું રાજ્ય જીતવાનો છે. તેમની સાથે આપણો માજી પ્રધાન માધવ છે. તેઓએ કેટલાંએક ગામ માર્યાં છે, તથા લોકો ત્રાસ પામીને અહીંથી તહીં દોડે છે." તુરક લોકો ગુજરાત જીતવા આવ્યા તેથી હવે મોટી લડાઈઓ થશે એ વિચારથી જ કરણનું ક્ષત્રીય લોહી ઉકળવા લાગ્યું, અને તે ઘણી હિમ્મત પકડી બોલ્યો 'એ મ્લેચ્છ લોકોને ગુજરાતની ધરતીમાં દટાવું સરજીત હશે તેથી કાળ તેઓને લલચાવીને ઇહાં લાવ્યો હશે. હજી મેં કાંચળી પેહેરી નથી; હજી રજપૂત લોકોએ તેઓનું શૂરાતન ખોયું નથી; હજી દેશમાં હિમ્મતવાન માણસો છે; ગુજરાતના રાજાને લશ્કરની ખોટ નથી; મજબુત કિલ્લાઓ પણ પુષ્કળ છે, માટે તેઓને આવવા દો. હું તેઓથી જરાપણ બીહીતો નથી. મારા હાથ શત્રુને મારવાને ચવળે છે, તથા મારી તલવારને લોહી મળ્યું નથી તેથી તેને ઘણી તરસ લાગી છે. વાહ! વાહ! હવે વખત આવ્યો છે. હું કેવો છું તે રણસંગ્રામમાં આખા જગતને દેખાડી આપીશ. જો એ પ્રમાણે ન બન્યું હોત તો મારૂં નામ આગળ ચાલત નહી. જે થયું છે તે ઠીક છે. સઘળો સામાન તૈયાર કરો, કાલે ઇહાંથી કુચ કરીશ, અને પાટણ જઈને યુદ્ધ કરવાને સઘળો બંદોબસ્ત કરીશ."

પ્રકરણ ૯ મું.

જરાતની સરહદ ઉપર અલાઉદ્દિન ખિલજીનું લશ્કર છાવણી નાખીને પડ્યું હતું. લશ્કરની સંખ્યા, તથા તેના મુખ્ય સરદારના અધિકાર, જે દેશ જીતવાનો હતો તેના મહત્વને લાયક જ હતા. છાવણીમાં એક લાખ સવાર, પંદરસેં હાથી, વીસ હજાર પાયદળ; તથા પીસતાળીસ મોટા સરદારો હતા. ગુજરાત જો જીતાય તો તેનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ અલફ્ખાં જે પાદશાહનો ભાઈ હતો, અને આ સઘળા લશ્કરનો મુખ્ય સરદાર હતો તેને સોંપેલું હતું. તેના હાથ નીચે સઘળો કારભાર માધવને સોંપવો એવો બંદોબસ્ત કીધેલો હતો, અને પાદશાહનો વજીર નુસરતખાં લશ્કરની સાથે આવેલો હતો, પણ દેશ સર થયો એટલે તેને દિલ્હી પાછા જવાનો હુકમ હતો. છાવણી એક મોટા શેહેર જેવડી હતી, જેટલાં લડનારાં માણસો ઉપર ગણાવ્યાં, તે સિવાય બઈરાં, છોકરાં, દુકાનદાર, ચાકરો તથા બીજાં ઘણાંએક નકામાં માણસો છાવણીમાં રહેતાં હતાં. વળી ઘોડા, હાથી, ઉંટ, વગેરે લડાઈમાં તથા ભાર વહેવામાં ઉપયોગી જાનવરો લાખો હતાં; તેમાં ઘરોને બદલે તંબુ, ડેરા, રાવટી, વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લેઈ જવાય એવી રહેવાની જગા હતી. મોટા સરદારો તથા અમીરોના તંબુઓ કિનખાબના, ઝરીના, તથા બીજાં કિમતી લુગડાંના હતા, અને તેઓ પણ શોભાયમાન દેખાતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે બજાર ભરાતી, તેમાં માંડવા નાખી દુકાનદારો જુદી જુદી જાતનો માલ વેચતા હતા. છાવણીમાં હમેશાં લોકોની ભીડાભીડ રહેતી, અને રાતને વખતે રોશનીથી ત્યાં મોટી આગ લાગી હોય એમ દેખાતું હતું. થોડી રાત વહી ગયા પછી સઘળા દીવા ઘેર કરવામાં આવતા, તથા છાવણીની આસપાસ મોટાં મોટાં બળતાં કરી ચોકીદાર લોકો જાગતો પેહેરો રાખતા હતા. એવી રીતે અલાઉદ્દીનનું લશ્કર ગુજરાત તથા મેવાડની સરહદ ઉપર પડેલું હતું. છાવણીની વચ્ચોવચ્ચ જે ભભકાદાર તંબુઓ હતા તેમાંથી એક ઝરીના મોટા તંબુમાં ત્રણ માણસ ઘણા ઉંડા વિચારમાં બેઠેલા હતા. તેઓ પાટણના રસ્તામાં જે જે ગામ, નદી, વગેરે આવે તે એક કાગળ ઉપર માંડતા હતા, તથા મુખ્ય રાજ્યધાનીના શેહેરમાં કયે રસ્તે જવું, તથા કયાં કયાં મુકામ કરવો તેની તે નકશા ઉપર તેમણે નિશાની કીધી હતી. માધવે ગુજરાતના મંડળેશ્વર તથા મોટા સામંતોને ફોડવાને ગુપ્ત જાસુસો મોકલ્યા, લોકોની પ્રીતિ રાજા ઉપરથી ઉઠાવીને પોતાની તરફ તેઓને ખેંચી લેવાની ઘણી મહેનત કીધી, તથા મુસલમાન લોકો કરણ રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી બીજો નવો રાજા નીમી સઘળો રાજ્યકારભાર મને સોંપશે, અને તેઓ પાછા પોતાને દેશ જશે, ને પછી હું મારા મદદગાર લોકોને ઘણો જ લાભ કરી આપીશ એમ લોકને સમજાવવાને ઘણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા. માત્ર ત્રણસેં ને સાઠ સ્વાર તેને આવી મળ્યા. પણ તે ઉપરથી માધવ અથવા અલફ્ખાં બેમાંથી કોઈ નિરાશ થયો નહી. તેઓએ ગુજરાતના લોકોની સહાયતા ઉપર ભરોંસો રાખ્યો ન હતો, એટલું જ નહી પણ માધવના કહ્યા છતાં પણ કોઈ મદદ કરશે નહી એમ આગળથી જ ધારીને તેઓએ બોહોળું લશ્કર તથા

લડાઈનો સઘળો સામાન સાથે રાખ્યો હતો. ગુજરાત જીતવામાં જુદા જુદા માણસોનો જુદો જુદો સ્વાર્થ હતો. પાદશાહી રાજ્યમાં વધારો થાય, અને પોતાના ભાઈ અલાઉદ્દીનનું રાજ્ય વિસ્તાર પામે, અને તે સઘળું કદાચ કોઈ દહાડો પોતાના હાથમાં આવે એટલો અલફ્ખાંને ફાયદો હતો. નુસરતખાંને લાભ એટલો જ હતો કે પોતાની બહાદુરી તથા હોશિયારી વડે ગુજરાત સરખો મોટો ફળવાન પ્રાંત જીતાય તો પાદશાહ ઘણો ખુશ થાય, તેના ઉપર મેહેરબાની વધે, તેની વજીરાતનો પાયો વધારે મજબુત થાય, અને પોતાની કીર્તિ જે દેશમાં ફેલાય તો કોઈ વખત રાજ્યની ઉથલપાથલમાં તેને તખ્ત મળવાનો લાગ આવે. માધવની મુખ્ય મતલબ કરણરાજા ઉપર વેર લેવાની હતી, અને તેમ કરતાં કદાપિ ગુજરાતનું રાજ્ય ઉંધું વળે, ને રાજા પદભ્રષ્ટ થાય, અથવા લડાઈમાં માર્યો જાય, અને તેની પછી ગમે તે પોતાના દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે તોપણ તેની મુખ્ય મતલબ પાર પડે એટલી જ તેને ખુશી હતી. વળી તેને રાજ્યકારભાર મળવાની પણ ઉમેદ હતી, તેથી તે ઘણીએક વખતે ઉમંગમાં દેખાતો હતો. છાવણી બીજે દહાડે સવારે ઉઠવાની હતી તેથી અલફ્ખાં, નુસરતખાં, તથા માધવ એ ત્રણે રાત્રે નવ કલાકે મસલત કરવા બેઠા હતા.

અલફ્ખાં–માધવજી, તમારા ધાર્યા પ્રમાણે કરણ રાજા કેટલું લશ્કર એકઠું કરશે? પાટણ જતાં સુધી રસ્તામાં કાંઈ અડચણ નડશે કે નહી? તે બહાર નીકળીને લડાઈ કરશે કે શેહેરના દરવાજા બંધ કરી કિલ્લામાં ભરાઈ બેશી રહી શેહેર આગળ આપણને રાહ જોવડાવશે? તમે રાજાની ચાલથી, કિલ્લાની મજબુતીથી, ઈહાંના લોકોની બહાદુરીથી, તથા રાજાના લશ્કર તરફનું કેટલું જોર છે એ સઘળાથી વાકેફ છો, માટે તમારાથી એ ખબર પાકી મળશે.

માધવ–કરણરાજા મારો કટ્ટો વેરી છે, તેણે મને બધી રીતે પાયમાલ કરી નાખ્યો છે, તોપણ તે બહાદુર નથી એમ મારાથી કહી શકાતું નથી. રજપૂત લોકોમાં શૂરાતનની કાંઈ કસર હોતી નથી, તે પ્રમાણે કરણમાં પણ શૌર્ય ઘણું છે. તેનામાં ભયનું તો નામ જ નથી; તે ભયને ઓળખતો જ નથી; લડાઈથી તે ઘણો આનંદ પામે છે; અને અગરજો હજુ સુધી તેની હિમ્મત કોઈપણ લડાઈમાં કસાયલી નથી, અગરજો તેની સઘળી બહાદુરી હજુ સુધી તેના શબ્દોમાં જ રહેલી છે, કંઈ કામમાં વપરાયલી નથી, તોપણ જ્યારે પ્રસંગ પડશે ત્યારે તે નામરદ ઠરવાનો નથી. તેની બહાદુરીનાં આપણને પણ વખાણ કરવાં પડશે. પણ પરમેશ્વરની મેહેરબાનીથી તેનામાં જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે શૂરાતન છે તેથી જ્યારે આપણું લશ્કર ગુજરાતમાં પેંસશે, તથા પાટણથી થોડેએક દુર આવી પહોંચશે, એટલે તે લડાઈ કરવાને એટલો બધો આતુર, થઈ જશે કે પાટણનો મજબુત કિલ્લો મુકી બહાર મેદાનમાં યુદ્ધ કરવાને નીકળશે, એટલે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની મહેનત આપણને કરવી પડશે નહી. શેહેર આગળ જરા પણ ખોટી થવું પડશે નહી, તથાં અનાજ પાણીની તંગી વેઠવી પડશે નહી. જે થશે તે લડાઈમાં થશે. જો ઈશ્વરની કૃપાથી લડાઈમાં ફતેહ મળી તો આખો ગુજરાત દેશ જીતાયો એમ જાણવું. લડાઈના કામમાં તે બીજા લોકોની સલાહ માનશે નહી. તે પોતાના જુસ્સાથી ઘસડાયો જશે, અને

અંતે રણસંગ્રામમાં તે માર્યો જશે; અથવા મરણતોલ જખમી થશે ત્યાંસુધી તે લડાઈ બંધ પાડશે નહી. પાટણમાં ઘણાએક શૂરા અને શાણા સામંતો છે; વળી તેનો વાણિયો મંત્રી પણ ધૈર્યવાળો તથા અગમ બુદ્ધિમાન છે. તેઓની શીખામણ જો રાજા સાંભળશે તો તે પાટણના કિલ્લામાં જઈને ભરાશે, અને તે કિલ્લો ઘણો જ મજબુત છે, તથા કિલ્લો લેવાનો સામાન આપણી પાસે જોઈએ તેટલો નથી; અને એ રીતે ગુજરાતના સઘળા કિલ્લા એક પછી એક લેવા પડે તો આપણી મોટી કમ્બખ્તી જાણવી; અન્નપાણીની ઘણી ખોટ પડશે, આપણી સાથે જે બોહોળું લશ્કર છે તેને જોઈએ તેટલો ખોરાક પુરો પડશે નહી, ત્યારે તેઓમાંથી ઘણા એક ભુખે મરી જશે, અને બીજાઓ એટલા તો નારાજ થઈ જશે કે તેઓને ઈહાં રાખવા ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડશે, અને રહ્યા તો પણ તેમનું લઢવા તરફ ઘણું દિલ રહેશે નહી. ગામના લોકો તથા રાજાનું લશ્કર તેઓને હેરાન કર્યા કરશે, અને અંતે કાયર થઈ આપણને ગુજરાત છોડી જવું પડશે. તે વખત પાદશાહના અધીરા તથા ઉતાવળીયા સ્વભાવથી, તેનું ધારેલું કામ પાર પડ્યું નહી તેની નાઉમેદીને લીધે તેને જેટલો ક્રોધ ચઢશે તેથી, લશ્કરમાં માણસ તથા પૈસા તરફથી ખરાબી થવાને લીધે પાદશાહના મન ઉપર જે અસર થશે તેથી, તથા પાદશાહનો કોઈ વખત પણ પરાજય થયો નથી, તથા ધારેલું કામ નિષ્ફળ ગયું નથી, છતાં આ વખતે જો તેની હાર થાય તો તેનું નામ તુટી જાય, તેની આબરૂમાં ખલેલ પહોંચે, તેની શક્તિ વિષે તેના તાબાના રાજાઓના મનમાં હલકો વિચાર આવે, અને તેમ થવાથી રાજ્યમાં સઘળે ઠેકાણે બંડ થાય, અને તે જોઈને કોઈ અમીન અથવા બીજો શખ્સ ઉભો થઈ પાદશાહની ગાદી છીનવી લે, બલકે તેની જીંદગીને પણ નુકસાન લાગે, એ સઘળાં પરિણામોપર નજર પહોંચાડી પાદશાહને કેટલી દિલગીરી થાય તથા તે દુઃખના આવેશમાં તે જે કરે તેથી આપણને કેટલો ભય લાગવાનું કારણ થઈ પડે તેનો ખ્યાલ માત્ર કરવો. પણ એ સઘળું મારી અલ્પ બુદ્ધિ તથા ટુંકા અનુભવ પ્રમાણે બનવાનું નથી. રાજાનો સ્વભાવ ઘણો હઠીલો છે તેથી તેણે જો એકવાર પણ લડાઈ કરવાનો અને તેમાં પોતાનું શૌર્ય દેખાડવાનો ઠરાવ કીધો તો ગમે તે થશે તોપણ તેમાંથી તે ફરવાનો નથી; અને જો એકવાર મેદાનમાં યુદ્ધ થાય તો જય મળવાનો વધારે સંભવ છે, અને તેમ જ થશે તેની આશા પણ રાખવામાં આવે છે. રાજા જો લશ્કર એકઠું કરવાની ધીરજ રાખે તો ઘણું મોટું જોરાવર સૈન્ય તેની પાસે થાય. બધા મંડળિક રાજા પોત પોતાનાં માણસો લેઈને આવે, પણ હવે આપણે કરણને વખત આપીશું નહી. આપણે જલદી જલદી કુચ કરી રાજ્યધાનીના શેહેર ઉપર જવું, એટલે તે મંડળિક રાજાઓથી પોતાના સીપાઈઓ એકઠા કરી રાજાને મદદ કરવાનું બની આવશે નહી. કરણ તેઓની રાહ જોવાનો નથી; પોતાની શક્તિ ઉપર તેને એટલો બધો વિશ્વાસ છે, તથા આપણા ઉપર તેને એટલો તો ધિક્કાર છે કે તે મદદની રાહ ન જોતાં લડાઈ કરવાને તૈયાર થશે. તેના ઘણાએક મંડળેશ્વર છે તેઓ પોતાના તાબાનાં માણસોને લઈને આવશે, તેમને તથા પોતાના ખાસ લશ્કરને લઈ રાજા લડાઈમાં આવશે. લશ્કરની બહાદુરી વિષે કહેવાની જરુર નથી. આપણા લશ્કરે રજપૂત સીપાઈઓની સાથે

ઘણીએક વખતે યુદ્ધ કીધેલું છે તેથી તેઓની હિંમત, લડવાની રીત વગેરેથી તે સારી પેઠે વાકેફ હશે. બહારથી સહાયતા મેળવવાનો તેને સંભવ નથી. દેવગઢનો રાજા આપણાથી એટલો તો ત્રાસ પામ્યો છે, તથા તેનો એટલી બધીવાર પરાજય થયલો છે કે તે આ વખતે માથું ઉઠાવવાની હીંમત ચલાવશે નહી. વળી તે આપણા પાદશાહનો ખંડીયો રાજા છે એટલે આપણી સામે થવાનો તેનો ધર્મ નથી. રાજ્યસ્થાનમાંનાં ઉદેપુર, જોધપુર, અજમેર, ઇત્યાદિ સંસ્થાનોના રાણા, રાજાઓ પોતાના જાતભાઇને મદદ કરવાને આવશે નહી. જયારે ઘોરીશાહે દિલ્હીના પૃથુરાજ ઉપર ચઢાઈ કીધી તે વખતે જેમ બીજા રજપૂત રાજાઓ તેને સહાય થયા હતા તેમ આ વખતે કરણને મેવાડ, મારવાડ અથવા બીજા કોઈ રજપૂત સંસ્થાનના રાજા તરફથી પૈસા અથવા લશ્કરની મદદ મળશે એવો સંભવ નથી. તે રાજાઓએ સુંઠનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. આજ ઘણાંએક વર્ષ થયાં પાદશાહે પોતે જાતે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી છે, તેમાં તેઓની ઘણી ખરાબી થઈ છે. તેઓ આપણા લશ્કરનું બળ અનુભવથી જાણે છે, તથા તેથી તેઓ ઘણા બીહે છે. વળી કરણને મદદ કરી તેઓ પાદશાહની ઇતરાજી કરાવશે નહી. કરણ પણ એટલો અહંકારી છે, તથા તેને પોતાના બળ ઉપર એટલો વિશ્વાસ છે કે તેઓની સહાયતા માગશે નહી. માગશે તોપણ તે મળવા જેટલો હવે વખત રહ્યો નથી. વળી જો તેઓની મદદથી કરણ જય પામે તો પ્રતિષ્ઠા સઘળામાં વહેંચાઈ જાય, અને થોડો ભાગ જ કરણને મળે. પણ તેમ થાય તેમાં કરણ નાખુશ છે. તેને સઘળી આબરૂ પોતાને જોઈએ છીએ, તેથી તે પોતે એકલો જ વગર મદદે લડશે એવો સંભવ છે. પછી તો શિવજી જાણે. પાટણ જવાના રસ્તામાં કાંઈ હરકત નડે એવું નથી. વચ્ચે કાંઈ મોટા પહાડ અથવા મજબુત કિલ્લા આવતા નથી. દેશ સઘળો પાધર છે. ગામ ઘણાં મોટાં તથા પૈસાવાળાં છે; તથા અન્ન પાણી પણ પુષ્કળ મળશે તેથી રસ્તામાં આપણને કશી વાતની આપદા પડવાની નથી.

માધવની આટલી વાત સાંભળીને અલફખાંનું મન સંતોષ પામ્યું, અને રાત વધારે વહી ગઈ એમ જાણી માધવને પોતાના તંબુ ઉપર જવાની રજા આપી. તે વખતે છાવણીમાં સઘળું ચુપાચુપ હતું. બીજે દહાડેથી કુચ થવાની હતી, તથા લડાઈનો સમય પણ પાસે આવ્યો હતો એમ જાણીને આગળથી થાક ખાઈ લેવાને ઘણાએક તે દહાડે રોજ કરતાં વહેલા સુઈ ગયા હતા. તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકીદાર સીપાઈ તાપણાની આસપાસ ઘણાએક ટોળાં વળીને તાપવા તથા વાતચીત કરવા બેઠા હતા. તેઓ સઘળાની વાતનો વિષય ગુજરાત જ હતો. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયલા ત્યાં ત્યાં જય મેળવેલો, અને કોઈ વખત પણ પોતાનું કામ સિદ્ધ કીધા વિના આવેલા નહી તેથી તેઓને પોતાના બળ ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે ભરોંસો હતો. માટે આ વખતે ગુજરાત જીતાશે એ વિષે તેઓને જરા પણ શંકા નહોતી. તેઓમાંથી જેઓ ઘણા નિમાજી તથા ધર્માંધ હતા તેઓ ગુજરાત જીત્યા પછી ત્યાંના સઘળા લોકોની પાસે ખર હક્ક મનાવવાને એટલા તો આતુર હતા કે તેઓ રાત દહાડો પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા કે તે સર્વ શક્તિમાન આ કાફર દેશને પાકદીનવાળાના

હાથમાં આપે, તેઓના મનનો અંધકાર દુર કરે, અને તેમાં મુસલમાની ધર્મનુ તેજસ્વી કિરણ પ્રકટ કરે, તથા સઘળી મૂર્તિઓ, અને લોકોને અલ્લાતાલાથી દુર કરવાને સેતાને જે જે તદબીર કીધેલી છે તે સઘળી પાયમાલ થઈ જાય. તેઓના મનમાં દઢ વિશ્વાસ હતો કે આ ઉંચી તથા ઉમદા મતલબ પાર પાડવાને જ માટે પરમેશ્વર આપણને ફતેહ આપશે, તથા કાફર લોકોનું જોર તોડી પાડશે; પણ લશ્કરમાં સઘળા લોકો એવા ન હતા. ઘણાએક તો ઘેર ભુખે મરતા હતા, અને પૈસા લુંટવાના હેતુથી જ તેઓ પોતાનાં બઈરાં છોકરાંને છોડીને આટલે દુર પોતાનો જાન જોખમમાં નાંખી આવ્યા હતા. તેઓનો વિચાર પૈસા ઉપર જ હતો. રાત્રે તેઓ સુતા ત્યારે સ્વપ્નામાં ગુજરાતના રાજા, વ્યાપારી, તથા બીજા લોકોની અગણિત દોલત તેઓના જોવામાં આવતી. અને સોના, રૂપા, મોતી, તથા જવાહેરના ઢગલામાં તેઓ પોતાના હાથ ઘાલી જેટલું જોઈએ તેટલું તેમાંથી લીધા પછી પાછા દેશ જઈને મોટી હવેલીઓ બાંધવામાં, ગુલામો વેચાતા લેવામાં, ઝનાનામાં ઘણો વધારો કરવામાં, તથા બીજી રસાયત ભોગવવામાં સઘળી દોલત ખરચીશું એમ તેઓ ઉંઘમાં પણ વિચાર કરતા હતા.

ઉપર થયલી સઘળી વાત ઉપર વિચાર કરતો કરતો ઘણી ઉદાસ વૃત્તિમાં **મા**ધવ પોતાના તંબુ ઉપર જતો હતો. તેણે ત્યાં જઈ સુવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ નિદ્રા દેવીએ તેના ઉપર મેહેરબાની કીધી નહી. તે બિછાના ઉપર પછાડા મારવા લાગ્યો, અને તેની આખી જીંદગીનું ચીત્ર એક તખ્તા ઉપર ચિતરાઈને તેની આંખ આગળ આવ્યું. તેને પોતાનાં માબાપ યાદ આવ્યાં; તેની નાનપણની રમત તથા સોબતીઓ આંખ આગળ આવ્યાં; તેની જુવાની થતાં જે જે ઉમેદ તેના મનમાં આવી હતી, તથા જે જે શેખશલ્લીના વિચાર તેણે કીધા હતા તે સઘળા એક પછી એક તેના સ્મરણ સ્થાનમાંથી નીકળતા ગયા. તે **પાટણ**માં આવ્યો તે વખતે કેવો નિર્દોષ હતો, અને આ વખતે તેના મનમાં કેટલા ઉલટા સુલટા વિચાર હારબંધ આવતા, તથા કેવું ભયંકર તોફાન થઈ રહેલુ હતું? જુવાનિનો રમણિક તથા આશાથી ભરપુર વખત ગયો તે ફરીથી આવવાનો નથી. **પાટણ**માં થોડી વાર રહ્યા પછી તેની આશા સફળ થતી ગઈ, તે દરજ્જે ચઢતો ગયો, અને છેલ્લી વારે કરણને ગાદીએ બેસાડીને તેનો મંત્રી થયો, એ સઘળું હમણાં જ બન્યું હોય એમ તેને જણાયું. પછી આફતો આવી પડી; પોતાની પદ્મિની જેવી સ્ત્રી રૂપસુંદરીને રાજા લઈ ગયો; તેનો નાનો ભાઈ કેશવ તે ગડબડાટમાં માર્યો ગયો. તેની ભાભી ગુણસુંદરી સતી થઈ; તથા તે પોતે પોતાનો હોદ્દો છોડી એક ચોરની પેઠે સંતાતો રાજ્ય છોડી ઘણાંએક સંકટો ભોગવી દિલ્હીમાં આવ્યો. દિલ્હીમાં જે બનાવ બન્યો તે, તેની પાદશાહ સાથે મુલાકાત, પાદશાહની ગુજરાત જીતવાની કબુલત, એ સઘળું તેને એકદમ યાદ આવ્યું ત્યારે તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને મનમાં એટલો તો ઉકળાટ થઈ આવ્યો કે તે આ વખતે એક નાના છોકરાની પેઠે મોટે અવાજે પુષ્કળ રડ્યો. પોતાના દેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોને લેઈ આવ્યો તેથી તેના મનમાંનું વેર તો તૃપ્ત થયું, પણ તેના અંતઃકરણમાં તેના આવા કામથી ઘણો પસ્તાવો થયાં કરતો, તથા ઘણી જ શરમ લાગ્યાં કરતી હતી.

જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં **માધવ** કાંઈ એકલો નહતો. અસલના વખતમાં **બ્રિટન** દેશમાં **વારટિજર્ને જર્મનીથી સાકસન** લોકોને, અને **સ્પેન**માં કાઉંટ **જુલિયને આફ્રિકા**થી મુસલમાન સરદાર **મુસાને** પોતાના રાજા ઉપર **માધવ**ના જેવા જ કારણને વાસ્તે વેર લેવાને તેડાવ્યા હતા. તે સિવાય સ્ત્રી હરણને લીધે ઘણાએક માણસોએ, રાજાની ખરાબી કરવા, પોતાના દેશને તથા લોકોને પરાયા લોકોને હાથ તાબે થવા દીધા હતા. પોતાની સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાનું અભિમાન એવું જ હોય છે; તે ભંગ કરનાર ઉપર જુસ્સો પણ એવા જ પ્રકારનો હોય છે; તથા વેર પણ માણસના અંતઃકરણ ઉપર એટલા જ જોરથી અમલ ચલાવે છે. એ સઘળા માણસો પોતાનું વેર લીધા પછી પસ્તાય છે, ત્યારે **માધવ**ને ઉપર પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? માણસના મનના બંધારણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે કે જયારે કોઈ પણ એક વિચાર ઘણો પ્રબળ થાય છે ત્યારે તે બીજી સઘળી વૃત્તિઓને નિર્બળ કરી નાખે છે. એ વખતે બીજી વૃત્તિઓનું કંઈ ચાલતું નથી; પણ જયારે તે બળવાન વિકાર શાંત થાય છે ત્યારે તેનું જોર નરમ પડે છે, અને તેથી તે નીચે બેસે છે, અને બીજા જે વિકારો દબાયલા હતા તેઓ સઘળા જોર પકડી ઉપર આવે છે, તેણે કરીને તે માણસને પાછળથી ઘણું દુઃખ થાય છે. એ પ્રમાણે **માધવ**ને બન્યું. અને **સિદ્ધપુર**ના **રૂદ્રમાળ**ની પગથાર ઉપર તે રાત્રે ફરતો હતો તે વખત વેરે તેનું મન વશ કીધું હતું. અને તેના મનની આંખ આંધળી થઈ હતી, પણ હવે તેની મતલબ પાર પડી, અને રાજા કરણ ઉપર મનમાનતી રીતે વેર લેવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે ડાહ્યા વિચારો આવવા લાગ્યા. તેનામાં આટલી વાર સુધી દેશાભિમાન તથા ધર્માભિમાન દબાઈ ગયાં હતાં, પણ તેઓનો બિલકુલ નાશ થયો નહતો. હવે જે ગુજરાત દેશમાં તેનો જન્મ થયો, જે દેશમાં તેની બાલ્યાવસ્થા ખુશી તથા આનંદમાં ગઈ, જે દેશમાં તેની જુવાનીમાં તેની ઉગતી આશાની કળીઓ ફુટી, અંતે ફાટીને તે ઉપર ફુલ આવ્યાં, જે દેશમાં તેની ન્યાત જાત, સગાં વહાલાં, ઓળખીતા, મિત્રો રહેતા હતા, જે દેશમાં તેણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો હતો, જયાંના રહેવાશી પોતાના સ્વદેશી કહેવાતા, જેઓ તેને એકવાર પોતાના પિતા સમાન ગણતા હતા, જેઓનું રક્ષણ કરવું તથા જેઓના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ તે જાણતો, તે દેશ તથા તે રહેવાશીઓનું સ્વતંત્રપણું હરી લેવા, દેશી રાજાને ઉઠાડી મુકી પારકા રાજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા, પોતાના દેશીઓને પગે બેડી પહેરાવવા, તથા હમેશ સુધી ગુજરાતને ગુલામગીરીની હાલતમાં નાખવાનો તેણે ઉપાય કીધો તે વિચારથી તેને મહા કષ્ટ થતું. વળી ધર્મ તરફથી પણ તેને થોડો પશ્ચાતાપ નહતો. અગર જો શૈવમાર્ગી તથા જૈન માર્ગીઓ નિરંતર લઢી મરતા હતા, અગર જો હિંદુ તથા જૈન લોકોના જુદા જુદા પંથો, ઉંદર બીલાડીની પેઠે એકેક ઉપર વૈરભાવ રાખતા, તથા જે જોરાવર હોય તે કમજોરને મારવાને પ્રયત્ન કરતા, અગર જો રાજાઓ પોતપોતાના મતથી વિરુદ્ધ માનનારા સઘળા લોકોને ઉપદ્રવ કરતા, તથા જુલમ કરી તેઓને તોડી પાડવાને મહેનત કરતા હતા, તો પણ તે સઘળી જુદી જ વાત હતી. તેઓ સઘળી એક ઝાડની શાખાઓ હતી. પણ હમણાં તો હિંદુઓના કટ્ટા શત્રુ

તુરક લોકો ગુજરાત ઉપર આવેલા હતા, તેઓના ધર્મને ઉપર કહેલા સઘળા ધર્મ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નહતો; બલકે હરેક ધર્મ સંબંધી તથા વ્યવહારીક બાબતોમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ઉલટા જ ચાલતા હતા. મૂર્તિના નામ ઉપર તેઓને ઘણો દ્વેષ હતો, શિવનું લિંગ, માતાની પ્રતિમા, તથા બીજા હિંદુ દેવની મૂર્તિઓ, તથા આદિનાથ તથા પારસનાથની મૂર્તિ, એ સર્વે તેઓની નજરમાં સરખી જ હતી. તેઓનો મત કુરાન કે તલવાર; અથવા દયા લાવે તો સુન્નત કે જઝિયો. ધર્મ ઉપર તો જુલમ થવાનો જ, અને કોઈ દહાડો તેનો લય પણ થાય. દેવસ્થાનની મસજિદ થઈ જાય; જ્યાં હમણાં ઘંટ વાગતા તથા શંખનાદ થતા ત્યાં કોઈ વખત મુલ્લાં બાંગ પોકારે; જે અધિકાર હમણાં બ્રાહ્મણો ભોગવતા તે હવે પછી મુલ્લાં તથા સયૈદ ભોગવે; તથા જ્યાં હમણાં 'રામરામ' તથા 'શિવશિવ' એ શબ્દ સંભળાતા ત્યાં 'અલ્લા અલ્લા' તથા પેગંબરનું નામ સંભળાય એ કાંઈ થોડી વાત ન હતી. જે ધર્મમાં માણસ જન્મ્યો હોય, જેમાં તે ઉછર્યો હોય, જેનો ઉપદેશ નાનપણથી તેના કાનમાં પડયો હોય, જેમાં તેણે આ લોકની આશા બાંધી હોય, સારાંશ કે જે ધર્મની સત્યતા ઉપર તેને દ્રઢ વિશ્વાસ હોય, તે ધર્મ ઉપર તેને પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ બંધાય છે. તે ધર્મને નુકસાન લાગે તો પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માનેછે, અને ઘણેક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને તત્પર થાયછે, અને કોઈવાર તે ધર્મને અર્થે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાને પણ આચકો ખાતો નથી. માણસના અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની આટલી સત્તા છે ત્યારે માધવને તે વખતે જે કષ્ટ થતું હતું તે કેવળ સ્વાભાવિક જ હતું. વળી લડાઈની આફ્ત તથા ખરાબી સઘળા જાણતા હશે, જેઓને તે વીતી નહી હોય તેઓએ તે બાબે સાંભળ્યું હશે, અથવા તેઓ કલ્પના કરી શકતા હશે. આવા સુંદર રળિયામણા તથા ફળવાન ગુજરાતને ઉજ્જડ કરી નંખાવવું, તેના રહેવાશીઓને કતલ કરાવવા, તથા લોકોનું જે દ્રવ્ય તથા મુલ્યવાન વસ્તુઓ તેઓએ શ્રમ કરી મેળવ્યાં હોય તથા ઘણું જતન કરી જાળવ્યાં હોય તે સઘળાં પારકે હાથે લુંટાવા દેવાં, તથા તે સિવાય બીજી ઘણીક આફતો જે લડાઈથી દેશ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી તે સઘળી ગુજરાત ઉપર લાવવામાં સાધન થવું, એ વિચારથી જ માધવને ઘણી બેચેહેની થતી હતી, તથા તેની નિદ્રાનો અટકાવ થતો હતો.

સવાર પડી એટલે છાવણીમાં ગરબડાટ થઈ રહ્યો. સઘળા કુચ કરવાને તૈયાર થયા, અને સૂર્ય ઉગ્યા પછી તુરત લશ્કર આગળ ચાલ્યું. શત્રુનાં લાખો માણસો એ પ્રમાણે ગુજરાત ઉપર તીડનાં ટોળાંની પેઠે પડ્યાં, અને તે નુકશાનકારક જીવડાંની પેઠે તેઓના રસ્તામાં જે કાંઈ આવ્યું તેને ખરાબ તથા પાયમાલ કરતા ગયા. તે વખતે હોળીના દહાડા હતા. શિયાળો અને ઉનાળો દેશપર સત્તા ચલાવવાને લડી મરતા હતા, અને લડી લડીને થાકીને તેઓએ સમાધાન કીધું હોય એમ જણાતું હતું. દિવસે ઉનાળાનો તથા રાતે શિયાળાનો અમલ ચાલતો હતો. ખેતરમાં રવી, એટલે શિયાળાનો પાક હતો તેની કાપણી કરવામાં આવી હતી, અને તેથી તેમાં ખુંપરા સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું ન હતું. ખેડુત લોકો પોતાની મેહેનતથી પરવારેલા હતા, તથા ખળીમાંના અનાજની પણ ધારા પ્રમાણે વેહેંચણ થઈ હતી.

આંબાનાં ઝાડો ઉપર મોર આવેલા હતા, તથા તે ઉપર કોયલ મધુરાં સ્વરથી વસંત-ઋતુને આદરમાન આપતી હતી. ગામોમાં છોકરાં મોટેથી અપશબ્દો બોલીને તથા નિર્લજ ચાળા કરીને હોળી માતાને પ્રસન્ન કરવાને યત્ન કરતા હતા, તથા મોટી ઉમરના માણસો પણ ઘણીવાર તે છોકરાઓની સાથે હોળીની બેશરમ રમતમાં સામેલ થતા હતા. ઘણે ઠેકાણે ફાગ ખેલવાને કેસુડીના ફુલનો રંગ, ગલાલ, અબીલ, ઇત્યાદિ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. પણ તે વર્ષે ગુજરાતમાં તેના એક બાળકના કૃત્યથી જુદી જ રીતની હોળી ખેલાવાની હતી. હોળી માતાને આ વખતે ઘણી ભુખ લાગી હતી, અને તે શાંત કરવાને હજારો માણસનો ભક્ષ લેવાનો મનસુબો તેણે કીધો હતો. જ્યાં લોહી જેવા રાતા રંગના પ્રવાહની રેલ ચાલવાની ત્યાં કેસુડીના રંગની શી જરુર? તથા ગલાલ અબીલ શા કામનાં! આ વર્ષે કાંઈ સ્ત્રી પુરુષ હેતથી ફાગ ખેલવાનાં ન હતાં. તેને બદલે લાખો હિંદુ તથા મુસલમાન સામસામા આવી એક ભયંકર હોળી રમવાના હતા. તેમાં પ્યારને બદલે દ્વેશ, તથા મોહને ઠેકાણે વેર હતું. હોળીના ઉત્સવના દિવસ આવ્યા જાણી લોકોમાં જે આનંદ ઉપજવો જોઈએ તેને બદલે આ વખતે તો તેઓના હૈયામાં ભડભડ હોળી બળવા લાગી હતી. શત્રુનું લશ્કર પાસે આવતું સાંભળીને, તથા કરણ રાજાએ પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા માંડયું તે જોઈને, જ્યાં ત્યાં સઘળે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. શેહેરના તથા ગામોના દરવાજા દિવસને વખતે પણ બંધ રાખવામાં આવતા હતા; ઢોરોને શેહેર તથા ગામોની માંહે ચરાવવા માંડ્યાં હતાં; સઘળા મરદો લડવાને અથવા ન્હાશી જવાને તૈયાર થઈ રહી બુકાની બાંધીને ફરવા લાગ્યા હતા; સઘળાં સ્ત્રી પુરુષો ઘણાં દુઃખી ચિંતાતુર દેખાવા લાગ્યાં હતાં. ગામડાંના લોકો પોતાનું અનાજ તથા જે થોડા પૈસા હતા તે સઘળા દાટીને, તથા કુવા અને વાવો બની શકે તેટલાં પુરી નાંખીને, પોતાનાં ગામ ઉજડ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા. એ રીતે જેમ જેમ પાદશાહી લશ્કર આવતું ગયું તેમ તેમ નાસતા લોકોનો સમુદાય વધતો ગયો. બાળક, જુવાન, અને ઘરડા, સ્ત્રીઓ, તેમ જ પુરુષો, પોતાનાં પ્યારાં ગામોને બળતાં જોતાં, રડતાં તથા શોક કરતાં આગળ ચાલતાં, તેઓમાંથી ભુખ, તરસ તથા પૈસાની તંગી અને એવાં બીજાં કારણોથી રસ્તામાં સેંકડો મુડદાં થઈ અથવા માંદા થઈ પડતાં, અને પાછળ શત્રુ પાસે જ હોવાથી તેઓને તેમના તેમ મુકી બીજાં પાટણમાં જલદીથી જઈ પહોંચવાને દોડાદોડ કરી રહ્યાં હતાં. જેઓ રાજાના લશ્કરમાં લડવાને ગયા હતા તેઓ પણ ઘણા જ દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યા હતા. કોઈ ઘરડી ડોશી જેનો એકનો એક છોકરો લડાઈ ઉપર ગયો હતો તે જીવતો પાછો આવશે કે નહી એ શંકાથી તે બિચારી નિરંતર રડ્યાં જ કરતી, તથા તે મરશે તો તેનું આવી દુર્બળ અવસ્થામાં કોણ ગુજરાન કરશે, એ દુઃખથી તેનું અંતઃકરણ વીંધાઈ જતું હતું. કેટલાએક તો ડોસા ડોશીઓની ઘડપણની લાકડી તથા આંધળાની આંખ જેવા છોકરા લડવા ગયેલા તેથી તેઓ બિચારાં ઘણાં જ શોકાતુર દેખાતાં હતાં. કેટલીએક સ્ત્રી પોતાના ભાઈ ભત્રીજા વગેરેને વાસ્તે દુઃખ કરતી હતી. કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓ જેઓ તુરત પરણી હતી, જેઓએ સંસારનું સુખ માત્ર ચાખવા માંડયું હતું, જેઓ ધણી ધણીઆણીને સાંકળી દેનાર છોકરાંરૂપી બંધનથી

બંધાયાં ન હતાં, જેઓની દુનિઆની ખુશી હજી ઉગતા સૂરજની પેઠે ક્ષિતિજમાં જ હતી, જેઓની સંસારને લગતી હજારો આશાઓ મનમાં જ ફક્ત રહેલી હતી, તે સ્ત્રીઓના ભર્તાર લડાઈ ઉપર ગયેલા તેથી તેઓના ભવિષ્ય ઉપર એક અંધારો પડદો વળ્યો, તેઓની આશા મનમાં ને મનમાં જ રહી ગઈ, તથા તેઓના સુખના સૂરજ ઉપર એક મોટું વાદળું ફરી વળ્યું હતું. બીજી કેટલીએક કન્યાઓ જેઓ હજી પરણેલી ન હતી, પણ જેઓના ધણી નક્કી થયલા હતા, તેઓ જ્યારે હસ્ત મેળાપ કીધા વિના મ્લેચ્છ તુરકડા સાથે તલવારની રમત રમવા ગયા, ત્યારે તે બિચારી અબળાના દુઃખનો કાંઈ કાંઠો જ ન હતો. તેઓનું સંસારી સુખ તો સ્વપ્નામાં જ આવ્યું અને ગયું; તેઓની પ્રીતિની ઉગતી કળીઓ લડાઈરૂપી હિમ પડવાથી બળી ગઈ; તેઓની આગળની આશા તો ભવિષ્ય ઊપર રહી, અને હવે પછી તેઓનું શું થશે તેની વાંચનારાઓએ જ કલ્પના કરી લેવી. સુખમાં એ પ્રમાણે ભંગાણ પડ્યું, સુખદાયક તડકામાં એકાએક વાદળ ચઢી આવ્યું, અને ભયાનક વીજળી તથા ગડગડાટ સહિત વરસાદનું એક મોટું ઝાપટું આવવાનો સમય આવ્યો.

હવે **પાટણ** શેહેરમાં કેવી ગડમથલ થઈ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર કરીએ. લશ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણિયાણી તથા બીજાં સગાં સંબંધીઓને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુઃખ થયું હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ જેઓએ છળભેદથી તથા હિંમત ચલાવી સાત પેહેડી સુધી પહોંચે એટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસડયું હતું, તે ધન જોઈને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી, અને તેનું શું થશે તે બાબત તેઓ મહા ફિકરમાં પડ્યા હતા. તેઓએ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને સઘળી તેઓની દોલત દાટી, અને આગળ શું થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા. સઘળા નાના વેપારીઓએ પણ એ જ પ્રમાણે કીધું. દુકાનદારો પોતપોતાના દેવની ભક્તિ કરવા લાગ્યા, અને મ્લેચ્છ શત્રુનો એકદમ નાશ થાય, રાજાનો જય થાય, ધર્મનું રક્ષણ થાય, અને ગુજરાતનું દેશી રાજ્ય કાયમ રહે, તેને માટે ધર્મને લગતા હજારો ઉપાયો સઘળા કરવા મંડી પડ્યા હતા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિંતા પથરાયલી હતી, તોપણ શેહેરમાં કેટલાએક લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા. જેઓની પાસે કાંઈ નહતું, એટલે જેઓને લુંટાવાનો કંઈ ભય નહતો, જેઓને આવી ઉથલપાથલમાં ઘણો લાભ મળવાની ઉમેદ હતી, તથા જેઓ દેશની દોલત સામાન્ય મિલકત માનતા, અને પારકા તથા પોતાનામાં કાંઈ ભેદ ન ગણતા, જેઓ વગર મહેનતે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા, તથા મધપુડારૂપી જગતમાં આળસુ મધમાખીઓની પેઠે બીજાનું મેળવેલું મધ પોતે ખાઈ જતા, તેઓને આ વખતે ખુશીનો કંઈ પાર જ ન હતો. તેઓની તો ખરી મોસમ આવી હતી, અને તેનો લાભ લેવાને તેઓ તૈયાર થઈ બેઠા હતા. શેહેરમાં આસપાસના ગામોના લોકો આવી ભરાયા હતા, તથા સઘળું લશ્કર પડ્યું હતું તેથી તેમાં તલ પડે એટલી જગા રહેલી નહતી. ઘણાએક લોકો મેદાનમાં પડ્યા હતા, કેટલાએક લોકો માંડવા બાંધીને તેમાં રહ્યા હતા, અને કેટલાએકે ઘણાં ભારે ભાડાં આપી ઘરો લીધાં હતાં. સઘળા લશ્કરને ડેરા તંબુઓ તાણીને તેમાં રાખેલું હતું. એ પ્રમાણે **પાટણ**

અમે સલાહ આપી. પણ જો તમને તે પસંદ ન હોય, જો તમારી મરજી મેદાનમાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાની હોય, તો અમે સઘળા તૈયાર છીએ. જોશીઓને બોલાવી મુહૂર્ત પુછવું, અને શુભ દિવસે અત્રેથી કુચ કરવી. અંબામા તથા તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ આપણને સહાય થશે." એમ કહી તે જોરથી ખંખાર્યો તથા સઘળાઓએ પોતપોતાની મુછ ઉપર તાલ દીધી.

જે દહાડાનું જોશીઓએ મુહૂર્ત આપેલું હતું તે દહાડે સવારે રાજા ટોપ તથા બખતર સજીને તથા લડાઈનાં સઘળાં શસ્ત્ર બાંધીને તૈયાર થયો. સઘળા સરદાર તે જ પ્રમાણે તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. રાજ્યગોરે રાજાને કપાળે ટીલું કીધું, તથા આશીર્વાદ દીધો. ભાટ લોકો રાજાના મનમાં શૂર ચઢાવવાને કવિત બોલવા લાગ્યા. બારણા આગળ મોતીના સાથિયા પુરાયા. ચોગાનમાં સઘળું લશ્કર તૈયાર થઈ ઉભું રહ્યું. દશ હજાર સવાર, પાંચસેં હાથી, વીશ હજાર પાયદળ, પાંચસેં રથ, એટલાં લડવાનાં સાધન હતાં. કરણ રાજા જ્યારે પોતાના કવચવાળા હાથી ઉપર સવાર થયો, ત્યારે જયજયકારનો નાદ થઈ રહ્યો; શંખનાદ જોરથી થયો; નોબત ગરગડી; તથા બીજાં રણસંગ્રામનાં વાજીત્રો વાગ્યાં. રાજા તથા લશ્કરને જોવાને શેહેરમાં લોકોની અથાગ ભીડ થઈ હતી. તેઓ સઘળા લડાઈના પરિણામને વાસ્તે ઘણા ચિંતાતુર દેખાતા હતા. રાજાનું સૈન્ય આટલું થોડું જોઈને તેઓને ઘણો ભય લાગતો હતો, અને જેમ હાથીઓના ટોળામાં એક વાઘના બચ્ચાનું અંતે કાંઈ ચાલે નહી, તેમ એ સૈન્ય આખરે કપાઈ જશે એવી દેહેશત લોકોને રહેતી હતી. તોપણ શૂરા કરણ રાજાને જોઈને તેઓને ઘણો ઉમંગ આવ્યો. તેનો સાદો લડાઈનો પોશાક તથા શૂરથી ભરપુર આંખ જોઈને તેઓ સઘળા ઈંદ્રજીત અથવા **અર્જુન** જોડે તેનો મુકાબલો કરવા લાગ્યા. રસ્તામાં તેના ઉપર ફુલ તથા ફળની વૃષ્ટિ તેઓએ કીધી, તેના હાથી આગળ ફુલો વેરાતાં ગયાં, તથા તેના જયને વાસ્તે સઘળા લોકોના આશીર્વાદ સહિત કરણ રાજા શેહેરની બહાર નીકળ્યો. એ પ્રમાણે રાજાએ એક દહાડામાં, ઘણા દહાડાનાં તેનાં કામોથી થયલી લોકોની અપ્રીતિ દુર કીધી. શૌર્ય એ ઘણો વિચક્ષણ ગુણ છે. તે હજારો અવગુણને ઢાંકી નાખે છે. અંગબળ તથા હિંમતથી લોકો એટલા સાનંદાશ્ચર્ય પામે છે કે એ ગુણ સિવાય બીજા તેઓની નજરમાં આવતા જ નથી. જગતમાં જે જે શૂરા પુરુષોએ પોતાની બહાદુરીથી દુનીયામાં માત્ર ખરાબી જ કીધી છે તેઓનાં નામનો નાશ થવાને બદલે તેઓ અમર રહી ગયાં છે, અને જગતના મહાન ખુનીઓ કેટલાએક દેવની પેઠે પુજાય છે, અને કેટલાએકનાં નામ દુનીયામાં દીવા જેવાં થઈ પડ્યાં છે.

કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કર સહિત છાવણી કીધી. તેની બે બાજુએ પહાડ હતા, અને પાછળથી નદી વહેતી હતી, એવે ઠેકાણે સઘળું લશ્કર ગોઠવીને લડાઈની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. બીજે દહાડે મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચ્યું. અને કરણનું લશ્કર ક્યાં પડ્યું છે તેની **અલફ**ખાંને આગળથી ખબર મળી હતી તેથી તે પણ પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કરી લડવાની તૈયારી કરી આવેલો હતો. બપોરની વખતે બંને લશ્કર સામસામાં થયાં. મ્લેચ્છનું લશ્કર દશગણું મોટું જોઈને રજપૂત સિપાઈઓ જરા નાહિમ્મત થયા, અને એ ભય તેઓમાં કાયમ રહેશે તો લડાઈમાં ઘણાં

માઠાં પરિણામ થશે એમ જાણી કરણ આગળ નીકળ્યો, અને સઘળા સિપાઈઓની આગળ તેણે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કીધું.

"આજે દાનવો તથા માનવોની વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; તેમાં દાનવો બળવાન દેખાય છે, તથા તેઓની સંખ્યા ઘણી જ વધારે છે; તોપણ એ દુષ્ટ લોકોને ભગવાન સહાય થશે એમ તમારે કદી ધારવું નહી. જગતમાં સત્ય છે તે જ ઈશ્વર છે, અને સત્ય આખરે જય પામ્યા વગર રહેતું નથી. એ મ્લેચ્છ તુરકડા લોકોના આયુષ્યની દોરી તુટવાનો વખત આવ્યો હશે ત્યારે જ તેઓ ન્યાયાન્યાય વિચાર્યા વિના પારકા દેશને ઉજડ કરવાને મોટું લશ્કર લેઈને આવ્યા છે; પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેઓમાંનો એકપણ તેના સોબતીઓના સમાચાર કહેવાને પાછો પોતાને દેશ જનાર નથી. સત્ય આપણી તરફ છે તેથી પરમેશ્વર પણ આપણા જ પક્ષમાં છે એમ જાણવું. રણસંગ્રામમાં કેમ લડવું એ રજપૂતોને કહેવાની જરુર નથી. આપણે સઘળા ક્ષત્રીવંશના છીએ. આપણા વૃધ્ધોએ મોટાં મોટાં યુધ્ધો કીધેલાં છે. કુરૂક્ષેત્રની લડાઈમાં અઢાર દિવસ સુધી લઢ્યા છે. તેઓના શૂરાતનની કીર્તિ આખા જગતમાં પથરાયલી છે. તે રજપૂતો પોતાના બાપદાદાનાં નામ બોળી આવા રાની સિપાઈઓથી બીહીશે એવો જરા પણ સંભવ નથી. આપણે આ સમયે આપણા વાહાલા દેશને સારુ લડીએ છીએ, આપણી જાતને વાસ્તે, આપણા ઘરને વાસ્તે, આપણાં છઈયાં છોકરાંને વાસ્તે, આપણી સ્ત્રીઓના પતિવ્રતપણાના રક્ષણને અર્થે, આપણા અનાદિ ધર્મના બચાવને સારુ, આપણને જે જગતમાં વહાલામાં વહાલું છે તેને વાસ્તે યુદ્ધ કરીએ છીએ. એ વાત લડતી વખતે સઘળા મનમાં રાખજો. મરવું તો એક વાર છે જ, માટે રણસંગ્રામમાં શા માટે મોતથી બીહીવું? હું આકાશ તરપ્ જોઉં છું ત્યારે અપ્સરાઓ શૂરા રજપૂતોને વરવાને ફુલની વરમાળા હાથમાં લઈ તૈયાર થયલી મારી નજરે પડેછે. ખોપરીઓનો હાર કરવાને શિવજી પોતે પધારેલા છે, તથા તેના અગણિત ગણો, ભૂત, પિશાચ, વગેરે મોટી ઉજાણી કરવાને આવેલા છે. જોગણીઓ લોહી પીવાને ઉભી રહેલી છે. દેવતાઓ લઢાઈનું પરિણામ જોવાને તત્પર થઈ રહેલા છે. એ સઘળાઓની સમક્ષ આપણે લડીએ છીએ, તેઓની આંખ આપણી ઉપર છે; માટે રે શૂરા રજપૂતો, તમારા ક્ષત્રી નામનું આજ સાર્થક કરો. કોઈ વખતે કુતરાએ વાઘને હરાવ્યો હશે, પણ તે તો ચમત્કાર જાણવો, એવું કાંઈ હમેશાં બનતું નથી, માટે ધૈર્ય ધરીને આજ એ ચંડાળ શત્રુઓના કાપી કકડે કકડા કરો; અને તેમ કરી આખા ભરતખંડમાંથી એ તુરકડાઓનો ભય મટાડો."

રાજાનું આવું ભાષણ સાંભળી સઘળા સિપાઈઓને આવેશ આવ્યો અને તેના જવાબમાં એક મોટો પોકાર કરી તેઓએ આખી રણભૂમિ ગજાવી મુકી. તે સાંભળી સઘળા તુર્ક સિપાઈઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓને હિંમત આપવાને અલફખાં આગળ આવ્યો ને બોલ્યો; "પાકદીનના સિપાઈઓ, તમે સઘળા પોતાનાં ઘર તથા કુટુંબીઓ મુકીને દુર દેશ આવ્યા છો, તેમ કરવાની મુખ્ય મતલબ બે છે. પેહેલી અને સઘળાથી અગત્યની તો એ કે કાફરલોકને ખરા દીનમાં લાવવા, તેઓનાં દેહેરાં તોડી પાડી ત્યાં મસજિદો બાંધવી, તેઓની મૂર્તિઓ ભાગી

નાખી, અને "લાઈલાહા ઈલ્‌ઉલ્લાહ્ મહમ્મદુર્ રસૂલ અલ્લાહ્"નો કલામ સઘળે પથરાવવો. બીજી મતલબ આપણું રાજ્ય વધારવું, આપણી કીર્તિ ફેલાવવી, આપણા પાદશાહની આબરૂ વધારવી, તથા આપણી દોલતમાં વધારો કરવો. એ બે મતલબ પાર ન પડે, જો અલ્લાતાલ્લાના હુકમથી આપણી હાર થાય, તો નાસવાની કાંઈ જગા નથી એમ તમારે નક્કી જાણવું. આ ઠેકાણે જીતવું કે મરવું. નાસવાનો કાંઈ લાગ નથી; અને નાસવું શા સારુ? શું આપણા સિપાઈઓએ કોઈ ઠેકાણે હાર ખાધેલી છે? શું કાફરોને આપણે હજારો લડાઈઓમાં હરાવ્યા નથી? ત્યારે આ વખત શા સારુ બીહીવું? શું કુતરાના ભસવાથી વાઘ ડરે છે? કદી નહી. માટે રે બહાદુર સિપાઈઓ, આ મુડદાં જેવા લોકો તમારી સામા મરવા આવ્યા છે તેઓને ભાતનાં છાલાંની પેઠે ઉડાવી દો, અને તેઓનો દેશ સર કરી તેઓની અગણિત દોલત તમારે વાસ્તે લઈ લો. જો જો સિપાઈઓ, ઉપરથી અલ્લાતાલ્લા તથા હઝરત પેગંબર સાહેબ તમારી લડાઈ જોય છે. સઘળા ફિરસ્તાઓ આપણને મદદ કરવાને આવ્યા છે, માટે તેઓને એબ લાગે એવું કામ આજ કરશો તો કયામતને દહાડે તમારા હાલ ઘણા જ બુરા થશે."

મુસલમાન સિપાઈઓનો ધર્મ સંબંધી જુસ્સો બહાર નીકળ્યો તેથી તેઓ "અલ્લા હુ અકબર" એવી મોટી ભયંકર ચીસ પાડી ઉઠ્યા. તે વખતે કરણ રાજા મોટા આવેશથી બહાર મેદાનમાં આવ્યો, ને અલફખાં તરફ મ્હોડું ફેરવી બોલ્યો; "જ્યારે હાથી હાથી લડી મરે છે ત્યારે નાનાં નાનાં ઝાડોનો વગર કારણે ક્ષય થાય છે. તમારા પાદશાહને ગુજરાત લેવું છે અને મારે તે રાખવું છે. પરિણામ જે નિપજશે તેમાં બિચારા સિપાઈઓને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. ત્યારે તેઓ શા સારુ માર્યા જાય? માટે તમારામાંથી જે કોઈની માએ શેર સુંઠ ખાધી હોય તે મેદાન પડો. હું ને તે બે એકલા યુદ્ધ કરીશું. જો હું જીતુ તો તમારે દેશ છોડી ચાલ્યા જવું, અને હું મરૂં, તો મારુ લશ્કર પણ તે જ પ્રમાણે કરશે, અને ત્યારથી આખું ગુજરાત તમારુ જાણવું." મુસલમાન લશ્કરમાંથી કોઈએ જવાબ દીધો નહી, તેથી રજપૂત સિપાઈઓએ હર્ષની બુમ પાડી, તે સાંભળી અલફખાં બોલ્યો; "જેવી એ કાફર પોતાની જીંદગીની કિમ્મત હલકી ગણે છે તેવી આપણે ગણતા નથી. આપણને આ જહાનમાં મોટાં કામો કરવાને ખુદાએ મોકલેલા છે. તે કામ પાર પાડ્યા વિના આપણે આપણી જીંદગી વગર જરૂરે ફેંકી દેવી જોઈતી નથી. વળી રાજા મુઆ પછી તેનું લશ્કર લડશે નહી એવો કોનો ભરોંસો? માટે ધારા પ્રમાણે લડવું જોઈએ, પછી જે થાય તે ખરું." એટલું કહી સામા લશ્કરને તેની જગાએથી ખસેડવાને તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો.

"અલ્લા હુ અકબર"ની ચીસ પાડી મુસલમાન સિપાઈઓ આગળ ધસ્યા, અને રજપૂતોને તેઓની જગાએથી હડસેલવાને ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા, પણ તેઓ પહાડની પેઠે જડ થઈ ઉભા રહ્યા. લડાઈ ઘણી ભારે ચાલી. ચોમાસામાં પવનના જોરથી વાદળાં સામસામાં અથડાય છે તેમ તે બંને લશ્કરો અથડાયાં. તલવારોના ખડખડાટથી કાન બેહેર મારી ગયા; તેઓના વિજળીના જેવા ચળકાટથી આંખ ઝંખવાઈ ગઈ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઉડી રહ્યાં હતાં કે તેમાંથી કોઈ

પક્ષીથી પણ જવાતું નહી, અને વરસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર લોહીની રેલ ચાલી; યોદ્ધાઓની ચીસથી ત્યાં કાંઇપણ શબ્દ સાંભળ્યામાં આવતો નહતો. એ બધા ગડબડાટની સાથે ઘાયલ સિપાઈઓ ધુળમાં રગદોળાતા હતા, તથા તેઓને તેમના ઘાથી દરદ થતું તે સઘળાના કષ્ટથી તેઓ બુમાબુમ પાડી રહ્યા હતા; બંને તરફના માણસો સેંકડો મુઆ, પણ રજપૂત સિપાઈઓએ પોતાના ધારા પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહી. કરણમાં જાણે ભુત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખ ખુનથી ભરેલી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવાર વડે ચોતરફ ફરી વળ્યો, અને જે તેના સપાટામાં આવ્યું તેના બે કકડા કર્યા વિના રહ્યો નહી. એક વાર તેનો હાથી મરી ગયો, ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને લડ્યો. તે ઘોડો પણ કતલ થઈ ગયો ત્યારે તે પાયદળ સિપાઈઓમાં સામેલ થયો, અને પોતાના શરીરની કાંઈ ફિકર રાખ્યા વિના એક સાધારણ સિપાઈની પેઠે લડ્યો. જયારે રાજાના ઉપર ઘણાંએક તીર પડવા લાગ્યાં, જયારે તે એક બે ઠેકાણે ઘાયલ થયો, જયારે કેટલાએકે તેને ઓળખીને જાણ્યું કે તે જો વધારે વાર સુધી આ ઠેકાણે રહીને યુદ્ધ કરશે તો બેશક માર્યો જશે, ત્યારે તેને સમજાવીને તેને એક ઘોડો આપ્યો, અને સવારોની હારમાં મોકલી દીધો. રાજાની આવી બહાદુરીથી તેના સામંતો પણ તેવી જ હિંમતથી લડ્યા, અને સાધારણ સિપાઇઓ પણ મરણીયાની પેઠે મોતનો ડર જરા પણ ન રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્ર નિર્દયપણે વાપરવા લાગ્યા. મુસલમાન લશ્કરનાં માણસો થાકયાં; તેઓમાંનાં ઘણાંએકે ધુળ ચાટી; ઘણાંએક જખમી થયાં; પણ રજપૂતો ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહી, તેથી તેઓ હઠીને પાછા પોતાને ઠેકાણે ગયા. થોડી વાર સુધી થાક ખાઈ પાછો તેઓએ ધસારો કીધો, પણ રજપૂત સિપાઈઓ તેઓની ભેટ લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને સૈરંધ્રી જાણીને કીચકે ચિચક **ભી**મની સોડમાં ભરાયો હતો તેમ મુસલમાન લોકોને પણ જોઈએ તેવું જ સામા પક્ષથી આદરમાન મળ્યું. પાછું યુદ્ધ પેહેલાં પ્રમાણે જ જોરથી ચાલ્યું, પણ કાંઈ થાગ લાગ્યો નહી. સૂર્યદેવતા આ કાપાકાપીથી કંટાળી જઇને તથા પોતાના ભક્તોનું દુઃખ જોઈ કષ્ટ પામીને પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ મ્હોડું કરી ચાલ્યા ગયા; પૃથ્વી ઉપર અંધકાર પથરાવા લાગ્યો; પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં; તારાઓએ એક પછી એક પોતાનું મ્હોડું બતાવ્યું; કમળનાં ફુલો બંધ થઈ ગયાં, અને જે મુસાફરો ગામમાં તે વખતે આવ્યા તેઓએ ત્યાં જ રાતનો વાસો કીધો. લડનારાઓથી એક બીજાનું મ્હોં જોઈ શકાતું ન હતું; એટલામાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયો. અજવાળું તો થોડું પરમેશ્વરની તરફથી આવ્યું, પણ લડવાનું સામર્થ્ય શત્રુઓમાં હમણાં રહ્યું ન હતું. તેથી તેઓ પાછા પોતાને ઠામે ગયા, અને રાતે લડાઈ બંધ રાખવાને તથા સવારે ઝળઝળું થતાં પાછો તેનો આરંભ કરવાને **અલફ**ખાંએ કરણ રાજાને કહેણ મોકલ્યું. રજપૂતો પણ ઘણા જ થાકી ગયલા હતા, તેઓને થોડાએક આરામની ઘણી જરૂર હતી તેથી એ પ્રમાણે તેઓએ કરવાનું કબૂલ કીધું.

રાત ચાંદરણી હતી; રૂપાનાં પતરાં જેવું ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું. પણ તે

વેળા જમીન ઉપર કેવો ભયંકર દેખાવ જોવામાં આવતો હતો! એક મોટા મેદાન ઉપર હજારો માણસ વિક્રાળ મ્હોંવાળાં મુએલાં પડેલાં હતાં, અને તે ઉપર જ્યારે ચાંદરણું પડતું, અને તેઓનાં મ્હોં ઉપર મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા ફિકા રંગની સાથે અજવાળાનો રંગ મળતો, ત્યારે તેઓ ખરેખરાં ભયાનક દીસતાં હતાં. ઘાયલ લોકો ચીસાચીસ પાડતા, તેઓને પોતપોતાનાં માણસો લઈ ગયાં, અને તે ઠેકાણે જે ઓસડવેસડ થઈ શકે તે લગાડવામાં આવ્યું. લોહીની તો નીક ચાલી રહેલી હતી, અને તેનો લાલ રંગ બદલાઈને કાળો થઈ ગયો હતો. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરેને સારુ જે મીજબાની પાથરેલી હતી તેનો ઉપભોગ કરવાને તેઓ તે વખતે ત્યાં ન હતાં, પણ પણ વનવાગળાં ઉંચાં ઉડ્યાં કરતાં, ઘુડો પાસેનાં ઝાડ ઉપરથી અપશકુનવાળો તથા ભયાનક શબ્દ કાઢ્યાં કરતાં, અને શિયાળવાં મુડદાંની ગંધથી ત્યાં આવીને મુએલાં માણસોનો આરામ ભંગ કરતાં હતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું; અને લશ્કરમાંથી કાંઈ પણ મોટો અવાજ આવતો નહતો. એટલાં બધાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેવાને એકઠાં થયાં હતાં, તેઓ આ રાતના દેખાવથી બીહીને, મોત તેઓની પાસે થઈને ફર્યા કરતું તેથી ડરીને, તથા આવી શાંત રાતની વખતે અવાજ કરવાથી રાત્રીના દેવોને ઉપદ્રવ થાય તે ન કરવાને સઘળાં મુગાં રહેલાં હતાં. માત્ર કંસારી બોલ્યાં કરતી તથા શિયાળવાંને ઉજાણીનું પર્વ હાથ લાગ્યું તેથી તેઓએ બુમાબુમ પાડી મુકી હતી. મુસલમાન લોકોએ પોણી રાત નિમાજ પઢવામાં કાઢી. રજપુત લશ્કરમાં તે વખતે મહાભારત વંચાતું હતું, અને કુરૂક્ષેત્રની લડાઈમાં જે જે શૂરાતનનાં કામો કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં વિશેષે કરીને **ભી**મના પરાક્રમોની વાત વંચાવાથી સઘળા શૂરા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવ્યું હતું. તે સિવાય ભાટ લોકોએ આગલા ક્ષત્રી રાજાઓની લડાઈનાં કવિત કહી સંભળાવી સઘળાઓમાં શૂર ઉત્પન્ન કીધું હતું. હવે એક પોહોર રાત બાકી રહી. ચંદ્રમા અસ્ત થયો, અને અંધારાનું પ્રબળ થઈ રહ્યું. મુસલમાન લોકોનાં વચન ઉપર ભરોસો રાખી રજપૂત લોકોએ હજી લડવાની તૈયારી કીધી ન હતી. જેવા તેઓ લડાઈના કામમાં પ્રમાણિક તથા વચન પાળનારા હતા તેવા તેઓના શત્રુ હશે એવો વિશ્વાસ રાખ્યાથી તેઓ છેતરાયા. મ્લેચ્છ તુરકડા મતલબ ઉપર માત્ર નજર રાખતા. તે મતલબ હાસલ કરવાને ગમે તેવા ઉપાય કરવા પડે તે વિષે તેઓને જરાપણ ફિકર નહતી. જ્યારે રજપૂત સિપાઈઓ ઉપર વર્ણવેલા કામમાં પડેલા હતા તે વખતે ખબર આપ્યા શિવાય મુકરર કરેલા વખતની પેહેલાં મુસલમાન સિપાઈઓ તેઓના ઉપર તુટી પડ્યા. રજપૂતો લડવાને બિલકુલ તૈયાર નહતા તેથી તેઓમાં ભંગાણ પડ્યું; લશ્કરમાં તુટ પડી; સઘળે ઠેકાણે ગરબડાટ થઈ રહ્યો; અને અંધારામાં મિત્ર કે શત્રુ કોઈ ઓળખાયા નહી. "અલ્લા હુ અકબર" એ બુમ સંભળાય ત્યારે રજપૂત સિપાઈઓ કપાઈ જતા એમ જણાતું. એવી "અલ્લા હુ અકબર"ની બુમ ઘણીવાર સંભળાતી હતી. કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કરને ગોઠવવાની ઘણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ ગઈ. કાપણી કરનારા ખેડુતો દાતરડાંથી જેમ અનાજ કાપે તેમ રજપૂતો તે રાતે કપાઈ ગયા. રાજાનો ઘોડો વળી મરી ગયો એટલે રાજાએ ઉભા રહી લડવા માંડ્યું; પણ હવે જય મળે એવી આશા નહતી. એક તલવારના ઘાથી તેનાં પાંસળાં કપાયાં, અને

લોહી વહેવાથી અશક્ત થઈને તે ભોંય ઉપર પડ્યો. એ અવસ્થામાં તે કપાઈ મરણ પામત, પણ દૈવયોગે તે વખતે ઝાંખું ઝાંખું અજવાળું પડ્યું, અને તેનું મ્હોં શૂરા હુરપાળે તુરત ઓળખ્યું. રાજા જીવતો રહેશે તો ગયલું રાજ્ય કોઈ દહાડો પણ પાછું હાથ લાગશે, એવા વિચારથી તેણે બેશુદ્ધ રાજાને ઉચકી લીધો, અને એક ઝડપદાર સાંઢણી ઉપર બેસી ચાલતો થયો. સવાર પડી એટલે રજપુત સિપાઈની ખરેખરી અવસ્થા જણાઈ. રાતે અંધારામાં કેટલાએક સિપાઈઓ નાશી ગયા હતા. ઘણાએક તો માર્યા ગયા હતા; અને બાકી રહ્યા તેઓ જીવની આશા છોડી ભારે જોશથી લડતા હતા. લડાઈના આરંભની વખતે કરણે પાસેના ગામમાં થોડાએક સામંતો તથા કેટલું-એક લશ્કર રાખી મુક્યું હતું, અને આખરની વખતે તેઓ ઘણા કામ લાગશે એવી તેણે આશા રાખી હતી; પણ જ્યારે તેઓએ જાણ્યું કે કરણ રાજા દેખાતો નથી, એટલે તે બેશક માર્યો ગયો હશે, લશ્કર સઘળું કપાઈ ગયું, અને જીતવાની હવે કાંઈ આશા નથી, ત્યારે તેઓએ વિચાર કીધો કે હવે લડવા જવું એ તો પતંગની પેઠે દીવામાં ઝંપલાવવા બરોબર છે, માટે ખરેખર મરવા જવામાં શો ફાયદો? જે જીવે છે તેને આશા છે; જે જીવે છે તે ફરીથી લડી શકે છે, અને જે જીવે છે તે કોઈ વખત પણ પોતાનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કરી શકે છે; માટે નકામું શા માટે મરવું? કોઈ પણ અનુકૂળ પ્રસંગ આગળ આવશે તે વખતે જય મેળવીશું, અને ત્યાં સુધી એ તુરકડાઓને જરા-પણ ચહેન વળવા દઈશું નહી, તેઓને રાત દહાડો ઉપદ્રવ કર્યા કરીશું; માટે ગુજરાતની હદ બહાર જતાં રહેવું એમાં જ ડહાપણ છે, એમ કહી તેઓ ઘોડા ઉપર સવાર થયા, અને કમનસીબ તથા રંડાયલા અણહિલપુર પાટણ ઉપર નજર કરી ઘણા જ જોશથી રડ્યા. તેઓ બોલ્યાઃ "રે ગુર્જરદેશ, રે અમારી જન્મભુમિ, તારા ઉપર કેવી મોટી આ-ફત આવી પડી છે? તારા છોકરાઓને પારકા લોકોએ મારી નાખ્યા; તારા ભર્તારનો પણ એ જ દુષ્ટ લોકોએ પ્રાણ લીધો. અરે અમારી મા! તેં અમને ઉછેરીને મોટા કીધા; તેં અમને શૂર આપ્યું; અને જ્યારે તારા ઉછેરીને મોટા થયલા છોકરાઓ ક-પાઈ ગયા, તારો લાડ લડાવનાર ધણી મરણ પામ્યો, અને તને દુષ્ટ રંડાપો આવ્યો, ત્યારે તું શા માટે પોકેપોક મુકીને રડતી નથી? તારું હૈયું શું વજ્ર સરખું થઈ ગયું છે? તને શું રડવું આવતું નથી? શું તારી મરજી પુનર્લગ્ન કરવાની છે? શું આ દુષ્ટ મ્લેચ્છ તુરકડાઓનો પાદશાહ જેના હુકમથી તારું નસંતાન ગયું, તથા તને વિધવાવ-સ્થા પ્રાપ્ત થઈ, તે ખુની ઘોઝારા પાદશાહને તું વરવાનો મનસુબો કરે છે? રે દુષ્ટ, રે ચંડાળ, તું અમારી મા નથી. અમે કોઈ દહાડો પણ સાવકા બાપના હાથ નીચે રે-હેવાના નથી; અને તને એક ઘડી પણ વિરામ થવા દેવાના નથી; તારા નવા ધણીને જરાપણ શાતા વળવા દેઈશું નહી. તું શામાટે બોલતી નથી? જો અમારા કહેવા પ્ર-માણે તારો વિચાર નહી હોય તો તેઓ સઘળાને ગળી શામાટે જતી નથી? હાય હાયરે હિંદુ ધર્મ! અને હાય હાયરે હિંદુરાજ! તમારા બંનેનો આજે અંત આવ્યો. દેવો સઘળા ઉંઘી ગયા. તેઓથી પોતાનું રક્ષણ થતું નથી તો આપણું શું કરવાના છે? પણ **વનરાજ**, **મુળરાજ**, **સિદ્ધરાજ**, **કુમારપાળ**, સઘળા ક્યાં ગયા? તેઓ પોતાનાં છોકરાંની વહારે કેમ ધાતા નથી? પણ સઘળાઓએ મળીને સંપ કીધોછે. સઘળાઓએ

આ ગુજરાતનું રાજ્ય પારકે હાથ જવા દીધું છે. ઈશ્વરની એમ જ મરજી હશે, તેમાં આપણું શું ચાલવાનું છે? આપણાથી તો એટલું જ થઈ શકેછે કે દેશ મેહેલીને જતાં રેહેવું. માટે ચાલો, ગુજરાતને છેલ્લા રામરામ." એમ કહી તેઓએ પોતાના ઘોડા દોડાવી મુક્યા, અને પાયદળ સિપાઈઓ ઝડપથી કુચ કરી ચાલ્યા, અને જ્યાંસુધી તેઓએ ગુજરાતના રાજ્યની સરહદ વટાવી ત્યાં સુધી તેઓ અટક્યા નહી, તેમ રસ્તામાં અન્ન જળ પણ ચાખ્યું નહી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રણ રાજા પડ્યો, તેનું લશ્કર સઘળું કપાઈ ગયું, તથા તુરકડાઓનું સઘળું સૈન્ય પાટણ ઉપર આવેછે એ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને શેહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. દ્રવ્યવાન લોકો પોતાની દોલતની ફિકર કરવા લાગ્યા. તથા અધિકારી વર્ગ પોતાના અધિકારની ચિંતામાં પડ્યો. જેઓનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો રણસંગ્રામમાં માર્યા ગયાં તેઓના દુઃખની તો કાંઈ સીમા ન હતી. કેટલીએક ઘરડી ડોશીઓ તથા ડોસાઓ પુત્ર રહિત તથા નિરાધાર થઈ બેઠાં; કેટલાંએક નાનાં છોકરાં બાપવિનાનાં થયાથી નિરાશ્રિત થઈ ગયાં; કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ; કેટલીએક તરૂણીઓના ધારેલા ભર્તાર દેવલોકમાં અપ્સરાઓને વર્યા; અને કેટલાંએક સ્ત્રીપુરૂષના ભાઈ તથા મિત્રોએ આ જગતનો અનિત્ય સંબંધ તોડી નાખ્યો. શેહેરમાં સઘળે રડારડ થઈ રહી; મોટા મોટા મેહેલ કે નીચાં નીચાં ઝુપડાં સઘળાંમાં દુઃખ તથા શોકના શબ્દ સંભળાવવા લાગ્યા. રાજાના મેહેલમાં એક અંદરના ઓરડામાં કરણની સઘળી રાણીઓ એકઠી થઈ. તેઓમાં આકાશમાં જેમ ચંદ્ર સૂરજ પ્રકાશે છે, તેમ રૂપસુંદરી તથા કૌળારાણી પ્રકાશતી હતી. રૂપસુંદરીનું વર્ણન આપણે કીધેલું છે. તે આ વખતે પેહેલાંના જેવી જ રૂપાળી હતી, પણ તેને આટલા દહાડા સુધી મેહેલના એક ખુણામાં રાખી મુકી, તથા તેટલી મુદ્દત સુધી તેને શરીરનું તથા મનનું કાંઈપણ સુખ મળ્યું નહી, તેમ જ તેના વર તથા કુટુંબ તરફનું જે દુઃખ પડ્યું હતું તે વિસારવાને રાજાની તરફથી કાંઈ કરવામાં આવ્યું ન હતું, એ સઘળાં કારણોથી તેના મ્હોડા ઉપર ફિકાશ આવેલી હતી, તથા તેનો ચેહેરો જરા ઝરડાઈ ગયલો દેખાતો હતો. પણ કૌળાદેવી જે રાજાની પટરાણી હતી તેના રૂપનું તો વર્ણન થઈ શકે એવું ન હતું. જે જે ખુબસુરત સ્ત્રીઓ ચિત્રકારોએ તથા પ્રતિમાકારોએ કલ્પેલી છે, ઈટલી દેશના નામાંકિત ચિતારાઓએ તથા મૂર્તિકારકોએ ઈસા પેગંબરની પવિત્ર મા મરિયમની તસવીર તથા મૂર્તિઓ બનાવેલી છે, જે જે અતિ રૂપવંતી સ્ત્રીઓને કવિરાજોએ પોતાના મનમાંથી ઉત્પન્ન કરીને જગતને દેખાડેલી છે, તે તે જાતનું સૌંદર્ય કૌળારાણીમાં હતું. તફાવત માત્ર એટલો જ કે તેનું રૂપ ક્ષત્રીની સ્ત્રીને, એટલે રજપૂતાણીને યોગ્ય હતું. આખા ભરતખંડમાં તેના રૂપનો જોડો ન હતો. તેમાં આ વખતે તે મહાશોકમાં બેઠી હતી તેથી તેની ખુબસુરતીમાં ઘટાડો થવાને બદલે તેનું તેજ વધારે પ્રકાશતું હતું. ઈશ્વરની કારીગરી કેવી ચમત્કારી છે! તેના

શરીરનો ઘાટ એવો સંપૂર્ણ હતો કે કોઈપણ માણસ, પછી તે જુવાન કે વૃદ્ધ ગમે તે હોય, તોપણ તેને આખા દહાડા સુધી નિરખ્યાં જ કરે તોપણ તે ધરાય નહી, અને તેને ભૂખ કે તરશ કાંઈ લાગે નહી. એવી કૌળારાણીની પાસે બે છોકરીઓ ઉભી હતી, અને મુરઘીનાં બચ્ચાંને મારવા બાજ ઉંચે ઉડતાં ઉડતાં તલપ મારેછે તે વખતે બચ્ચાં જેમ તેની માની પાંખ નીચે ભરાઈ જાય છે, તથા તેના શરીરને દબાઈને ઉભાં રહે છે, તેમ આ પ્રસંગે તે છોકરીઓ તેની માની સ્હોડમાં દબાઈને ભયભીત થયલી ઉભી રહેલી હતી. તેઓમાંથી મોટી કનકદેવીની ઉમર આઠ તથા નાની દેવળદેવીની ઉમર ચાર વર્ષની હતી; પણ તેઓના શરીરનો ઘાટ તેઓના વર્ષ પ્રમાણે જેટલો હોવો જોઈએ તે કરતાં કાંઈક વધારે ખીલેલો હતો. તેઓનું રૂપ તેઓની માના જેવું જ હતું; માત્ર તેઓના મ્હોં ઉપર બાલ્યાવસ્થાનું નિર્દોષપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું, તથા તેઓના નિમાળા હજી સોનેરી હતા તથા તે ઉપર કાળાશ હજી ઘણી આવી ન હતી. એટલો જ તફાવત તેઓ તથા તેઓની માની વચ્ચે હતો.

સઘળી રાણીઓ શોકાતુર થઈ બેઠેલી હતી, તથા હવે શું કરવું તે કૌળારાણીને મ્હોડેથી સાંભળવાને રાહ જોતી હતી. રૂપસુંદરીના વિચાર તે વખતે જુદા જ હતા. તેને કરણ રાજા સાથે કાંઈ પ્રીત થયલી ન હતી, તેથી તેના મોતથી તે બીજી રાણીઓની પેઠે દિલગીર જણાતી ન હતી. ઉલટી તેના વર **માધવને** પાછો આવેલો સાંભળીને, તથા આ જય મળ્યાથી તે **પાટણમાં** જલદીથી આવશે, અને તેને મુખ્ય કારભાર પાછો મળશે, પછી તે પાછી તેની પાસે જશે, અને કેટલુંએક પ્રાયશ્ચિત કરાવી તે તેને રાખશે, એવી આશાથી તે તેના મનમાં ખુશી થઈ હતી. પણ બીજી રાણીઓની અવસ્થા જુદી જ હતી. તેઓએ કરણ રાજાની પ્રીતિ ચાખી હતી. સ્ત્રીજાતીની આબરૂ વિષે તેઓના વિચારો ઘણા ઉંચા પ્રકારના હતા, તથા રજપૂતાણીઓએ પોતાના ભર્તાર મરી ગયા પછી શું કરવું તે વિષેના તેઓના અભિપ્રાય જુદા જ હતા. કૌળારાણી થોડીવાર વિચાર કરી બોલી: “અરે મારી બ્હેનો, આજ આપણા સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો; આજ આપણો ભર્તાર, આપણું શિરછત્ર, આપણું પ્રતિપાલન કરનાર, તથા આપણા માથાનો મુકુટ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો, તથા તેને જીતનાર તુરકડા મ્લેચ્છ લોકો થોડીવારમાં **પાટણ** શેહેરમાં આવી પહોંચશે. આજ આખું ગુજરાત તથા આપણે સઘળાં રંડાયાં. રંડાયાં! એ શબ્દ સાભળતાં સૂર્ય દેવતા! તું તારું મ્હોડું શા માટે સંતાડતો નથી? અને કરણ રાજા પડ્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાને જગતમાં અંધકાર શા માટે વર્તાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળતાં, અરે ઈંદ્રરાજા! તું લોહીનો વરસાદ શા માટે વરસાવતો નથી? અને રૂપ તથા શક્તિમાં તારો બરોબરીયો આજે મુઓ તેનો શોક શા માટે બતાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને રે શેષનાગ! તું ધ્રુજીને ધરતીકંપ શા માટે કરતો નથી? તથા તારા ઉપર આવા શૂરા રજપૂતોનાં મુડદાંઓનો આવો મોટો ભાર પડ્યો છે તે તને અસહ્ય લાગે છે એમ શા માટે જણાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને ગુજરાતના પર્વતો, તથા સઘળી નિર્જીવ વસ્તુઓ! તમે શા માટે રડતાં નથી? તથા અમારા દુઃખમાં શા માટે ભાગીયાં થતાં નથી? અરે! એ શબ્દ સાંભળીને પશુપક્ષીઓ, જીવજંતુઓ, અને સઘળાં પ્રાણીઓ! તમે આનંદમાં ફરતાં કેમ દેખાઓછો? તમારો સ્વામી રાજા

કરણ માર્યો ગયો તે ખબર તમે સાંભળી નથી? અથવા સાંભળી હોય તો તમારાં અંતઃ-
કરણ એટલાં બધાં વજ્ર જેવાં છે? અરે પથ્થરોએ પણ આંસુ ઢાલવાં જોઈએ: પણ હું
ભુલુંછું. આપણે હવે મિથ્યા શોક શા માટે કરવો જોઈએ? આપણે રજપૂતાણીઓ
છીએ. આપણી નસોમાં ક્ષત્રિયનું લોહી જુસ્સાથી વહે છે. આપણી જાતે શૂરા રજપૂતોને
ઉદરમાં રાખ્યા છે, તથા આપણે હિમ્મતથી ભરપૂર દુધે બહાદુર લોકોને ધવડાવ્યા છે.
તે શું આપણે બેઠાં બેઠાં ઈહાં રડ્યાં કરીશું? શું આપણી પ્રતિષ્ઠા વહાલી નથી?
શું આપણે આપણા પતિવ્રતપણાનું રક્ષણ કરવું નથી? શું આપણે ઈહાં બેસી
રહી રજપૂતાણીના નામ ઉપર કલંક લગાડવો છે? શું આપણી અવસ્થામાં આવી
પડેલી જે રાણીઓ પૂર્વે થઈ ગયેલી છે તેઓનાં કૃત્યો આપણને માલમ નથી? માટે
હવે આંસુ લુછી નાંખો; હવે હૈયાં કઠણ કરો; આપણા ઉપર આવી પડેલાં દુઃખ વિ-
સરી જાઓ; અને હવે પછી શું કરવું તે ઉપર વિચાર કરો. મુસલમાન લોકો શેહેરની
લગભગ આવ્યા હશે; તેઓ આપણા પવિત્ર એકાંત ઓરડામાં પ્રવેશ કરશે; તેઓ
આપણા ઉપર દુષ્ટ નજરે તાકશે; આપણા અંગ ઉપર ઝબરદસ્તી કરે એવા તો દુષ્ટ
ચંડાળો તેઓ નહી હશે, પણ કદાપિ હોય એવો આગળથી વિચાર રાખવો; તેઓના
સરદાર આપણું રૂપ જોઈ આપણાપર મોહ પામે; આપણને પરણે; અને આપણા
એક ભવમાં બે ભવ થાય; આપણો ધર્મ આપણને ત્યાગ કરવો પડે; તથા એ મ્લેચ્છ
લોકોની રીતભાત આપણને પાળવી પડે; એ સઘળું ન થવા દેવાને માટે આપણે શું
કરવું જોઈએ તે વિષે સઘળાઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપવો જોઈએ."

બીજી સઘળી રાણીઓ એક અક્ષર બોલી નહી, તથા કૌળારાણી જે કરે તે
પ્રમાણે કરવાનો તેઓએ પોતાનો ઠરાવ જણાવ્યો તે ઉપરથી તે પટરાણી મોટા
આવેશથી, રજપૂતના શૂરાતનથી, તથા ક્ષત્રીઓનું લોહી મ્હોં ઉપર લાવીને ધીમેથી
પણ દૃઢતાથી બોલી: "મરવું, મરવું, અને મરવું. એ વિના બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.
મરવામાં કાંઈ મોટી વાત નથી. એકવાર તો મરવું જ છે, ત્યારે હમણાં મરવામાં
શી ચિંતા છે? જ્યારે આપણી આવી દશા થઈ છે, ત્યારે મૃત્યુમાં શો ભય છે? જ્યારે
હવે પછી કેવી અવસ્થા આપણી થશે એ વિષે આપણને શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને
દુર્દશા આવશે એવો સંભવ લાગે છે, ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારું
છે. આ જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે ટુંકી મુદ્દત
આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ તેટલી ટુંકી મુદ્દતમાં આપણે સૌ પોત-
પોતાનું કામ કરી લઈ આપણો મુકામ ઉઠાવીએ છીએ. અને ગયા પછી શું રહી
જાય છે? કરોડો માણસ જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામનિશાની કાંઈ રહેલી
છે? તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેનાં ચિહ્નો નજરે પડે છે? સઘળાંનાં નહી. ઘણાં-
ખરાં તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઈ ગયાં, અને તેઓ હતાં જ નહી એમ લાગે
છે; પણ થોડાંએક તો દરિયામાંના ખડકની પેઠે મજબુત ઉભાં છે, અને તેઓ ઉપરથી
કાળરૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઈ તોપણ તેઓના પાયા હજી રહેલા છે; અને અનંત
કાળ પર્યંત તેઓ અચળ રેહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું? તેઓનાં નામ; તેઓની
આબરૂ. સારું નામ એક અમુલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિમ્મત આખા જગતના સોના, રૂપા,

હીરા, મોતી, વગેરે ઝવેરાત કરતાં ઘણીજ વધારે છે. જેની પાસે સારું નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત બીજો કોઈ નથી. બીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સારું નામ અમર છે. બીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને તે દોલત મેળવનારનું નામ એક બે પેહેડી પછી નાશ પામે છે; પણ સારું નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશવડે જ આ લોકમાં અમર રેહેવાની આશા રાખે છે, તે ખોટી છે; એ પ્રમાણે તો એક અથવા ઘણું તો બે પેહેડી સુધી તે ઓળખાય છે, પણ પછી તેનું મીડું વળ્યું. તે હતો અને નહી હતો એ સરખું જ થાય છે; પણ સારું નામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરુર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક કિરણની પેઠે પ્રકાસ્યાં કરશે. સારું નામ અથવા આબરુ એ એક મોટી વસ્તુ છે. સઘળાને તે પારસમણી મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સઘળાઓ તે અમુલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મેહેનત કરે છે; પણ સઘળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગની, મનની, અથવા નીતિની શક્તિવડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે અથવા આબરુને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓનાં દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવા ખાતર મરવું કોણ કબુલ નહી કરે? જે માણસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંજાળ તથા ફિકર ખમવા સારૂ પોતાનું સારું નામ જવા દે છે, પોતાની આબરુ ખોવાનું કબુલ કરે છે, તે ખરેખરો અધમ જાણવો; તેનાં કોઈ પણ વખાણ કરતું નથી; અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીંદાઈ જાય છે, અને તે છુંદાઈ જાય છે; જેમ કીડો ભોંય ઉપર ઘસડાતો ઘસડાતો ચાલતાં પગતળે કચરાઈ જાય છે, તેને કોઈ ગણતું નથી; જેમ એક પશુ જંગલમાં મરી જઈ સડ્યાં કરે છે; તેમ તે હતો જ નહી એવો થઈ જાય છે; અને દરિયાના કિનારા ઉપરની રેતીમાંનો એક દાણો ઉડી જવાથી કાંઈ ખોટ જણાતી નથી તેમ જગતમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ઘટેલો કોઈને લાગતો નથી. તેને કોઈ આબરુ આપતું નથી; તેને વાસ્તે કોઈ રડતું નથી; અને તેની કીર્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. સઘળાં માણસો આ પૃથ્વી ઉપરની ટુંકી મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ઘણાં વર્ષ પર્યંત આ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે, અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદ્દત સુધી જગતમાં ટકી શકતા નથી; ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને બાકી રહેલાં વર્ષો માણસોના સ્મરણસ્થાનમાં જીવવાને પ્રયત્ન કરે છે. માણસની નજર હમેશાં ભવિષ્ય ઉપર દોડે છે, અને ગમે તેવો હલકો માણસ હોય તોપણ પોતાનું નામ અમર રહે એવી તેનામાં સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. એ સઘળાં કારણોથી આપણે સઘળાંઓએ મરવું જોઈએ, અને તેમ કીધાથી આપણાં નામ શૂરી સ્ત્રીઓ જેઓએ સ્વાત્માર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ટીપમાં ઉમેરાશે; માટે આ મેહેલમાં આગ લગાડી મુકવી, અને આપણે સઘળાંએ એમાં રહી બળી મરવું."

કેટલાંએ માણસોને ખેંચી બહાર કાઢ્યાં, અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઈ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૌળારાણી છેક નિરાશ થઈ ગઈ, તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મુકી નહી. તે એક ઓરડામાં ભરાઈ, અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ કાઢી નાંખીને પુરૂષનાં વસ્ત્ર પેહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી ઢાંકવાને વાસ્તે મ્હોં ઉપર રંગ લગાડ્યો, અને તેનું રૂપ બદલી નાખીને અને ઢાલ તરવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ ઉભી રહી. ત્યાં આવીને "બળુંછું રે બળુંછું" એવી બુમ પાડી, તે ઉપરથી નીચેના સિપાઈઓએ દયા લાવીને એક સીઢી મુકી, તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઈ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહી, અને તે વખતે સઘળાઓનું મન મેહેલ લુંટવા તરફ હતું, તેથી તેઓએ બીજી કશી વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહી. થોડીવાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપુત પાસે જઈ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે ઘોડો ઘણો તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સ્વાર થઈ, તથા રસ્તામાં કોઈ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેશ બદલી મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી શેહેરના દરવાજા બહાર તે સહેલથી ચાલી ગઈ.

રાજ્યમેહેલ જલદીથી છંટાઈ ગયો. બીજી રાણીઓ જીવતી નીકળી. સઘળો ખજાનો સહી સલામત હાથ લાગ્યો. અને શેહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી **અ**લફખાંએ **અ**લાઉદ્દીન પાદશાહની તરફથી ગુજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. **રૂ**પસુંદરી **મા**ધવને જઈને મળી. ઘણા દહાડાના વિયોગ પછી તે ધણી ધણિયાણી પાછાં મળ્યાં. તેઓ ભેટયાં, રડ્યાં, તથા હર્ષનાં બીજાં સઘળાં ચિહ્નો તેઓએ દેખાડ્યાં. વરવહુનો સંબંધ એવી રીતનો છે, અને જ્યારે તેઓની વચ્ચે નાનપણથી પ્રીતની મજબુત ગાંઠ બંધાયલી હોય છે ત્યારે તે છુટવી ઘણી મુસ્કેલ થઈ પડે છે. મૃત્યુની તલવારથી જ્યારે તે કપાઈ જાય છે ત્યારે એમાંથી જે જીવતું રહે છે તેના અંતઃકરણની દોરી કોઈવાર જોરથી તુટી જાય છે, અને તે વખત જે ભારે કષ્ટ થાય છે તેનો વિચાર જેને દુઃખ વીત્યું હોય તે જ કરી શકે. **મા**ધવની બાબતમાં તે ગાંઠ કાંઈ તુટેલી ન હતી, પણ તુટ્યા બરોબર હતી. **રૂ**પસુંદરીને કરણ લઈ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઈ વાંક ન હતો, તે **મા**ધવને સારી પેઠે માલમ હતું. બંનેના વિયોગમાં **મા**ધવનું દિલ **રૂ**પસુંદરી ઉપરથી ઉતરી ગયું ન હતું, પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રબળ થતી ગઈ તે પ્રમાણે તેનું તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું. આટલી જલદીથી તથા સેહેલથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી અશા ન હતી. જ્યારે **રૂ**પસુંદરી આગળના જેટલા જ હેતથી તેને ભેટી, ત્યારે તેના હર્ષનો કાંઠો રહ્યો નહી. **રૂ**પસુંદરીના પ્યારમાં પણ કાંઈ ફેરફાર થયલો ન હતો. જેટલી હોંસથી રાજા કરણને તેને પોતાના મેહેલમાં બળાત્કારે પકડી મંગાવી, તથા જેટલો પ્યાર તેને જોવાથી રાજાના મનમાં આવ્યો હતો, તે હોંસ તથા પ્યાર જો પાછળ પણ કાયમ રહ્યાં હોત, તો તે **મા**ધવપર આટલી પ્રીતિ રાખત કે નહી એનો જવાબ આપવો કઠણ છે. પણ જ્યારે તેના અંતઃકરણમાંની પ્રીતિનું નિર્મળ ઝરણ પોતાનો માર્ગ બદલીને બીજી દિશાએ વહ્યું ન હતું, તથા તેના હેતના

ખજાનાનો ભાગીદાર થવાને કોઈ બીજાએ દાવો કીધો ન હોતો; ત્યારે તે ઝરણે **મા**ધવની તરફ જ અસલ માફક વહ્યાં કીધું, અને તેનું હેત **માધવ** ઉપર કાયમ રહ્યું એટલું જ નહી, પણ તે પાસે ન હોવાથી તેમાં વધારો થયો. એવી સ્થિતિમાં તે બંને મળ્યાં, અને તેઓનું અસલનું હેત તેટલા જ જોરથી પાછું આવ્યું. **માધવે** શાસ્ત્રીઓની સભા કીધી, અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાત્કારથી સંસર્ગ થયો તેનો દોષ નિવારણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેઓની પાસે શોધી કઢાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા **રૂ**પસુંદરી પાસે કરાવી, બ્રાહ્મણોને મનમાનતી દક્ષણા આપી, અને લાડુનું ભોજન કરાવી સઘળા બ્રહ્મદેવોને સંતોષ્યા. હવે બીજી કાંઈ હરકત રહી નહી તેથી **માધવ** તથા **રૂ**પસુંદરીએ પાછો પોતાનો ધણીધણિયાણીનો સંબંધ જારી કીધો. એ પાછા મળેલા સુખની યાદગારીને વાસ્તે **માધવે વર્દ્ધ**માન નગર (વઢવાણ)માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઓળખાય છે.

ગુજરાત સઘળું એક લડાઈમાં જીતાયું તે સમાચાર પાદશાહને હવે કહેવડાવવાના હતા. પણ એકલી ખબર મોકલ્યાથી **અ**લ્લાઉદ્દીન જેવો પાદશાહ પ્રસન્ન થશે નહી એવું **અ**લફ્ખાંને નક્કી હતું. તેણે ગુજરાતની કાંઈ નવાઈની વસ્તુ મોકલવી જોઈએ, અને બ્હાના દાખલ કેટલોએક તે દેશનો ખજાનો પણ મોકલવો જોઈએ. **અ**લાઉદ્દીનનો સ્વભાવ વિષયી હતો, તે **અ**લફ્ખાંને સારી પેઠે માલમ હતું; માટે કોઈ અતિ રૂપાળી સ્ત્રી પાદશાહને જો નજર કરાય તો તેના જેટલો બીજા કશાથી તેને સંતોષ વળે નહી એમ તે અનુભવથી જાણતો હતો. કરણ રાજાની પટરાણી કૌળારાણીની ખુબસુરતી આખા **ભ**રતખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. રૂપમાં તથા બીજી હોશીઆરીમાં તે અનુપમ હતી; તથા તેની કીર્તિ દિલ્હી સુધી ફેલાઈ હતી. એવી કૌળારાણીને દિલ્હીમાં પાદશાહ પાસે મોકલવાને **અ**લફ્ખાંએ ઠરાવ કીધો, અને તે મતલબસર તેણે તેની સઘળે ઠેકાણે શોધ કરાવી; જ્યારે સઘળી તેની તપાસ વ્યર્થ ગઈ, અને જ્યારે તેને બીજી રાણીઓથી ખબર મળી કે કૌળારાણી તો શેહેર મુકીને જતી રહી, ત્યારે તે ઘણો નિરાશ થયો, અને હવે શું કરવું તે તેને સુઝયું નહી. આટલા મોટા લશ્કરમાંથી તથા બળતા મેહેલમાંથી તે શી રીતે નાસી ગઈ, ને તે કયે રસ્તે અને કયાં ગઈ, તેના કાંઈ પણ સમાચાર તેને મળ્યા નહી. પણ તેટલા ઉપરથી **અ**લફ્ખાં હિંમત હાર્યો નહી પણ તે જયાં હોય ત્યાંથી તેને પકડી આણવાને તેણે ચોતરફ સવારો મોકલ્યા.

જ્યારે **અ**લફ્ખાં કૌળારાણીની રાહ જોતો હતો તે વખતે તે એકલી ઘોડાઉપર બેસીને પોતાના બાપના દેશ **ઝા**લાવાડ તરફના રસ્તા ઉપર ઘણી ઉતાવળથી મુસાફરી કરતી હતી. રૂપ હોવાથી જે દેહેશત સ્ત્રીજાતને હોય છે તે કૌળારાણી ઉપર આવી પડી. તે મહા ફિકરમાં પડી, ઘોડો દોડાવતી દોડાવતી આગળ જતી હતી, પણ તેનું ખરૂં રૂપ જણાઈ આવશે એવી તેને ક્ષણે ક્ષણે ધાસ્તી પડતી. વેશ બદલ્યો હતો તે છતાં પણ તેને કોઈની સામું જોવાની હિંમત નહી હતી. તે ધોરી રસ્તો મુકી આડે અવળે ઠેકાણેથી જંગલ, પહાડ, તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી; તે કોઈ પણ ગામમાં વાસો કરતી ન હતી; પણ કોઈ જંગલમાં એકાંત સ્થળ જોઈ ત્યાં રસોઈપાણી કરી બપોર ગાળતી, તથા તેવે જ ઠેકાણે રાત્રે વાસો કરતી. જે બાગબગીચામાં રહેતી, જેની આગળ રોજ

ફુવારા ઉડી રહેતા; જેને ઠંડક કરવાને ખવાસો રોજ પંખા નાખ્યાં કરતા, જેને શરીરે ચંદન અરગજાનો લેપ થતો, તેને હમણાં ફાગણ મહીનાના બપોરનો સખત તડકો ખમવો પડ્યો, જે હમેશાં સુખપાલમાં બેસીને ફરતી તેને ઘોડાની સખત સ્વારી કરવી પડી. જે સવામણ રૂની તળાઈમાં સુતી, તથા જેને નિંદ્રા લાવવાને હજારો ઉપાય કરવા પડતા તેને હમણાં ભોંય ઉપર સુકાં પાતરાં ઉપર, અથવા વખતે ઝાડ ઉપર સુવું પડ્યું, અને ત્યાં તેને રાજપલંગ કરતાં મીઠી ઉંઘ આવતી. જે રોજ પકવાન અને બીજા મિષ્ટ ભોજન આરોગતી તે હમણાં વનફલ અથવા કાંઈ હલકું પાતળું ખાઈને દેહને આધાર આપતી. જેને જરાપણ કામ કરવું પડતું ન હતું, જેનો હુકમ બજાવવાને સેંકડો ખિદમતગારો રજુ રહેતા તેને હાથે રાંધવું પડતું, તથા બીજું સઘળું કામકાજ કરવાને પોતાની જાત સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં ન હતું. કેટલાએક દહાડા સુધી એ પ્રમાણે મુસાફરી કરતાં કરતાં એક મોટા અરણ્યમાં તે જઈ પોંહોંચી. તે જંગલ ઘણું ઘોર તથા બીહામણું હતું. તેમાં ઝાડો તો એટલાં હતાં કે ખરે બપોરે ત્યાં તડકો આવી શકતો નહી, તથા ઝાડોની ઘટાથી ત્યાં સદા અંધકાર રહેતો. આગળ પાછળ નાના મોટા ડુંગરો હતા, તથા તેમાંથી નિર્મળ નદીઓ વહેતી હતી. પવનથી ઝાડનાં પાતરાં હાલતાં તેથી ત્યાં નિરંતર શબ્દ થયાં જ કરતો; તેની સાથે જ્યારે રાત પડતી ત્યારે શિયાળવાં મોટે અવાજે રડતાં, વાઘ બરાડા પાડતા, તથા બીજાં જંગલી પશુઓ જુદા જુદા અવાજ કરી રાતને ભયંકર કરી નાખતાં. એવા જંગલમાં કૌળારાણી ભયભીત થઈ ભટકતી અને દેહશતને લીધે તેનું શરીર વખતે વખતે થરથર ધ્રુજતું. તેને રાની પશુઓથી એકલો ડર હતો એમ ન હતું. તે ઓળખાઈ આવે, અને તેને પકડીને પાછા પાટણ લઈ જઈ મ્લેચ્છ લોકોના સરદારને કોઈ સ્વાધીન કરે તે પણ દેહશત તેને હતી; વળી તેને ચોરની તરફથી પણ ઘણી ધાસ્તી હતી. એક તો તેના અંગ ઉપર ઘણાં કિમતી ઘરેણાં છુપાવીને રાખેલાં હતાં તે લઈ જવાની લાલચથી ચોર લોકો તેનો કદાપી જીવ લે; અને બીજું તે સ્ત્રી હતી, અને પુરૂષનો વેશ માત્ર લીધેલો હતો, તે વેશ નીકળી ગયા પછી તેની ખરી જાત ઉઘાડી પડી આવે, તથા દુષ્ટ લોકો તેને ઉપદ્રવ કરે, તથા તેની પવિત્ર કાયાને ભ્રષ્ટ કરે એ પણ તેને ઘણી ફિકર હતી. એ પ્રમાણે તેને ચોતરફથી ચિંતા વળગેલી હતી. તોપણ તેણે હિંમત તથા ધૈર્ય રાખી આગળ ચાલ્યાં જ કીધું; તથા રસ્તામાં આવતા કોઈ પણ ગામમાં અટકી નહી. સારા ભાગ્યે તેણે મુસલમાનનો વેશ ધારણ કીધેલો હતો. તે વખતે તે લોકોનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયલો હતો કે રસ્તામાં કોઈએ તેનું નામ પુછ્યું નહી. એથી ઉલટું તે જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તેને માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં ગયાં; તથા તેને જે જોઈતું તે સઘળું તેના ડરથી લોકો તુરત આણી આપતાં. પણ એ પ્રમાણેનું નિરાંતપણું ઘણા દહાડા સુધી કાયમ રહ્યું નહી. જ્યારે તે જંગલ વટાવાની તૈયારીમાં હતી, અને જ્યારે તેની સઘળી દેહશત તથા ફિકર ચિંતા મટવા ઉપર આવી હતી, તે વખતે એક દહાડો જળ વજળ દહાડો રહ્યો હતો તેવામાં તેની સામે દશ માણસનું ટોળું આવી ઉભું રહ્યું, અને "લુગડાં ઉતાર" એવી રીતે તેને મોટે સાદે કહ્યું. કૌળારાણીના શરીરમાંનું તમામ લોહી પાછું હઠીને અંતઃકરણમાં જઈ

રહ્યું, અને ઘોડા ઉપરથી હમણાં પડી જશે એવો વખત આવ્યો. પણ તેણે તે વખતે રજપૂતાણીનું નામ રાખ્યું. હિંમત પકડીને તે ઘણી ધુરપતથી બોલી: “હું મુસલમાન સવાર છું. અમારા લોકોએ તમારા કરણ રાજાને હરાવ્યો, તથા કતલ કીધો છે; અમે આખું ગુજરાત તાબે કીધું છે; અને અમે હમણાં સઘળા મુલકના ધણી છીએ; અમારા સરદાર સાહેબે મને ગુજરાત સર કીધાના સમાચાર દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન્ ખિલજીને પહોંચાડવા મોકલ્યો છે. હું પાદશાહી કામ ઉપર જાઉં છું. માટે જો તમે મને અહીં રોકશો, મને લુંટશો, બીજી રીતે ઉપદ્રવ કરશો, અથવા મારો જાન લેશો તો તમારી કમબખ્તી આવી એમ જાણવું. તમે પાદશાહને ઓળખો છો? તે આખી જહાનનો રાજા છે. જો તમે તેના માણસને છેડશો તો તમે આકાશ, પૃથ્વી કે પાતાળ ગમે ત્યાં હશો તોપણ ત્યાંથી તે તેમને શોધી કાઢશે; તમારાં ઘરબાર બાળી મુકશે; તમારાં બઈરી છોકરાંને કાપી નાંખશે; અને તમને પણ રીબી રીબીને મારી નાખશે. માટે દુર રહો, અને મને તાકીદથી જવા દો, મારી પાછળ બીજા કોઈ આવે તેને ગમે તે કરજો, પણ જો તમને તમારી તથા તમારાં વહાલાંઓની જીંદગી પ્યારી હોય તો મને છેડશો માં.’ આ ધમકીથી ચોરના મન ઉપર જરાપણ અસર થઈ નહી. કૌળારાણીના આ ધુરપતના શબ્દ પવનમાં ઉડી ગયા, અને તેથી દેહેશત ખાવાને બદલે આ રાનના પુત્રો ખડખડ હસી પડ્યા. તેઓમાંથી એક આગળ આવી બોલ્યો, ‘અમારા મનને હિંદુ અને મુસલમાન, પાદશાહનો માણસ કે ગામનો રાવણિઓ, એ સઘળા સરખા છે. અમે કાંઈ માણસને જોતા નથી, પણ તેની પાસે જે હોય છે તે ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ. તમારા પાદશાહને અમે ઓળખતા નથી; અને ઓળખવો પણ નથી. તે અલુદીન ખીચડી કે અલુદીન ઘી ગમે તે હોય તેની અમને શી ચિંતા છે; અને તે અમને મારી નાખશે તેની અમને કાંઈ ફિકર નથી. અમે મોતની પાડોશમાં રહીએ છીએ; અમે તો મોતની સાથે હળી ગયલા છીએ; મોત તો અમારો સોબતી છે; તેથી અમે તેનાથી જરા પણ ડરતા નથી. તારા પાદશાહથી અને બીજા કોઈથી મોત કરતાં બીજું શું વધારે થઈ શકવાનું છે, માટે ઉતાર લુગડાં, નહી તો બળાત્કારે લઈ લઈશું.”

હજી કૌળારાણીએ લુગડાં ઉતારવાની આનાકાની કીધી તેથી તે ચોરને ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેઓએ પાસે આવીને તેને ઘોડા ઉપરથી પાડી નાખી, અને તેનાં લુગડાં કાઢવા માંડ્યાં. ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડતાં મોતી તથા હીરાના હાર જોઈને ચોરોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તેવામાં તેનામાં જ્યારે સ્ત્રીના લક્ષણ તે ભીલ લોકોએ જોયાં ત્યારે તેઓ એવા તો વિસ્મિત થયા કે ત્યાં હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા જ ઉભા રહ્યા. કૌળારાણી બેશુદ્ધ થવા જેવી થઈ ગઈ, અને અકળામણમાં તે બોલી ઉઠી: “શિવ શિવ શિવ! રે ભગવાન! આ શી અવસ્થામાં આવી પડી છું? હું કોણ અને આ ભીલ લોકો કોણ! કોઈ વખત ઉપર તેઓ મારી સામું પણ જોઈ શકતા ન હતા, અને આજે તેઓ મારું આટલું અપમાન કરે છે. અરે મારા ભર્તાર, અરે કરણ રાજા, તું શા માટે જ્યાં હોય ત્યાંથી આવીને તારી પરમ પ્રિય સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતો નથી? અરે યમરાજા. જો મારો ધણી તારી હદમાં હોય તો તેને ત્યાંથી જલદીથી

મોકલી દે કે તેની પટરાણીને આ વખતે તેની તલવારના જોરથી આ દુષ્ટ ચોરોના હા-
થથી મુકાવે." કૌળારાણીના આ શબ્દ સાંભળીને ભીલ લોકો ત્રાસ પામ્યા, અને તે-
ઓના મનમાં ખાતરી થઈ કે એ કરણ રાજાની રાણી હશે, તેના દરજ્જા ઉપરથી
તથા તેના શરીર ઉપર જે ઘણાં મુલ્યવાન ઘરેણાં હતાં તે ઉપરથી, જો તેઓના ના-
યકને ખબર કીધા વિના તેને લુંટી લે, અને સઘળો માલ પોતે રાખે તો નાયક ઘણો
કોપાયમાન થાય, અને કાયદો તોડવાની તેઓને ભારે શિક્ષા થાય, એ વિચારથી તે-
ઓએ તેને નાયક પાસે લઈ જવાનો ઠરાવ કીધો. પણ તેઓમાંથી એક જે બીજા
કરતાં વધારે લોભી હતો તેને એ વાત ગમી નહી. નાયક પાસે લઈ જઈશું તો તે સ-
ઘળું લઈ લેશે, અને તેઓને તેમાંથી ઘણું થોડું મળશે એ વિચારથી તેણે તેના સો-
બતીઓને કહ્યું "શું જોયાં કરો છો? તેનું માથું કાપી નાખો; સઘળાં લુગડાં ઘરેણાં
ઉતારી લો; અને તેના મુડદાને કોઈ ઠેકાણે ફેંકીદો, નાયક પાસે લઈ જવામાં આપ-
ણને શો ફાયદો છે?" બીજા ભીલ લોકોનો અભીપ્રાય તેના જેવો ન હતો. એક સ્ત્રી
અને તે વળી આવી મોટી રાણી તેને નકામી મારી નાખતાં તેઓનું દીલ ચાલ્યું ન-
હી. વળી ઘરેણાં એટલી બધી કિંમતનાં હતાં કે વેચવા જવાથી પકડાઈ જવાય, અ-
થવા એ વાત છાની રહે નહી, એવી તેઓની ખાતરી હતી, માટે તેઓએ તેઓના
સોબતીની વાત કાને ધરી નહી. તેઓ કૌલારાણીને માનપુર્વક ઉચકી ઘોડા ઉપર
બેસાડી પાસેના ગામમાં તેઓના નાયકના ઘરમાં લઈ ગયા.

નાયક એક ઝુંપડામાં એક ખાટલા ઉપર બેઠેલો હતો. તેની ઉમર ત્રીશ અને
ચાળીશની વચ્ચે હતી, પણ તેનો ધંધો ભટકવાનો, તથા જોર વધારે એવો હોવાથી
તે પચીશ ત્રીશ વર્ષની વચ્ચેની ઉમરનો હોય એવડો દેખાતો હતો. નાયકને રામ રા-
મ કરી સઘળા ચોરોએ કૌળારાણીની પેહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તમામ હકીકત કહી.
અને તેને સ્વાધીન કીધી. નાયકે ચોરોને ઘણી શાબાશી આપી, અને થોડા દહાડા
પછી તેઓને ભાગ આપવાની કબુલત આપીને તેઓ સઘળાઓને વદાય કીધા.

જ્યારે નાયક એકલો રહ્યો ત્યારે તેણે કૌળારાણીની તરફ જોયાં કીધું; જેમ જેમ
તેણે તેને વધારે નીહાળી, તેમ તેમ તેના અંતઃકરણમાં કામ વિકાર ઉત્પન્ન થતો ગયો.
તેણે પોતાની વહુનાં લુગડાં મંગાવ્યાં, અને કૌળારાણીની પાસે પુરુષનો વેશ ઉતરા-
વીને તેને બઈરીનાં વસ્ત્ર પેહેરાવ્યાં. અગરજો તેણે પોતાનું સુંદર રૂપ છુપાવવાને મ્હો-
ડા ઉપર રંગ લગાડ્યો હતો, તો પણ તેની ખુબસુરતી તે રંગમાંથી પણ પ્રકાશી નીક-
ળતી હતી, અને જ્યારે તે તેની એવી અપુર્ણ ખુબસુરતીથી મોહ પામ્યો. ત્યારે જો
તેની અસલ કાંતિ નાયકના જોવામાં આવી હોત તો તે શું કરત તે કહી શકાતું નથી.

નાયક તેની પાસે ધીમે ધીમે આવતો ગયો, અને તેને ખુશ કરવાને તેણે ઘણા
પ્રયત્ન કીધા, પણ તે સઘળા નીષ્ફળ ગયા. તે બોલ્યો "જેવો કરણ રાજા આખા
ગુજરાતનો રાજા હતો, તેવો હું આ ગામનો રાજા છું. તેની પાસે જેટલી દોલત તેના
રાજ્યનાં પ્રમાણમાં હતી તેટલી જ મારા રાજ્યના પ્રમાણમાં મારી પાસે છે; તે કરતાં
પણ કાંઈ વધારે છે. જેમ તેના મેહેલમાં તું સુખથી રહેતી તેમ તું મારા મેહેલમાં
સુખેથી રહીશ; જેટલું માન તને ત્યાં મળતું હતું તેથી વધારે તને ઈહાં મળશે. જેટલા

નોકરો ત્યાં તારી સેવામાં હતા તેટલા ઈહાં તને આપીશ. તારો ભરતાર કરણરાજા તો મરણ પામ્યો, ત્યારે તું શું આટલી જુવાન અવસ્થામાં વિધવા થઈને રહીશ? હું શું નઠારો છું! જ્યારે કોઈ રાજાનું રાજ્ય જાય છે ત્યારે તેને નિશાળના મેહેતાજીનો ધંધો કરવામાં પણ થોડો સંતોષ થાય છે, ત્યારે મારી પાસે તો એક નાનું સરખું રાજ્ય છે. તું કદાચ મારા ધંધાને ધિક્કારતી હોઈશ, પણ તેમાં તારી ચુક છે. રાજાઓને પોતાની રૈયતનું રક્ષણ કરવાને અર્થે જેટલા પૈસા જોઈએ છે તે કરતાં વધારે પૈસા પોતાના સુખને તથા મોજ શોખને સારૂ રૈયત પાસેથી જોર જુલમથી તે લેછે, તે પણ એક પ્રકારની ચોરી જ છે. રાજાના કારભારીઓને લોકનું કામ કરવાને માટે પગાર મળે છે તે ઉપરાંત તેઓ ગરીબ લોકો ઉપર જુલમ તથા અન્યાય કરી રૂશવત લેછે, રાજાના પૈસા ખાઈ જાય છે, કામમાં રસળ્યાં કરે છે, એ પણ એક ચોરી છે. સુતાર, કડિયા, મજુર, વગેરે લોકો રોજના પૈસા લઈ દહાડાનો ઘણો ભાગ આળસમાં કાઢે છે, અને ધણી પાસેથી આખા દિવસના બરાબર પૈસા ચુકવી લેછે, એ ચોરી નહી તો બીજું શું? તે સિવાય દરજી, સોની, વગેરે બીજા સઘળા કારીગર લોકો કસબચોર હોય છે. માટે દુનિયામાં સઘળા ચોર છે એમ કહીએ તો ચાલે. અમારામાં અને તેઓમાં એટલો જ તફાવત છે કે તેઓ ગુપ્ત રીતે ચોરી કરે છે, ને અમે પ્રકટ રીતે ચોરી કરીએ છીએ. વાસ્તવિક કહેતાં તો અમારી ચોરી વધારે સારી છે. બીજા સઘળા સામા ધણીને છેતરીને, વિશ્વાસઘાત કરીને, તથા જુઠું ડોળ ઘાલીને લુંટેછે; પણ અમે તો ખુલ્લી રીતે તેને જણાવીને તથા વખતે સામા લડીને લુંટીએ છીએ. માટે સઘળાઓમાં આબરૂદાર ચોર અમે છીએ; પણ દુનિયાનો ધારો ઉલટો છે કે આવા છાના ચોરોને સજા થતી નથી; એથી ઉલટું તેઓને સન્માન મળે છે, અને અમારા લોકોનો તિરસ્કાર થાય છે; અમને તેઓ પાપી દુષ્ટ ગણે છે; તથા અમને શુળીએ ચઢાવવાને તૈયાર થાય છે. પણ અમે એ વાત મનમાં આણતા નથી. જેટલી બીજા લોકોની આબરુ છે તે કરતાં વધારે અમારી છે એમ અમે માનીએ છીએ, અને તારે પણ એમ માનવું જોઈએ. માટે મારી સાથે તને રેહેવામાં શી હરકત છે? તું શા માટે બોલતી નથી? હું તને સાફ કહુંછું કે તારી ખુશી હશે અથવા નહી હશે તોપણ તું મારે હાથ પડી છે તે હું તને જવા દેવાનો નથી. હું તો તને રાખવાનો જ, માટે ખુશીથી હા જ કહેવામાં સારું છે." કૌળારાણીએ જોયું કે સામાં થવામાં કાંઈ લાભ થશે નહી, તેથી થોડીવાર વિચાર કરી તેણે નાયકની વાત કબુલ કીધી. પછી નાયકે રાત્રે સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન લીધાં, અને સુતાં પેહેલાં રોજ કરતાં બે ત્રણ પૈસાભાર અફીણ વધારે ખાધું. જ્યારે તે સુવાની તૈયારી કરતો હતો તે વખતે કૌળારાણી ઘણી ઉદાસ થઈ ઉંડા વિચારમાં પડી. તેણે જગદંબાની સ્તુતિ કીધી અને પોતાની અવસ્થા જગતની પરમ કૃપાળુ માતા આગળ નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી. તે બોલી: "અરે આરાસુરી, અરે અંબા ભવાની, રે જગતનું પ્રતિપાલન કરનાર, હું કેવી સ્થિતિમાં આવી પડી છું? જેમ કાંકરાઓમાં હીરો, જેમ કાંટાનાં ઝાંખરાંમાં મોગરાનો છોડ, જેમ ખરસાણીમાં કેળનું વૃક્ષ, જેમ ગીધના ટોળામાં કબુતર, જેમ વાઘના કોતરમાં ગાય, તેમ એ ચોરોના નાયકના ઝુંપડામાં હું રાણી સપડાઈ ગઈ છું

આ દુષ્ટ ચંડાળ મારા ઉપર બળાત્કાર કરવાની તૈયારીમાં છે. જો હું સામી થઈ હરકત કરીશ તો તે મારો પ્રાણ લેશે; જો હું બોલીશ નહી તો મારૂં પતિવ્રતપણું જશે. હે માતા, હવે હું શું કરૂં? એ સઘળા સંકટમાંથી ઉગારનાર તારા વિના બીજું કોઈ નથી. પણ મને હવે યાદ આવ્યું. મારી પાસે એક ખંજર છે તે હું મારી સાડીમાં સંતાડી રાખું, અને એ દુષ્ટ જ્યારે મારી પાસે આવે તે વખતે હું તેને યમદૂતની સોડમાં મોકલું. એવા ચંડાળને મારવામાં કાંઈ પાતક નથી. દુષ્ટ રાક્ષસો જેઓના પાપથી પૃથ્વી ઉપર અતિ ઘણો ભાર થતો, તથા જેઓ દેવતાઓ તથા મનુષ્યને ઉપદ્રવ કરતા તેઓનો સંહાર કરવાને વિષ્ણુને દશ અવતાર લેવા પડ્યા હતા; માતાજીએ પણ શુંભ, નિશુંભ તથા એવા બીજા દૈત્યોને માર્યા હતા. જ્યારે એ નાયક દુષ્ટમતિથી મને ભ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તેને માર્યામાં જરા પણ દોષ નથી." એવો વિચાર કરી ખંજર પોતાની કમરે ખોસ્યું, અને મન કઠણ કરી આ ભયંકર કામ કરવાને તત્પર થઈ. નાયકને અફીણની કેફ જ્યારે ચઢી ત્યારે તે કૌળારાણી પાસે આવ્યો, પણ તે પાસે આવે છે એટલામાં તેણે તેનો તોટો પકડ્યો, અને બીજે હાથે ખંજર કાઢી તેના પેટમાં એવો તો કારી ઘા માર્યો કે એક ક્ષણમાં તે ભોંય ઉપર પડી મરણ પામ્યો. આ કામ તેણે એવી હોશિયારીથી, તથા ચપળતાથી કીધું કે મરનારથી કાંઈ પણ બુમ પાડી શકાઈ નહી અને તે મુવો તેની ખબર તેના ઘરમાં કોઈને પડી નહી. આ ભયાનક કામ કીધા પછી નાયકના મુડદાને એક પેટી પાછળ ગબડાવી દીધું, અને તેનાં લુગડાં પેહેરીને તે વાડામાં ગઈ. ત્યાં તેના ઘોડામાંથી એક સારો જલદ ઘોડો પસંદ કરી તે ઉપર સ્વાર થઈ રાત્રે ને રાત્રે આગળ ચાલી. નાયક જાણીને તેને કોઈએ હરકત કીધી નહી, અને સવારે જ્યારે નાયકના ઘરનાં માણસોને તેના મોતની ખબર પડી, અને ત્યાર પછી તે ખબર આખા ગામમાં પથરાઈ, અને ગામના કેટલાએક લોકો કૌળારાણીને પકડવાને નીકળ્યા; ત્યારે તે ઘણે આઘે ચાલી ગઈ હતી. કૌળારાણીને ખાતરી હતી કે સવારે ગામના લોકો તેની પાછળ લાગશે, અને જો તે આગળ ચાલ્યાં કરશે તો કોઈ દહાડો પણ તે પકડાઈ જશે, એ દેહેશતથી એક ગામ આવ્યું ત્યાંના રાજા પાસે થોડા દહાડા સુધી રહેવાનો તેણે ઠરાવ કીધો. રાજાની આગળ તેણે પોતાની સઘળી હકીકત કહી, અને તે સાંભળીને તેને એટલી તો દયા આવી કે પોતાને માથે ભારે જોખમ ખમીને તેને રાખવાનું તેણે કબુલ કીધું. સંકટમાં આવી પડેલા માણસોને સહાયતા ન કરવી એમ કેમ થાય? તેમાં વળી આશ્રય માગનાર સ્ત્રી એટલે ના કહેવી એ તો મુશ્કેલ જ.

જ્યારે કૌળારાણી તે ગામમાં શત્રુના ભયથી બચી, તે વખતે ભીલના નાયકના માણસો ઘોડા ઉપર બેસીને તેને પકડવાને આવતા હતા. એ ભીલ લોકોને, અલફખાંએ પણ તે જ કામને માટે મોકલેલા સવારો મળ્યા. તે બંને ટોળાનાં માણસોએ માંહોમાંહે વાતચિત કરવા માંડી તે ઉપરથી મુસલમાન સવારોની ખાતરી થઈ કે જે રાણીને તેઓ શોધે છે તે જ નાયકને મારનાર છે. એ સઘળા તે ગામ તરફ ચાલ્યા, પણ રસ્તામાં તેઓ બન્નેની વચ્ચે મોટી તકરાર થઈ. જો કૌળારાણી પકડાય તો તેને પોતાના ગામમાં લઈ જવી, અને નાયકનાં બઈરાં છોકરાંની સમક્ષ તેનો રીબીરીબીને પ્રાણ લેવો એવો તે ભીલોનો મનસુબો હતો. મુસલમાન સવારોને એવો

હુકમ મળેલો હતો કે તેને જીવતી પકડીને અલફખાંની રૂબરૂ રજુ કરવી. હવે એ બે વાત શી રીતે બને? માટે તેઓ માંહોમાંહે તકરાર ઉપરથી ગાળાગાળી ઉપર આવ્યા, અને તેમ કરતાં મારામારી ઉપર વાત આવી ગઈ. બંને તરફના કેટલાક માણસો કપાઈ ગયા, અને જો બન્ને તરફ બે વૃદ્ધ માણસો વચ્ચે પડ્યા ન હોત તો તેઓ સઘળા ત્યાં અનંતકાળ પર્યંત વાસો કરત; કૈળારાણી સુખેથી પોતાના બાપ પાસે જઈ પહોંચત; અને અલફખાં ઘણો જ નાઉમેદ થઈ જાત. પણ એમ થવા દેવાની ઈશ્વરની મરજી ન હતી. બે વૃદ્ધ માણસોએ એવું સમાધાન કીધું કે જે લોકો તેને પહેલી પકડે તેઓ તેને લઈ જાય. બન્ને તરફના માણસોએ એ વાત કબુલ કીધી; પણ મુસલમાન સ્વારો મનમાં ભીલો ઉપર ઘણા ખીજવાઈ રહેલા હતા, અને જો કદાપિ રાણી ભીલોના હાથમાં આવશે તો તેઓ તેને લઈ જશે, તેઓની સઘળી મહેનત નિષ્ફળ જશે, તથા અલફખાંને ખુશ કરી પોતાને ફાયદો કરી લેવાનો આવો પ્રસંગ ફરીથી આવશે નહી, એ સઘળી વાત ઉપર નજર રાખીને તેઓએ ભીલ લોકોને નક્કી કરવાનો નિશ્ચય કીધો. પછી એક રાત્રે જ્યારે તેઓ સઘળા સુતેલા હતા, તે વખતે મુસલમાન સવારો સંકેત પ્રમાણે એકદમ ઉઠ્યા, અને સઘળા ભીલ લોકોને કતલ કીધા. એ નિર્દય કામ ઉંઘતાં માણસો ઉપર કીધા પછી તેઓ ગામમાં પેઠા, અને ત્યાં રાણીની તજવીજ કરવા લાગ્યા, દૈવયોગે એવું બન્યું કે રાજાના હજામને તેઓએ તે બાબદ પુછ્યું. સઘળા દેશોમાં હજામની જીભ ઘણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નાનું હોય છે, તે પ્રમાણે તેણે તેઓને કહી દીધું કે ઈહાંના રાજાના મેહેલમાં એક બે દહાડા થયાં એક પરોણો આવેલો છે તેનો રાજાજીએ ઘણો સત્કાર કીધેલો છે. સવારોને નક્કી થયું કે એ જ કૈળારાણી હશે તેથી તેઓએ રાજાને તુરત સંદેશો મોકલ્યો કે જે નવો માણસ તેની પાસે આવેલો છે તેને અમારે સ્વાધીન કરવો. શરણાંગતને શત્રુના હાથમાં આપી દેવો એ સમાન બીજું કાંઈ મોટું પાપ નથી એમ સમજીને, તથા કૈળારાણીએ ઘણા કાલાવાલા કીધા તેથી દયા લાવીને રાજાએ થોડી વાર આનાકાની કીધી, પણ જ્યારે સવાર લોકોના ઉપરીએ ફરી કહેવડાવ્યું કે અમારા કહેવા પ્રમાણે એકદમ કરશો નહી તો આખું પાદશાહી લશ્કર તમારા ગામ ઉપર તુટી પડશે, તમારું સઘળું રાજ્ય ઉજડ કરશે, અને તમને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકશે, ત્યારે તે રાજા ભય પામ્યો, અને કૈળારાણીને એ સઘળી વાત સમજાવીને કહી. તેણે તે ગામમાંથી નાસી જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ જો તે એ પ્રમાણે કરે તો મુસલમાન લોકોના મનમાં એવું આવે કે તેણે તેને જાણી જોઈને જવા દીધી અને તેઓ તેના ઉપર તેઓનો સઘળો ક્રોધ કાઢે, તેથી તેણે દરવાનોને હુકમ આપ્યો કે જે અજાણ્યો માણસ ગામ બહાર જવાનું કરે તેને પકડી પાદશાહી સવારોના ઉપરિને સ્વાધીન કરવો. તે પ્રમાણે જ્યારે કૈળારાણી તે રાત્રે ગામ બહાર જવાનું કરતી હતી તે વખતે દરવાને તેને પકડીને તે ઉપરિને સોંપી દીધી. તે મરદના વેશમાં બઈરી છે એ જાણવામાં કાંઈ મુસ્કેલી પડી નહી, અને જ્યારે એ પ્રમાણે નક્કી થયું ત્યારે તે કરણ રાજાની નાસી ગયલી રાણી સિવાય બીજું કોઈ નહી હોય એમ તેઓની ખાતરી થઈ. પોતાની મેહેનત સફળ થઈ, તથા અલફખાં તેઓના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન

થશે એવી ઉમેદથી તેઓ કૈળારાણીને લઈ ઘણી ઝડપથી **પાટણ**માં આવી પહોં-ચ્યા. કૈળારાણી જીવતી હાથ આવી, તથા તેને **અલાઉદ્દીન** પાદશાહ પાસે મોકલીશ તો તે ઘણો ખુશ થશે એ વિચારથી **અલપ્ખાં**ના મનમાં હર્ષ માયો નહી. કૈળારાણીને બીજે દહાડે રાજમેહેલમાં લાવ્યા, અને ત્યાં તેને બીજી રાણીઓ પાસે ઓળખાવી. તેની ચામડીનો રંગ તડકાથી શામળો પડી ગયો હતો, તથા તેણે જે મ્હોડા ઉપર રંગ લગાડ્યો હતો તેની અસર હજી સુધી કાયમ હતી, તેથી તેની ખુબસુરતી **અલફ્ખાં**ના સાંભળ્યા પ્રમાણે જણાઈ નહી. બીજી રાણીઓના કહેવાથી તેને એક મહિનો મેહેલમાં રહેવા દીધી, અને એ પ્રમાણે થવાથી તેની મરજી વિરૂદ્ધ તેનું સુંદર રૂપ પાછું આવ્યું. મહીનો વિત્યા પછી **અલફ્ખાં**એ તેને જ્યારે જોઈ ત્યારે તેનામાં આવો ફેરફાર થયલો જોઈને તે ઘણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેની અપ્સરા કરતાં પણ વધારે રૂપાળી કાંતિ જોઈને તેનો જીવ ઘણો આકુળ વ્યાકુળ થયો. તેની આગળ તે સૌંદર્યના એક માનવી અવતાર, આરસની એક પુતળી જેવી ઉભી રહી. તેને **અલાઉદ્દીન** પાદશાહ પાસે મોકલી દેવાનો તેનો મનસુબો છે તે તેને કહી સંભળાવ્યો, અને **દિલ્હી**માં જઈ પાદશાહના ઝનાનખાનામાં મુખ્ય રાણીની મિસાલે રહેવા જવાની તૈયારી કરવાને તેણે કહ્યું. કૈળારાણી માઠામાં માઠા સમાચાર સાંભળવાને તૈયાર જ હતી, તેથી આ વાત જાણતાં જરા તે ગભરાઈ નહી, પણ ડોકું હલાવીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. થોડા દહાડા પછી શેહેરમાં એક મોટી ધામધુમની સાથે સવારી નીકળી ત્યારે જ **પાટણ** શેહેરના લોકોએ જાણ્યું કે ગુજરાતની રાણી, અતિ રૂપાળી કૈળાદેવી, મ્લેચ્છ પાદશાહનો મેહેલ શણગારવા જાયછે. લોકો તે સવારી જોવાને કોઈ બાહાર આવ્યા નહી. સઘળા ઘણા મોટા શોકમાં પડ્યા. **કૈળારાણી**નું અંતઃકરણ લોકોની પ્રીતિ જોઈને ભરાઈ આવ્યું, અને પોતાની જન્મભુમી હવે છોડવાનો વખત આવ્યો એ દુઃખથી તેના મન ઉપર એવી તો અસર થઈ કે તે ઘણા જોરથી રડી, અને નીચે પ્રમાણે તેણે વિલાપ કીધો.

લલિત છંદ.

કરણ રાજ તું, ક્યાંહ રે ગયો, નગર છોડીને શીદ રે રહ્યો;
કરમ ફુટિયું, પ્રાણ જાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
તુજ વિના હવે, અન્ન ના ગમે; મન તણી મહા વેદના દમે;
દરદ તાહરું, ના ખમાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
કરમની કથા, જાય ના કથી, દુઃખ સમુદ્રનો પાર તો નથી;
ફિકર ચિત્તમાં, ના સમાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
કનકદેવલી, ક્યાંહ રે હશો; રઝળતી મુંકી, ક્યાં હવે જશો;
ધીરજ છાતિમાં, ના રખાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
રજપૂતો તમે, ન્યાત જાત રે; સકળ સ્નેહિઓ, માત ભ્રાતરે;
વિરહ તે તણો કેમ થાય રે? સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
પરમ પ્રીય જે, બાપ તેમણે; કસર ના કિધી, મુજ કારણે;

વચન મીઠડાં, ના ભુલાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
ગૂર્જર દેશ રે, જન્મભૂમિ તું; અવતરી ત્યહાં, પાપણી જ હું;
અધમ લોકને હાથ જાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
ધરમ મૂકિને, મ્લેચ્છ થાઉંછું; કુળવિચાર સૌ છોડી જાઉંછું;
તુરકડા વચે, ના વસાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.
ઘરધણી મુઓ, દીકરી ગઈ; નગર છોડિઉં, ભ્રષ્ટ તો થઈ;
અખુટ પાપ તે, ના કપાય રે; સુખ સદા ગયું; હાય હાય રે.
અખિલ વિશ્વમાં તું જ જે ધણી; અકળ ઈશ જે, છે દયા ઘણી;
તુજ કૃપા થકી, શાંતિ થાય રે; સુખ સદા ગયું હાય હાય રે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સૃષ્ટિમાંનાં ઘણાં રમણિક સ્થળો જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે, તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, એવા એક રળિયામણ સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો, અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શેહેર વસેલું હતું એ શેહેરની ચોતરફ ઉંચા ઉંચા પહાડોનો કોટ થઈ રહેલો હતો; અને તેમાંનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચઢતાં ઉતરતાં ઘણાં જ ખુબસુરત હારબંધ બાંધેલાં હતાં. આ શેહેરનું પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ થયલું હતું, તોપણ તેનો વધારે બચાવ કરવા સારૂ તેની આસપાસ ફરતો ઘણો મજબુત પથ્થરનો કોટ હતો, અને તેની સાથે વળી એક ઉંચી ટેકરી જેની નીચે સઘળું શેહેર આવી રહ્યુ હતું, તે ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો હતો. એ શેહેરનું નામ **બાગલાણ** હતું, અને તે દેવગઢના રાજા **રામદેવ**ના તાબામાં હતું. કિલ્લો ઘણો મજબુત તથા શોભીતો હતો, અને તેમાં રેહેવાને સારુ ઘણો વગ હતો. વળી તેની આસપાસની જગા પણ એવી શોભાયમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કોઈ મોટા કવિની કલ્પના શક્તિથી પણ થઈ શકે નહી. ચોતરફ ઉંચા ઉંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત થતી વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા પૈસો ખરચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓના ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી, અને સાગ, આંબા, વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઉગેલાં હતાં તે જોઈને આંખને આનંદ તથા સંતોષ ઉપજતો હતો. એ ઝાડીઓમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાની પશુઓ નિરંકુશ અમલ ચલાવતાં હતાં, અને તેઓના રાજ્યપદ વિષે તકરાર લેનાર માણસ ત્યાં ક્વચિત જ આવતું હતું. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ઘણા ભરપુર નાદથી તે સ્થળને ગજાવી મુકતાં, અને તેઓનાં સુંદર રંગબેરંગી પીંછાંનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો તે જોઈને ઈશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રેહેતું જ નહી. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી, અને જયારે તેઓ ઉંચી જગાએથી ઉતરતી, અને

પથરાઓ ઉપર અથડાતી, નાના છોડવા તથા ફુલોને છુંદતી, તથા પહાડોના ઘસારાથી કાળા નાના કાંકરાઓમાં રમતી આગળ ચાલતી, ત્યારે તેમની સ્થિતિ જોઈને આપણને આપણી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યા વિના રેહેતી નહી. બીજી કેટલીએક નદીઓ ઉંચા ટેકરાઓ ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ધોધવાથી ગરજના થઈ રહેતી, તેના ઉપર ફીણના જે ગોટા આવતા, અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ત્યારે તેઓનું વક્રીભવન થઈને તેઓમાંના સાત જુદા જુદા રંગો છુટા પડીને ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ઘણો જ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ધોધવાઓ નીચે પ-ડીને આગળ વેહેતા, કેટલાએક નીચે પડી ત્યાં એકઠા થઈ રેહેતા, એટલે ત્યાં નીતર્યું કાચ જેવું તળાવ બનતું, અને કેટલીએક નદીઓના જુસ્સાથી જમીન ઘસાઈને ત્યાં મોટી મોટી ખાઈઓ થતી, અને તેમાંથી તેઓ વિજળીને વેગે દોડતી. જ્યારે ચો-માસામાં અષાડ મહિનામાં વાદળાંથી ઘોર ઘટા થઈ રહેતી, તથા વિજળીના ચમકા-રા અને મેઘગર્જનાના કડાકા થતા ત્યારે તે જગાનો દેખાવ ખરેખરો દબદબા ભરેલો તથા ભયાનક થઈ રહેતો હતો. વાદળાં તો જાણે આપણા પગ નીચે ગોટા ને ગોટા અથવા ધુમરની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં, અને તેઓ પીગળીને પાણીનાં ટીપાં થઈ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતું જ નહી. વિજળી ઝાડ અથવા ટેકરીઓની ટોચ-થી ખેંચાઈ આવીને પડતી તે વખતે પથ્થરોના ફાટવાથી તથા ઝાડોના પડવાથી મો-ટા મોટા અવાજ થતા હતા, વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઈ બીજા ઉપર પડતા, અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા, અને એવી રીતે થયાથી ગડગડાટના કડાકા ને કડાકા કેટલીએક વાર સુધી પોંહોંચ્યાં જ કરતા. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો બધો વરસતો કે તેનો ખ્યાલ મેદાનમાં વસનારાઓથી થઈ શકે નહી. એ સઘળું પાણી એકઠું થઈ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણો ભરપુર થઈ જતાં હતાં. ઉનાળાના સખત તાપથી ઝાડો બળી ગયલાં હોય, પથ્થરો તપી ગયલા હોય, તથા પહાડો જેવા ખાવા ધાતા હોય એમ દેખાતા હોય, ત્યાં સઘળે લીલું કુંજાર થઈ રહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિ રૂપી અમૃત પડતું, તેથી તેઓ સજીવન થઈ પાછાં પ્રફુલિત થઈ શોભાયમાન દેખાતાં, તથા પાણીનો પુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે ઠંડક ઠંડક થઈ રહેતી, તથા શીતળ વાયુથી અગણિત ફુલોની સુગંધ ઘસડાઈ આવતી. 'ડુંગર દુરથી રળિયામણા' એ જે કેહેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી, અને તેઓ આઘેના કરતાં પાસેથી વધારે રળિયામણા દેખાતા હતા. એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેની છેક અંદરના ઓરડામાં બે જણાં બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

એ બે જણમાંથી એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રી હતી. પુરુષ હતો તેની ઉમર ચા-ળીશ વર્ષની લગભગ હતી, પણ તેટલા કાળની અસર સાધારણ માણસના શરીર ઉ-પર જોવામાં આવે છે તે કરતાં તેની ઉપર વધારે દેખાતી હતી. કોઈ પણ તનદુરસ્ત માણસની જુવાની ચાળીશ વર્ષે જતી રહેતી નથી. અને કેટલાએક દેશમાં તો તે વ-ખતે માણસ ભરજુવાનીમાં ગણાય છે. પણ તે પુરુષનાં વર્ષ વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હ-તાં, તથા કાળચક્રનો ઘસારો તેના ઉપર વધારે થયો હતો. તેનું શરીર ૫૦ અથવા ૫૫ વર્ષની ઉમરના માણસના જેવું દેખાતું હતું. ઘણી ચિંતાથી તેના ગાલ બેસી ગયલા હતા,

તથા સર્વાંગે નિમાળા સફેદ થઈ ગયા હતા; તો પણ તેની આંખમાંથી જુસ્સો હજી મ-રી ગયલો ન હતો, અને તેના બન્ને ડોળા અગરજો ઉંડા પેઠેલા હતા તોપણ તેઓમાં હજુ શુરાતનનું તેજ હતું. તેની શિકલ ઉપરથી હજી જણાતું હતું કે તેનામાંથી તેનો અવિચારી હઠીલો સ્વભાવ ગયલો ન હતો. તેનો સઘળો દેખાવ માન આપવા યોગ્ય હતો, અને તેણે કોઈ વેળા સારા દહાડા જોયા હોય એમ તેને જોતાં જ જણાતું હતું.

એ માણસ કોણ હતો તે વાંચનારાઓએ જાણ્યું તો હશે. તેને છેલ્લીવાર મ-ળ્યાંને આજે લાંબાં નવ વર્ષ થયાં હતાં તોપણ ઉપલા ટુંકા વર્ણનથી તે ઓળખાઈ આવ્યો હશે. તે આપણો મિત્ર કરણ વાઘેલો ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. જે દહાડે **પાટ**ણની પડોશમાં રજપૂત સૈન્ય કપાઈ ગયું, જે દહાડે મ્લેચ્છ લોકો જય પામી આખા ગુજરાતનું રાજ્ય લઈ બેઠા, જે દહાડે **મા**ધવનું વેર તૃપ્ત થયું, અને જે દહાડે ગુજરાતના શૂરા સામંતો **અ**ણહિલપુરને છેલ્લા રામરામ કરી ઘોડા દોડાવી મુકી દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા, તે દહાડે કરણ મરણતોલ ઘાયલ થયો, અને તેને ઓળખીને **હ**રપાળ તેને સાંઢણી ઉપર બેસાડીને ગુજરાતની સરહદપાર લઈ જવાને નીકળ્યો, એ સઘળું આપણે કહી ગયા છીએ. જયારે કરણ **બા**ગલાણ શેહેર આગળ આવ્યો ત્યારે તે થાકથી તથા ઘાથી એવો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેનું આવર્દા પૂરૂં થવા આવ્યું છે, એમ જાણી **હ**રપાળે તેને તે શેહેરમાં રાખ્યો, અને તેની એવી અવસ્થાના સમાચાર **રા**મદેવને **દે**વગઢમાં કેહેવડાવ્યા. નિર્બળને આશ્રય આપવો એ રજપૂતનો તથા તે વખતના રાજાઓનો મુખ્ય ગુણ હતો; અને અગરજો તેને **દિ**લ્હીના પાદશાહનો ઘણો ધાક હતો, અને તેને આશ્રય આપ્યાથી **અ**લપ્ખાંને ઘણો ક્રોધ ચઢશે એમ તે નક્કી જાણતો હતો, તોપણ આવી વખતે મહાપાપથી દુર્દશામાં આવી પડેલા, તેના કરતાં સઘળી વાતે શ્રેષ્ઠ, એવા ગુજરાતના રાજાને મરવાને નિરાંતની જગા આપવાની તેનાથી ના કેહેવાઈ નહી. ત્યાં રેહેવાની રજા મળી એટલે તેને તે કિલ્લામાં રાખ્યો, અને જે વૈદ્યો મળી આવ્યા તેઓના ઉપચાર કરવામાં આવ્યા. પણ ઘા ઘણા કારી વાગેલા, તથા તેના મનમાં મહાભારત તોફાન ચાલતું, તે સાથે આ સઘળા બનાવથી તેની નિદ્રા અથવા આરામનો પણ નાશ થયો હતો, તેથી અગરજો મોત તો અટક્યું તોપણ પીડા ઘણી જ વાર પોંહોંચી, અને વૈદ્યોના ઉપાય તેના ઘા ઉપર કેટલીએક વાર સુધી તો બિલકુલ ચાલ્યા જ નહી. જયારે તે શરીરની તથા મનની પીડાથી ટ-ળવળતો તથા બરાડા બરાડ પાડતો હતો, જયારે તે મહા વ્યથામાંથી છુટવાને સારૂ ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતો હતો, તે વખતે પરમેશ્વરે તેની સામું જોયું. તેનું આટલું કષ્ટ જોઈને પરમ દયાળુ ઈશ્વરને કરૂણા આવી. તેના દુઃખરૂપી અરણ્યમાં સુખનો પાણીનો ઝરો દેખાયો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં શાન્તિનું કિરણ પ્રકાશ્યું. તેની દુર્દ-શાની તપેલી ભોંય ઉપર દિલસારૂપી ઓસનાં ટીપાં પડ્યાં; અને આફતનો શેતાન તેને ઉપદ્રવ કરતો હતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને બે ફિરસ્તા જાણે આકાશમાંથી ઉતર્યા.

જયારે કૌળારાણીએ મેહેલને આગ લગાડી ત્યારે તેની બે નાની દીકરીઓ કુ-નકદેવી તથા **દે**વળદેવીને તેણે એક ચાકરને સોંપી પોતાના બાપ પાસે ઝાલાવાડમાં મોકલી હતી. રસ્તામાં તે ચાકરને ખબર મળી કે કરણ રાજા હજી જીવે છે, તથા તે

બાંગલાણમાં રહેલો છે, તે સાંભળીને તેણે તેનો રસ્તો બદલ્યો, અને તેના મહાભાગ્ય દુઃખમાં તેની પુત્રીઓના મેળાપથી તેને જે સુખ થશે તે ઉપર વિચાર કરીને, તથા છોકરીઓ ઉપર માના બાપ કરતાં પોતાના બાપનો વધારે હક્ક છે એમ જાણીને તેઓને તેની પાસે લઈ જવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણીએક અડચણો ભોગવીને તથા ઘણાંએક સંકટોનું નિવારણ કરીને અંતે તે બાગલાણના કિલ્લા પાસે સહી સલામત પોંહોંચ્યો, અને કરણ રાજાની બે બાથમાં તેની કુમળી વયની બે દીકરીઓ ભરાઈ. આવી વખતે આવી અવસ્થામાં બાપ તથા દીકરીઓનો મેળાપ થયો તે વખતે તે દુર્ભાગ્ય રાજાને જે બેહદ આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. મોટી છોકરી આઠ વર્ષની હતી તે ઘરમાં સઘળું સ્ત્રીનું કામકાજ કરતી, અને તેની સંભાળથી તથા તેની ઘરબાબતની સઘળી ગોઠવણથી કરણ રાજાના ઘા ધીમે ધીમે રૂઝાવા લાગ્યા, અને તે કેટલીક વાર પછી બિલકુલ સારો થયો. માણસના સુખને વાસ્તે બઈરાં કેટલાં અગત્યનાં થઈ પડે છે તે જ્યાં તેમની ખોટ પડે ત્યાં જ જાણવામાં આવે છે. તેઓનો ઉપયોગ ઘણા લોકો બરોબર સમજતા નથી, તથા તેઓની કિમ્મત જોઈએ તેટલી તેઓ કરતા નથી. માણસ અને બઈરીના ગુણોમાં પરમેશ્વરે મોટો તફાવત રાખેલો છે. અગરજો કેટલાએક માણસોમાં બઈરાંના ગુણો અને કેટલીક સ્ત્રીઓમાં માણસના ગુણો હોય છે, તોપણ તેઓ સાધારણ નિયમથી ઉલટાં છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે પુરુષોમાં કામકાજ કરવાના અને એવા બીજા સખત ગુણો હોય છે; અને સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાના અને નરમ ગુણો માલમ પડે છે. દયા, મનની કોમળતા, ધૈર્ય, વગેરે બીજાને સુખી કરવાને જરૂરના ગુણો ઘણું કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધારે હોય છે. એ જ કારણને લીધે તેઓ ઘર ચલાવવાને તથા પોતાના ધણીને સુખ ઉપજાવવાને વધારે લાયક છે. જ્યારે માણસ કોઈ આપ્તમાં આવી પડે છે ત્યારે તેને બઈરી સિવાય બીજું કોઈ શાંત કરી શકતું નથી. જ્યારે તેના મનમાં જુસ્સો ચઢી જાય છે ત્યારે તેની મનોવૃત્તિઓને નરમ પાડવાને તેને જ ઈશ્વરે સર્જેલી છે; પણ વિશેષે કરીને જ્યારે તેના ઉપર મંદવાડ આવી પડે છે, જ્યારે તેની એક નાના બાળકની પેઠે બરદાસ્ત લેવી પડે છે, જ્યારે તેનો સ્વભાવ એવો ચીઢિયો થઈ જાય છે કે તેનો બોલ બીજા કોઈ સાંખી શકતા નથી, તે જ વખતે બઈરીનું ખરેખરું કામ પડે છે; તે જ વખતે તેની ખરી કીમત થાય છે; અને તે જ વખતે તેનું દુઃખ મટાડવાને પરમેશ્વરે તેને મોકલી હોય એમ પુરુષને લાગે છે. તેની ચાકરી કરવાની રીતથી જ અર્ધું દરદ ઓછું થાય છે. તેના મધુર શબ્દો રામબાણ ઓસડ જેવા થઈ પડે છે, અને તેના નરમ હાથ શરીર ઉપર ફરે છે એટલે જ ઘણી થંડક થાય છે; માણસને તેની જીંદગીના હરેક ભાગમાં સ્ત્રીથી સુખ મળે છે. નાનપણમાં તેને માની ઘણી જ જરૂર હોય છે, બલકે તેના આવર્દાનો આધાર ઘણું કરીને તેની મા અથવા એવી બીજી કોઈ સ્ત્રી હોય છે. મોટપણે તેની પત્ની વડે તે સંસારરૂપી સાગરમાં વધારે ચેહનથી સફર કરી શકે છે, અને જો કમનસીબથી તેની સ્ત્રી તેના પેહેલાં મરણ પામે તો કેટલુંક સ્ત્રીનું કામ તેની છોકરી ચલાવી શકે છે. કરણ રાજાને પણ તે જ પ્રમાણે થયું. કનકદેવીનું સઘળું લક્ષ પોતાના બાપને આરામ કરવા તરફ તથા

તેની પીડા જેમ બને તેમ ઓછી કરવા તરફ હતું, અને તેમ કરવા સારું તેની ઉમર પ્રમાણે તેનાથી જેટલો બની શક્યો તેટલો તેણે શ્રમ કીધો, અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે સઘળો સફળ થયો. નાની છોકરી જે દેવળદેવી હતી તે તે વખતે માત્ર ચાર વર્ષની હતી, તથા તેનાથી પોતાની બેહેનના જેવું કામ થઈ શકતું નહતું, તોપણ તેના બાળપણના જુદા જુદા ખેલથી, તેના કાલા કાલા બોલથી, તથા ખરા દીલથી પોતાના બાપને ખુશ કરવાને તે જે પ્રયત્ન કરતી હતી તેથી કરણ રાજાને અર્ધો આરામ થયો. એ બે છોકરીઓ તેના બાપને ખરેખરાં રત્નો હતાં, અને અગરજો તેણે દુનિયામાં સઘળું ખોયું હતું તોપણ તે મોટો ખજાનો તેને નસીબે રહી ગયો હતો. તેઓ તેના ઘા ઉપર થંડા મલમના જેવી હતી. જેમ ભુખ્યાને અન્ન, જેમ તરસ્યાને પાણી, જેમ દરદીને ઔષધ, તેમ કરણ રાજાને એ બે છોકરીઓ હતી. જેમ જેમ સઘળી દુનિયાએ તેનો વધારે ત્યાગ કીધો, તેમ તેમ તેઓએ તેને પ્રેમની જાળમાં વધારે સાંકળી લીધો. જ્યારે બીજા લોકો તેને આડી આંખે જોવા લાગ્યા તે વખતે તેઓ પ્રીતિથી ભરપૂર નેત્રથી તેને નિહાળતી હતી. જ્યારે તેના ખોટા મિત્રો લીલા વનના સૂડાની પેઠે ઉડી ગયા ત્યારે ઇશ્વરે તેને શુદ્ધ પ્રેમ વાળી પુત્રી મેળવી આપી, અને જ્યારે તેના ચાકરો, સિપાઈઓ, વગેરે કામ કરનારા જતા રહ્યા ત્યારે તેને ભાડુતીએણ નહી પણ ખરા હેતવાળી મદદ કરનાર પુત્રી આવી મળી.

એ પ્રમાણે કરણનું સુખ માત્ર પાંચ વર્ષ સુધી પોંહોંચ્યું. પરમેશ્વરની ગતિ અકળ છે, તથા તેનાં કામોનાં કારણો શોધી કઢાય એવાં નથી. આટલું બધું સંકટ ભોગવ્યા પછી કરણ રાજાને જે થોડું સુખ મળ્યું તે તેને ઘણી મુદ્દત સુધી અથવા તેના જીવતા સુધી પોંહોંચશે એવી આશા રાખવામાં આવે, અને ઇશ્વિર મરતાને વધારે મારશે નહી એવી કલ્પના થાય; પણ એ આશા તથા કલ્પના ઘણીવાર ખોટી પડે છે: માણસ ઉપર જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે ઘણું કરીને સામટું જ આવી પડે છે, અને એ સઘળી આફતોમાં જે માણસ પોતાનું ધૈર્ય છોડતો નથી, તથા પરમેશ્વર ઉપરનો જેનો દૃઢ વિશ્વાસ, જરાપણ ડગતો નથી તે માણસ ખરેખરો ધર્મી, તથા તે જ ખરેખરો ઇશ્વિરનો ભક્ત જાણવો. માણસના વિશ્વાસની તથા ભક્તિની એ પ્રમાણે પરમેશ્વર પરીક્ષા લે છે તેમાંથી ઘણા જ થોડા પસાર થાય છે. હમણાં તો કરણ રાજાનો વારો આવ્યો, અને જે વખતે તેનાં આગલાં દુઃખોના ઘા પુરેપુરા હજુ રૂઝયા નહતા, તથા જે વખતે સુખનો જરા સ્વાદ ચાખવા માંડ્યો હતો, તે વખતે તેને એક બીજો કારી જખમ લાગ્યો. મોતના દૂત તેના એકાંત કિલ્લા ઉપર ઉતર્યા, અને એક ઝપાટો મારી તેની વ્હાલી છોકરી કનકદેવી જે હમણાં તેર વર્ષની થઈ હતી, જે તેનાં સઘળાં સુખનું મુળ હતું, જે તેની નિર્બળ અવસ્થાનો આધાર હતો તેને ઘસડી ગયા. આ અકસ્માત્ આવી પડેલા દૈવકોપથી કરણને જે મહાવ્યથા થઈ તેનું વર્ણન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તે યથાસ્થિત થઈ શકે પણ નહી; ને થાય તોપણ તેથી વાંચનારાઓને સંતાપ માત્ર ઉપજે, તેથી તે ઉપર પડદો ઢાંકી દઈ બીજાં ચાર વર્ષ કુદી જઈને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૬ ના વર્ષના અષાડ મહીનામાં કરણ તથા તેની નાની છોકરી દેવળદેવી એક ઓરડામાં એકઠાં બેઠાં હતાં તે વખતનો દેખાવ બતાવવાને પ્રયત્ન કરીએ.

દેવળદેવી તે વખતે તેર વર્ષની ઉમરની હતી, અને તેનું રૂપ કોઈ રંભા અથવા અપ્સરાને લજવે એવું હતું. તેની ચામડીનો રંગ એવો તો ગૌર હતો, તથા તેમાં તેના લોહીના રાતા રંગનો એવો તો આભાસ પડતો હતો કે તેને જોઈ કોઈ ગુલાબનું ફુલ પણ પોતાનું માથું નીચું નમાવે. તેની સાથે તેની ચામડી એવી પાતળી તથા પારદર્શક હતી કે તેમાંથી તેની લોહીની નસો દેખાતી હતી. તેનું કદ તેની ઉમર પ્રમાણે જેટલું જોઈએ તે કરતાં કાંઈક મોટું હતું. તેના અવયવોનો ઘાટ એવો સુંદર તથા નાજુક હતો કે તેને પરમેશ્વરે પોતાને જ હાથે ઘડી હોય એમ કહી શકાય. તેની ચાલ હંસના જેવી, તથા તેના બોલવામાં મધના જેવી મીઠાસ હતી. તેના બાપને સુખી કરવાને તથા તેની ઉદાસી કાઢી નાખવાને તે જ્યારે ગાતી ત્યારે તેના શબ્દો મોહનમંત્રની પેઠે સઘળાને મોહિત કરતા, તથા જેમ ઑર્ફ્યુસની વીણાના મધુર નાદથી મોહ પામી જંગલમાંનાં પશુ પક્ષીઓ પોતપોતાનો સ્વભાવિક વૈરભાવ એક બાજુપર મુકી તેની આસપાસ આવી વીંટળાતાં, તેમ દેવળદેવીનો મધુર કંઠ સાંભળવા જાણે પવન પણ સ્થિર ઠરતો, તથા તેનાં પાળેલાં હરણાદિ બીજાં પશુઓ તથા પક્ષીઓ તેના નાદથી આકર્ષાઈ તેની પાસે દોડતાં આવતાં. જ્યારે તે પોતાની વાડીમાં ફરતી, ત્યારે જાણે પોતાના અનુપમ રૂપથી બધાંને ભુરકી નાંખ્યાં ના હોય, તેમ તે વાડીનાં જન જનાવરો તેની પાછળ દોડતાં, અને તેના વિના તેઓને જરાપણ ચાલતું ન હતું. તે તેની મા કૌળારાણીના જેવી જ અથવા તે કરતાં પણ અધિક રૂપાળી નીકળશે એ કહેવું કંઈ મુસ્કેલ ન હતું. આ ઈશ્વરની કારીગરીનો સંપૂર્ણ નમુનો જોઈને કોને સાનંદાશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહે?

વળી તેની ઉમર તેર વર્ષની! એ વયમાં જ એક જાતનો મોહ રહેલો છે. આપણા અને આપણા જેવા બીજા ઉષ્ણ દેશોમાં તેરમું વર્ષ બાલ્યાવસ્થા તથા યુવાવસ્થાની મર્યાદા ગણાય છે. એ વખતે શરીરે આરોગ્ય અને સુખમાં ઉછરેલી છોકરીઓમાં ઘણા અગત્યના ફેરફાર થાય છે. મહોં ભરાવ થાય છે તથા તેના ઉપર તાજું લોહી આવેલું માલમ પડે છે. વળી તે ઉપર પેહેલાં જે બાળપણનું સ્વચ્છંદપણું હતું તે જતું રહીને તે ગંભીર વિચારવંત દેખાય છે. આંખનો દેખાવ પણ તે જ પ્રમાણે બદલાઈ જાય છે. ખભા તથા છાતી પોહોળાં થાય છે; તથા શરીરના બીજા અવયવોમાં પણ તેવો જ વધારો થાય છે. શરીરનું કદ મોટું થાય છે, અને તેનું યથાસ્થિત પોષણ થવાને લોહીનો પણ ઉમેરો થાય છે. જેવો શરીરનો ફેરફાર થાય છે તેવો જ મનનો પણ થયા વિના રેહેતો નથી. તેર વર્ષની ઉમર! એ ઠેકાણે ઉભી રહીને કોઈપણ બાળા જ્યારે ભુતકાળપર નજર કરે છે ત્યારે તેને નિઃશ્વાસ મુકવાનાં કેટલાં બધાં કારણો જડી આવે છે? તેનું બાળપણ પાણીના રેલાની પેઠે વહી ગયું તે ફરીને પાછું આવવાનું નહી, અને તેની સાથે બાલ્યાવસ્થામાં ભોગવવાનાં સુખો તે પણ ચાલ્યાં ગયાં. જે નિશ્ચિંત મનથી તે રસ્તામાં રમતી, જે ખુશીમાં તેના દહાડા જતા, જે ભવિષ્યને વાસ્તે તેના મનમાં બેપરવાઈ હતી, જે આનંદ તેને વર્તમાન વખતને વાસ્તે લાગતો, જે ખુલ્લા મનથી સઘળા નાના અથવા મોટાની સાથે તે વાતચીત વગેરેનો વહેવાર ચલાવતી, જે ભોળા સ્વભાવથી તે ઘરના માણસનો તેમ જ પારકાનો ઠોક

જીવને ઘણો ક્લેશ કીધા વિના સહન કરતી, જે મનના ઘણા સ્થિતિસ્થાપકત્વથી તે શોકનો ઝટ ત્યાગ કરી પાછી આનંદમાં આવતી, જે વેર રહિત મનથી તેની સાથે લડનારાઓને ટુંકી મુદતમાં ક્ષમા કરતી, જે શુદ્ધ અંતઃકરણને લીધે બીજાઓના દુષ્ટ વિચારો તે પારખી શક્તી નહી, તથા જે નિર્દોપપણાથી તે પાપ શું તે જ ઓળખતી નહી, અને પાપ રહિત મન હોવાથી મનમાં જે સુખ તથા શાંતિ રહેતી તે સઘળું હાય! હવે સદાકાળને માટે વહી ગયું. બાલ્યાવસ્થામાં આનંદ માનતી છોકરીના મનમાં શોક ઉત્પન્ન કરવા આ ભૂતકાળનું દર્શન જ બસ છે, છતાં તે શોકમાં વધારો કરવા બીજી ઘણીએક બાબતો એકઠી મળે છે. જ્યારે તે ભવિષ્ય ઉપર નજર કરે છે ત્યારે તે શું જુએ છે? અત્યાર સુધી તો તે સંસારરૂપી ઘરની આગળની વાડીમાં જ રમતી હતી; પણ તેરમે વર્ષે તો તે તેના દરવાજામાં પેઠી, અને તે ઘરમાં શું હશે એ વાતના સંશયથી જ તેની શાંતિ ક્ષીણ થાય છે. હવે સંસારમાં પડવાનો વખત આવ્યો. આગળ નજર કરે છે તો સઘળું ધુમર પથરાયલું દેખાય છે, તેમાંથી તેનાથી કાંઈ દેખાતું નથી, માટે કલ્પના શક્તિવડે સઘળું સારામાં સારૂં પોતાને માટે નિર્માણ થયું હોય એમ તે દેખે છે. પણ બીજાઓની અવસ્થા જોઈ તેની સ્વપ્નવત્ કલ્પનાઓ, સૂર્યપ્રકાશથી ધુમર જેમ વેરાઈ જાય છે તેમ એક પળમાં ખસી જાય છે. ભવસાગર તેને સઘળો તરવો છે એ વિચારથી જ તે ત્રાસ પામે છે, તથા આગળ શાં શાં સુખો તથા દુઃખો આવી પડશે એ વિષેના અંધકારમાં અથડાય છે. પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી એ સઘળા વિચારો તથા ચિંતાને ડુબાડી દેનાર એક નવો મનોવિકાર તે વયે તેની છાતીમાં જન્મ પામે છે. એ મનોવિકાર તે પ્રીતિ છે. તે સઘળામાં ઉંચી પદવી ધરાવે છે. તેની અસર ઘણી જ આશ્ચર્યકારક છે, તથા તેના અદ્ભુત પ્રભાવથી પુરુપ અથવા સ્ત્રી જે કામો કરી શકે છે, તે ખરેખરાં ચમત્કારી છે. જ્યારે તે વિકારનો જન્મ થાય છે, ત્યારે આખા શરીરમાં અજાયબ જેવો ફેરફાર થઈ જાય છે. અંતઃકરણમાં પ્રીતિનું એક અખુટ ઝરણ ફુટવા માંડે છે. તેના પાણીને વહેવા તથા અંતે ખાલી થવા કોઈ પણ સ્થળ જોઈએ, તે સ્થળ જ્યારે તેને મળતું નથી, ત્યારે તેના હૈયામાં શૂન્યાવકાશ જેવું લાગે છે. જગત્ સઘળું સ્મશાન જેવું દેખાય છે. મન પોતાના જેવા કોઈ બીજાને સોબતી કરવાને આણીગમ તેણીગમ ફાંફાં મારે છે, અને જ્યાંસુધી તેવું કાંઈ મળતું નથી ત્યાંસુધી તેને જરા પણ સુખ કે શાંતિ થતી નથી. તેનું શરીર દિનપરદિન ક્ષીણ થતું જાય છે. તેના અંતઃકરણમાંનો અગ્નિ અપાર બુદ્ધિવંત પરમેશ્વરે ઘણા ડહાપણ ભરેલા હેતુથી સળગાવેલો છે. એ પવિત્ર વિકાર પરમેશ્વરને વહાલો છે, અને જેમ તે વધારે સ્વચ્છ હોય છે તથા તેમાં બીજા કનિષ્ટ વિકારોનો મિશ્ર જેમ ઓછો હોય છે, તેમ તે વિકાર પરમેશ્વર ઉપરની સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રીતિને મળતો આવે છે. તે જ્યારે સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે અગ્નિની પેઠે શરીરના અંતરાત્માને અંગારી નાખી શુદ્ધ કરે છે, તથા મનની દુષ્ટ વૃત્તિઓને નરમ પાડી તેઓનો સમુળો નાશ કરે છે. આવી વખતે પુરુપ અથવા સ્ત્રીનું આખું શરીર પ્રેમથી ભરપુર હોય છે, અને તે ઉભરાઈ જઈ તેની આસપાસનાં માણસો, પશુઓ, પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ, અને ઝાડ તથા ફુલો ઉપર તેનું અમૃતરુપી પાણી ઢોળાય છે. તે કોઈ વેળા ગમે તેવી પ્રતિકૂળ

સ્થિતિ છતાં પણ નિરાશ થતું નથી; તેનામાં આશા તો અમર જ રહે છે. ગમે તેટલી વિપત્તિમાં પણ તેની ધીરજ ઓછી થતી નથી; તે હમેશાં આગળ સારા ઉપર જ નજર રાખી હરેક તરેહનાં કષ્ટ ધૈર્યથી વેઠે છે. પ્રેમપૂરિત આંખ કાંઈ પણ નઠારું દેખતી નથી. તેની આગળ હમેશાં તડકો જ હોય છે, કોઈ દહાડો વાદળાં તો થતાં જ નથી. તેનો ઇચ્છેલો સોબતી, તેની જીંદગીની મુસાફરીમાં જોડે આવનારો સાથી, તેની આંખે સંપૂર્ણ જ દેખાય છે. **મજનુનની** આંખે **લયલી** કેવી ખુબસુરત દેખાતી હતી! બીજાઓને તે ગમે તેવી કુરુપ લાગે તેની તેને કાંઈ ફીકર નહતી. એ વિકારને વશ થઈ ઘણીક સ્ત્રીઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, તથા જે હિમ્મત બીજે કોઈ પણ વખતે તેનામાં નજરે પડે નહી તેવી હિમ્મત તેઓએ આ વિકારના આવેશમાં બતાવેલી છે.

જગતના ઈતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે લોકોમાં સ્ત્રી પુરુષ બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન કરતાં નથી, જેઓમાં કન્યા ગાય ઢોરની પેઠે જેને આપે તેના હાથમાં જતી નથી, જેઓમાં સ્ત્રી પુરુષનો લગ્ન જેવો પવિત્ર સંબંધ સામાન્ય માલની ખરીદીની પેઠે માલ વેચનાર તથા ખરીદદારની વચ્ચે થતો નથી, જેઓમાં લગ્નની છુટે નહી એવી ગાંઠ બન્ને પક્ષની રીતભાત, ગુણ, સ્વભાવ, વગેરે ઉપર કાંઈપણ લક્ષ ન આપતાં બાંધવામાં આવતી નથી, જેઓમાં સ્ત્રી પુરુષો કેટલીક મુદ્દત સુધી એક બીજાનો સ્વભાવ તથા યોગ્યતા જુએ છે, તથા જેઓમાં બન્નેની રાજીખુશીથી તથા બંનેનાં માબાપની કબુલતથી લગ્ન કરવામાં આવે છે, તેઓમાં કોઈક વખતે એવું બને છે કે કોઈ ગરીબ સ્થિતિનો જુવાન કોઈ શ્રીમંત અથવા તેનાથી ચઢતી સ્થિતિની કન્યા સાથે પ્રીતિ બાંધે છે; પણ એટલું તો ખરું કે જ્યાંસુધી તેની અવસ્થા ગરીબ રહે ત્યાંસુધી તે કન્યાનો પ્યાર તેના ઉપર ગમે તેટલો હોય તોપણ તેની સાથે પરણવાની જરાપણ ઉમેદ તેને હોતી નથી. તે કન્યાનાં માબાપ એવા ગરીબ માણસની સાથે તેને ડહાપણ ભરેલા વિચારથી, અથવા તો અહંકારના બળથી, પરણાવતાં નથી; તેમ પેલો પુરુષ પણ તેવી અવસ્થામાં તેને પરણીને પોતાની સાથે તેને દરિદ્રતાના દુઃખમાં નાખવાને ચાહાતો નથી. તે કુમારિકા ઉપર તેને એટલી બધી પ્રીતિ હોય છે કે પોતાના સ્વાર્થને તથા તુરતના સુખને એક બાજુપર મુકી તે તેને એવો દિલાસો આપે છે કે હું જાતે ઘણો શ્રમ કરી કોઈ ઉંચી જાતનો ધંધો શીખીશ, અને જયારે હું મારા પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને આ દુનિયામાં પંકાઈશ, અને દ્રવ્ય મેળવીશ, ત્યારે જ હું તારા બાપ પાસે તને વરવાની રજા માગીશ. એવો શુભ પ્રસંગ આવતાં વર્ષોના વર્ષો વહી જાય તો પણ તેમાં શી ચિંતા? તે મધ્ય રાત્રે દીવા આગળ બેસી અભ્યાસમાં જ તલ્લીન થયો હોય તે વેળા તેની પ્રાણપ્રિયાનું ચિત્ર તેની આંખ આગળ જ પ્રકટ થાય છે, અને જયારે તે અભ્યાસના શ્રમથી, પૈસાની તંગીથી, તથા બીજી ઘણી મુસીબતોથી કંટાળી જઈ ધારેલું કામ મુકી દેવાનું મન કરે છે, એટલે તે પ્રેમમય મુર્તિ તેને ઠપકો દેતી હોય તેમ તેની સામું જુએ છે, તથા 'ધીરજ' 'ધીરજ' એવા મીઠા શબ્દ બોલે છે. તેને જે જે અડચણો નડે તે બીજા લોકોને ગમે તેવી વિકટ તથા દુસ્તર લાગે, તોપણ તેના અંતઃકરણના સિંહાસન ઉપર બિરાજેલી દેવીની આરાધનાથી તથા કામના મંત્ર વડે તે સઘળી ફુંક મારવાથી ઉડી જાય છે. સઘળાં કામોમાં

તે દેવી તેની પીઠ થાબડે છે, અને એવી રીતે નિરંતર ઉત્તેજન મળ્યાં કરવાને લીધે હાથમાં લીધેલું કામ પાર પડ્યા વિના રેહેતું નથી. એટલા વખતમાં જો તે બાળા દ્દઢ મન રાખી પોતાના વચનનો ટેક રાખે તો કોઈ વખતે તે બન્નેનો સંબંધ થાય છે, પણ જો તે ચળ થઇને પોતાના એક વેળા માન્ય કરેલા પ્રિયને ભુલી જાય તો એવી અનિત્ય પ્રીતિવાળી સ્ત્રીને પરણવામાં પરિણામે કાંઈ સુખ ન થાત, એમ સમજીને તેને પોતાના મનમાંથી બિલકુલ વિસારી મુકે છે, અને જે સારી અવસ્થા તથા મોટું પદ તેને પ્રાપ્ત થયું તે સઘળું પ્રીતિને લીધે જ થયું એમ માનીને સંતોષ રાખીને રહે છે.

આવી સ્વર્ગીય પ્રીતિથી ઘણાંનાં લગ્ન થયાં છે, અને થાય છે, પણ એ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તી સઘળા લોકોના સમજવામાં તો ક્યાંથી જ આવે? આવી દ્દઢ પ્રીતિ આ દુનિયામાં ખરેખરી હોઈ શકે એ વાતનો ખ્યાલ જેને અનુભવ નથી તેનાથી થવો મુસ્કેલ જ છે. જે દેશમાં સ્ત્રી પુરુષોનાં બાળપણથી લગ્ન થવાને લીધે તેઓમાં પ્રીતિ કરતાં ભક્તિનો ભાવ વધારે પ્રબળ હોય છે; જ્યાં પૂજ્ય તથા પૂજક વચ્ચેની જ પ્રીતિ તે બંનેની વચમાં હોય છે; જ્યાં લગ્નનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પાડવો, વંશની વૃદ્ધિ કરવી, ઘરનો તમામ ધંધો ઉપાડી લેવો, અને છોકરાંને મોટાં કરવાં, એ સિવાય સ્ત્રીનો બીજો ઉત્તમ ઉપયોગ લોકો જાણતા નથી; જ્યાં સ્ત્રીના મૃત્યુથી પૈસા સંબંધે જ ખરાબ થયા તથા ઘર ઉખડી ગયું એટલા જ દુ:ખને સારૂ તેનો ધણી માથાં કુટી રડે છે; જ્યાં વહુના મરણ પછી થોડા જ દહાડામાં બીજી સ્ત્રી પરણવા તરફ તેનો સ્વામિ મન દોડાવે છે; ત્યાં આ શુદ્ધ, પવિત્ર, તથા મનને વિંટાળનાર, અને જીંદગીની સાથે મળી જનાર, ઉચ્ચ વિકારને લોકો શી રીતે ઓળખે? બાળકપણમાં પરણ્યા એટલે જે વખતે સ્ત્રી પુરુષના સંબંધનો આરંભ થાય છે, તે વખતે આ પવિત્ર વિકારનો તો તેઓને લેશ માત્ર અનુભવ પણ થયો ના હોય એટલે તે વિકારનો તેમને ખપ પણ શો પડે? સૃષ્ટિનો એવો નિયમ છે કે કોઇ પણ વસ્તુની જ્યારે ખોટ જણાય ત્યારે જ તે વસ્તુની કિંમત જાણવામાં આવે છે; પણ બાળપણમાં પરણેલા છોકરા તથા છોકરીઓના હૃદયમાં શુદ્ધ, તથા પરિપકવ વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો વખત જ આવતો નથી. તે વખત આવ્યા પહેલાં જ કૃત્રીમ પ્રેમ તેઓના અંત:કરણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી પરિપકવ તથા સ્વાભાવિક પ્રેમની ખુબી તેઓના જાણવામાં આવે નહી એમાં શું આશ્ચર્ય? જેઓ આ અપૂર્ણ પ્રીતિને જ માત્ર અનુભવે છે, તેમને એ ઉંચી જાતના પ્યારની ખુબી કેમ સમજાય? વળી જેમનાં નાનપણમાં લગ્ન થાય છે તેમને એ પ્યારનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ જ મળતો નથી, તથા તે પ્યારનો ઉભરો ખાલી કરવામાં જે જે આતુરતા તથા હોંસ ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમને થતી નથી. પરણવું અને પટેલાઈ તે તો કેહેવત પ્રમાણે કોને ના ગમે? પણ જ્યાં બાળકપણમાં લગ્ન થાય છે, ત્યાં તે પવિત્ર સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા અનેક લાભનો આપણે નાશ કરીએ છીએ. બાલ્યાવસ્થામાં સારો વિદ્યાભ્યાસ કરી નામ કરવું, કોઈ સારો ધંધો શોધી કાઢી કુટુંબના ગુજરાનનાં સાધન આગળથી તૈયાર કરી રાખવાં, તથા જરુર પડે તો પોતાની પસંદ કીધેલી કન્યાની સ્થિતિ બરોબર આવી પહોંચવું, તથા તેને ખુશ કરવાને મોટાં મોટાં

કામો કરવાં, એ સઘળી પ્રેરણાઓ નાનપણથી પરણેલાઓને હોતી જ નથી. જ્યાં પ્રીતિ ફક્ત શરીરની ઇંદ્રિયોની સાથે જ સંબંધ રાખે છે, ત્યાં તેનું કાર્ય શરીરના બહારના ભાગ સાથે માત્ર હોય છે. રૂપ એ તેનો મુખ્ય ઉત્તેજક છે. તેને મનના ગુણોની બિલકુલ દરકાર હોતી નથી. ખરેખરી પ્રીતિની અસર એ પ્રમાણેની નથી. જ્યારે આત્માને આત્માનો સંયોગ થાય છે, જ્યારે ગુણો તથા સ્વભાવ એકએકમાં ભળી જાય છે, જ્યારે તે ઐક્યતાથી ઉત્પન્ન થયલી પ્રીતિ ઉપર ઇંદ્રિયોની સત્તા ચાલતી નથી, જ્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ પ્યારમાં આ સંસારનો કાંઈ ભાગ હોતો નથી, અને જ્યારે તે સ્વાર્થ રહિત બિલકુલ હોય છે, ત્યારે જ તે વાસ્તવિક પ્રીત્તિ જાણવી. જેનામાં એવી પ્રીતિ વ્યાપેલી હોય છે, તે બહારના રૂપને તથા બહારની અવસ્થાને જોતાં જ નથી. જેમ તે અબળાનું અશક્તપણું વધારે તેમ તેનું રક્ષણ કરવાની તથા તેને સુખ આપવાની તેની આતુરતા વધારે હોય છે. જેમ તેની દરિદ્રતા વધારે તેમ તે અવસ્થામાંથી તેને છોડાવવાની તથા તેને પોતાના સુખમાં ભાગીદાર કરવાની હોંસ વધારે થાય છે. જેમ એ પ્રીતિ તૃપ્ત થતાં વાર લાગે છે તેમ તે વધારે દૃઢ થતી જાય છે. અને કદાપિ આ પૃથ્વી ઉપર તે ટુંકી મુદત સુધી ભોગવાય તોપણ પરલોકમાં તે નિ:સ્વાર્થ પ્રીતિનું અનુસંધાન થશે એવી તે ખરા દિલથી આશા રાખે છે. અરે! આ નિષ્કામ પ્રીતિ સઘળાના જાણવામાં તથા અનુભવમાં આવે તો જગતમાં કેવો સારો ફેરફાર થઈ જાય! સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુ:ખો માણસના ઉપર આવી પડે છે તેમાં એ પ્રીતિ એક સુખ ઉપજાવનાર છે, દુ:ખના દરિયામાં એ એક કંદીલિયું છે, તથા ડુબતા માણસને તે એક દોરડા જેવી છે. માણસના સુખને અર્થે એ સ્વચ્છ પવિત્ર પ્યાર તેનામાં મુકેલો છે, તેનો સારે રસ્તે ઉપયોગ માત્ર કરવો જોઈએ. અશક્ત, આંધળા, મુગા, તથા દુનિયામાં નકામા જેવા છોકરા ઉપર તેની માનો કેટલો બધો પ્યાર હોય છે? જેમ તે છોકરાનું પરાધીનપણું વધારે, તેમ તે પ્યાર મજબુત હોય છે. એ પ્યારમાં કાંઈ સ્વાર્થ તો હોતો જ નથી. તે શુદ્ધ પ્રીતિનું એક નિર્મળ ઝરણ છે. એ વૃદ્ધ વરવહુની પ્રીતિ પણ કંઈક તેના જેવી હોય છે, તેમાં વિષય વાસનાનો મિશ્ર હોતો જ નથી. સમાન વયના તથા સરખી અવસ્થાના એ પુરુષોની સાચી મિત્રાચારી પણ એ જ પ્રકારની હોય છે. તેઓના આત્માનો સંયોગ થયલો હોય છે; તેમાં સ્વાર્થરૂપી નબળું બંધન જોવામાં આવતું નથી. જેમ કચરાને ધોઈ સાફ કરીને તેમાંથી સોનાનાં રજકણો કાઢવામાં આવે છે, જેમ મરડિયા કાંકરા જેવી વસ્તુને ઘસીને તેના ઘણા સ્વચ્છ પાણીદાર હીરા બનાવવામાં આવે છે, તેમ સ્વાર્થી પ્રીતિમાંથી સ્વાર્થરૂપી કચરો કાઢી નાખી, તેને નિર્મળ કરી, તેનો અતિ વિસ્તાર કરવો, એટલે પછી જે પ્રીતિ બને તે જ આપણે સઘળાઓએ પરમેશ્વર ઉપર રાખવી.

દેવળદેવી તેર વર્ષની હમણાં થઈ હતી, અને તેના હૃદયમાં પ્રેમવિકાર ઉત્પન્ન થયો હતો. એ નવી વૃત્તિ પેદા થવાથી ઉપર જે સઘળા ફેરફાર કહ્યા તે તેનામાં થયા હતા. આવી એકાંત જગામાં તે રહેતી હતી તેથી તેના બાપ, ચાકર, તથા ગામના કેટલાએક માણસો સિવાય બીજા કોઈ પુરુષ તેના જોવામાં આવતા ન હતા. તેના બાપની આવી અવસ્થા હોવાને લીધે તેને સ્વયંવર મંડપમાં કોઈ મનગમતા પુરુષના

ગળામાં વરમાળ ઘાલવાનો સમય આવશે એવો સંભવ ન હતો, તથા કોઈ યોગ્ય વર તેને વરવાને તેના બાપને કેહેણ મોકલશે એમ પણ લાગતું ન હતું. એ વિચારથી તે ઘણી જ ઉદાસ રહેતી, અને જો પરમેશ્વરે તેના ઉપર દયા લાવીને એ વિષે કાંઈ પણ આશા બતાવી તેને સુખી કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો ન હોત તો તેનો ધીમેધીમે ક્ષય થાત. એક સુશોભિત ઝાડ તેના પુર બહારમાં માંહેથી કીડાના કોતરવાથી એકદમ તુટી પડે છે તેમ તે કોઈ દહાડો કામરૂપી કીડાથી ખવાઈ જાત, અને કોઈના કળ્યામાં ના આવે એવા કારણથી તેનો અકાળ મૃત્યુથી અંત આવત. પણ એમ થવાનું સર્જીત નહતું. દેવળદેવીની જીંદગીમાં તો ઘણાએક ફેરફાર થવાના હતા તેથી એક ખુણામાં તે પડી રહે એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કીધું નહતું.

તે વખતે એવું બન્યું કે બાગલાણથી આશરે દશ કોશ ઉપર એક વાઘ અને વાઘણે રાહ પાડી. તેઓએ આસપાસનાં ગામોનાં ઢોર એટલાં તો મારી નાખ્યાં, તથા લોકમાં એટલો તો ત્રાસ પાડ્યો, કે તેને મારવાને ગામેગામથી લોકો એકઠા થયા; પણ તે એવાં વિક્રાળ, જોરાવર તથા ચપળ હતાં કે તેમને મારવામાં કેટલાએક લોકોના પ્રાણ ગયા તોપણ તેમાથી એક પણ મુવું નહી. એ વાઘોની વાત દેવગઢના રાજાને કાને પડી, તેથી તેણે પોતાના બે છોકરા **ભીમ**દેવ તથા **શં**કળદેવને તેમને મારવાને તથા લોકોને નુકશાન થતું બચાવવાને મોકલ્યા. ભીમદેવની ઉમર આશરે ૨૫ વર્ષની હતી, અને બાહાદુરીમાં તે રજપૂતના નામને એબ લગાડે એવો નહતો. બીજો **શં**કળદેવ હતો તે રુપમાં તથા શૂરાતનમાં ઈંદ્રના જેવો હતો, અને તેના ગુણો તથા સ્વભાવ ઉંચી જાતના રજપૂતને શોભા આપે એવા હતા. તે હજુ પરણેલો નહતો, અને તેના ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવી કોઈ સુંદરી તેના જોવામાં હજુ આવી ન હતી. તેઓ બંને હાથી ઉપર સવાર થઈ બાણ, ભાલા વગેરે શસ્ત્ર સજી કેટલાંક માણસો સાથે લઈ નીકળ્યા; અને બે દહાડે **બા**ગલાણની પડોસમાં તેઓએ મુકામ કીધો. કરણ-રાજાને પણ શિકારનો ઘણો શોખ હતો, તથા એવાં કામોમાં પડ્યાથી તેના દુઃખમાં થોડી વાર ઘટાડો થશે એમ જાણીને તેઓએ તેને સંદેશો મોકલ્યો, અને પોતાની સાથે આવવાની તેને વિનંતી કીધી. કરણરાજાએ પણ કાંઈ કામ જડે તો તેમાં પડી કાળ નિર્ગમન કરવાનો ઠરાવ કીધો હતો, તથા જે કામોમાં શૂરાતન દેખાડવાનો પ્રસંગ આવે તે કામો ઉપર તેને ઘણો શોખ હતો, તેથી શિકારમાં જવાને તેણે કબુલ કીધું. તેણે હજુ સુધી દેવળદેવીને વીહીલી મુકી નહતી, તેથી તેને એકલી રાખીને જતાં તેનું મન માન્યું નહી. તેણે દેવળદેવીને પોતાની સાથે લીધી, અને હથિયાર બાંધીને તે **ભીમ**દેવ તથા **શં**કળદેવને જઈને મળ્યો. પછી તેઓ સઘળા જે જંગલમાં પેલા વાઘો હતા ત્યાં ગયા; અને એક માંડવો તૈયાર કરાવીને તે ઉપર દેવળદેવી તથા કેટલાંએક માણસોને રાખી કરણ તથ દેવગઢના બે રાજપુત્રો જંગલમાં આગળ ચાલ્યા. ગામના કેટલાએક લોકોએ ઘાડી ઝાડી તથા કોતરો આગળ જઈ મોટા અવાજ કીધા, અને વાઘને ભય પમાડીને બહાર કાઢવાને ઘણીએક તરેહના પ્રયત્નો કીધા. એટલામાં એક કીકીયારી કરી વાઘ એક છલંગ મારી બહાર નીકળ્યો, અને એક પંજાના સપાટાથી ગામના એક માણસને મરણતોલ કરી ભોંય ઉપર પાડ્યો, એટલે બધા જીવ લઈને નાઠા.

તેઓમાંથી એકની ગરદન પકડી તેને પણ મારી નીચે પાડ્યો, તે વખતે કરણે એક તીર માર્યું; પણ તેની ચપળતાને લીધે જ્યાં તાકીને માર્યું હતું ત્યાં ન વાગતાં તેને પુંછડી આગળ જખમ લાગ્યો. વાઘે ખીજવાઇને દોડ કીધી તે વખત તે ત્રણ રજપૂતો સિવાય સઘળા નાસવા લાગ્યા. વાઘે આવી **ભી**મદેવના હાથી ઉપર તલપ મારી, અને જો તે જ ક્ષણે **શં**કળદેવે એક તીર મારી વાઘને પાછો પાડ્યો ન હોત તો તે હાથીનો નિશ્ચય કાળ આવત, અને **ભી**મદેવની શી દશા થાત એ કહેવાય નહીઃ પણ **શં**કળદેવના તીરનો ઘા તેના કલેજામાં વાગ્યો તેથી તે પડ્યો. તે જ વખતે **ભી**મદેવે નીચે ઉતરીને તેના મ્હોંમાં એક ભાલો માર્યો, તેની સાથે લોહીનો ધોધવો તેના મ્હોંમાંથી નીકળ્યો, અને એક ભયંકર ચીસ પાડી તે જોરાવર વાઘ, તે વનના પશુઓનો રાજા, તે પ્રાણ-ઘાતક પશુ, તે અગણિત હીંસા કરનારું જાનવર મુડદું થઈ ચતુપાટ પડ્યું. પણ તેની મરતી વખતની ચીસથી આખું રાન ગાજી રહ્યું, અને તેનો અવાજ એક ભાગમાં તેની માદા પડેલી હતી ત્યાં સંભળાયો. પોતાના સ્વામીનો કોઇએ પ્રાણ લીધો તેનું વેર લેવાને ક્રોધના આવેશથી તેણે છલંગ મારી, અને વિજળીને વેગે દોડતી આવી. તેને મારવાને કોઈને વખત મળ્યો નહી એટલામાં તો તે માંડવા સાથે અથડાઈ, અને તેના ધણીને મારનાર માંડવા ઉપરના માણસો હશે એમ ધારી તેના એક ટેકાને તે વળગી. વાઘમાં જોર અતિશય હોય છે, અગર જો કે તે ઝાડ ઉપર ચઢી શકતો નથી, તોપણ કોઈ નબળા પાતળા ઝાડને તેના ઘણા જ સામર્થ્યવડે તે તોડી પાડી શકે છે. આ વખતે વાઘણે તે માંડવાના એક ટેકાને એટલા જોરથી આચકો માર્યો કે તે આખો ગાંડવો એક મોટા આવાજ સાથે નીચે કકડી પડ્યો. તે ઉપર જે માણસો હતાં તેઓમાંથી કેટલાંક જીવ લઈને નાઠાં, કેટલાંએકનાં શરીર આટલે ઉંચેથી પડવાથી એવાં તો બેહેર મારી ગયાં કે તેઓથી તુરત ઉઠાયું જ નહી, અને બાકીનાં ભયથી એવાં બેભાન થઈ ગયાં કે તેઓને શું બન્યું તેની કંઈ ખબર રહી નહી. વાઘણે પોતાના પંજાવડે એક બે માણસોને સખત જખમી કીધાં, અને દેવળદેવી બાહોશ જેવી પડી હતી તે ઉપર તલપ મારવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપરની અપ્સરા, આ નિર્દોષ છોકરી, આ કરણ રાજાના જીવનો આધાર, જીંદગી અને મોતની હદ ઉ-પર આવી પડી હતી, બલકે જ્યારે તે મૃત્યુના અગાધ કરાડા ઉપર નિમાળાને આધારે લટકેલી હતી, જ્યારે તેને મદદ કરે એવું કોઈ દેખાતું ન હતું, તે વખતે પાસેની ઝા-ડીમાંથી એક માણસે આવી તે વાઘણ ઉપર તલવારનો ઘા કીધો, અને જેવી તે પા-છી ફરી તેના ઉપર હુમલો કરવાનું કરે છે એટલામાં તેના મ્હોડાની વકાશમાં તેણે ભાલો એવા જોરથી ખોસી ઘાલ્યો કે તે તેના દાંત પાડી નાંખીને તેના તાળવામાં ભો-કાયો. એ ઘા તેને વાસ્તે બસ હતો. એક મોટી ભયાનક ચીસ પાડી તે તમરી ખાઈ નીચે પડી, અને પડતાંને વાર તેના તલવાર વતી તે માણસે કડકે કડકા કરી નાખ્યા. જોખમનો વખત તો ગયો; મોતનું વાદળું ઘસડાઈ ગયું; ભરદરિયાના ભારે તોફાનમાં-થી વહાણ લગભગ ભાંગી પડતું બચ્યું; તોપણ આવા અચાનક મોતના ભયથી તેને જે આચકો લાગ્યો હતો, તેની અસર જલદીથી જતી રહી નહી. દેવળદેવી કેટલીએક વાર બેશુદ્ધ રહી, અને તેને જાગૃત કરવાને ગમે તેટલા ઉપાય કામે લગાડ્યા તોપણ

તેથી કંઈ વળ્યું નહી. કરણ તો પોતાની અતિ વાહાલી છોકરીને આવી અવસ્થામાં જોઈને ઘેલા જેવો થઈ ગયો, અને તેનાથી તો તેને શુદ્ધિમાં આણવાને કાંઈ બન્યું નહી. શંકળદેવનું સઘળું તન અને મન એ કામમાં લાગેલું હતું, અને તેની મેહેનત તથા અગણિત યુક્તિઓને લીધે જ તેને પાછી શુદ્ધિ આવી. જે વખતે દેવળદેવીએ આંખ ઉઘાડી, ત્યારે તેના પ્રાણ બચાવનાર શંકળદેવ ઉપર તેણે પોતાની નજર માંડી. તેટલી નજર જ શંકળદેવના મનનું હરણ કરવાને બસ હતી. તેની આંખમાં ઉપકાર તથા પ્રીતિ એ બન્ને એકઠાં મળેલાં હતાં, તેની અસર જલદીથી થઈ ગઈ. ધનવંત્રી તથા લુકમાન હકીમોએ ઓષધનાં જુદાં જુદાં મિશ્રણો કીધાં હશે, તેઓની અસર પણ આવી તત્કાળ થઈ નહી હોય. એ દૃષ્ટિ પડ્યા પછી શંકળદેવની આખી જીંદગી જ બદલાઈ ગઈ; તે એક નવો જ માણસ થયો; અને નવા નવા વિકારો તેના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. તે સઘળાની એકઠી થયલી અસર તેનાથી ખમાઈ નહી, તેથી તે ગભરાટમાં ત્યાંથી નાસી ગયો અને એક ઝાડને ઓથે બેસી સ્વપ્નવત્ અવસ્થામાં કેટલીએક વાર સુધી પડી રહ્યો.

વાઘ તથા વાઘણ મરાયાં, અને દેવળદેવીના હોશ ઠેકાણે આવ્યા, એટલે ત્યાં વધારે વાર રહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નહી, તેથી તેઓ સઘળાઓએ કુચ કીધી. ગામડાંના લોકો ખુશ થઈને પોતાને ઘેર ગયા. કરણ તથા દેવળદેવી બાગલાણના કિલ્લામાં ગયાં, અને ભીમદેવ તથા શંકળદેવ દેવગઢ તરફ વળ્યા. રસ્તામાં દેવળદેવી તથા શંકળદેવનું એક બે વાર સિવાય વધારે મળવું થયું નહી, પણ તે એક બે વારમાં તે બન્ને જણની ખાતરી થઈ કે તેઓએ એક એકનું મન ચોરી લીધું હતું, તથા તેઓ પોતાનું સુખ તથા શાંતિ તે જંગલમાં મુકી આવ્યાં હતાં. પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સ્વભાવે વધારે નરમ હોય છે તેથી જ્યારે સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે સ્નેહ બંધાય છે ત્યારે તેની અસર સ્ત્રીના મન ઉપર વધારે થાય છે. સ્ત્રીના અંતઃકરણ ઉપર તે વધારે અમલ ચલાવે છે; સ્ત્રીને જે કાર્ય ઈશ્વિરે સોંપેલું છે તેમાં પ્રીતિનો ઘણો ખપ પડે છે; વળી તે ઘરમાં એકાંતમાં બેસી રહે છે તેથી તેને એ બાબતના જ વિચાર કર્યા કરવાને ઘણો વખત મળે છે, તે કારણોને લીધે સ્ત્રીની છાતીમાં પ્રીતિ વધારે સજડ મુળ ઘાલી રહે છે. એથી ઉલટું પુરુપ વધારે કઠણ છાતીનો હોય છે, તેનામાં લોભ દુનિયામાં વખણાવવાની તથા પ્રતિષ્ઠા વધારવાની વૃત્તિ, વધારે જોરાવર હોય છે, તથા દુનિયા સંબંધી તેને ઘણાં કામકાજ કરવાનાં હોય છે, તેથી તેના અંતઃકરણ ઉપર કામની સત્તા તેટલી બળવાન થઈ શકતી નથી. એ જ કારણથી આ દેશમાં સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામિ પ્રત્યેનો અતિઘણો પ્યાર બતાવવાને તેની પાછળ સતી થતી હતી; એ જ કારણથી આ દેશની ઉંચી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓને તેમની આખી જીંદગીમાં એક કરતાં વધારે પુરુપ સાથે પરણવાનો પ્રતિબંધ કીધો છે; અને એ જ કારણથી સ્ત્રીપુરુપની પ્રીતિ તુટવાથી સ્ત્રીને વધારે દુઃખ થાય છે, અને કેટલીએક વાર તો તેનો દેહ પણ પીડાઈ પીડાઈને તે પાડે છે. પુરુપને એ પ્રમાણે ક્વચિત જ થાય છે. કોઈ પણ દેશમાં પુરુષે પોતાની સ્ત્રીને માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો હોય એવું આપણા જાણ્યામાં નથી. કોઈ દેશમાં એક સ્ત્રીના મરણ પછી બીજી સ્ત્રી પરણવાનો પુરુપને પ્રતિબંધ હોય તે પણ

આપણે જાણતા નથી, તથા સ્ત્રીના મરણના દુઃખથી તેનો ધણી પણ તેની પાછળ મરી ગયો એવું આપણે ક્વચિત જ સાંભળ્યું હશે.

દેવળદેવીના અંતઃકરણમાં જે પ્રીતિ બંધાઈ હતી તે ઘણી જોરાવર હતી, તેની આ પહેલી જ પ્રીતિ હતી, અને જે વખતે તેના પ્યારનું ઝરણ ઉભરાવવા લાગ્યું તે જ વખતે તેને ઝીલી લેવાને યોગ્ય એવું બીજું અંતઃકરણ તેને સુભાગ્યે જડયું. વળી તેની પ્રીતિમાં ઉપકાર પણ ભળેલો હતો તેથી તેની સત્તા વધારે બળવાન થઈ હતી. દુનિયામાં માત્ર ઉપકારથી જ પ્રીતિ ઘણીવાર બંધાય છે, અને તે ઉપકારની સત્તા એટલી જોરાવર છે કે તેની નીચે આવી પડેલાં સ્ત્રી પુરુષો વય તથા અવસ્થા પર વિચાર નહી કરતાં લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી સંધાય છે, દેવળદેવીના મનમાં શંકળદેવ જેવા જુવાન અને રુપાળા પુરુષને જોવાથી, તથા તેના પ્રાણ બચાવનારનો ઉપકાર વાળવાના હેતુથી, જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તે ઘણી દૃઢ હતી એ કેવળ સ્વાભાવિક જ હતું.

શ્રાવણ મહિનો આવ્યો. જગાએ જગાએ નાના છોડવાઓ વરસાદના પડવાથી ઉગી નીકળ્યા. જમીન ઉપર ઘાસની ખુબસુરત શેતરંતજી પથરાઈ ગઈ. વાડીઓમાં શાક તરકારીના વેલાઓ રોપવામાં આવ્યા. ફુલો પણ સારાં સારાં ખુશબોદાર ઉગ્યાં. ખેતરો ચાસ પડેલાં તથા કેટલાંએકમાં અનાજના નાના છોડો ઉગેલાં દેખાતાં હતાં. ખેડુત લોકો પણ કામમાં ફરતા હતા; તથા તેઓના બળદ લીલો ચારો ચરી તાજા થયલા સાંજરે ઘણણ ઘણણ અવાજ કરતા પાછા આવતા હતા. ભેંસો ઘણી મગ્ન દેખાતી હતી, અને કાદવ તથા પાણીનાં ખાબોચીયાંમાં આખો દહાડો આળોટ્યાં કરતી હતી. નદી નાળાં ભરપુર થઈ ગયાં હતાં, અને રસ્તાઓ કીચડથી એવા ચીકણા થઈ ગયા હતા કે ગાડાં જઈ શકતાં નહતાં. મુસાફરો ઘોડા અથવા બળદ ઉપર બેસીને જતા હતા. શેહેરમાં રસ્તાઓ પણ કાદવ તથા પાણીથી તેવા જ ગંદા તથા દુર્ગંધવાળા થઈ ગયા હતા; અને લોકો તેપર વગરજોડે, ધાબળા અથવા કામળાના ઘુમટા ઓઢીને ફરતા હતા. વરસાદનું જોર નરમ પડી ગયું હતું. આં મહિનામાં વખતે વખતે વાદળાં થઈ આવતાં, પણ વરસાદ ઝરમર ઝરમર જ આવતો.

એવા મહિનામાં એક દિવસે સાંજનાં દેવળદેવી પોતાની વાડીમાં સુંદર સુવાસદાર ફુલોના વેલાથી ઢંકાયલા એક માંડવામાં ઉદાસ વૃત્તિમાં પગ લાંબા કરી, તથા પોતાના શરીરનું કાંઈ ભાન ન રાખતાં અઢેલીને પડેલી હતી. તેનું આખું શરીર કામથી વ્યાપેલું હતું; તેની હરેક નસમાં કામથી મિશ્ર થયલું લોહી વેહેતું હતું; તેની આંખ કામવિકારથી ઘુમરાયલી હતી; અને તેના સઘળા વિચાર તે જ વિષય ઉપર દોડતા હતા. વાડીમાં મંદમંદ શીતળ વાયુ વાતો હતો તેથી કામનો અગ્નિ થંડો પડવાને બદલે ઉલટો વધારે જોરથી બળતો હતો. નાના પ્રકારનાં ફુલોની સુગંધ પવનની લેહેરોની સાથે ઘસડાઈ આવતી તેથી ઉલટો મદમાં વધારો થતો, તથા ઈંદ્રિયસુખના ઉપભોગને માટે વધારે ઉલટ થતી હતી. આકાશમાં વાદળીઓ ઘણા વેગથી દોડતી તેની સામા દેવળદેવી જોયાં કરતી, અને તે તેના પ્રિય શંકળદેવની તરફથી કાંઈ સંદેશો લાવે છે એવી મનગમતી કલ્પના કરતી, અથવા તે પોતાનાં પ્રિય બીજાં વાદળાંને મળવાને ઘણી આતુર છે એમ મનમાં લાવતી. અરે! જો તેને વાદળાંના જેવી ગતિ

અથવા પક્ષીઓના જેવી પાંખ હોત તો તે તુરત ઉડીને તેના પ્રાણ પ્રિયને મળત. જેની આંખમાં કમળો થયો હોય તે સઘળું જ પીળું દેખે, તેમ જેની આંખમાં કામનો વિષય ભરાયો તે સઘળાંને કામાતુર દેખે છે. કેતકીનાં ફુલોની આસપાસ ભમરા ઉડ્યાં જ કરતા, અને તેમાંથી મધ ચુસ્યાં કરતા. ખરે, એ ભમરા જેવું કોઈ ભોગી નથી. તે પોતાની પ્રિયાની આસપાસ ફરતાં કદી થાકતા નથી, તથા તેની મીઠાશ ચાખતાં કદી ધરાતા નથી. પણ દેવળદેવી બીચારી કેવી અભાગણી કે તેનો પ્રિય દુર પડેલો, અને તેનાં દર્શન સરખાં પણ દુર્લભ. તેનું અધરામૃત ઉભરાઈ જતું, પણ તેનું પાન કરવાને પાસે કોઈ નહતું. અરે કેતકી! તમે પણ દેવળદેવી કરતાં અતિ ઘણી ભાગ્યવાન છો. આંબાના ઝાડોની આસપાસ જે વેલા વિંટાયલા હતા તે કેવા ચુડ ભેરવીને તે વૃક્ષની અડોઅડ રહેલા હતા? રખેને કોઈ તેને વછોડી નાખે. પણ દેવળદેવી કેવી દુર્ભાગ્ય કે તેને આવું આલિંગન આપવાને કોઈ ન હતું. વેલા અને સ્ત્રી એ બન્નેને કાંઈ પણ આશ્રયની જરુર છે. તે ન હોય તો તેઓ બન્ને કરમાઈને મરી જાય. વેલાઓને તો એવો આશ્રય તુરત મળેછે, અને તેને ચુડ ભેરવીને તેઓ રહેછે અને વધે છે, અને ઘણીએકવાર તો તે આશ્રયથી જ તેઓનું પોષણ થાય છે. સ્ત્રીને પણ આવો આશ્રય મળે તો ખરો, પણ ઘણી વાર તેને મન ગમતો તે મળતો નથી, અથવા તેથી તેનું બરાબર પોષણ થતું નથી. મોરો પોતાનાં રંગ બેરંગી શોભાયમાન પીંછાં વિસ્તારીને કળા કરીને નાચતા હતા. તેને તે વખતની મઝાથી આનંદ ઉપજતો હતો, અને તેની ખુશીમાં ભાગ લેનાર ઢેલો તેના જેવી રૂપાળી તો નહી પણ જેવી તેવી, ત્યાં ફરતી હતી. જ્યારે ઢેલ સરખી કુરૂપ માદાને આવો રૂપાળો નર મળે, અને તેઓ શ્રાવણ સરખા રમણિક માસમાં મઝા કરે ત્યારે દેવળદેવી કેવી પાપણી કે તેનું અનુપમ રૂપ છતાં પણ તેની સાથે ગેલ કરવાને તથા તે ઋતુનું સુખ ભોગવવાને કોઈ ન હતું. પક્ષીઓ પણ આનંદથી એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર નાના પ્રકારના મીઠા સ્વર કાઢીને ઉડતાં હતાં, અને તેમના મધુર નાદથી આખી વાડી ગાજી રહી હતી. તેઓની ખુશીને કાંઈ હદ ન હતી; બીચારી દેવળદેવી એકલી પોતાના વહાલાના વિયોગથી મહા પીડામાં દેખાતી હતી, અને પક્ષીઓની અવસ્થા ઉપર અદેખાઈ લાવી, ઉત્તમ માનવી દેહ ત્યાગ કરી પક્ષીઓનો દેહ ધારણ કરવાને તે પરમેશ્વર પાસે માગતી હતી તેની પાળેલી હરણી તેની પાસે આવી, અને હમેશના ધારા પ્રમાણે તે તેના ઉપર હાથ ફેરવશે, અથવા બીજી ઘણી રીતે લાડ લડાવશે, એવી આશા રાખી ત્યાં ઉભી રહી, પણ તેની આશા સફળ થઈ નહી. તે બીચારી તેની સદાની સોબતી પાસે ઉભી જ રહી, પણ તેના ઉપર એક પ્રેમદૃષ્ટિ પડી નહી. તે બીચારી શું જાણે કે તેના પાલકની સઘળી પ્રીતિ એક ઠેકાણે એકઠી થઈ ત્યાં જ બંધ થયલી હતી, તેમાંથી તેના ઉપર કેવી રીતે નીકળે? અંતે તેનું નિરાશ, ગરીબડું મ્હોડું જોઈને દેવળદેવીને દયા આવી, અને તેના ઉપર હાથ ફેરવી તે બોલી: "અરે! તું પણ મારા જેવી જ અભાગણી છે. તને પણ કોઈ નર નથી, અને તે કોઈ દહાડો મળશે એવો તું જ્યાં સુધી મારી પાસે રહેશે ત્યાં સુધી સંભવ પણ નથી માટે હું તને થોડા દહાડામાં છોડી મુકીશ, તું જંગલમાં ફરતી ફરજે, અને તારી જાતના નર સાથે જેટલું અને

જેવું સુખ ભોગવાય તે ભોગવજે. પણ હજી મારા કરતાં તું વધારે સારી છે. તું મારી સાથે ગેલ કરે છે. અને મારી પ્રીતિથી સંતોષ માનીને સદા આનંદમાં રહે છે. પણ મારી સાથે પ્રીતિ કરનાર કોઈ જ નથી, અને મને કોઈ લાડ લડાવનાર મળવાનો પણ નથી." એટલામાં વાદળાં ચડી આવ્યાં, અને સઘળે ઘોર ઘટા થઈ રહી. ઝરમર ઝરમર વરસાદ આવવા લાગ્યો. ફુલોએ પોતાનાં મ્હોડાં આકશમાંથી અમૃત પડતું હતું તે ઝીલવાને ઉઘાડ્યાં. પક્ષીઓ જે ઉડતાં તથા ગેલ કરતાં હતાં તેઓ ઝાડોમાં ભરાઈ ગયાં. મોર વધારે કળા કરી તથા વધારે આનંદ પામી નાચવા લાગ્યા. હરણી પણ ખુશીના આવેશથી તેની પાસેથી કુદતી કુદતી નાશી ગઈ. તે સ્થળે તો દેવળદેવી અને વરસાદ એ બે જણાં જ એકલાં રહી ગયાં. શું આ વરસાદના પાણીથી તેના મનની આગ હોલવાય? કદી નહી. જેમ બળતા ઉપર થોડું થોડું પાણી પડ્યાથી તે વધારે જાગૃત તથા પ્રદિપ્ત થાય છે, તેમ દેવળદેવીના અંતઃકરણમાંનો તાપ વૃષ્ટિ પડવાથી વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગ્યો. આસપાસની ઝાડીઓમાંથી કોયલ મીઠા શબ્દ કાહડતી હતી, અને સઘળાં પક્ષીઓને છેલ્લા રામ રામ કરતી હતી. પપૈયા પીઉ પીઉ કરી દેવળદેવીને શંકળદેવનું સ્મરણ કરાવતા, તથા તેની છાતીમાં ઘા મારતા હતા. દેડકાઓ પણ ખાબોચીયાંમાંથી તેઓનો બેસુરો અને કઠોર નાદ સંભળાવતા હતા. સઘળે ઠેકાણે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. પણ કામથી પીડિત સ્ત્રીને આવા રળિયામણા દહાડામાં સ્વામી વિના શી રીતે સંતોષ થાય? તેના મનની આગ કેમ હોલવાય? અરે કવિઓ તમે કામદેવનાં બાણ ફુલનાં બનેલાં કલ્પો છો પણ એ જુઠું છે. કદાપિ તે ફુલોનાં બનેલાં હશે, તોપણ તેઓમાં ઘણા તીક્ષ્ણ કાંટાઓ છે, તેથી જ્યારે તેઓનાં અંતઃકરણને લાગે છે ત્યારે તે કાંટાઓ ભોકાઈ જાય છે, અને તેના ઘા રૂઝવા ઘણા કઠણ થઈ પડે છે. દેવળદેવીની છેક આવી અવસ્થા થઈ હતી. એ દુઃખની વખતે સમાન વયની સખીઓ આગળ દિલનો ખુલાસો કીધાથી જે શાંતી થાય છે તેમ કરવાને પણ દેવળદેવીને કોઈ ન હતું. આ વખતે તેની મા હોત તો પણ સારું, તેની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ તેના અંતઃકરણમાં ઠેઠ સુધી પોહોંચત; અને તેનો ગુપ્ત ભેદ જાણી તેનું દુઃખ મટાડવાને તે કાંઈ ઉપાય કરત. તેની મોટી બેન પણ મરી ગઈ હતી. તે હોત તોપણ તેની આગળ તેના મનનો ઉભરો ખાલી કરત, અને તેનો ઈલાજ કદાપિ તેનાથી થાત નહી તોપણ એ વિષેની વાતો કરવાથી જ તેના મનને કાંઈક સંતોષ ઉપજત. તેને બીજી કોઈ સખીઓ પણ ન હતી, એટલે તે હમેશાં મુઝાયાં કરતી. આવે વખતે તે પોતાનું દુઃખ તેની એક દાસીને કેહેત, પણ તે તો ઘરડી થઈ ગઈ હતી, અને તેનું દિલ હવે જુવાન સ્ત્રીના કામ વિષયમાં કેમ લાગે? વળી એ બાબતમાં જુવાન તથા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના વિચાર મળતા આવે જ નહી. તેઓને એ વાતમાં સમાનભાવ થતો જ નથી; અને તે કેમ થાય? ધગધગતા અંગારા અને બરફનો સંયોગ શી રીતે થાય? બે સામસામી દિશાનાં બળો એક બીજાનું કાર્ય તોડી નાખે છે એવો સૃષ્ટિનો નિયમ છે, ત્યારે આવી વખતે દેવળદેવીને તેની વૃદ્ધ દાસી કાંઈ કામ લાગી નહી, તેનો બાપ એકલો રહ્યો, પણ તે તો બિલકુલ નકામો, તે એ વાતમાં શું સમજે? અને સમજે તોપણ તેની આગળ કાંઈ કેહેવાય પણ નહી, અને કેહેવાય તોપણ તેની

જરાપણ કદર તે જાણે નહી, અને ઉલટું કામ બગડે એ વિષેના વિચાર દેવળદેવીને થતા, તેની સાથે તેને વારેવારે બીજો પણ એક સંશય પડ્યાં કરતો. જેવી હું શંકળદેવને વાસ્તે પ્રીતિથી પીડાઉં છું, તેવો તે પીડાતો હશે કે નહી? આ મારો પ્યાર એકતરફી હશે કે અન્યોન્ય હશે? હું જ્યારે પરમેશ્વરની પેઠે તેનું નિરંતર સ્મરણ કર્યા કરું છું, ત્યારે તે કદાચ બીજા કામોમાં પડી મને લગાર યાદ પણ કરતો નહી હોય; કદાચ તેનું મન કોઈ બીજી સ્ત્રીએ હરણ કીધું હશે; કદાચ તેનું અંતઃકરણ પ્રીતિથી વિરક્ત હોય; કદાચ તેને મારું રુપ તથા ગુણ ગમતાં નહી હોય. જો એમ હોય, (અરે પરમેશ્વર, એમ ન હોય તો કેવું સારું) તો આ બધી કેવળ વ્યર્થ પીડા હું ભોગવું છું. પણ એમ હોય તો નહી, એવો વિચાર કરવામાં જ હું પાપ કરૂં છું. મારું અંતઃકરણ માંહેથી સાક્ષી પુરે છે, મારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા થાય છે કે એમ નથી. પ્રીતિ અન્યોન્ય છે; તે પણ મારે વાસ્તે વલખાં મારે છે; તે પણ કામની મહાવ્યથામાં પડેલો છે; તેને પણ મારી પેઠે અન્ન ભાવતું નથી; તેના અંતઃકરણમાં પણ મારી છબી જડાઈ ગઈ છે. હવે તેનો અને મારો મેળાપ એકવાર પરમેશ્વર કરાવે તો કેવું સારું! હું ફરીથી તેને છોડું નહી; હું તેની આગળ મારો સઘળો ઉભરો કાઢું; અને મારા તરફ તેની વૃત્તિ કેવી છે તે સહેજ જાણી લઉં.

એવી રીતે દેવળદેવી વિચાર કરતી હતી તે વખતે પાસેના ખેતરમાંથી આવતો મોરલીનો નાદ તેણે સાંભળ્યો. મોરલીનો સ્વર હમેશાં ઘણો મીઠો; લાગે છે તેમાં વિશેષે કરીને જ્યારે ચોમાસાના દહાડામાં વરસાદ ઘેરાયલો હોય તે વખતે તેના મધુર સ્વરથી જીવને ઘણો જ આનંદ ઉપજે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણની મોરલીના મોહ ઉત્પન્ન કરનારા નાદથી વ્રજની તમામ ગોપીઓ ગાંડી ઘેલી જેવી થઈ જઈ તેઓની શુદ્ધબુદ્ધ ભુલી જતી, તેમ આવે વખતે તે વાંસળીનો શબ્દ દેવળદેવીને કાને પડ્યો કે તુરત તે આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગઈ. કામની પીડા વધારે જોરથી લાગવા માંડી, તથા તેના મનનો જુસ્સો ઘણો વધી ગયો. પણ આ ક્ષોભમાંથી તે સ્વસ્થ થાય છે, એટલામાં વાડીના કોટ ઉપરથી કોઈ પુરુષે ભુસકો માર્યો, અને એક ક્ષણમાં દેવળદેવીની સન્મુખ તેનો પ્રિય શંકળદેવ, ખરેખરો, અસ્થિ, માંસ અને ચર્મવાળો ખુદ જાતે આવી ઉભો રહ્યો. આમ અકસ્માત્ મેળાપ થઈ જશે એવી દેવળદેવીને બિલકુલ આશા ન હતી, તેથી આશ્ચર્યને લીધે તે મુર્છાગત થઈ ભોંય ઉપર પડી. શંકળદેવ પોતાની પ્રાણસમાન વહાલીને આવી અવસ્થામાં જોઈને ઘણો ગભરાયો, પણ ધીરજ રાખી તેને જાગૃત કરવા અનેક ઉપાયો કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં તેને શુદ્ધિ પાછી આવી, અને તે બન્ને પ્રેમીજનની આંખો મળી. તેમના તે વખતના સુખનું કોણ વર્ણન કરી શકે? ફકીર, સંન્યાસી, સાધુ, વગેરે બીજા આ દુનિયાનો તિરસ્કાર કરનાર જેઓ જગતમાં હમેશાં નઠારું જ જોયાં કરે છે, તથા જેઓ માણસની સ્થિતિમાં દુઃખ સિવાય બીજું કાંઈ જોતા જ નથી, તેઓએ જાણવું જોઈએ કે દુનિયામાં ઘણુંખરું નઠારું દેખાય છે એ વાત ખરી, તોપણ તેમાં ઘણે ભાગે સારું પણ છે; અને અગરજો જગતમાં માણસો ઉપર અગણિત દુઃખો આવી પડે છે તોપણ તેમાં કેટલાએક સુખના પ્રસંગ પણ છે. તેમાં મુખ્ય, પવિત્ર પ્રીતિના બંધનથી બંધાયલાં સ્ત્રી પુરુષનો સમાગમ એ

એક છે. આ બે શરીરે જુદાં પણ એક જ મનવાળાં, શંકળદેવ તથા દેવળદેવી એકઠાં મળ્યાં તો ખરાં, તોપણ તેઓએ એક બીજાને જે કાંઈ કેહેવાનું ધાર્યું હતું તે તેમનાથી કહેવાયું તો નહી; એટલું જ નહી પણ કેટલીએકવાર સુધી તે બેમાંથી કોઈના મ્હોંમાંથી એક શબ્દ સરખો પણ નીકળી શક્યો નહી; તેઓ બે મુગાં જ ઉભાં રહ્યાં એમ કહીએ તો તે ખોટું કેહેવાય, કેમકે અગરજો તેઓ અવાચક ઉભાં રહ્યાં હતાં, તોપણ તેઓની આંખ પોતાની જુદી જ ભાષામાં વાતચિત કરવા મંડી પડી હતી. મ્હોંની વાચા કરતાં આંખની ગૂઢ ભાષામાં વધારે અર્થ રહેલો હોય છે; તેની અસર વધારે લાગે છે; તથા તે વધારે ટુંકી મુદતમાં મનના સઘળા વિચાર સમજાવી શકે છે. શબ્દથી ન થઈ શકે તેટલી આંખની ઈશારતથી તેઓએ એક બીજાને ખાતરી કરી આપી કે તેઓની પ્રીતિ અન્યોન્ય હતી; તેઓ બન્નેના હૃદયમાં સરખા જ વિચાર ચાલતા હતા; તથા તેઓ બન્ને સુખને અથવા દુઃખને વાસ્તે પોતાનાં નશીબ મેળવવાને રાજી હતાં. પણ તેઓનું અંતઃકરણ ઉભરાઈ જતું હતું, તે ઉભરો બહાર કાઢવો જરુરનો હતો, અને તે કામ મ્હોંથી જ સારી રીતે થઈ શકે એમ હતું. પેહેલું શંકળદેવે બોલવું શરૂ કીધું, અને ત્યાર પછી દેવળદેવી હિમ્મત પકડીને બોલી. તેઓ બન્નેની વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે આ ઠેકાણે લખવાની જરુર નથી. પ્યારની અસરથી માણસ ઘણું વાચાળ થાય છે, અને તેવી વખતે માણસ જેવી રીતે તથા જેટલું બોલી શકે છે તેવી રીતે તથા તેટલું બીજી કોઈ વખતે બોલી શકતું નથી. માટે તે વખતે જે વાત તેઓની વચ્ચે થઈ તેની કલ્પના વાંચનારાઓએ કરી લેવી. તેઓનો પ્યાર સાધારણ લોકોના પ્યાર કરતાં જુદી જ તરેહનો હતો; તેમાં વિષયવાસનાનો જેમ બને તેમ થોડો ભેગ હતો; તેની અસર આ લોકની પ્રીતિ કરતાં પરલોકની પ્રીતિને વધારે મળતી હતી. તેમની પ્રીતિ આવી સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હોવાને લીધે જ શંકળદેવને દેવળદેવીના શરીરને માટે એટલી તો મર્યાદા રહી હતી કે તેને તે આ દુનિઆની નહી પણ સ્વર્ગની ગણતો, અને તેવી જ રીતે તેની સામે માનપૂર્વક તે ઉભો રહ્યો હતો. તેના સદ્‌ગુણોને માટે શંકળદેવનો અભિપ્રાય એટલો ઉંચો હતો કે તેને વિષે મનમાં કુવિચારનો પડછાયો પણ પડવા દેવો અને નરકના ઉંડામાં ઉંડા ખાડામાં તુરત પડવું એ બરોબર છે એમ તે જાણતો, અને તેથી જ તેની પવિત્રતા જરાપણ મલિન ન થાય એ વિષે તેના મનમાં એટલી તો ફિકર હતી કે તેના નિર્મળ નામને લેશમાત્ર પણ કલંક લાગે તે કરતાં તેના જેવા લાખો માણસોનો નાશ થાય તે વધારે સારું, એવો તેનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. વળી આવી નિરાશ્રીત અવસ્થામાં આવી પડેલી અબળાને મોહના ફાંદામાં નાખવી, તથા લાલચના રસ્તામાં જાણીજોઈને ફસાવવી. એ પુરુષ નામ ધારણ કરનારનું લક્ષણ કેહેવાય નહી. એવું જે કરે તે માણસ નહી પણ પશુ સમજવો. જે પોતાના મન ઉપર એટલી સત્તા રાખી શકતો નથી તે મરદ નથી પણ બાયલો જ છે, તેમાં વળી તે ક્ષત્રીય તો કયાંથી જ કેહેવાય? શંકળદેવે પણ પુરુષ નામને જે યોગ્ય ગણાય તે જ કીધું. છેલ્લી વારે જયારે એકમેકથી છુટાં પડવાની વખત થઈ ત્યારે તેઓ બંને પાસે ઉભાં રહ્યાં અને આકાશ તરફ મ્હોડું કરી તથા એકેકના હાથ પકડી નીચે પ્રમાણે તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી.

"હે સૂર્યદેવતા! તારું તેજ સર્વત્ર પડે છે, તથા તું માણસોનાં બહારનાં કામો તથા માંહેના વિચારો જાણે છે. હે વનના દેવો! તમે આ વાડીમાં આવા રળિયામણા વખતમાં ફરતા હશો, તથા આ અમારો પવિત્ર કોલ થતો જોવાને આવ્યા હશો. વાયુદેવતા! તું પવનની હરેક લેહેરમાં ફરે છે તથા માણસોના હરેક કામને જોય છે. વરૂણદેવતા! તું ઈહાંનાં નદી નાળાંનું રક્ષણ કરવાને હાજર જ હોઇશ. હે વાયુમાં વસનારા અગણિત ગણો તથા કનિષ્ઠ દેવો! તમે દુનિયા સંબંધીનું સઘળું કામકાજ કરો છો. તથા હે તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ! તમે તમારા દૈવચક્ષુઓવડે ગમે ત્યાં હશો તોપણ આ અમારો મેળાપ જોઈ શકતા હશો. અંતે હે સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર! તારા એક મોટા મંદીરમાં અમે પ્રતિજ્ઞા લેઇએ છીએ. તારા હુકમ સિવાય એક ઘાસનું તણખલું પણ હાલી શકતું નથી, તથા તારા જાણ્યા સિવાય કાંઈ પણ કામ થઈ શકતું નથી. તમે સઘળા દેવોની સમક્ષ અમે બે શંકળદેવ તથા દેવળદેવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જે દૃઢ પ્રીતિ અમારા બેની વચ્ચે બંધાઈ છે તેને વધારે દૃઢ કરવાને, પ્રીતિવડે આ દુનિયામાં જે સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે તે ભોગવવાને, પુરુષ તથા સ્ત્રીના સંયોગથી જગતની વૃદ્ધિ થાય છે તે નિયમ અમલમાં લાવવાને, તથા પ્યારનો ભંડાર ઈશ્વરે અનંત ડહાપણથી અમારા અંતઃકરણમાં મુકેલો છે તેનો યથાયોગ્ય તથા સારે રસ્તે ઉપયોગ કરવાને, અને આ અમારું તન, મન, અને ધન આ દુનિયામાં જ્યાંસુધી જીવીએ ત્યાંસુધી મેળવવાને અમે બે જણ આજે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. આજથી અમારું એકસ્વરૂપ જાણવું, તથા સુખ અથવા દુઃખ જે સંસારમાં પડે તે અમારે સમાન ભાગે વેહેંચી લેવું. આજથી અમારે અમારા સ્ત્રી પુરુષના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું. અને જગતમાં પોતે સુખી રહી બીજાઓને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, આ અમારા કોલ ઉપર જગકર્ત્તા ઈશ્વર! તું મોહોર કરજે, તથા હે તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ! તમે સાક્ષી કરજો; એટલે જો એ પવિત્ર કોલથી અમે ફરીએ તો અમે અમારા બાપદાદાના, અમારી જાતના, તથા પ્રાણી માત્રના ધર્મથી ફર્યા એમ જાણવું; ને એ અઘોર પાપને માટે નરકમાં જે મોટામાં મોટી શિક્ષા છે તેને અમે ખરેખરાં પાત્ર થયાં એમાં કાંઈ સંશય નથી. માટે રે અનાથના નાથ, રે દીનદયાળ પ્રભુ; રે જગતના પ્રતિપાલન કરનાર! તું નીચે જોઇને આ અમારા નવા સંબંધને પવિત્ર કર. તું તેને આશીર્વાદ દે; તેનાં ફળ સુખરૂપ થાય એવું નિર્માણ કર; અને અમારી બન્નેની સઘળી આશા સફળ કર. એ અમારી ખરા અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે તે તું અપાર દયાવાન તથા અનંત પ્રીતિયુક્ત જગતનો પિતા સાંભળી લઈ માન્ય કરજે."

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કીધી પછી તેઓ બન્નેનાં મનને શાંતિ થઈ અને તેઓનાં અંતઃકરણ ઉપરથી હજારો મણનો બોજો ખસી ગયો હોય એવું ચેહેન થયું. પણ હવે તેઓએ જુદાં પડવું જોઇએ. દેવળદેવીનો જમવાનો વખત થઈ ગયો તેથી તે જો જલદી ઘરમાં ન જાય તો કોઈ માણસ તેડવાને આવે, અને આ સઘળી વાત જણાઈ જાય, માટે હવે જવું જોઈએ. પણ એ કેમ થાય? એ તો કેહેવું જ ઘણું સેહેલું છે. આવી અવસ્થામાં જુદાં તે કેમ પડાય? પ્રિયજન એકઠાં મળે ત્યારે એક દહાડો એક પળના જેવો લાગે છે, ત્યારે આ એક કલાકના મેળાપથી તે બન્નેમાંથી કોઈનું

મન કેમ તૃપ્ત થાય? પણ હવે તો જવું જોઈએ. અમૃત પીતાં કોણ ધરાયું છે? વિયોગ એ ભયંકર શબ્દ છે. આ દુનિયા એટલી તો અનિશ્ચિત છે, સઘળાં પાછળ મોત એવું તો ભમ્યાં કરે છે, તથા માણસોનાં ધારેલાં કામોને અટકાવવાને તથા તેઓની વાહાલામાં વાહાલી આશાઓનો ભંગ કરવાને એટલા બધા બનાવ બને છે કે ટુંકી મુદ્દત સુધી જુદા પડવામાં પણ ઘણીવાર નિરંતર જુદા પડવાનું થાય છે. કદાચ દેવળદેવી તથા શંકળદેવનો મેળાપ આ છેલ્લો જ થાય. એ ભયથી તેઓને ઘણો શોક ઉત્પન્ન થયો. પણ અંતે લાચાર! પરમેશ્વર ઉપર તથા પોતાના ભાગ્ય ઉપર ભરોંસો રાખી બન્ને છુટાં પડ્યાં. તેઓ ફરી પાછાં મળશે કે નહી તે આગળની વાત ઉપરથી જણાશે.

સ્નેહેન તથા નિશ્ચિતપણામાં દહાડા જતાં વાર લાગતી નથી, તેમ દેવળદેવીને થયું. તેના પ્રાણપ્રિયની સાથે મેળાપ થયો તે જાણે ગઈ કાલે જ થયો હોય એમ તેને લાગતું હતું, એટલામાં એક દહાડો દેવગઢથી એક ભાટ તથા રાજગોર બાગલાણના કિલ્લામાં આવ્યા. કરણ રાજાએ તેઓનો ઘણો સત્કાર કીધો, અને તેઓને આવવાનું કારણ પુછ્યું. ભાટે કેટલીએક ભાટાઈ કીધા પછી દેવગીરીના રાજ્યનો વિસ્તાર, તેની દોલત વગેરે વૈભવના ઘણા વિસ્તારે વખાણ કીધાં. અને પછી **શંકળદેવને યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વિક્રમ, ભોજ**, આદિ ઘણાએક નામાંકિત, સદ્‌ગુણી, તથા પરાક્રમી રાજાઓની ઉપમા આપી, અને વાઘના શિકારના દહાડાથી તે વાડીના મેળાપના દહાડા સુધી જે જે બન્યું હતું તે વર્ણવ્યું, દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાથી જે જે લાભ થશે તે સઘળા કહી સંભળાવ્યા, અને છેલ્લે **શંકળદેવને** વાસ્તે દેવળદેવીની માગણી કીધી.

કરણ રાજાને આ ભાટની વાત સાંભળીને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તેના મ્હોં ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું, અને તે રીસે ભરાઈને બોલ્યો: “અરે ભાટજી, જો કે હું મારું સઘળું રાજ્ય ખોઈ બેઠો છું, મારી પરમપ્રિય સ્ત્રીને બળાત્કારે દિલ્હીના મ્લેચ્છ પાદશાહ પાસે ઘસડી ગયા છે, હું નિર્ધન, અશક્ત, તથા **રામદેવના** આશ્રયમાં આવી રહ્યો છું, તોપણ હું હજી તમો ધારો છો એટલો અધમ થયો નથી. હજી મારામાંથી રજપૂતનું લોહી ગયલું નથી. હજી મારો ક્ષત્રીનો ટેક કાયમ છે; માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કદી કરનાર નથી. શું વાઘેલા રજપૂતે પોતાની કન્યા એક મરેઠા સાથે પરણાવવી? શું હંસણીને કાગડાના ટોળામાં ભેળવવી? શું ગાયને ગધેડામાં સામેલ કરવી? એમ કદી થનાર નથી. તમારો રાજા ગમે તેવો મોટો હશે, તમારું રાજ્ય ગમે તેટલું બળવાન, ધનવાન તથા વિસ્તીર્ણ હશે, તથા **શંકળદેવમાં** સઘળા દેવતાના ગુણો એકઠા થયા હશે, તોપણ તે મરેઠો, તે રજપૂતની કન્યા વરવાને યોગ્ય નથી. મારા પડતા દહાડામાં સઘળા મારું અપમાન કરે છે; હવે છેલ્લો વારો **રામદેવનો** આવ્યો. તેણે પણ હવે કાંઈ કસર રાખી નહી. હજી મારામાં સામર્થ્ય છે, હું જીવું છું, અને જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી મારા નામને, મારા કુળને, તથા મારી જાતને કદી કલંક લગાડવા દઈશ નહી. આ ઉંચા કુળની કન્યા નીચ કુળના વરને પરણાવું? મારા ઉપર આથી વધારે આપ્ત્ત આવી પડે, મને કાપીને કડકા કરે, તોપણ હું એમ થવા દઉં નહી. અમારા લોકો પુત્રીના જન્મથી ઘણો શોક કરે છે તે વાજબી છે. તેઓ પોતાની આબરુને ડાઘ ન પડવા દેવાને કુમળા બાળકની હત્યા કરે છે તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક

નથી. મરેઠા જોડે રાજ્યકન્યાનાં લગ્ન કરવાં? આકાશ તુટી પડે, પૃથ્વી રસાતાળ જાય, તોપણ હું તેમ થવા નહી દઉં. માટે તમારા રાજાને કેહેજો કે તમે મારું ઘણું જ અપમાન કીધું છે; તમારી આશા કદી સફળ થવાની નથી; તથા તમારું બોલવું કદી પ્રમાણ થવાનું નથી. શંકળદેવ તથા દેવળદેવીએ ગુપ્ત રીતે લગ્ન કીધાં હશે તે રદ છે. દેવળદેવીનો મારી રજા સિવાય કાંઈપણ પ્રતિજ્ઞા કરવાને અખતિયાર નથી. તે હજી નાદાન છે તેથી તેનું કીધેલું મંજુર થાય નહી; માટે મારી સાફ ના છે. તમે ઘણું કરશો તો મને આ જગાએથી કાઢી મુકશો, પણ તેથી હું બીહીતો નથી. ચોખંડ પૃથ્વી પડી છે તેમાં ગમે તે એક ખુણામાં પડી રહી મારું આવર્દા પુરું કરીશ; પછી મારા મુઆ પછી જે કરવું હોય તે કરજો." એટલું કહી તેણે ભાટ તથા રાજ્યગોરને વદાય કીધા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

"અરે ભગવાન, તું કીડીનો કુંજર, તથા તરણાનો મેરુ કરી શકે છે, તારી ગતિનો પાર કોઈ પામી શકતું નથી." એ પ્રમાણે દિલ્હીના સરિયામ રસ્તા ઉપર એક મોટા મેહેલ આગળ કોઈ હિંદુ નામે બિહારીલાલ ઘોડા ઉપર બેસીને આવ્યો તે તે મેહેલ જોઈને બોલ્યો. તે બીચારો મહાસંકટમાં આવી પડ્યો હતો, અને તેમાંથી છુટવાનો ઉપાય કરવાને તે ત્યાં આવ્યો હતો. સઘળા કાફર હિંદુઓ મુસલમાન ધર્મ ન માને તો શરે પ્રમાણે તેઓની પાસેથી જઝીઓ કર લેવામાં આવતો હતો. એ કર આપવામાં જેઓ હરકત કરતા, અથવા કાંઈ દગો કરી તે જેટલો જોઈએ તે કરતાં ઓછો આપતા, તેઓને ભારેમાં ભારે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. બિહારીલાલે ઘરમાંનું એક માણસ છુપાવી ઓછો જઝીઓ આપ્યો એવું તેના ઉપર તોહમ્મત આવ્યું હતું; અને અગરજો તે બિલકુલ પાયા વગરનું હતું, અગરજો તે નિરપરાધી હતો, તથા એ સઘળું કામ જઝીઆના ઉઘરાતદારની દુસ્મનીને લીધે ઉઠયું હતું, તોપણ જે રાજ્યમાં હિંદુઓ ઉપર દ્વેષ, જ્યાં ઈનસાફનો કાંટો પૈસાવડે ગમે તેણી ગમ નમે, અને જ્યાં સરકારને જે વાતથી નુકસાન થાય એવી વાતમાં ન્યાયાધીશો રૈયતની વિરૂદ્ધમાં ફેંસલો કરે એ નિશ્ચય, ત્યાં બિહારીલાલ પોતે નિર્દોષ છતાં પોતાના જાનમાલની મોટી ધાસ્તીમાં રહે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન હતું. ધાસ્તી તો શું પણ તેના મનમાં નક્કી હતું કે જો આ પ્રસંગે ઘટતા ઉપાય કરવામાં આવશે નહી તો વધારે દહાડા જીવવાની આશા જ રાખવી નહી. પણ પરમેશ્વરની મેહેરબાનીથી એવા અન્યાયી જુલમી રાજ્યમાં શિક્ષામાંથી બચવાનો એક મોટો ઉપાય હોય છે, અને જ્યાં સુધી તે ઉપાય કરવો આપણા અખતિયારમાં હોય છે ત્યાં સુધી જીંદગી સલામત છે એમ કહી શકાય છે. એ ઉપાય પૈસા છે. 'જર ચાહે સો કર,' એ કેહેવત કેટલીએક વાતોમાં ખરી પડે છે. જરવાળો માણસ ખરા અથવા ખોટા ગુનાહમાંથી એ સાધનથી બચી શકે છે, એટલું જ નહી પણ તે ગુનોહ કોઈ બીજા ઉપર ઢોળી શકે છે, એવે ઠેકાણે જેઓ ગરીબ એટલે અશક્તિમાન, સાધન રહિત, હોય તેઓની ખરેખરી

કમબખ્તી થાય છે. તેઓ પોતાના ઉપરના ખરા અથવા ખોટા અપરાધની શિક્ષા ભોગવે છે એટલું જ નહી પણ બીજા શ્રીમંત લોકોના અપરાધની સજા ઘણી વખતે તેઓને ખમવી પડે છે. તેઓનો બેલી તો પરમેશ્વર જ છે; અને તેઓ જીવતા રહે એ જ આ જગતના તથા તેમના દેશના, પાદશાહનો મોટો પાડ એમ તેઓએ માનવું જોઈએ. બિહારીલાલ મોટો વ્યાપારી હતો, અને તેણે થોડાંએક વર્ષમાં ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું; પણ રાજ્યના જુલમને લીધે તેનાથી તે દ્રવ્યનો ઉપભોગ થઈ શકતો ન હતો. સરકારનાં માણસોની ગીધ જેવી નજર તેના ઉપર ન પડે માટે તે એક ખુણામાં એક નાના સરખા ઘરમાં રહેતો હતો. ખાવા જેટલો પૈસો બહાર રાખી તેણે પોતાની સઘળી દોલત ભોંયમાં દાટી મુકી હતી; અને એવાં નઠારાં લુગડાં પહેરીને તે ફરતો તથા ઘરમાં એવો થોડો ખરચ રાખતો હતો કે તેની પાસે પૈસો છે એવો શક કોઈને ઘણી જ મુસ્કેલીથી આવે. પણ પૈસાની બાબતમાં જુલમી સરકારની ઘ્રાણેંદ્રિય ઘણી જ તીક્ષ્ણ હોય છે. જેમ કેટલાએક શિકારી કુતરા ભોંયમાં દર કરી ભરાયલાં સસલાંને સુંઘવાથી બહારથી પારખે છે, જેમ મુડદાંની વાસ ગીધ તથા સમડીને ઘણે દુરથી લાગે છે, તથા જેમ મંકોડા સાકરની પીમળ ગમે ત્યાંથી ઓળખી કાઢે છે, તેમ તેના દાટેલા ધનની ગંધ સરકારના નાકમાં પહોંચી. હરેક માણસને કોઈપણ શત્રુ હોય છે, અને વળી જો તેની અવસ્થા સારી હોય તો કેટલાએક તેની અદેખાઈ કરનાર હોય છે. તેઓને પોતાનું વેર લેવાને, અથવા અદેખાઈનો તાપ હોલવવાને, બીજો કાંઈ ઉપાય જડતો નથી, ત્યારે તેની પાસે અખુટ દોલત છે એવી સરકારમાં ખબર આપે છે. પછી તે ખબર ખરી હોય કે ખોટી તોપણ તેના ઘર ઉપર બીજે દહાડે પેહેરો આવવાનો, તેના માલની જપ્તિ થવાની, તે કોઈ અન્યાયને માટે સરકારમાં ઘસડાવવાનો, તોહમ્મત તેના ઉપર સાબિત થવાનું, સજા કરતી વેળા જાણીજોઈને ભાંજગડ કરવા કેટલાંએક પડવાના, તેની પાસે વધારે દોલત છે એ જ તેનો મોટો દોષ એમ તેની ખાતરી થવાની, તથા અંતે તેની દોલતનો અર્ધો ભાગ અથવા વખતે તેથી પણ વધારે ઘણીએક રકજક તથા તકરાર પછી તેને આપવો પડવાનો, એમાં કાંઈ સંશય જેવું નથી. આવા ખાનગી દુશ્મનો તથા અદેખા લોકો એ કામને વાસ્તે જાણે બસ ન હોય તેમ સરકારના તરફથી ગુપ્ત જાસુસો પણ શેહેરમાં ફર્યા કરતા હતા. તેઓ દિલ્હીના હરેક ભાગની, હરેક મોહલ્લાની, તથા હરેક ઘરની બાતમી રાખતા હતા, અને કોઈપણ શિકાર તેઓને મળ્યો એટલે તુરત તેના ઉપર પંઝા લાંબા કરી તેઓ તલપ મારતા હતા. એવે વખતે જે માણસ તે જાસુસને રાજી રાખવાને તથા તેનું ગજવું ભરવાને આનાકાની કરે તેની ખરેખરી કમબખ્તી જાણવી. તે હોલામાંથી બચવા જતાં ચુલામાં પડે છે; તેને બકરી કાઢતાં ઉંટ પેસે છે; અને આખરે તેને સરકાર તથા જાસુસ એ બન્નેને ટાઢા પાડવા પડે છે. બિહારીલાલની દોલતની વાસ સરકારને પડી હતી, અને તે ખબર કરનાર જઝીઆનો ઉઘરાતદાર હતો. પોતાની સાવચટ ઉપર ભરોંસો રાખી, તથા એવા લોકોનો જુલમ અટકાવવાના હેતુથી, તેણે ઉઘરાતદારને ખુશ કીધો નહી, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે થોડા દહાડામાં તેના ઘર ઉપર જપ્તી બેઠી; તેનાં બઈરી છોકરાંને એક ઓરડામાં ગોંધ્યાં, તથા તેને

ગુનેહ્ગારની પેઠે બાંધીને સરકારમાં લઈ ગયા. તે દહાડે તો તે હાજરજામિન આપીને છુટ્યો; પણ હવે શું થશે એ વાતની તેના મનમાં ઘણી જ ચિંતા રહી. તેને પોતાની જાતને વાસ્તે એટલી બધી ફિકર હતી એમ કાંઈ ન હતું. પોતાનો વહાલો પૈસો જે તેણે ઘણે શ્રમે, ઘણાં સંકટ ભોગવીને, તથા મોટાં જોખમ માથે લઈને મેળવ્યો હતો તે સઘળો એક પળમાં ઉડી જશે, અને તેનાં બઈરાંને માથે પણ મહાભારત દુ:ખ આવી પડશે, અને તેના આવા કામને લીધે તેઓને પણ સજા થશે એ વિચારથી તેના અંત:કરણને તીક્ષ્ણ બાણ વાગતાં હતાં. જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે બાવા આદમના કીધેલા ગુનાહ્ને માટે પરમેશ્વરે કીધેલી શિક્ષા આપણે સઘળાં માણસો ભોગવીએ છીએ, જે પ્રમાણે માબાપના રોગ છોકરાંને વખતે ઉતરે છે, તથા જે પ્રમાણે માબાપનાં કીધેલાં કામોનાં ફળ દુનિયામાં વખતે છોકરાંને ચાખવાં પડે છે તે પ્રમાણે અન્યાયી, જુલમી, તથા આપ અખતિયારી રાજાના હાથ નીચે માબાપના ગુનાહ્ની સજા છોકરાંને ભોગવવી પડે છે એટલું જ નહી, પણ તેઓનાં છોકરાં તથા નિકટના સંબંધીઓને પણ તેમાં વખતે સામેલ કરવામાં આવે છે. એવી બારીક હાલતમાં બિહારીલાલ આવી પડ્યો હતો. વાઘ જેવાના સપાટામાંથી પણ કોઈવાર બચાય, પણ સરકારની એવી ચુગલમાંથી સહી સલામત છુટવું એ તો ઈશ્વરી ચમત્કાર જાણવો. કરોળિયાની જાળમાં કોઈ માખી સંપડાય છે ત્યારે તે કેટલીએક વાર સુધી તરફડિયાં મારે છે, તેમાંથી જો પાંખ અથવા પગ તુટતાં પણ બહાર નીકળાય તો તેનું મોટું ભાગ્ય જાણવું, નહી તો કરોળિયો આઘે બેસીને તેના પછાડા તાકીને જોયાં જ કરતો હોય છે, અને જ્યારે તેનો ભક્ષ થાકીને નરમ પડે છે એટલે તે ધીમે ધીમે આવી તેની જીંદગીનો અંત આણે છે. તે પ્રમાણે બિહારીલાલ બીચારો સરકારની મહાજાળમાં ફસાયો હતો, અને તેમાંથી હવે નીકળવાને પછાડા મારતો હતો. તેની ચુક માત્ર એટલી જ હતી કે તેણે જમાનો, દેશની હાલત, તથા રાજનીતિ બરોબર તપાસી નહી. સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર ભરોંસો રાખી, તથા તેને ખડકના જેવાં અચળ સમજીને તેઓને અઢેલીને તે ઉભો રહ્યો. પણ તે એટલું સમજ્યો નહી કે સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણું આ દુષ્ટ જગતમાં ઘણે પ્રસંગે માણસને દુનિયા તરફના નુકશાનથી બચાવી શકતાં નથી, તથા આ તોફાની ભવસાગરમાં તે ખડકો કેટલીએકવાર ખસી જાય છે, અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેને વળગી રહેનારા માણસ ઉછળતાં મોજાંમાં ઘસડાઈ જાય છે. જો સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર પાકો ભરોંસો રાખવો હોય તો દુનિયા તરફની ખરાબીથી કદી પણ બીહીવું નહી. તેમણે નક્કી મનમાં સમજવું કે આ બે અમુલ્ય ગુણ પકડી રાખ્યાથી દુનિયામાં કદાચ તેમના ઉપર ગમે તેટલી આફ્ત પડે, તેમની પાયમાલી થઈ જાય, અથવા વખતે જાનની પણ ખુઆરી થાય, તોપણ આ પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કીધા પછી પરલોકમાં સર્વ શક્તિમાન તથા સઘળાં સારાં કામોનો તથા સઘળા શ્રેષ્ઠ ગુણોનો બદલો આપનાર પરમેશ્વરની તરફથી અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થયા વિના રેહેશે નહી, એ વાત ઉપર નજર રાખીને, તથા એ ગુણો સારા જ છે માટે હમણાં તેઓથી ગમે તેવાં માઠાં પરિણામ નિપજે તેની દરકાર ન કરતાં તે ગુણો પાળવા જ એમ તેમણે મનમાં નક્કી રાખવું.

એ સદ્ગુણોને લીધે દુનિયામાં પણ ઘણા લાભ થાય છે. પણ તે લાભ ઉપર એટલો વિશ્વાસ રાખવો નહી. જે માણસ આ જગતમાં ફાયદાને માટે જ સદાચરણે વર્તે છે તેનો ટેકો ઘણો નબળો છે. સદ્ગુણી માણસો ઉપર ઘણી વિપત્તીઓ આવી પડે છે; તેઓને પણ જગતમાં સામાન્ય નિયમો લાગુ પડે છે; તથા તેઓને પણ હમેશાં લાભ જ થાય એમ બનતું નથી; ત્યારે સાચવટ અને પ્રમાણિકપણે ચાલનાર એવી આશા રાખે કે એ પ્રમાણે વર્તવાથી પરમેશ્વર તેના ઉપર મેહેરબાન થઈ તેને હમેશાં સુખી રાખશે, તેની ઉમેદ હમેશાં બર લાવ્યાં કરશે, તથા તેને માથે કોઈ દહાડો પણ આફ્ત આવી પડશે નહી, તો તે ઘણો નાઉમેદ તથા નિરાશ થઈ જાય છે; અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તેના મનમાં બેમાંથી એક વાતની શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો એ કે પરમેશ્વર ઈનસાફી નથી; તે આંધળો થઈ બેઠો છે, તથા સારા નઠારા માણસોમાં કાંઈ ભેદ ગણતો નથી માટે તેના ઉપર પ્રીતિ રાખવાથી, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી, તથા સારાં કામોના બદલાની તેની તરફથી આશા રાખવાથી કાંઈ ફળ નથી; અથવા તેને એવી ખાત્રી થાય છે કે સારાં નઠારાં કામોમાં કાંઈ ભેદ નથી. નઠારાં કામનો નઠારો અને સારાં કામનો સારો બદલો મળશે એ ખોટું છે; એ એક જુઠી લાલચ અસલના વખતમાં ડાહ્યા લોકોએ આપેલી છે; તથા નઠારાં કામો કરતાં લોકોને અટકાવવાને વ્યર્થ ધમકી બતાવેલી છે, જે મુર્ખના મનમાં એ પ્રમાણે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ખરેખરો તેનો વાંક છે, પરમેશ્વરનો નથી. અગરજો જગતના નિયમ એવા બનાવેલા છે કે સદ્ગુણીને ઘણીવાર લાભ થાય છે, તોપણ તેઓનાં સારાં કામોનો બદલો આ લોકમાં મળે એવો પરમેશ્વરનો હેતુ નથી. માટે પરલોકમાં સારાં ફળ ભોગવવાની ઉમેદથી જ તથા સદ્ગુણનો બદલો સદ્ગુણ જ છે એમ જાણી જે લોકોને સદ્ગુણે આચરવું હોય તેઓએ દુનિયા તરફના લાભ ઉપર નજર રાખવી નહી. જો દેશની સ્થિતિ એવી હોય કે સાચવટ રાખ્યાથી જાનમાલને નુકશાન પોહોંચે તો તે દેશ છોડીને જતા રેહેવું, અથવા ત્યાં રહી સાચવટને આપણો દેહ, માલમતા, અથવા આપણી વાહાલામાં વાહાલી વસ્તુઓ જરૂર પડે તો અર્પણ કરવી, પણ સાચવટ કદી છોડવી નહી એવી નીતિ છે. શું બકરી પોતાના નિર્દોષપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઉભી રહે તો વાઘ તેને માર્યા વિના રહેશે? શું ચકલી પોતાની ગરીબાઈ તથા નિરપરાધીપણા ઉપર ભરોંસો રાખી નિશ્ચિંત બેસે તો શકરો તેને તલપ મારી લઈ નહી જાય? એ તો સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે થશે જ, બિહારીલાલને એ વાતનું જ્ઞાન ન હતું, અથવા તે વખતે તે ભુલી ગયો હતો. હવે જ્યારે તે આવી આફ્તમાં આવી પડ્યો, ત્યારે કેટલાએક દુનિયાદારીમાં ડાહ્યા તથા વખત પ્રમાણે ચાલનારા તેના મિત્રો તેને આવી મળ્યા, અને તેને કેહેવા લાગ્યા, ‘હવે બાળો તમારી સાચવટ. આવડા મોટા થયા તોપણ બરોબર અક્કલ આવી નહી. ભાઈ! જેવો દેશ તેવો વેશ રાખવો, અને સમય પ્રમાણે વર્તવું. તે દહાડે જો અમારી સલાહ પ્રમાણે પેલા ચંડાળ ઉધરાતદારનું મ્હોં પુર્યું હોત તો આ દહાડો કદી આવત નહી. પણ તે દહાડે તો સાચવટ ઉપર ગયા! હવે તમારી સાચવટ કેમ મદદ કરી શકતી નથી? જો તે દહાડે માન્યું હોત તો થોડે પતત. હવે પૈસા પણ વધારે

ખરચવા પડશે; અને તેમ કીધા પછી પણ કામ સિદ્ધ થશે એવા પાકી આશા નથી. સાચવટ! જો સાચવટ રાખવી હોય તો દુનિયામાં શામાટે રહોછો? વૈરાગી અથવા સંન્યાસી થઈ જાઓ. પછી તમારૂં ડાહાપણ ચલાવજો.' આ બધા ઠોક બિચારા નિર્બળ મનના બિહારીલાલે સાંભળી લીધા; અને ઘણું પસ્તાઈને તેઓની સલાહ માથે ચઢાવી કેટલાક પૈસા સાથે રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે એક મેહેલ આગળ ઉભો રહી આ પ્રકરણને મથાળે જે શબ્દો લખ્યા છે તે બોલ્યો.

જ્યારે **અલફ્ખાંએ પાટણ** શેહેર લીધું, ત્યારે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ખંભાતમાં ઘણા દ્રવ્યવાન વ્યાપારીઓ છે. તે ઉપરથી લુંટની આશાથી સઘળું લશ્કર તે શેહેર ઉપર ચઢ્યું. ત્યાં જઈ તે શેહેર લીધું તથા ત્યાંના તમામ ધનવાન લોકોનાં ઘરો લુંટી લીધાં. એ લુંટમાં **અલફ્ખાંએ** એક ખુબસુરત ગુલામને પકડ્યો. તે એક વ્યાપારીના તાબામાં હતો, અને તેને ખોજો કરીને તેના ઝનાનખાનાની ચોકી કરવા ઉપર રાખ્યો હતો. જ્યારે તે ખંભાતમાં હતો ત્યારે તે ખોજો **કાફુર** એ નામથી ઓળખાતો હતો, અને તેનામાં રૂપ સિવાય બીજા ઘણા ગુણો હતા. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તથા દુનિયામાં મોટી પદવી મેળવવાને જે જે ગુણો જરૂરના છે તે સઘળા તેનામાં હતા. તેનામાં કેટલાએક સારા તેમ કેટલાએક નઠારા પણ ગુણો હતા. જે જે કામોની સાથે તેના સ્વાર્થને સંબંધ ન હોય તે તે કામોમાં તે સારા ગુણો વાપરતો, અને તે વખતે તેનામાં દુર્ગુણ એકપણ હોય એમ કોઈને લાગતું નહી; પણ જ્યારે તેની મતલબ પાર પાડવાની હોય, જ્યારે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા કાંઈ પણ કામ કરવાનું હોય, અથવા પોતાને કાંઈ ફાયદો થતો હોય, ત્યારે ગમે તેવું દુષ્ટ કામ હોય તોપણ તે કરતાં જરાપણ આચકો ખાતો નહી. એ પ્રમાણે તે બે જાતનો માણસ હતો. જ્યાં સુધી તે ગુલામગીરીમાં રહ્યો ત્યાં સુધી એ સઘળા ગુણો વાપરવાને તેને પ્રસંગ આવ્યો નહી; પણ તેનું ભાગ્ય ખુલવાનું તેથી તે મુસલમાન લશ્કરના હાથમાં પડ્યો અને તે દેખીતો ખુબસુરત હતો તેથી જો તેને પાદશાહ પાસે નજર દાખલ મોકલવામાં આવે તો તે ઘણો ખુશ થાય એમ જાણી તેને **દિલ્લી** મોકલવાનો **અલફ્ખાંએ** ઠરાવ કીધો. તેને **કૌળાદેવી** સાથે **અલાઉદ્દીન** પાસે મોકલ્યો. ત્યાં તે પાદશાહને ઘણો પસંદ પડ્યો. છેક હલકી પદવી ઉપરથી ચઢતાં ચઢતાં આ વખતે તે **અલાઉદ્દીનનો** માનીતો થઈ પડ્યો હતો. આપણા દેશી રાજ્ય દરબારમાં જે ખટપટ, કાવતરાં, તથા દગા ફટકા ચાલે છે, તે સઘળામાં તે ઘણો કુશળ હતો, અને તેણે પોતાની તદબીર તથા ચતુરાઈથી રાજાના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે રાજા તેને વશ થઈ ગયો હતો. તે જ જાણે પાદશાહ હતો, અને સઘળા મોટા અમીર ઉમરાવોને આ ખોજા **કાફુરને** માન આપવું પડતું હતું તેથી તેઓને ઘણું માઠું લાગતું હતું, તથા તેઓ તેની ઘણી અદેખાઈ કરતા હતા. દેશમાં સઘળા તેને 'હજાર દીનારી' કહેતા હતા, કેમકે અસલ તેને હજાર દીનાર આપીને વેચાતો લીધો હતો. તેનું ચલણ એટલું તો હતું કે કેટલાંએક કામ તે પોતે પાદશાહને પુછ્યા સિવાય પણ કરતો, અને આવી તેની ચઢતી કળાથી તેના મનમાં એટલો લોભ ઉત્પન્ન થયો હતો કે શાહના મુઆ પછી પોતે તખ્ત ઉપર બેસવા સારૂ ઉમેદ રાખતો હતો બલકે તે પોતાના સ્વાર્થ

આગળ એટલો આંધળો થઈ ગયો હતો કે જેણે તેના ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કીધા હતા, તથા જેણે તેને ધુળમાંથી ઉઠાવી લઈને એક મેહેલમાં બેસાડ્યો હતો, તેની જ તરફ અપકાર કરીને જીવતાં પણ પોતે તખ્તનશીન થવાને નિરંતર ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હતો. તે ખોજા કાફુર હજાર દીનારીના મેહેલ આગળ બિહારીલાલ ઉભો હતો અને તેને દ્રવ્ય આપી સંતોષીને આવી પડેલી આફતમાંથી બચવાની તે ઉમેદ રાખતો હતો.

ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને દરવાજામાં બિહારીલાલ પેંસવા જાય છે એટલે દરવાને તેને રોક્યો, અને એક હડસેલો મારી તેને ફેંકી દેવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં તેણે તેનો જુસ્સો સોનેવતી નરમ પાડ્યો. આગળ જતાં ઘણા સિપાઈઓ તેને વિંટલાઈ વળ્યા. તેઓ સઘળાને તેણે સોનાના પ્રસાદથી સંતોષ્યા. પછી કેટલાએક મેહેતાઓને પણ પાનસોપારી મળ્યાં. એટલું સોનું જ્યારે વપરાયું ત્યારે તેને બેસવાની જગા મળી, અને એક સિપાઈએ માંહેના ઓરડામાં કાફુર એક દર્વેશ સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં જઈ બિહારીલાલ આવ્યાની વાત જાહેર કીધી. કાફુરનું નાક પણ પૈસા સુંઘી સુંઘીને ઘણું તિવ્ર થયલું હતું, તેથી તેણે બિહારીલાલના પૈસાની ગંધ પારખી, અને દર્વેશને થોડીવાર સબુર કરવાનું કહી તે બહાર આવ્યો. બિહારીલાલને આગળથી ભણાવી મુક્યો હતો તે પ્રમાણે કાફુરને જોતાં જ તેણે પાઘડી માથા ઉપરથી ફેંકી દીધી અને લાંબો થઈ પગે લાગીને રડી પડી પડ્યો. પણ રુદનના શબ્દથી પિગળે એવું કાફુરનું અંતઃકરણ કોમળ ન હતું. તેના હેયા ઉપર તો જુદી જ રીતે અસર થતી હતી, અને જ્યારે સોનાનો ખણખણાટ તેને કાને પડતો ત્યારે જ તે ઇંદ્રિયદ્વારે તેના હૃદયપર અસર થતી. જ્યારે રડવાથી તેનું કામ થવાને બદલે ઉલટો કાફુર ગુસ્સે થયો ત્યારે તેણે પોતાની પાસે જે એકસો સોનાની અશરફીની કોથળી હતી તે તેની પાછળ ખાલી કીધી, અને 'મારો જે અપરાધ થયો હોય તે ક્ષમા કરો,' એટલું જ તે બોલી શક્યો. કાફુરે તે અશરફીના ઢગલા તરફ જોયું, પણ તે ઘણો નાનો લાગ્યો તેથી તે ઉપર પગની ઠેસ મારી તેને વેરી નાખી, ક્રોધથી બોલ્યો: "કાફર, ચંડાળ, હરામખોરી કરી કરોડો રૂપીયા પચાવ્યા છે, અને નાના છોકરાને સમજાવવા આવ્યો હોય તેમ આટલી અશરફી મુકીને પોક મુકે છે. હું કાંઈ કરી શકતો નથી. પાદશાહ પાસે સઘળું કામ ગયલું છે. જો અપરાધ સાબીત થશે તો મોત સિવાય બીજી કાંઈ શિક્ષા નથી." બિહારીલાલે ઘણા કાલાવાલા કીધા, પણ કાંઈ પણ કામ થતું નથી એમ જોઈને તેણે તેવી જ એક બીજી કોથળી પણ ખાલી કીધી; પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું. કાફુર તો તેના નામ પ્રમાણે ખરેખરો કાફર હતો. આવા રૂપની સાથે તેનામાં આવું દુષ્ટ અંતઃકરણ હશે એમ કોઈના ધાર્યામાં આવે નહી. તે તો ઇંદ્રવાણીનું ફળ. તેથી જ્યારે બિહારીલાલે એવી પાંચ કોથળી ઠાલવી ત્યારે જ તેનો ચેહેરો નરમ પડેલો દેખાયો, અને ત્યારે જ તેણે બિહારીલાલને વચન આપ્યું કે હવે તારા માથાના એક વાળને પણ નુકસાન પોહોંચશે નહી. બિહારીલાલ ત્યાર પછી ઘણો હરખાતો હરખાતો બાહાર ગયો, અને કાફુર પણ ખુશ થઈ, ચાકરને તે થેલીઓને ખજાનામાં મુકવાને હુકમ કરી, દર્વેશ પાસે ગયો. દર્વેશે આ સઘળું બન્યું તે છાનાંમાનાં જોઈ લીધું, અને પૈસાને વાસ્તે એક કાફર હીંદુ ઉપર દયા કીધી, જરની

ખાતરે પાક મઝહબનું એક ફરમાન તોડી જઝીઆ કર માફ કીધો, એ જોઇને કાફુર ઉપર તેને ઘણો ગુસ્સો ચઢયો.

કાફુરને આવતો જોઈ તે ક્રોધથી બોલ્યો: "યા અલ્લા! યા કરીમ! શું જમાનો બારીક આવ્યો છે. દીન તો સઘળો ડુબી ગયો. અને જર અંતઃકરણમાં અલ્લા મીઆના તખ્ત ઉપર બેઠું છે. તું કોણ અને કેવો હતો તે તને યાદ નથી? અલ્લાતાલાએ રેહેમ લાવી તને ખાકમાંથી ઉંચકી લઈ આટલો મોટો મરતબો આપ્યો તે આટલા સારૂ? ઇસ્તગફરૂલ્લાહ? કાફર હિંદુને માફી? કુરાને શરીફમાં શું કહ્યું છે? કાફર લોકો જેઓ મુર્તિપુજકો છે, જેઓ નાપાક શેતાનનો ધર્મ પાળે છે, તેઓને તો જોર જુલમથી આપણો પાક, હઝરત પેગંબર સાહેબને જબ્રઈલ ફિરસ્તાએ આપેલો દીન પળાવવો. એ કાફર લોકોને માફી? તેઓ જો સુંનત કરાવે નહી તો તલવારથી તેઓનાં માથાં કાપી નાખવાં. બિસમિલ્લાહ? એ લોકો દુનિયામાં વસીને શું કરે છે? ફક્ત દોજખનો ખાડો ભરે છે. તેઓને આવી રીતે માફી? તાલે અલ્લાહ! હજી ક્યામતનો દહાડો તો દુર છે.

કાફુર દર્વેશનો ગુસ્સો જોઇને ઘણો બીધો, અને તે જાતે ઘણો અજ્ઞાન અને* તેને લીધે ઘણો વેહેમી હતો તેથી જો દર્વેશ શાપ દેશે તો પોતે પાયમાલ થઈ જશે એ ધાકથી તે થરથર કંપવા લાગ્યો, અને ગભરાટમાં બોલી ઉઠ્યો: "દર્વેશ સાહેબ, ગુનોહ માફ કરો. પાદશાહ પણ એ જ પ્રમાણે કરે છે, અને પૈસાની બાબતમાં તે હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્મમાં કાંઈ તફાવત ગણતો નથી."

કાફુરના આ બોલ સાંભળીને દર્વેશને પગથી તે માથા સુધી ઝાળ ચઢી. તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું, અને તેના ક્રોધના અગ્નિમાં જાણે ઘી હોમાયું. તે બોલ્યો: "અરે નાપાક મુઝી! પાદશાહ એ પ્રમાણે કરે છે માટે તે શું વાજબી થયું? જ્યારે તમે સઘળા એમ જ કરો છો ત્યારે અજબ છે કે આસમાન તુટી પડતું નથી? અજબ છે કે આપણે સઘળા મરકીના સપાટામાં ઘસડાઈ જતા નથી! અજબ છે કે આપણે ધરતીમાં ગરક થઈ જતા નથી! એ કાફર લોકોના દીન (થુ તેઓના મ્હોં ઉપર) અને આપણા દીનનો મુકાબલો કરવો? તેઓમાં શું ફરક નથી? અરે! આસમાન જમીન જેટલો તફાવત. અરે! અંધારા અજવાળા જેટલું અંતર. અરે! શેતાન અને ફિરસ્તા જેટલી જુદાઈ. અલહમદુલિલ્લાહ! આ લોકોનાં માથાં જ ફરી ગયાં છે ને! તેઓ ખુદાને પણ ઓળખતા નથી! તેઓ ખરો અને ખોટો દીન પારખી શકતા નથી! તોબા! તોબા! સઘળા ધર્મો દુનિયામાં મનાય છે તેમાં મુર્તિપુજા સૌથી નાપાક છે. આખી જહાનમાં એક ખુદાને માનનાર તથા સર્જેલી વસ્તુને નહી પુજનાર એવા તો ફક્ત ત્રણ ધર્મના જ લોક છે. એક યહુદી, બીજા ઈસાનો મત માનનારા, અને ત્રીજા આપણે મુસલમીન છીએ. હવે એ ત્રણમાં કોનો દીન સાચો તે હું તને બતાવુંછું. આરબ લોકો તથા યાહુદી લોકો બંને ઈબ્રાહીમના વંશના છે એક ઈસ્માઈલના અને બીજા એેઝાકના છોકરા. વળી પેગંબર સાહેબે યાહુદી લોકોનું તોરત કબુલ રાખ્યું છે, અને આદમ, નુહ, મુસા, વગેરેનો પેગંબરી દાવો મંજુર ગણેલો છે. આદમની બેવફાદારીથી દુનિયાની ખરાબી થઈ; માણસને મેહેનત કરવી પડે છે; રોગો શરીરને વળગ્યા; બીજાં દુઃખો આદમ જાત ઉપર આવી પડ્યાં; અને મોતની સજા

જગતમાં પરમેશ્વરે ચલાવી; માટે આવા **આદમ**નો પેગંબરી હક રહ્યો નથી. **નુહ**નાં ફરમાનો ઘણાં જ થોડાં મનાય છે, અને **મુસા**ના કાયદા તે વખતના યહુદી લોકોને જ વાસ્તે કીધેલા હતા. તેઓના **તોરત**માં લખેલું છે કે, આખરે એક પેગંબર જન્મશે તે આ દુનિયાને જીતશે, તે પ્રમાણે હઝરત **મુહમ્મદ**નો જન્મ થયો. પણ આંધળા યહુદી લોકોએ તકરાર ઉઠાવી કે, આરબ લોકો ઇસ્માલના છોકરા; અને ઇસ્માઇલ ઇબ્રાહીમની લોંડીના પેટનો તેથી **તોરત**માં લખેલો પેગંબર હઝરત **મુહમ્મદ** નથી. આપણામાં અને તેઓમાં એટલો જ વાંધો છે. વળી **મરિયમ**ના છોકરા ઈસાનો ધર્મ કાંઈક સારો છે; શાથી કે ઈસા પણ પેગંબર હતો; અને જ્યારે હઝરત **મુહમ્મદ** બોરાક ઉપર બેસીને સાતમા આસમાન સુધી જઈ આવ્યા ત્યારે ઈસાની તેણે મુલાકાત લીધી હતી. પણ **મુહમ્મદ** (શુકર તેના નામ ઉપર!) સૌથી છેલ્લા આવ્યા માટે તે સૌથી મોટા પેગંબર, અને તેનો દીન સૌથી સાચો, એમાં કોઈથી ના કહી શકાશે નહી. મુર્તિપુજકોમાં સઘળાથી ઉંચા પારસી લોકો છે. તેઓ **આતશ**-પરસ્ત છે તેથી તેઓ અગરજે ખુદાની પાક નજરમાં ઘણા ગુન્હેગાર છે, તોપણ તેઓ હિંદુઓ કરતાં ઘણા સારા છે. સૌથી નાપાકબુતપરસ્ત હિંદુ લોકો છે; તેથી એવા દોજખી ધર્મવાળાઓ ઉપર મેહેર રાખવી નહી. પેહેલાં તો એ કાફર હિંદુ લોકો એક ખુદાને માનતા નથી. તેઓના દેવ તેત્રીશ કરોડ છે. કેવા આંધળા અને હૈયાનો ફુ-ટેલા! આસમાનમાં હીરાની પેઠે જડેલાં અગણિત બિંદુઓ જેને આપણે તારા કહીએ છીએ, જે શીતળ ચંદ્ર રાતની વખતે પૃથ્વીને અજવાળું આપે છે, તથા વનસ્પતિને ઉગવામાં મદદ કરે છે, જે તેજસ્વી આગનો ગોળો દુનિયાને અજવાળું તથા ગરમી પોંહોંચાડે છે, તથા સઘળા ચૈતન્યવાળા પદાર્થોનો જીવનનો આધાર છે, જે અનિયમિત કેતુઓ વખતે વખતે આવી પૃથ્વીના લોકોને ત્રાસ પમાડે છે, તથા લોકો ઉપર કોઈ પ્રકારની મોટી આફત આવી પડશે એવી ચેતવણી અજ્ઞાની લોકોને આપે છે, તે તથા એવા બીજા ચમત્કારી આકાશના પદાર્થોથી તે એક રેતીના દાણા અથવા એક ઘા-સના તણખલા સુધી સઘળા નાના મોટા પદાર્થોને માટે એક જ સરખા નિયમો હોય છે, અને એક નાના પરમાણુથી તે કરોડો યોજનને અંતરે જે અસંખ્યાત ગોળાઓ અવકાશમાં ગબડે છે તેઓ સુધી સઘળે એકત્વપણું જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી તે સઘળાનો કર્ત્તા એક જ છે એવું સેહે જ અનુમાન થઈ શકે છે. જેમ પદાર્થો ના-શવંત છે તેમ પરમેશ્વર નાશવંત નથી એ વાત પણ તુરત અકલમાં ઉતરે છે. નાશ એટલે અવસ્થાંતર, એટલે પરમાણુની સ્થિતિમાં ફેરફાર થઈ તેઓનું બંધારણ તુટી તેઓનું વિખરાઈ જવું. માટેજેમાં પરમાણુ છે તે જ નાશ પામે છે. એટલે પરમેશ્વર જે નાશવંત નથી તેમાં પરમાણુ નથી, અથવા તે પદાર્થ નથી. હવે જ્યારે તે પ્રાકૃતિક નથી. ત્યારે તેમાં પ્રકૃતિના ગુણ નથી, અને રૂપ નથી ત્યારે તેને મર્યાદા નથી, અને મર્યાદા નથી ત્યારે તે અપાર સર્વવ્યાપક છે. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે **પરમે-શ્વર** એક તથા આત્મિક એટલે નિરાકાર છે, અને તે સર્વવ્યાપક છે."

કાફુર—દર્વેશ સાહેબ માફ કરો તો બોલું; પણ હિંદુ લોકોમાં એક **વેદ** નામની કિતાબ છે તેમાં લખ્યું છે કે **પરમેશ્વર** એક તથા નિરાકાર છે.

દર્વેશ—જુઠું. જે વાત પેગંબરને ખુદાની તરફથી ફિરસ્તાએ કહેલી તે જાણવાને એ કાફર લોકોના દીલમાં ખુદાઈ રોશની હોય એમ માનવામાં આવતું નથી; અને અગરજો એ વાત તેઓની **વેદ**ની કિતાબમાં લખેલી છે તો તેઓ શામાટે માનતા નથી? એટલા જ ઉપરથી જણાય છે કે **વેદ**માં એ પ્રમાણેનું નથી. કદાચ હોય તો-પણ શા કામનું? આપણી **કુરાને શરીફ**માં સાફ એ વાત લખેલી છે, ત્યારે એવી એવી **વેદ** જેવી કિતાબોની શી જરુર છે? તેઓ જલદીથી બળી જાય, અથવા ફના થઈ જાય તો સારું. જ્યારે આરબ લોકો આસમાનના તારા વગેરેને પુજતા હતા, જ્યારે યહુદી લોકો **મુસા**ના કાયદાને એક કોરે મુકી, તથા **દાઉદ**નાં પવિત્ર ગીત અને **સુલેમા-ન**નાં દાનાઈનાં વચનની અવગણના કરી ચાલતા હતા, જ્યારે ઈસા પેગંબરના મતવાળા ઈસા તથા **મરિયમ** બીબીનાં સોનાનાં પુતળાં બનાવી દેવળમાં રાખતા, અને ઘણાએક સાધુઓ તથા શહિદોની કબરો તથા હાડકાંને ખુદાઈ માન આપતા હતા, તે વખતે હ-ઝરત **મુહમ્મદ** સાહેબે, 'લાઈલાહાઈલિલ્લાહ્ મુહમ્મદુર રસુલુલ્લાહ્' (એક પરમેશ્વર સિ-વાય બીજો પરમેશ્વર નથી, અને **મુહમ્મદ** પરમેશ્વરનો પેગંબર છે.) એ મત ચલાવ્યો.

કાપુર.—શુકર અલ્લા! શુકર અલ્લા! અને હઝરત સાહેબના નામને પણ શુકર.

દર્વેશ—(પોતાની દાઢી ઉપર હાથ ફેરવીને) આમીન! આમીન! આમીન! વળી હિંદુ લોકો પોતાના મુએલા તથા જીવતા માણસોને ઈશ્વર જેવા માને છે. તેઓના **રામ**, **કૃષ્ણ** વગેરે બીજા દેવો પાછલા જમાનામાં આદમીઓ હતા; પણ તેઓએ જીવતાં મોટાં મોટાં પરાક્રમ કીધેલાં તેથી મુઆ પછી માનવી રૂપે ઈશ્વર હતા એમ મનાવા લાગ્યું. એ કેવી મુર્ખાઈ! ખુદાની તલવાર, અને કાફરોને કતલ કરનાર **ખા-લિદ**, **મિસર**નો જીતનાર **અમરૂ**, આપણા ખલીફાઓ **અબુબેક્ર**, **ઉમર**, **અલી**, ઇ-ત્યાદી; તેઓના **વિક્રમ** તથા **ભોજ**ના જેવા, આપણા **હાતેમતાઈ** તથા **હારૂનઉર્ર-શીદ** એ સઘળાને આપણે જરાપણ પુજતા નથી. વળી તેઓ હેવાનને પણ પુજે છે. ગાય, હાથી, વાંદરાં, વગેરે ઘણાં જાનવરોને તેઓ પરમેશ્વર સરખાં માને છે, અને સાપ તથા નોળિયાને પણ કેટલેક દહાડે પુજે છે. એવા કાફર પાપી લોકો દુનિયાની સપાટી ઉપર કોઈપણ વસતા નહી હશે. જેમ **સાડમ** અને **ગામરા** શેહેરો ઉપર તેઓના રેહેવાસીઓના મહા પાપને લીધે ખુદાએ આતશ તથા ગંધકનો વરસાદ વરસાવ્યો, તથા તેઓને પાયમાલ કરી નાખ્યા, તેમ આ આખો મુલક કોઈ દહાડો ધરતીમાં ગરક થઈ જશે, અથવા તે ઉપર દરિયો ફરી વળશે. હેવાનને ખુદાઈ માન આપવું! એ આંધળા લોકોની આગળ તો કુરાન કે તલવાર. તેઓ અલહમદુલિલ્લાનો ધર્મ માને, નહી તો તલવારની ધારથી તેઓના આત્માને જલદીથી દોજખમાં મોકલી દેવા. ઈસ્તગફરુલ્લાહ્.

બચ્ચા **કાપુર** હજી બસ થયું નથી. તેઓ જીવવાળા થઈ નિર્જીવ વસ્તુઓને માને છે; **સુરજ**, **ચંદ્ર**, તારાને પુજે છે; ભોંયની પુજા કરે છે; નદી પહાડ વગેરેને માન આ-પે છે; અને દુનિયામાં જે જે ચમત્કારી વસ્તુઓ અથવા દેખાવ જોવામાં આવે છે તેઓને તેઓ ઈશ્વર જેટલું માન આપે છે. ત્યારે પેદા કરનાર અને પેદા થયલી વ-સ્તુઓમાં તફાવત શો? એટલું એ આંધળા લોકોના સમજવામાં આવતું નથી. આ-દમ જાતને ખુદાએ સૌથી ઉંચી બનાવી છે; તેઓને બીજા સઘળાઓ કરતાં વધારે

સાધન આપેલાં છે; તેઓને સૃષ્ટિનું ધણીપણું આપેલું છે; તથા તેઓના સુખ અને રક્ષણને માટે દુનિયા માંહેલા બીજા પદાર્થો ઉત્પન્ન કીધેલા છે; માટે આદમ જાત સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તે છતાં પણ એ લોકો પોતાને સઘળાથી હલકા માને છે, અને તેથી તેઓ તેઓના કિર્તારની ઇચ્છાથી ઉલટા ચાલે છે. પરમેશ્વર જલદીથી તેઓનાં અંતઃકરણનું અંધારું દૂર કરે, અને સાચી વાત સમજવાને તે કિર્તાર તેઓને રોશની આપે.

કાપુર—આમીન! આમીન!

દર્વેશ—પણ આખી જહાનમાંથી એ અંધારું દૂર કરવાને ખુદાએ હઝરત પેગંબર સાહેબને જન્મ આપ્યો, કુરાને શરીફના ફકરા આપી હરેક રમઝાન મહીનામાં મક્કાની પાસેની હીરાની ગુફામાં પેગંબર સાહેબની પાસે જબ્રઈલ ફિરસ્તાને મોકલ્યો. કાબાના રખેવાળ તથા તેના પક્ષનાં માણસોને હરાવ્યાં. આખા મદીના અને મક્કા શેહેરમાં અને પાછળથી તમામ અરબસ્તાનમાં નબી સાહેબના મોત પેહેલાં આપણો દીન ફેલાયો; ત્યારબાદ આપણા ખલીફાઓના હુકમથી ઈરાન, તથા રૂમ, શામના પાદશાહોના મુલક આપણા શુરા સરદારોએ સર કીધા; અને એ પ્રમાણે ધીમેધીમે આપણો તથા આપણા પાક દીનનો અમલ ઘણું કરીને આખા જહાનમાં પથરાયો. એ સઘળું ખુદાની મેહેરબાનીથી થયું. માટે આપણે ગમે તે ઉપાયથી એ કાફર હિંદુઓના મન ઉપર જે ખોટા વેહેમોનો પડદો વળેલો છે તે કાઢી નાખવો જોઈએ.

વળી પરમેશ્વર નિરાકાર છે તેથી તે અવ્યક્ત છે; માટે તે કેવો છે તેની લોકોને કલ્પના આવી શકતી નથી, તે ઉપરથી જ્યારે લોકોને બંદગી કરવી હોય, તેની પુજા કરવી હોય, અથવા તેને ખુશ કરવાને કાંઈ અર્પણ કરવું હોય, ત્યારે કોને કરવું એ તેઓ સમજતા નથી. ત્યારે પરમેશ્વરના પ્રતિનિધી તરીકે તેઓ માટી, લાકડા, અથવા ધાતુની, માણસના અથવા મનસ્વી આકારની મુર્તિઓ બનાવે છે, અને ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે માટે મુર્તિઓમાં પણ હોવો જ જોઈએ એમ સમજીને તેઓને પરમેશ્વરની માફક માન આપે છે. એ પ્રમાણે કરવાનું સઘળી આદમ જાતનું સ્વાભાવિક વળણ હોય છે, અને તેઓને ગમે તેવો પાક ધર્મ બતાવ્યો હોય તોપણ પરમેશ્વરની માનસિક પુજા કરવાને બદલે તેને ઠેકાણે કોઈ દૃશ્યમાન પદાર્થને ગોઠવીને તેની પુજા કરે છે, જ્યારે યહુદી લોકો મિસરથી નાસીને પોતાના દેશ તરફ જતા હતા ત્યારે વારેવારે તેઓ મુર્તિઓ બનાવીને તેને પુજતા, અને એમ કરવામાં મોટું પાપ છે એમ સમજાવવાને મુસા પેગંબરને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. છેલ્લીવારે સીનાઈ પર્વત ઉપર ખુદાએ તેને એક પથ્થર આપ્યો. તેના ઉપર દશ આજ્ઞા કોતરેલી હતી. તેમાં સાફ હુકમ કીધેલો હતો કે મુર્તિપુજા કરવી નહી. એ પુજાની મોટામાં મોટી ખરાબી એટલી જ છે કે એવી પુજા કરનારા ધીમે ધીમે મુર્તિને પરમેશ્વર સમજે છે; અને ધણીને ન માનતાં ગુમાસ્તાને શેઠનું માન આપે છે. એવી રીતનું લોકોનું વળણ છે તે ઉપરથી આપણા હઝરત પેગંબર સાહેબે મુર્તિ પુજવાની સાફ મના કીધેલી છે, એટલું જ નહી, પણ તેની પોતાની, ખુદાની અથવા કોઈપણ મોટા પાક આદમીની તસ્વીર પાડવી નહી, અથવા મસજિદોમાં પુતળાં કોતરવાં નહી, અથવા ચિત્ર રાખવાં નહી, એવું ફરમાવ્યું છે.

કાફુર—સુબહાનઅલ્લાહ! કેવી પેગંબર સાહેબની દાનાઈ. જો એ પ્રમાણેની મનાઈ કીધી ન હોત તો આપણે પણ બીજા કાફર લોકોની પેઠે બુતપરસ્ત હોત. "લાઈલાહાઈલ્લિલ્લાહમુહમ્મદુરસુલલ્લાહ" દર્વેશ સાહેબ, હું સારી પેઠે જાણું છું કે એ હિંદુ ઘણા નાપાક, પાપી, કાફર લોકો છે. તેઓની પાસે જોર જુલમથી પણ આપણો સાચો તથા પાકદીન મનાવવો જોઈએ, અને જો શેતાનના સમજાવ્યાથી તેઓ આપણી વાત સાંભળે નહી તો તેઓ સઘળાને કતલ કરવા, અથવા જરાપણ તેઓના ઉપર દયા કરવી નહી. પણ દર્વેશ સાહેબ, એ પ્રમાણે રાજાઓથી ચલાતું નથી, અને આગલા ખલીફાઓએ પણ એ પ્રમાણે કીધું નથી. આપણી શરેમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે કાફર લોકો જેટલો કર આપી શકે તેટલો કર તેઓની પાસેથી લેવો; નહી આપે તો તેઓની બિલકુલ નસલ કાઢવી. વળી આપણા દીનમાં દાના લોકોએ ઇસલામ ધર્મ માનનારાઓને ફરમાવ્યું છે કે તેઓને કાપી નાખવા, અથવા તેઓને આપણા ધર્મમાં લાવવા, એવું હઝરત પેગંબર સાહેબે ખુદે કહ્યું છે, પણ ત્યાર પછી ઇમામ હુનીફે એવું ફરમાવ્યું છે કે મોતને બદલે તેઓના ઉપર જઝીઓ, અથવા જેટલો ખમાય એટલો બીજો કોઈ કર બેસાડવો, અને તે લોકોને નકામા કતલ કરવાની તેણે સાફ મના કીધી છે. તેનો ફરમાન એવો છે કે તેઓની પાસેથી જેમ બને તેમ જઝીઓ, એટલે માથા દીઠ વેરો, અને ખિરાજ એટલે ખંડણી લેવી, અને તે વસુલ કરવામાં એટલી સખ્તી વાપરવી કે તે સજા મોતની લગભગ થઈ રહે. વળી જે હિંદુ હમણાં ઇહિં આવી ગયો તેણે કાંઈ કસુર કીધી નથી. તેણે જઝીઓ બરાબર આપેલો છે. તેના ઉપર જે તોહમ્મત મુકયું છે તે ખોટું છે. તેનો અપરાધ આટલો જ છે કે તેની પાસે દોલત ઘણી છે. જઝીઆ ઉઘરાતદારની દાનત તેની પાસેથી પૈસા કઢાવવાની હતી, પણ જ્યારે તેને માગેલા પૈસા આપ્યા નહી, ત્યારે તેણે આ ખોટી ફરિયાદ કીધી. હું સારી પેઠે જાણતો હતો કે તે વગર પાયાની છે, તોપણ એવો શિકાર ફરીને ક્યાં મળવાનો છે એમ જાણી, તથા એવા નાપાક કાફર પાસે દોલત રહે તે નઠારે માર્ગે વપરાય માટે એની પાસેથી પાંચસેં અશરફી મેં કઢાવી છે, તેમાંથી અર્ધી તમને આપવાને મેં ધાર્યું છે, તે મેહેરબાની કરી લેશો, અને ખુદાને પસંદ પડે એવે સારે રસ્તે આપ વાપરશો.

અઢીસેં અશરફી પોતાને મળવાની છે એ સાંભળીને દર્વેશને ઘણો આનંદ થયો અને તેની આંખમાં સોનાનું તેજ તે જ વખતે આવી ગયું. તે બોલ્યો: "શાબાશ, બચ્ચા શાબાશ! તેં કીધું છે તે ઘણું જ વ્યાજબી છે, એવું હમેશાં કર્યા કરજે, અને જે મળે તેમાંથી થોડો ભાગ ખેરાત કરજે; અને થોડો ભાગ અમારા જેવા દર્વેશોને ખુદાના કામમાં વાપરવાને આપજે. જો એવી તારી દાનત રહેશે તો તે પરવરદેગાર તારા ઉપર વધારે રાજી થશે, અને આથી પણ મોટો મરતબો તને આપશે."

કાફુર—આમીન! એ સઘળું તમારા આશીર્વાદથી થશે. પણ આથી વધારે મરતબો બીજો કોઈ નથી ફક્ત એક છે તે તો—

દર્વેશ:—"તારી મતલબ હું સમજ્યો, અને તે ખુદા જલદીથી બર લાવે. હવે ચુપ. ભીંતને પણ કાન હોય છે, માટે હવે એ વાત બંધ કર." એટલું કહી, આંખની

ઇશારત કરી, દર્વેશ અઢીસેં અશરફી બાંધીને, તથા કાફુરને અંતઃકરણથી આશીર્વાદ દઈને ચાલ્યો ગયો, અને કાફુર પણ દરબારમાં જવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો.

હવે બિહારીલાલ મોતના સપાટામાંથી તથા એથી વધારે બીજી મોટી આફતોમાંથી બચી ગયો તેથી તેના હૈયામાં હર્ષ માય નહી. તે રસ્તામાં જેવો હવામાં ચાલતો હતો. પણ જ્યારે તે દિલ્હીના મોટા ચોગાનમાં આવ્યો, ત્યારે એક ભયંકર દેખાવ તેની નજરે પડ્યો. આ વખતે મોગલ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર હમેશાં હુમલો કર્યા કરતા હતા, તથા રાજ્યને નિરંતર ઉપદ્રવ કરતા હતા. ઐબકખાં કરીને એક મોગલનો સરદાર, હજાર બળવાન સવાર તથા એથી વધારે બીજાં માણસો લઈને હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો, અને મુલતાન શેહેર ઉજડ કરીને સિવાલિક પહાડો આગળ છાવણી નાખીને પડ્યો. એ લોકો ઉપર પાદશાહી લશ્કરે હુમલો કીધો, અને ઘણાંએક માણસોને કાપી નાખી તેઓને હરાવ્યાં. જેઓ જીવતાં રહ્યાં તેઓ જંગલમાં તરસ તથા ઉના પવનથી મરણ પામ્યાં, અને તેઓના લશ્કરનાં ત્રણ હજાર માણસો કેદ પકડાયાં તે સિવાય એક પણ આદમી જીવતો રહ્યો નહી. ઐબકખાં અને એ ત્રણ ચાર હજાર કેદીઓને દિલ્હીમાં લઈ આવ્યા; અને તેઓ સઘળાને એકદમ મારી નાખવાને ત્યાં તૈયારી થઈ રહી હતી. પોતાનાં માણસોની શી દશા થાય છે તે જોવાને ઐબકખાંને એક પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે બાંધીને બેસાડેલો હતો. સઘળા મોગલ લોકોનાં બઈરાં છોકરાં જે પકડાયાં હતાં તેઓને જુદે જુદે શેહેર મોકલીને બજારમાં હરરાજ કરી ગુલામ દાખલ વેચી નાખ્યાં હતાં; અને તેઓના મરદોને ઘણી દુષ્ટ રીતે મારી નાખવાને પાદશાહનો હુકમ થયો હતો. તે ત્રણ હજાર માણસોની ત્રીશ ત્રીશની સો ટુકડી કીધી, અને તે ટુકડીઓને આઘે આઘે રાખી; પછી ત્યાં સો ગાડાં આણ્યાં, તથા સો જોરાવર હાથીઓને લાવી તેઓને દારૂ પાઈને ઘણા જ મસ્ત કીધા. પછી સો જલ્લાદોએ આવીને તેઓએ એક એક ટુકડી તથા એકેક હાથી લઈ લીધો, અને એકેક માણસને હાથીના પગતળે છુંદાવી નાખી બધાંને મારી નાખ્યા. એ પ્રમાણે થોડાએક વખતમાં ત્રણ હજાર ઈશ્વરના પેદા કીધેલા માણસોના પ્રાણ આ રાક્ષસી દુષ્ટ ચંડાળ પાદશાહે લેવડાવ્યા. ત્રણ હજાર માણસને આવી ક્રૂર રીતે મારી નાખ્યા એ વિચાર કીધાથી જ શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ગાંડા મસ્ત થયલા સો હાથીઓને આવી રમત મળી તેથી મગ્ન થઈ તેઓ વખતે વખતે બરાડ પાડતા હતા તે અવાજો, જે બિચારા કેદીઓ તેના મોટા તથા ભારે પગના દબાણથી કચડાઈ જતા હતા તેઓનું કષ્ટ તથા તેઓની તે વખતની ચીસાચીસ, જેઓનો મરવાનો વારો આવ્યો ન હોતો તેઓનાં ચિંતાથી તથા ભયથી લોહી ઉડી ગયલાં મ્હોડાં, તેઓનો નિરાશ દેખાવ, તથા બેબ્હાકળી આંખો, કેટલાએક નબળા મનના મોગલોની આવા દુષ્ટ મોતના ધાકથી થયલી દયામણી શિકલ, તથા પોતાનો દેશ, બઈરી, છોકરાં, સગાં વહાલાં, એ સઘળાં યાદ આવ્યાથી તેઓની આંખોમાંથી વહેતી આંસુની ધાર, તથા પોતાના મન ઉપર અખતિયાર ન રહેવાથી કેટલાકનું ડુસકાં ભરીને રડવું, એ સઘળાની કલ્પના માત્ર કરો, પછી કોણ એવો વજ્ર હૈયાનો હશે કે તેને દયા આવ્યા વિના રહેશે? અને કોના નિમાળા ઉભા નહી થાય? પણ આટલી

અધી ક્રૂરતા એ નિર્દય પાદશાહને બસ લાગી નહી. થોડેક દૂર કેટલાએક કસાઈઓ બેઠેલા હતા, તેઓ મરી ગયલા મોગલોની ખોપરીઓ કાપીને કાઢી લેતા હતા, અને તેઓને ગાડાંમાં ભરતા હતા. આ તમાસો જોઈને બિહારીલાલને ઘણો કમકમાટ ઉપજ્યો. તોપણ એ ખોપરીઓને શું કરે છે એ જાણવાની આતુરતાથી તે સઘળાં ગાડાં ભરાયા પછી તેઓની પાછળ તે ગયો. એ સઘળાં ગાડાં દિલ્હીના બુદાયન દરવાજા આગળ ખાલી કીધાં, અને ત્રણ હજાર ખોપરીઓને એક ઉપર એક ગોઠવીને તેઓને એક ઉંચો સ્તંભ બનાવ્યો.

એ ભયંકર કામ પુરું થયું એટલે લોકોનું એક મોટું ટોળું તે રસ્તે આવ્યું. તેમાં એ મોગલનો સરદાર ઐબકખાં ઘોડા ઉપર બેઠેલો હતો. તેના હાથ બાંધેલા હતા, તથા પગે ઘણી ભારે બેડીઓ જડેલી હતી. એ લોકોના ટોળામાં બિહારીલાલ પણ સામેલ થયો, અને તેઓ સઘળા નદીને કીનારે ગયા. ત્યાં પોંહોંચ્યા પછી તમાસગીર લોકો જમુનાને કાંઠે હારબંધ ઉભા રહ્યા, અને ઐબકખાંને એક હોડીમાં બેસાડ્યો, અને તેમાં પાદશાહનાં માણસો બેઠાં. ઐબકખાંની ઉમર આશરે પાંતરીસ વર્ષની હતી, અને તેનું શરીર પણ ઘણું જોરાવર હતું. પણ હમણાં તો તેની સઘળી ઉમેદ ભાંગી ગઈ હતી; તેનું લશ્કર હારી ગયું હતું; તેને મહા સંકટ વેઠવું પડ્યું હતું; તેનાં ઘણાંએક માણસો ભુખ તરસથી માર્યાં ગયાં હતાં; તે દુશ્મનના હાથમાં પકડાયો હતો; તેને દિલ્હીમાં ઘણા અપમાન સાથે લાવ્યા હતા; તેણે તેની નજરે પોતાના જાતભાઈઓને, પોતાના જુના તથા નિમકહલાલ સિપાઈઓને આવા દુષ્ટ મોતે મરતા જોયા હતા; પોતાને પણ મરવાની સજા થયલી હતી; અને હમણાં મોત તેની પાસે આવી ઉભું રહેલું હતું, એ સઘળાં કારણોથી તે છેક નંખાઈ ગયલો માલમ પડતો હતો. તે મરવાથી જરા પણ બીહીતો ન હતો, પણ પોતાની તથા પોતાના લશ્કરની આ દશા થઈ તેથી માવરાઉન્નહર, એટલે સ્વતંત્ર તાતાર દેશના પાદશાહ અમીર દાઉદખાંથી અમીર બેગ તથા ખાજા તાશના મૃત્યુનું વેર લેવાયું નહી, એ વાતથી તેને ઘણું જ દુઃખ થતું હતું. પણ હવે તે શું કરે? લાચાર. હોડી પવનના જોરથી જમુના નદીમાં આગળ ચાલી અને જ્યારે તે વચ્ચોવચ્ચ આવી, ત્યારે તેને અટકાવીને ત્રણ ચાર માણસોએ ઐબકખાંને ઉચકીને નદીનાં ઉછળતાં મોજાંમાં ફેંકી દીધો. તે બીચારાના હાથ બાંધેલા, પગે બેડી, એટલે, તેનાથી તરી તો કયાંથી શકાય? તે પછાડા પણ મારી શક્યો નહી. પોતાના અંગબળ વડે તે એક વાર ઉંચો આવ્યો, અને આ દુનિયા ઉપર છેલ્લી નજર કરી સઘળાંને રામરામ કરી લીધા; પણ તુરત તે નીચે ગયો, અને તેના ઉપરનું પાણી થોડી વાર સુધી હાલ્યા પછી પાછું સ્થિર થઈ ગયું. એ પ્રમાણે આ કમનશીબ સરદાર મરણ પામ્યો. જમુના નદીનું પાણી તેની કબર થઈ. અને કાલિંદીનું કાળું નીર તેની લાશ ઉપર ફરી વળ્યું. તેણે મરતી વખત એક પણ ચીસ પાડી નહી, પણ ચુપકીથી તેનો આત્મા તેના ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો. તમાસગીર લોકોના મન ઉપર આ ભયંકર મોત જોઈને કાંઈ પણ અસર થઈ નહી. અગર જો તેઓ એવા રાક્ષસ ન હતા કે તેઓ આ તમાસો જોઈને ખુશીની બુમ પાડે, તોપણ કસાઈને બકરું કપાતું જોવામાં જેટલી બેપરવાઈ હોય છે. તેટલી જ બેપરવાઈ તેઓને હતી.

પણ એમાં તેઓનો કાંઈ વાંક ન હતો. જેને જે જોવાની ટેવ પડી જાય છે તે જોવાથી તેના મનપર કાંઈ પણ અસર થતી નથી. તે વખતમાં દિલ્હીમાં એવા તમાસા વારે-વારે જોવામાં આવતા હતા, તેથી તેઓની દયાની વૃત્તિ બેહેર મારી ગઈ હતી, અને ભયાનક દેખાવો જોવામાં માણસના મનને જે કમકમાટ તથા આચકો લાગે છે તે માહાવરાથી બીલકુલ જતો રહ્યો હતો. સરકારનાં માણસો પોતપોતાને કામે લાગ્યાં, તથા લોકો અને તેમાં બિહારીલાલ પણ ઘેર ગયા.

આવી રીતે સખ્તી કીધાથી રાજ્યમાં ફાયદો થતો હશે એમ કોઈના મનમાં આવે તો તેની મોટી ભુલ છે. દુનિયામાં જોર જુલમથી તથા સખ્તીથી લાભને બદલે હાની થાય છે. મોગલ લોકોએ અલાઉદ્દીન પાદશાહના વખતમાં ઘણીએક વાર હિંદુસ્થાન ઉપર ચઢાઈ કીધી; સઘળી વાર તેઓ હાર્યા; એક કરતાં વધારે વાર તેઓ પકડાયા; તેઓના ઉપર ઘણીએક રીતે જુલમ કરવામાં આવ્યો; તેઓનાં બઈરી છોકરાંને વેચાવી નાખ્યાં; તથા તેઓને પણ નિર્દય રીતે મારી નાખ્યા; આ વખતે પણ આવી રીતે તેઓની દુર્દશા થઈ. હવે કોઈના મનમાં આવશે કે તેઓ ફરીથી રાજ્યને ઉપદ્રવ કરશે નહી, પણ જે વખતે ઉપર લખેલો બનાવ બનતો હતો તે વખતે આલમંદ કરી એક બીજા મોગલ સરદારે દેશ ઉપર હુમલો કીધો હતો, અને તેની સામે પાદશાહે એક બીજું લસ્કર મોકલ્યું હતું.

જ્યારે બિહારીલાલ પોતાને ઘેર જતો હતો ત્યારે કાફુર સ્વારી સાથે પાદશાહી દરબારમાં જતો હતો. કાફુર હમણાં રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ટ હતો. તે બાદશાહનો એવો તો મુછનો બાલ હતો, તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે ચાહે તે કરી શકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી, પણ તે છતાં તે સુખી ન હતો. રાજાની જે પ્રીતિ તેણે સંપાદન કીધી હતી તે કાયમ રાખવાને, તથા પાદશાહના સ્વછંદી અને ચળ સ્વભાવને લીધે તેને જે નિરંતર ચિંતા થયાં કરતી હતી, તથા અમીર ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ, આવા આજ કાલના ચઢેલા શખ્સને પાદશાહ જેટલું માન આપવું પડતું હતું, તેથી તેનાં ઉપર જે કંટાળો, ક્રોધ તથા અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેને લીધે તેઓ તેની ઉંચી પદવી ઉપરથી તેને ઢોળી પાડવાને તથા તેનો અંત આણવાને પણ હજારો યુક્તિઓ કર્યા કરતા હતા, તેને અટકાવવાને તેને હમેશાં ચોકસી રાખવી પડતી, એથી જે તેના સુખમાં ઘટાડો થતો હતો તે એક કોરે મુકીએ તોપણ તેને અસુખ થવાને બીજાં બે મોટાં કારણો હતાં. એક તો એ કે તેના લોભની તથા અસંતોષની વૃત્તિ ઘણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી બધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો તથા રાખેલી આશા સફળ થયાં કીધી તેથી ઇચ્છાનું જોર ઘટવાને બદલે ઉલટું વધ્યું. તેના અંતઃકરણમાં લોભનો કીડો મોટો થયો, અને તેનું કલેજું કોતરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે પાદશાહ થવાનો લોભ થયો, અને તેની નજર હવે તે નિશાન ઉપર ગયાં કરતી હતી. પણ પાદશાહ થતા પેહેલાં તેણે પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ; તેણે કોઈ પ્રકારે નામ મેળવવું જોઈએ; તેણે કોઈ પણ પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; અને આવા અજ્ઞાન લોકોમાં શુરાતન દેખાડવાથી જ તથા બહાદુરીનાં કામો કીધાથી જ પ્રસિદ્ધ

થવાય, નામ મેળવાય, તથા પ્રતિષ્ઠા સંપાદના થાય. અત્યાર સુધી તેણે કાંઈ બહાદુરીનાં કામ કીધાં ન હતાં; તેણે આ મોટો મરતબો ફક્ત નરમાશથી તથા કાવતરાં કરી મેળવ્યો હતો. તેનું કુળ આવું નીચું હતું, તેની અવસ્થા કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ ગુલામગીરીની હતી, તે પોતાનું રૂપ સુધારવાને હમેશાં ઉપાયો કર્યાં કરતો હતો; તેણે ઝનાનખાનામાં તેની જીંદગીનો કેટલોએક ભાગ કાઢ્યો હતો, તથા તે ખોજો હતો તે ઉપરથી તેના શુરાતન વિષે લોકોના મનમાં મોટો શક હતો, અને જ્યાંસુધી તે શક કાયમ રહે ત્યાંસુધી તેની ધારેલી મતલબ પાર પાડવામાં મોટી હરકત પડે એમ સમજીને તેણે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ લોકોને દેખાડવાનો, પોતાની સ્વાભાવિક હિમ્મત તથા બાહાદુરી પ્રકટ કરવાનો, તથા પોતાના નામ ઉપરનો આ કલંક ધોઈ નાખવાનો ઠરાવ કીધો હતો. ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ખોજાઓ પુરુષના લક્ષણ રહિત હોય છે તોપણ તેઓમાં હમેશાં નામર્દાઈ હોય છે, અથવા તેઓ નાહિમ્મત હોય છે એમ કાંઈ હોતું નથી. **નારસીસ** અને બીજા કેટલાએક ઝનાનખાનાના રખેવાળોએ મોટાં શુરાં કામો કીધેલાં છે, તેઓમાં બાહાદુરીની કાંઈ કસર ન હતી. તે જ પ્રમાણે કાફુરને હતું. માટે તેનામાં જે **જવાહિર** હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઈ પણ લડાઈ ઉપર ચઢવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો **કાફુર** પાદશાહી મેહેલમાં ગયો, અને પાદશાહ ક્યાં છે એ વાતની તેણે તજવીજ કીધી. તે વખતે **અલાઉદ્દીન** ઝનાનખાનામાં બેઠેલો હતો, પણ **કાફુર**ને બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચિત કરવાને કાંઈ હરકત નહતી, તેથી તે પણ ઝનાનખાનામાં ગયો. તે જઈને જુએ છે તો **અલાઉદ્દીન** ભોજન કરવાને બેઠો હતો. તેની આગળ મેજ ઉપર નાના પ્રકારના દારૂના સીસા પડેલા હતા, તથા પ્યાલાંઓ વારાફરતી ભરાતાં હતાં. તેની પાસે તેની કૌળારાણી બેઠેલી હતી, અને તેઓ બન્ને અતિ આનંદમાં વાતચિત કરતાં હતાં. તથા રાતા ચળકતા પ્રવાહીઓનો ઘણી છુટથી ઉપયોગ કરતાં હતાં. કૌળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કાંઈ બદલાઈ નહતી. ઉલટી રજપુતાણીનો પેહેરવેશ બદલી તેણે હમણાં પઠાણની બાઈરીનો પોશાક પેહેર્યો હતો, તથા ઘણાં ઉમદાં અને કિમતી જવાહિરો પેહેરેલાં હતાં, તેથી તે વધારે ખુબસુરત દેખાતી હતી, તથા તેનું હુરીના જેવું રૂપ વધારે પ્રકાશી નીકળતું હતું: ગુજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુઃખ ઉપજ્યું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુઃખનું ઓસડ જે દહાડા તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો હતો, અને ટેવ જે માણસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકુળ કરી આપે છે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધારવું ન જોઈએ કે તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું, તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને માથે જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાય છે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલું છે કે થોડી મુદ્દત સુધી ઘણામાં ઘણો સંતાપ ભોગવી કેટલીએક વાર પછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાય છે. જો પરમ દયાળુ ઈશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જો માણસનું દુઃખ વખત જવાથી

નરમ પડતું ન હોત, તો તે ખરેખરો દુઃખી અભાગીયો થઈ પડત, તેનું આખું આંવર્દા દિલગીરીમાં જ જાત, અને તેથી દુનિયાનો ધણી મુદ્દત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગર જો કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જડમુળ ઘાલીને વસે છે, તથા તેથી તેઓ દેહ ત્યાગ કરે છે, તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમની બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી ન હતી, માટે તેને ઠપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય. કાપુરે કેટલીએક વાત કીધા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢ્યો, અને દેવગઢનો રાજા રામદેવ પોતાના સામર્થ્ય ઉપર ભરોંસો રાખીને આજ ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી આપતો નથી એ આપણું મોટું અપમાન થાય છે, માટે તેને ભારે સજા થવી જોઈએ. તેના ઉપર એક મોટું લશ્કર મોકલવું જોઈએ, અને જો આપની રજા હોય તો હું તે લશ્કર લઈને જલદીથી તેને ઠેકાણે લાવી તેની પાસેથી ચઢેલી ખંડણી વસુલ કરી લાવું, એટલું જ નહી પણ ત્યાંની અગણિત લક્ષ્મી ઘસડી લાવી આપની સેવામાં રજુ કરૂં. એ કામ કરવાથી બે ફળ થશે. એક તો આપણી દોલતમાં તથા સત્તામાં વધારો થશે, આપણી બહાદુરી પ્રકટ થશે,અને આપણા નામનો ત્રાસ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાશે. લોકો જોશે કે આપણે હજુ લડાઈથી થાકી ગયા નથી; આપણી પાસે લશ્કર, દ્રવ્ય તથા લડવાનાં બીજાં સાધનોની હજી કાંઈ ખોટ નથી; તથા આપણે હજી આપણી મેળવેલી સત્તા વધારવાને તથા કાયમ રાખવાને અને બળવાખોરોને ભારે સજાએ પોંહોંચાડવાને સમર્થ છીએ. બીજું ફળ મારી જાતને થશે. ઈહાંના અમીર લોકો મને ધિક્કારે છે, હું ખોજો છું તેથી તેઓ એમ સમજે છે કે હું સ્ત્રીઓનાં કામ કરવાને જ માત્ર લાયક છું, અને મારામાં કાંઈ શુરાતન નથી. તેઓને મારે ખાતરી કરી આપવી છે કે અગર જો પરમેશ્વરે મને નીચ કુળમાં જન્મ આપ્યો છે, મારી પાસે ગુલામગીરી કરાવી છે, મારામાંથી પુરુષાર્થ લેવડાવી લીધું છે, મને અબળાઓનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોપ્યું છે, તોપણ તે પરવરદિગારે જોઈએ તેટલી હિમ્મત તથા બહાદુરી મને બક્ષેલી છે, અને જેમ હું દરબારનું કામ હોશિયારીથી કરી શકું છું, તેમ લડાઈ ઉપર લશ્કર પણ લઈ જઈ શકું છું; માટે જહાંપનાહ, આપના ગુલામની અરજ કબુલ રાખી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરાવવું જોઈએ અને તેની સરદારી મને આપીને મને દેવગઢ ઉપર મોકલવો જોઈએ.

કાપુરનું આ બોલવું સાંભળીને પાદશાહને ઘણી ખુશી થઈ, અને તેના માનીતા કાપુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજુર કરતો ન હતો તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે નાપસંદ કરે? વળી દેવગઢ ઉપર ચઢાઈ કરવાથી કાપુરે બતાવ્યા તે પ્રમાણેના ઘણા લાભ ન થાય તોપણ એકલી નકામી, વગર જરૂરની લડાઈ હોરવાનો પણ તેને ઘણો શોખ હતો; લડાઈનું નામ સાંભળીને તે જાગૃત થઈ જતો; તેની નસોમાં લોહી વધારે જુસ્સાથી વેહેતું; તથા તેમાં ઝંપલાવી પડવાને તે તુરત તૈયાર થઈ જતો. તેને લડાઈમાં જાતે જવાની મરજી થઈ, પણ કાપુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાનું કબુલ કીધું.

કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી, અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડ્યાં. ત્યારે તેનું આગલું સઘળું દુઃખ યાદ આવ્યું, અને તેની આંખોમાં આંસુ

ભરાઈ આવ્યાં. તેનો આગલો ધણી કરણ બાગલાણમાં છે એવી તેને ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી; અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેના બાપની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. પાદશાહની પાસે રહેવામાં પોતાને ઘણી તરેહનું સુખ હતું તોપણ તેને વખતે ઘણું એકાંતપણું લાગતું, અને ઘણી વાર ઉદાસ રેહેતી. બઈરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ઘણાં ગમે છે, તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી થયેલી, તેર વર્ષની છોકરીને બોલાવવાનું ઘણું મન હતું. માની છોકરાં ઉપર ઘણી પ્રીતિ હોય છે, તેની સાથે તેઓ એવું સમજે છે કે છોકરાં ઉપર માના જેટલું બાપનું હેત હોતું નથી, અને તેઓના ઉપર બાપના કરતાં માનો વધારે હક્ક હોય છે. દેવળદેવીને વાસ્તે તેને જે પ્યાર હતો તેથી તે એવી તો આંધળી થઈ ગઈ કે તેને બોલાવવાથી તેના ભર્તાર કરણને જે દુઃખ થશે, તથા તેને દીકરીના જવાથી, નિરાધાર થઈ જવાથી, અને ઘણી મુદ્દતની બાપ અને છોકરીની વચ્ચે મજબુત બંધાયલી પ્રીતિ તુટવાથી જે સંતાપ થશે તે સઘળું આ વખતે તે ભુલી ગઈ. તેણે અલાઉદ્દીનને વિનંતી કીધી કે જ્યારે કાફુર દેવગઢ સુધી જાય છે ત્યારે બાગલાણમાં મારી તેર વર્ષની એક દેવળદેવી નામની છોકરી છે તેને લઈ આવવાનો કાફુરને હુકમ આપવો જોઈએ. અલાઉદ્દીનને આ અરજ ઘણી માફક જણાઈ નહી, તોપણ પોતાની વાહાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાફુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કીધો. કાફુરે એ હુકમ માથે ચડાવ્યો, અને તેને ન લાવું તો મારૂં માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

બીજે દાહાડે એક મોટું દરબાર ભરી ત્યાં પાદશાહે પોતાને હાથે કાફુરને મોટો શિરપાવ તથા ખિલઅત આપ્યાં, અને હવે પછી તેને નાયબ મલેક કાફુર કેહેવો, તથા સઘળા અમીર ઉમરાવોએ તેને પોતાના જેટલું જ માન આપવું એવો હુકમ કીધો. પછી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું, અને થોડા દહાડામાં દિલ્હીમાં પાદશાહની રૂબરૂ એક લાખ સવાર આવી ઉભા રહ્યા. એ લશ્કરની સરદારી નાયબ મલેક કાફુરને સોંપી. અને તેના હાથ નીચે ખાજા હાજી નામના એક ઘણા સદ્ગુણી માણસને નીમ્યો. તે લશ્કર દિલ્હીથી ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૫માં દક્ષણ દેશ જીતવાને નીકળ્યું. આ મોટા સૈન્યની સાથે ઘણાએક નામાંકિત અમીરો હતા; તથા તેને મદદ આપવાને માળવાના સુબા અયનુલ્‌મુલ્ક મુલતાનીને હુકમ થયો હતો, તથા ગુજરાતના સુબા અલપખાંને પણ લશ્કર લઈ મલેક કાફુર જોડે એકઠા થવાનું લખ્યું હતું. કાફુરે પાદશાહની છેલ્લી રજા લીધી, અને તેના જવાથી તથા લડાઈના સપાટામાં તે કદાચ મરણ પામે એ વિચારથી પાદશાહે ઘણી દિલગિરી બતાવી. આ વખતે પણ દેવળદેવીને લાવવાનું તેણે યાદ દેવડાવ્યું, અને જો તેને નહી લાવે તો મારા ક્રોધને લીધે મારાથી જે થઈ જશે તેનો હું જવાબદાર નથી એમ કહી સંભળાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

જુવાન પુરુષ અથવા સ્ત્રી જે પેહેલી જ વાર પ્રીતિ બાંધે છે તેમાં અટકાવ થવાથી તેને જે દુઃખ ઉપજે છે તે સૌથી આકરું છે. એમ થવાથી તેનું હૈયું જેવું ફાટી જાય છે; તેના શરીરમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે અને દુનિયા સ્મશાન જેવી ઉદાસ લાગે છે. તેને કાંઈ કામ ધંધો સુઝતો નથી; અને જો તે જગાનો ફેરફાર કરી અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે તે બાબતના સઘળા વિચારો ખસેડી નાખે નહી તો તેની ખરાબી થઈ જાય છે. જ્યાં પ્રીતિમાં થોડી મુદત સુધી પોંહોંચે એવો જ અટકાવ થયો હોય, જ્યાં નિરાશાના અંધકારમાં આશાનું કાંઈ પણ ઝાંખું કિરણ આવતું હોય ત્યાં તો ધીરજ રાખી શકાય છે, તથા વખતે તેથી વધારે કાંઈ અસાધારણ પ્રયત્ન પણ થઈ શકે છે; પણ જ્યાં આશાનું ઢાંકણું દેવાયું ત્યાં સુખનું ઢાંકણું દેવાયું એમ સમજવું. ઘણાએક પુરુષો જ્યારે એવી અવસ્થામાં આવી પડે છે ત્યારે દેશાટન કરે છે, અને ત્યાંના નવા નવા પદાર્થો જોવાથી, નવાં નવાં કામોમાં પડવાથી, તથા વખતે કોઈ નવી સુંદરીના સમાગમમાં થતા સુખથી આગલું દુઃખ નિવારણ કરી શકે છે. પણ સ્ત્રીઓને એ પ્રમાણે થવું કઠણ પડેછે. તેઓનું અંતઃકરણ વધારે નરમ હોય છે, તથા તેઓનાં હૈયાં ઉપર મીણની પેઠે પ્યારની છાપ વધારે મજબુત બેસી જાય છે તે જલદીથી ભુસાઈ જતી નથી; તેઓને બીજા દેશોમાં અથવા બીજાં શહેરોમાં ફરવા જવાનું ઘણી વખતે બની આવતું નથી; તથા નવી વાત ગ્રહણ કરી જુની વાત વિસારી નાખવાને ક્વચિત જ પ્રસંગ આવે છે; તેઓ મુઝાયાં કરે છે, તેઓ બળ્યાં કરે છે, તેઓ જો નાજુક પ્રકૃતિનાં હોય ત્યારે તો તેમનાં શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે અને ક્ષયરોગથી તેઓનો અંત આવે છે. એ પ્રમાણે કાંઈ હમેશાં જ બનતું નથી. તોપણ પ્રીતિમાં આશાભંગ થવાથી પુરુષો કરતાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે.

કરણે શંકળદેવનું માગું પાછું વાળ્યું ત્યારથી દેવળદેવીના સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. આશાને લીધે જે ઉમંગ તેને થયેલો તે જતો રહ્યો. તેના મ્હોં ઉપર ઉદાસીનું વાદળું ફરી વળ્યું; તેનું શરીર ગળવા લાગ્યું; તથા ધીમો નાશકારક તાવ તેના શરીરમાં દાખલ થયો. તેનું ખુશકારક હસવું બંધ પડી ગયું; તેના રાગમાંથી સઘળી મીઠાશ ઉડી ગઈ; તેની વાણીની મધુરતા જતી રહી; અને જે ખુલ્લા દિલથી તથા ઉલ્લાસથી તે ચાલતી તે ચાલ હવે બિલકુલ બદલાઈ ગઈ. આ સઘળા ફેરફાર જોઈને કરણને પણ ઘણી દિલગીરી થઈ. પૈસા, વ્હાલ અને બીજા ઘણાએક ઉપાયોથી તેની અસલ સ્થિતિ પાછી લાવવાને તેણે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં; પણ જેનું માથું દુખે તેના પેટ ઉપર ઓસડ ચોપડવાથી શો ફાયદો? જેના કલેજામાં ઘા લાગેલો તેને બાહારના ઉપાય શી રીતે કામ લાગે? જ્યાંસુધી તેના અંતઃકરણમાંનો કીડો જીવતો રેહે ત્યાંસુધી જે જે ઉપાય કરે તે સર્વે વ્યર્થ જાય જ.

એવી ઉદાસ વૃત્તિમાં આવી પડેલી પુત્રીની સાથે કરણ રાજા એક દહાડો બેઠો હતો, તથા તેની દિલગીરી કાઢી નાખવાને તેને શિખામણ દેતો હતો, એવામાં એક મુસલમાન અમીર કેટલાંએક માણસ લઈને બાગલાણના કિલ્લામાં આવ્યો. અકસ્માત

આવો માણસ આવી રીતે તેના એકાંત રેહેવાના ઠેકાણામાં આવ્યો તે જોઈને કરણ રાજાને મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું, તથા તેના જીવને મોટી ફાળ પડી. એ નવતરા આવનારથી કાંઈ માઠાં જ પરિણામ નીવડશે એવી તેને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ આવી, અને હવે શી વધારે ખરાબી થશે એ વિચારથી તેણે એક મોટો નિશાસો મુક્યો. તેને સઘળી ફીકર પોતાની પુત્રીને વાસ્તે હતી. એ અમુલ્ય રત્નને કોઈ લુંટારો લઈ જશે એ તેને મોટી દેહેશત હતી. પોતાને વાસ્તે તેને જરા પણ ધાસ્તી ન હતી. તેના ઉપર તો દુઃખના એવા અને એટલા ઢગલા આવી પડ્યા હતા કે એ કરતાં વધારે દુઃખ તેની કલ્પનામાં પણ આવતું ન હતું. લુંટાયલાને ભય શેનો? તેણે સર્વસ્વ ખોયું હતું; હવે જવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું ન હતું. કાંઈ પણ પુછપરછ કર્યા વિના તે અમીર કરણની રેહેવાની જગા ઉપર આવ્યો. ઘોડા ઉપરથી તે ઉતરી પડ્યો; પોતાનાં માણસોને કિલ્લાના જુદા જુદા ભાગમાં રેહેવાને મોકલી દીધાં; ઘોડા સઘળા ઘોડશાળામાં બંધાવી દીધા અને પોતે એકલો રજપુતની આબરુ તથા મોટા મન ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઘરમાં પેઠો. કરણે તેને અંદરના ઓરડામાં આવવાની રજા આપી; પોતાની છોકરીને એક બીજા ઓરડામાં મોકલી દીધી; અને તે અમીરનું સન્માન કરી ઉભા થઈને તેને બેસવાની જગા આપી. મુસલમાન લોકો ઘણું કરીને બોલવામાં ઘણા હોંશિયાર તથા વાચાળ હોય છે; તેઓની બોલીમાં એક જાતની નર્માશ તથા મિઠાશ હોય છે, તેઓ ઘણી નમ્રતાથી તથા લાયકીથી બોલે છે, તેથી તે અમીરને પોતાની ધારેલી વાત એકદમ કાઢવામાં કાંઈ મુશ્કેલી પડી નહી, અને તે વાત તેણે એવી ચતુરાઈથી ચલાવી કે કરણ તેના દુઃખથી ઘણો ચીઢીયો થઈ ગયો હતો તોપણ તેણે તેની વાત અથથી ઈતિ સુધી ધીરજથી સાંભળી લીધી. તે બોલ્યો: "હું સઘળી જહાંનનો પાદશાહ અલાઉદ્દીન જેનું તખ્ત દિલ્હી શહેરમાં છે તેના દરબારનો અમીર છું. દેવગઢનો રામદેવ રાજા ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી આપતો નથી, તથા દક્ષિણના બીજા રાજાઓ પાદશાહને નામના જ માત્ર તાબે હોય એમ વર્તે છે. તેઓના ઉપર સત્તા કાયમ બેસાડવાને પાદશાહે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું છે. તેની મતલબ આખો દક્ષિણ દેશ જીતવાની છે. અમારું લશ્કર કેવું બળવાન હોય છે તથા તે કેવાં કેવાં કામો કરી શકે છે તે તો હવે તમારી આગળ કેહેવાની જરુર નથી. તેનાં પરાક્રમનો વિસ્તાર કરવાને હું ચાહતો નથી; કેમકે તેમ કીધાથી તમારું દુઃખ તાજું થઈ આવે. એ લશ્કરની સંખ્યા અગણિત છે: તેમાં માત્ર એક લાખ સ્વાર છે; તેનો સરદાર નાયબ મલેક કાફુર છે; તે ઘણો આગ્રહી, શુરો, તથા લડાઈના કામમાં પ્રવીણ છે. તેની સાથે બીજા ઘણા બુજર્ગ, દાના, તથા લડાઈનાં કામમાં ઘણા માહિતગાર એવા અમીર લોકો મસલતદાર છે. તેઓની છાવણી હાલમાં ખાનદેશમાં સુલતાનપુરમાં છે. ત્યાંથી કાંઈ સંદેશો કેહેવાને મલેક નાયબ કાફુરે પાદશાહ અલાઉદ્દીનના હુકમથી મને મોકલ્યો છે. તે સંદેશો શો છે તે હું તમને જણાવું છું. તમને ખબર તો હશે કે તમારી રાણી કૌળાદેવી હાલમાં પાદશાહનાં જનાનખાનામાં મુખ્ય દરજ્જો ભોગવે છે. તે પટરાણી થઈ પડી છે; તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર ઘણી છે; અને પાદશાહ તેને કાંઈ વાતની ના કહી શકતો નથી. એ કૌળારાણીને બે દીકરીઓ હતી તેમાંથી એક મરી ગઈ છે, બીજી તેર વર્ષની જેનું નામ

દેવળદેવી છે તે તમારી સાથે રહે છે. તેની માને તેના વિના જરાપણ ગમતું નથી. તે બેને ઘણાં વર્ષ થયાં વિયોગ થયો છે, તેથી તેને મળવાને સુલતાના ઘણાં આતુર છે. અલબતાં તમારા કરતાં તેનો છોકરી ઉપર વધારે હક છે, તેને પોતાની છોકરી ઉપર એટલો તો હજી પ્યાર છે કે તેના વિના તેની તબિયતમાં બિગાડ થશે; વળી તે છોકરી ઈહાં છે તે કરતાં પાદશાહની પાસે મોટા દરબારમાં સુલતાના સાહેબની સાથે રહેશે તો વધારે સુખી થશે. બેગમ સાહેબે પાદશાહ આગળ દેવળદેવીને તેડાવવાની ઘણી જ આહેશ દેખાડી છે. પાદશાહે તેની અરજ મંજુર કીધી છે અને તે પ્રમાણે મલેક કાફુરને એવો હુકમ કીધો છે કે જો તે દેવળદેવીને જીવતી દિલ્હી નહી લાવે તો તેનું માથું કાપી નાખવામાં આવશે. એ પ્રમાણે પાદશાહે સખ્ત હુકમ કીધો છે; માટે તમારો તે છોકરી આપ્યા વિના છુટકો નથી; માટે જો તમો તમારી દીકરીનું સુખ ચહાતા હો તો આનાકાની કીધા વગર મને આપી દો. હમણાં તેની ઉમર એટલી છે કે તેને માની સંભાળની ઘણી જ જરૂર છે. તેને પણ હમણાં માની ખોટ લાગતી હશે તે ત્યાં જવાથી પુરી પડશે; હમણાં તે અંધારામાં એક ખુણામાં સંતાઈ રહી છે તેને અજવાળામાં લાવી તેનું સુંદર ચિત્તાકર્ષક રૂપ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરવું જ જોઈએ. હમણાં તે અમુલ્ય પાણીદાર રત્ન અગાધ અંધાર મહા સાગરના ઉંડા કોતરમાં પડી રહ્યું છે તેને કોઈ ચોકસીને આપી કોઈ વીંટીમાં જડવું જ જોઇએ. હમણાં તે એક ખુબસુરત ખુશબોદાર ફુલ જંગલમાં ઉગેલું છે, અને તેની સુગંધ નકામી વેરાઈ જાય છે તેને બદલે કોઈ માળીને ત્યાં લાવી કોઈ ગોટાની વચ્ચોવચ મુકવું જ જોઇએ. તમે તેને ઈહાં રાખીને શું કરશો? તેની આ વયે નિરંતર તમને જ જોયાં કર્યાથી તેને સંતોષ કેમ થાય? તમારા જેટલી વૃદ્ધ ઉમરનો માણસ તે તેનો યોગ્ય સોબતી શી રીતે થઈ શકે? જ્યાં સુધી દેવળદેવી તમારી પાસે છે ત્યાં સુધી તે ટોળામાંથી જુદી પડેલી હરણી જેવી છે; પાણીમાંથી બાહાર કાઢેલી માછલીના જેવી છે, જો તમે તેને પાણીમાં પાછી નહી મુકી દો તો તે ટળવળીને મરી જશે. તમે એક પતંગને દીવા પાસેથી આઘું કીધું છે તે ત્યાં રેહેશે ત્યાં સુધી તેને સુખ શાંતા કેમ વળશે? તમે વાડીમાંથી એક ફુલનો રોપો મારવાડના રેતીનાં રણમાં રોપ્યો છે તે ત્યાં પાણી વિના કેમ ઉછરશે? વાડીનાં ફુલોમાં રમનારી પોપટીને તમે ત્યાંથી ખસેડીને ઘરમાં મુકી છે ત્યાં તેને ખુલ્લા તડકામાં ઉડવાને બદલે ભોંય ઉપર ચાલવાનું મળે તેથી તે કેમ રાજી થશે? માટે મારા કહ્યા પ્રમાણે કરો. જો તમે એમ કરશો તો તમને પણ ઘણો ફાયદો થશે; તમને કદાપિ એ શરતથી તમારૂં રાજ્ય પાછું મળશે; તમને ખંડણી તો બીજા રાજાઓની પેઠે આપવી પડશે તોપણ તમે રાજા કેહેવાશો; તમારૂં ગયલું સુખ સઘળું પાછું મળશે; પાદશાહ તમારા ઉપર ઘણી મેહેરબાની રાખશે; અને આવી દુર્બળ કંગાળ અવસ્થામાં રેહેવાને બદલે તમે સઘળી વાતે પેહેલાંના જેવા સુખી થશો. આવો વખત ફરીથી આવવાનો નથી; એક તેર વર્ષની બાળકીના બદલામાં લાખો રૂપીયા તમને મળે છે; થોડુંએક નુકશાન વેઠ્યાથી બેસુમાર લાભ થાય છે, માટે એ વાત ઉપર પાકો વિચાર કરીને જવાબ દેજો. ઉતાવળ કરવાનું કાંઈ કામ નથી. લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હોં ધોવા જશો માં. તમે રાજવંશી છો. તમે કેટલાંએક વર્ષ સુધી એક મોટા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે, માટે તમને વધારે

કહેવાની જરૂર નથી. હું તમારી તરફથી નકારની તો આશા રાખતો જ નથી; પણ જો કદાચ તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે, તથા પડતા દહાડામાં માણસની અક્કલ ઉંધી થઈ જાય છે તેને લીધે જો તમે ના કહેશો તો થોડે અંતરે એક મોટું સૈન્ય તૈયાર છે તે અહિં આવી બળાત્કારે તે છોકરીને પકડી જશે. પછી તમારું કાંઈ ચાલવાનું નથી અને તેમાં તમારી શોભા પણ રેહેશે નહી."

આટલી વાત સાંભળતાં સાંભળતાં જ કરણને વારે વારે ક્રોધનો આવેશ તો આવતો હતો, પણ તેણે અત્યાર સુધી તેના મન ઉપર અંકુશ રાખ્યો હતો. હવે જયારે તેનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેનું મન તેને વશ રહ્યું નહી. તેણે જુસ્સાથી જવાબ દીધો—"અગર જો આસમાન તુટી પડે, અગર ધરતી રસાતાળ જાય, અગર પાદશાહ પોતે તથા તેથી પણ વધારે ખુદ પરમેશ્વર મારી પાસેથી એ છોકરી માગવા આવે તોપણ હું તેને ખુશીથી તો કદી આપું નહી. હું હમણાં એવી અવસ્થામાં છું કે મને કોઈ માણસનો ડર રહ્યો નથી. મેં મારું સઘળું સર્વસ્વ ખોયું છે. હવે મારી પાસે જવાનું બાકી રહ્યું નથી. મારા ઉપર સઘળી જાતની આફત પડી ચુકી છે. હવે વધારે અથવા એથી મોટી આપ્ત બીજી છે જ નહી. તેથી હું તમારા પાદશાહથી, તમારા મલેક કાપુરથી તથા તેના અગણિત લશ્કરથી જરા પણ બીહીતો નથી. હજુ રજપુતો એટલા અધમ થઈ ગયા નથી; હજુ તેઓમાં આબરૂનો છેક નાશ થઈ ગયો નથી; હજુ તેઓમાંથી જાતનો તથા કુળનો અહંકાર એટલો ગયો નથી કે તેઓ પોતાનું રક્ષણ, પોતાનો લાભ, પોતાનું સુખ, પોતાની દીકરી પારકાને આપીને માગે. ના, ના, એવો દહાડો હજુ આવ્યો નથી, અને આવતાં ઘણી વાર છે. છોકરીને મ્લેચ્છ પાદશાહને આપું? તેને દુષ્ટ ચંડાળ લોકોને સોંપું? તેને તેના બાપના કટ્ટા શત્રુને, તેના બાપનું વગર કારણે રાજ્ય હરણ કરનારને, તેને આવી દુર્દશામાં લાવનારને ત્યાં મોકલું? એમ કદી થનાર નથી. જ્યાં લગી આ ઘટમાં પ્રાણ છે, જ્યાં સુધી આ શરીરમાં રૂધીર વહે છે, જ્યાં સુધી તલવાર પકડવાને આ હાથ સલામત છે, ત્યાં સુધી હું એ છોકરીને મારા હાથમાંથી જવા દેવાનો નથી. તેને લેતાં પેહેલાં તેના રક્ષણને અર્થે મારો પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર છું. મારા મોત પછી તેનું જે થાય તે ખરું, પણ શું કરણને વાસ્તે જગતમાં એમ કહેવાશે કે તેણે જીવતાં પોતાના સ્વાર્થને સારુ પોતાની છોકરી વેચી? કદી નહી. હું તેને મારે હાથે કાપી નાખીશ; એ કુમળું ફુલ અપવિત્ર તથા અધમ હાથમાં જાય તે કરતાં હું તેને તોડી નાખીશ; એ પાણીદાર અમુલ્ય મોતી કોઈ નીચના શરીરને શણગારે તે કરતાં હું તેને ભાંગી ચુરેચુરા કરી નાખીશ. એ વાતની અમને રજપુતને કાંઈ શરમ નથી. તેથી અમારી કાંઈ અપ્રતિષ્ઠા થવાની નથી. તે તો અમારો અસલથી ચાલ્યો આવેલો સંપ્રદાય જ છે. અમે તો અમારા કુળની લાજ રાખવાને તથા હલકા માણસને અમારી કન્યા આપવી ન પડે માટે છોકરીઓને જન્મતાં જ દુધપીતી કરીએ છીએ. મેં તેને જીવતી રાખી, મ્હોટી થવા દીધી એ જ મેં ભુલ કીધી. પણ હજી શું ગયું છે? એક તલવારના ઘાથી ધારેલું કામ બની આવશે. એક ઘાથી મારી, મારા કુળની, મારી જાતની, મારા દેશની આબરૂ રેહેશે. એક ઘાથી તમારા પાદશાહની ઉમેદ અફળ થશે. અને એક ઘાથી

મારી છોકરી અપવિત્ર થતી બચશે. અરે ચંડાળ, દુષ્ટ, પાપણી કૌળાદેવી, હવે તને રાણી શા માટે કહું? અરે! મેં તને કેટલું સુખ દીધું છે? મેં તને કેટલાં લાડ લડાવ્યાં છે? મેં તારો મ્હોંમાંથી પડતો બોલ ઝીલ્યો છે; મેં તને પટરાણી બનાવી હતી તે સઘળાનો બદલો તું આજ બહુ સારો લેવા નીકળી છે! તને એ જ યોગ્ય છે! અરે! તું તારા ધણી, તારી છોકરી, માબાપ, સગાં વાહાલાં, ન્યાત જાત, દેશ, એ સઘળું છોડીને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ, એક મ્લેચ્છ પાદશાહના ઝનાનખાનામાં માહાલે છે, તું જીવતા વરે બીજાને વરી, તેં એક ભવમાં બે ભવ કીધા, તું હમણાં એક દુષ્ટ અધર્મી પુરુષની બાથમાં પૈસાને લોભે ભરાઈ છે, અને સઘળી જાતનાં સુખ ભોગવે છે, તેની હું અદેખાઈ કરતો નથી; પણ તું મારી જરાપણ દયા રાખતી નથી, તું મારી અવસ્થા જોતી નથી, તું મારા અથાગ દુઃખ ઉપર કાંઈપણ નજર કરતી નથી; તું કેવી સ્વાર્થી કે તને આટલાં બધાં સુખ છતાં છોકરીનું પણ સુખ જોઈએ છીએ, અને હું સઘળી રીતે પાયમાલ થઈ ગયલો, હું આ મઠમાં સાધુની પેઠે દુનિયાનો તથા સુખનો ત્યાગ કરી બેઠેલો, હું એક છોકરી ઉગર મારા થોડા સુખને વાસ્તે આધાર રાખી રહેલો, તેટલું પણ સુખ તું મારી પાસેથી લઈ લેવા માગે છે? અરે ભુંડી! તારી છોકરી આવવાથી તારા સુખમાં તો તેથી ઘણો જ થોડો વધારો થવાનો છે, પણ હું તો તેના વિના ટળવળીને રઝળી ર-ખડીને મરણ પામીશ. તે સઘળું પાપ તારે માથે. અરે દુષ્ટ, તું દુખીયાને વધારે દુ-ખીયો કરવા ચાહે છે, તે તને કોઈ દહાડો સુખ થવાનું નથી. તું પણ મારી પેઠે દુઃખી જ થશે. હમણાં તો તારા સુખના મધ્યાન્હનો સૂર્ય છે, પણ કોઈ વખત પણ સાંજ પડશે, કોઈ વખત પણ તે અસ્ત થશે, અને પછી ઘોર અંધારું થઈ જશે. પણ હું મિથ્યા શોક શા માટે કરું છું? અને આ સંદેશો લાવનારને શા માટે ખોટી કરું છું? તમે અમીર સાહેબ, જઈને તમારા સરદારને કહો કે જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી દેવળદેવીને કદી આપનાર નથી. તમારાથી જે થાય તે સુખેથી કરી લેવું."

પેલા અમીરે જોયું કે તેની સાથે વધારે વાત કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, અને તે એવો ગુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો છે, તથા એવો હઠીલા સ્વભાવનો દેખાય છે કે નરમ ઉપાયથી માનવાનો નથી તેથી તે વધારે બોલ્યા સિવાય ઉઠી ગયો, અને તેણે જતી વખતે કરણને એટલું જ કહ્યું, "હજી વખત છે, કબુલ કરવું હોય તો હજી કરો. હું જઈને આ પ્રમાણે સઘળી હકીકત નાયબ મલેક કાફુરને જાહેર કરીશ. તે બધું લ-શ્કર લઈને તમારા ઉપર ચઢી આવશે, અને બળાત્કારે દેવળદેવીને લઈ જશે, અને હમણાં તેને રાજી ખુશીથી આપવાથી જે લાભ થશે તે તે વખતે થવાનો નથી માટે પછી પસ્તાશો તેથી વિચાર કરો." કરણ રાજાએ કાંઈ જ જવાબ દીધો નહી તે ઉપરથી જણાયું કે હજુ તે કબુલ કરતો નથી, તથા પોતાની હઠીલાઈ મુકતો નથી તેથી તે અમીર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને કરણનો જવાબ સુલતાનપુર જઈ મલેક કાફુરને કહ્યો,

આ જવાબ સાંભળીને કાફુર ઘણો ગુસ્સે થયો, અને બે ત્રણ દહાડા પછી બીજો માણસ પાછો કરણની પાસે તેણે મોકલ્યો; તે પણ તે જ જવાબ લઈને પછો આવ્યો. પાદશાહનો હુકમ થયેલો એટલે દેવળદેવીને લાવવી તો જોઈએ. અલાઉ-દ્દીને તેને બે ત્રણ વાર ટોકી ટોકીને કહ્યું હતું. તેણે તેને લાવવાનું વચન આપ્યું હતું,

તથા તે જો હાથમાં નહી આવે તો કૌળારાણી કોપાયમાન થશે, અને તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર એટલી તો છે કે તેના કેહેવાથી તે પણ ક્રોધાયમાન થશે, અને તે જ્યારે રોશે ભરાયો ત્યારે આપણું માથું સલામત રહેશે નહી એવી કાફુરને પક્કી ખાતરી હતી. પણ એ કામ કાફુરને એટલું તો હલકું લાગ્યું કે પોતે બાગલાણ ઉપર સઘળા લશ્કર સાથે જઈ ત્યાં વખત ખોવો એ તેને જરુરનું લાગ્યું નહી. દક્ષિણ દેશ જીતી ત્યાંથી અગણિત દોલત લુંટી લાવવી, તેમાંથી કેટલોએક ભાગ સિપાઈઓને, સરદારોને, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને વહેંચી આપવો અને બાકી રહેલો ઘણો ભાગ કોઈ દહાડો તખ્ત મેળવવાને કામ આવે માટે પોતાને સારુ રાખવો એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. તે ઉપર જ તેની નજર હતી. ત્યારે આવા હલકા કામમાં ગુંથાવાથી શું ફળ? તે કામ બીજાઓ પણ કરી શકે માટે તેણે જાતે શા માટે તસ્દી લેવી જોઈએ? એવો વિચાર કરી તેણે ગુજરાતના સુબા અલફખાંને લખી મોકલ્યું કે, તમારે એક મોટું લશ્કર લઈ અમારી છાવણીમાં જેમ બને તેમ જલદીથી આવી મળવું. વળી તમારે બાગલાણને રસ્તે આવવું, અને ત્યાં કરણ રેહે છે તેની પાસેથી ગમે તે ઉપાયથી અને જરુર પડે તો લડાઈ કરીને પણ તેની છોકરી દેવળદેવીને જીવતી પકડી ઘણી આબરુની સાથે અમારી પાસે લાવવી. જો એ છોકરી તમારે હાથ આવશે નહી; જો તે તમારા હાથમાંથી છટકી જશે, અથવા તમે તેને જવા દેશો, તો પાદશાહની તમાર ઉપર ઘણી જ ઇતરાજી થશે. અને તમારે પછી તમારો જીવ ખોવાની જ તૈયારી રાખવી. એ પ્રમાણે અલફખાં ઉપર પાટણ ખત મોકલીને મલેક કાફુરે સુલતાનપુરથી પોતાની છાવણી ઉઠાવી.

આણીગમ કરણરાજા પણ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. હવે શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહી, છોકરી આપવાની ના કહી તેથી મ્લેચ્છ લશ્કરનો સરદાર ગુસ્સે થશે એમાં કાંઈ શક ન હતો, સાંભળ્યા પ્રમાણે અલાઉદ્દીન ઘણો ક્રૂર સ્વભાવનો હતો. તે કદી પોતાનો હુકમ ફેરવતો નહી. તેના કહેવા પ્રમાણે જો કામ ન થાય તો તે એટલો કોપાયમાન થતો કે જે શખ્સની તે ગફલત થઈ હોય તે પછી અમીર હોય કે ફકીર હોય તોપણ તેને પોતાના જાન ઉપરથી ફારગતી અપાવતો. માટે તેનો હુકમ અમલમાં લાવ્યા વગર કોઈથી પણ ચાલતું નહી. થોડી મુદતમાં સઘળું લશ્કર આ કિલ્લા ઉપર તુટી પડશે ત્યારે શુ કરવું? લડાઈ તો શી રીતે કરાશે? માણસો નથી, પૈસા નથી, તથા બીજી સામગ્રી પણ નથી. અરે પરમેશ્વર! તું મારા રંક ઉપર દયા લાવીને જો. શું મારે અંતે દેવળદેવીને આપી દેવી પડશે? અરે એ વિચારથી જ મારી કાયા થરથર ધ્રુજે છે, તથા મારા મનમાં ઉકળાટ થઈ આવે છે. પણ હવે આળસુ બેસી રેહેવાનો વખત નથી. હવે કાન ફફડાવીને જાગૃત થવું જોઈએ. હવે પ્રારબ્ધ ઉપર બેસી રેહેવામાં મુર્ખાઈ છે. જો હું મેહેનત કરીશ તો પરમેશ્વર મને મદદ કરશે; જો હું આળસુની પેઠે નશીબ ઉપર બેસી નહી રહેતાં કાંઈ પ્રયત્ન કરીશ તો દેવતાઓ એક કુમળી અબળાની વાહારે ધાશે. જો હું યથાસામર્થ્ય કાંઈ ઉપાય કરીશ તો કોઈ પણ આ બીચારી નિર્દોષ પશુને વાઘના પંજામાંથી છોડવશે. માટે આળસ તું જા; નશીબ તું દુર બેસ; અને મારી વાહાલી ઢાલ તરવાર તથા ધનુષ્ય બાણ તમે મારી

પાસે આવો. તમારું કામ હવે પડ્યું છે, માટે તમે મારા સંકટમાંથી મને ઉગારો; અને મારી પરમ પ્રિય દીકરીનું સુખ મને કાયમ રખાવો. હજી ગુજરાતમાં ઘણાએક શુરા સામંતો અંગીઠીમાંના અંગારાની પેઠે રાખમાં દબાઈ રહેલા હશે; હજી ઘણાએક બાહાદુર રજપુતો દુશ્મનોનું લોહી પીવાને તરસ્યા હશે. હજી ગુજરાતમાં કેટલાએક લોકોના મનમાં મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાનું હશે. હવે વખત આવ્યો છે. શું તેઓ એવા નિમકહરામ થઈ ગયા હશે કે આ વખતે તેઓના જુના દુઃખમાં પડેલા રાજાની મદદે નહી આવે? શું તેઓના મનમાંથી શરમ તથા આબરૂ એટલી જતી રહી હશે કે પોતાના દેશીનો બચાવ નહી કરે? શું તેઓને પોતાના દેશ ઉપરથી એટલી બધી પ્રીતિ ઉઠી ગઈ હશે કે તેઓ નામરદ હીચકારાની પેઠે પારકા દુષ્ટ મ્લેચ્છ લોકોનો જુલમ મુગા મુગા ખમ્યાં કરશે? શું આવી વખતે તે ચંડાળ લોકો ઉપર વેર લેવાને મારી સાથે સામેલ થશે નહી? હું ધારું છું કે હજી એવો વખત આવ્યો નથી; હજી છેક લોકોમાંથી પાણી ગયું નથી; માટે મારા ઉપર જે આફત આવી પડી છે તેની તેઓને ખબર કરવી, તથા આવી વખતે મારી મદદ કરવાને સઘળા રજપુતોને વિનંતી કરવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કરણ રાજાએ કેટલાએક લોકોને પત્ર લખ્યા, અને ગુજરાતમાં સઘળે ઠેકાણે જાસુસો મોકલ્યા. થોડા દહાડા ગયા એટલે હથિયારબંધ રજપુતો બાગલાણમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક સામંતો પોતાના વગના માણસોને સાથે લઈને આવ્યા, અને એ પ્રમાણે એક મહીનામાં પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં. ધન્ય છે એ રજપુતોને! શાબાશ છે બીજા લડવા આવેલા લોકોને! આ લડાઈમાં જીતવાની ઘણી જ થોડી આશા હતી; હારવાનો સંભવ ઘણો જ હતો; મોત તેઓના મ્હોં સામું તાકયાં કરતું હતું; એવું છતાં પણ આ બાહાદુર લોકો પોતાના જીવની આશા મુકીને મોતને મળવા સારુ પોતાનાં ઘરબાર, બઈરી છોકરાં વગેરેને મુકીને પોતાના જુના રાજાને મદદ કરવા આવ્યા! કરણ હમણાં કાંઈ રાજા ન હતો; તેની તરફથી તેઓને કોઈ રીતનો ભય કિંવા લાભ ન હતો; તે કાંઈ તેઓને પગાર આપવાનો ન હતો, તેની તરફથી તેઓને કાંઈ પણ પ્રકારની આશા ન હતી, તેની પાસે તેઓને કશી વાતે નુકશાન પોહોંચાડવાની શક્તિ ન હતી, તે છતાં તેઓ શા માટે આવ્યા? ફકત રાજા ઉપર પ્રીતિ, ફકત પોતાના દેશનું અભિમાન, અને ફકત પોતાના દેશીને સહાય થવાની ઉત્તમ વૃત્તિ. અરે! એ સઘળું હમણાં આપણા દેશમાંથી જતું રહ્યું છે! અને તે જવાથી જ આપણા લોકો આજ પરતંત્ર થયા છે.

પાંચ હજાર લશ્કર આટલી ટુંકી મુદતમાં એકઠું થશે એવું કરણના સ્વપ્નમાં પણ નહતું. પણ જ્યારે તેણે એ સઘળા લડવાની હોંસથી ભરપુર તથા તેની ઉપર આવી પ્રીતિ રાખનારા માણસોને આવેલા જોયા ત્યારે તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહી, તેનામાં લડાઈનો જુસ્સો પાછો આવ્યો અને તે પાછો રાત દહાડો લડાઈની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. કિલ્લામાં જે કાંઈ ભાંગેલું તુટેલું હતું તે તુરત સમરાવી દીધું. જંગલમાંથી ભાથાના ભારે ભાર મંગાવ્યા, તીરોની અણી કાઢવાને સઘળા લુહારોની દુકાનમાં ભઠ્ઠી તથા હથોડા ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યા, ખાનદેશથી વણજારાઓને બોલાવી બાગલાણના રેહેવાસી તથા સઘળા સિપાઈઓ તથા તેઓની સાથે આવેલાં સઘળાં માણસોને લાખાં વખત

સુધી ચાલે એટલું અનાજ ભરાવવા મોકલ્યું, અને બાકીનું વખતે વખતે પુરૂં પાડવાને તેઓની સાથે બંદોબસ્ત કીધો. આ વખતે કરણે પોતાનો હઠીલો સ્વભાવ જરા મુકી દીધો તથા એકલા પોતાના મત પ્રમાણે જ ચાલવું એ જે તેની નુકશાનકારક ટેવ હતી તે હાલ છોડી દીધી. સઘળાં કામમાં તે પોતાના સામંતોની સલાહ લેવા લાગ્યો, અને ગમે તેવો હલકો સિપાઈ હોય તોપણ તેને બોલવાની તેણે રજા આપી, અને તેનો અભિપ્રાય ખોટો હોય તો કરણ તેને તકરારથી ખાતરી કરી આપતો અને જો ખરો હોય તો તેનો સ્વીકાર કરી તે પ્રમાણે ચાલતો. જો આવી વર્તણુક તેણે પેહેલાં રાખી હોત તો તેનું રાજ્ય કદાપિ જાત નહી. અથવા જાત તો ઘણી મુદ્દતે તથા શ્રમ કરાવીને તથા દુશ્મનોની ઘણી ખરાબી થયા પછી જાત. પણ માણસ ઘણું કરીને અનુભવથી ડાહ્યું થાય છે. તે ઠોકરો ખાઈને જ શીખે છે. પેહેલ વેહેલાં જ વિચાર કરી સાચે રસ્તે ચાલનારા તથા ખરી રીતે કામ કરનારા થોડા જ હોય છે. તોપણ હમણાં કરણે જે ડાહાપણ વાપર્યું, તથા જે યોગ્ય રીતે સઘળું કામ કીધું, તેનાં ફળ કેટલીએક વારસુધી સારાં નીપજ્યાં, અને તેની અસર બીજાં જુદાં જ કારણો જે તેના હાથમાં બિલકુલ ન હતાં તેઓથી જ તુટી.

જ્યારે કરણ આવી રીતે લડાઈ કરવાની તૈયારીમાં પડેલો હતો તે વખતે આપણે જરા પાટણ તરફ નજર કરીએ. નવ વર્ષ થયાં તે શેહેર મુસલમાનોના હાથમાં આવેલું હતું. તેટલી ટુંકી મુદ્દતમાં પણ તેમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. દિલ્હીથી જે જુદા જુદા સુબાઓ ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ પાદશાહની નજરથી દુર પડેલા તેથી ઘણો જ જુલમ લોકો ઉપર કરતા હતા, તેઓને તેમની નોકરી કેટલી મુદ્દત પોંહોંચશે એ વાતનો જ નિશ્ચય ન હતો. નોકરીમાંથી કાઢી મુક્યા પછી ઘણું કરીને તેઓની પાસેથી એવો તો ભારે દંડ પાદશાહ લેતો કે જો તેઓ એકલા પોતાના પગાર ઉપર જ રેહે તો ચાકરી કીધા પછી પ્રમાણિકપણે મેળવેલી સઘળી દોલત તેઓની ઘસડાઈ જાય. તેઓ જુલમ કરી રૈયત પાસેથી લાખો રૂપિયા ખાઈ જાય છે એવો પાદશાહના મનનો સિદ્ધાંત હતો. તેમાં જો કોઈ વ્યાજબી રીતે ચાલે તોપણ તે લુચ્ચો ગણાય, અને તેની અવસ્થા પણ લુચ્ચાના જેવી જ થાય ત્યારે પ્રમાણીકપણે કોણ ચાલે? પાદશાહના આ દૃઢ વિચારનું પરિણામ એટલું જ થયું કે દેશની આમદાની સરકારને ઓછી થઈ, રૈયત પાસેથી ઘણા જ વધારે પૈસા લેવામાં આવ્યા, અને તે પૈસા સુબાના ખાનગી ખજાનામાં ભરાયા, જમીન ઉપર મેહેસુલ વધારી દીધું અને ખેડુતો ભુખે મરવા લાગ્યા, તથા તેઓના ઉપર ઘણો જ જુલમ ગુજરવા લાગ્યો. વેપારની વસ્તુઓ ઉપર જકાત પેહેલાં કરતાં ચોગણી થઈ તેથી વ્યાપાર પણ તુટવા લગ્યો, વેપારીઓને ઘણું નુકશાન પોંહોંચ્યું, અને શેહેરમાંથી દોલતનો પણ ઘટાડો થયો. સેહેજ અન્યાયને માટે સારા સારા આબરૂદાર લોકોને પકડી મંગાવી તેઓને એટલી તો દેહેશત આપવામાં આવતી, તથા વખતે તેઓના શરીરને ભયંકર યંત્રો વડે એટલું તો દુઃખ દેવામાં આવતું કે તેઓ આવી અવસ્થામાંથી છુટવાને માગે તેટલું અથવા ઘણામાં ઘણું આપી શકાય તેટલું દ્રવ્ય આપીને સુખે ન્હોંએ ઘેર જતા. જે લોકોએ પૈસા મેળવી સંગ્રહ કીધો એવો તેઓના ઉપર શક આવે; અથવા

જેઓ પોતાની આબરૂને ઘણી પ્યારી ગણે છે એવી એ લોકમાં વાત ચાલે કે તેઓના ઉપર જુઠાં તોહોમ્મત મુકીને તેઓની ઘણી ગેર આબરૂ કરવામાં આવતી, અને જયારે તેઓ સુબાનું ગજવું ભરી આપતા ત્યારે જ તેઓનો છુટકો થતો. બીજી ઘણીએક જાતના પેહેલાં સાંભળવામાં ન આવેલા કરો લોકો ઉપર બેસાડ્યા; તેઓ-માં જઝીયાથી, તેને ઉઘરાવવાની ક્રુર તથા સખત રીતથી, અને ઉઘરાતદારની લુ-ચ્ચાઈ તથા જુલમથી લોકો ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરવા લાગ્યા. પ્રજાની મિલકત તથા જીંદગી જરાપણ સલામત ન હતાં. તેઓનો વીમો લાખો રૂપીઆના 'પ્રીમિઅમે' પણ કોઈ ઉતારે નહી. જે દહાડો જાય તે ગનીમત, જે પૈસા સલામત રહ્યા, જે જીવતા સુધી તેની પાસે રહ્યા તે જ તેના, અને રાત્રે સુઇને બીજે દહાડે સહીસલામત ઉઠે ત્યારે જ એક દહાડો જીવ્યા એમ કેહેવાય. એ પ્રમાણેનો જુલમ ચાલી રહેલો હતો. રજપુ-તોના રાજ્યમાં બઈરીંઓને ફરવા હરવાની છુટ હતી તે સઘળી જતી રહી. જે બઈરી ખુલ્લી રીતે રસ્તામાં ફરે તેને મુસલમાન લોકો તે ગમે તેવી આબરૂદાર હોય તોપણ કસબણ સમજતા હતા, અને તેનું ઘણું અપમાન કરતા હતા, તેથી બીચારાં બઈરીંનું તે સુખ પુરું થયું; તેઓ સઘળે ઠેકાણે કેદીની પેઠે ગોંધાયાં; આબરૂદાર લોકોના ઘરમાં જનાનખાનાનો હોજલ પડદો પળાવવા લાગ્યો; અને એ પ્રમાણે થવાથી બઈરીંની રીતભાતમાં તથા ચાલ ચલણમાં પણ મોઠો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ગરીબ લોકનાં બઈરીં જેને જાતે રળવાની ફિકર હતી, તથા જેને બાહાર ફર્યાહર્યા વિના ચાલે નહી એવું હતું, તેઓ જ માત્ર ઘણી લાચારીથી બાહાર ખુલ્લાં નીકળતાં. તે બીચારાંને પણ ઘણી દેહેશત રેહેતી, અને તેઓમાંથી કદાપિ કોઈ દેખાવડું હોય તો તેની ખરેખરી કમબખ્તી જ જાણવી. તે બાપડીની તો ડગલે ડગલે ફજેતી. ધર્મને પણ એ જ પ્રમાણે ધક્કો લાગ્યો. તેનું પણ એ જ પ્રમાણે અપમાન થવા લાગ્યું. સવારના પોહોરમાં જયારે મસજિદોમાંથી મુલ્લાં બાંગ પોકારે ત્યારે કોઈપણ દેવસ્થાનમાં ઘંટ, શંખ, વગેરે બીજાં વાજીત્રો વગાડવાની ઘણી સખ્ત મનાઈ કરવામાં આવી હતી. મસજિદ આગળ કોઈપણ હિંદુઓ વાજીત્ર વગાડે તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી. મુસલમાન લોકોને ધર્મ સંબંધી કોઈપણ કામમાં ભોગ જોગે કોઈ હિંદુ હરકત કરે તો તેણે તો પોતાના જીવની આશા છોડી જ દેવી. એથી ઉલટું, હિંદુઓના ધર્મ સંબંધી સઘળાં કામોમાં હરકત કરવાની હરેક મુસલમાનને રજા હતી. રજા સ્પષ્ટ તો આપેલી નહી, પણ તેવી હરકત કરનારને કાંઈપણ સજા થતી નહી. એટલે તેમ કરવાની રજા મળેલી હોય તેના જેવું જ હતું. હિંદુઓથી ખુલી રીતે કોઈ પણ ક્રિયા થઈ શકતી નહી, કેમકે છેક સુબાથી તે એક હલકા મુસલમાન ઝાડુ કાઢનાર સુધી સઘ-ળાને ખાતરી હતી કે હિંદુઓનો ધર્મ પાખંડી, શેતાનનો બનાવેલો, તથા જેમ બને તેમ જલદીથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જેવો છે. એવા ધર્મને હરકત કરવામાં, તથા જોર જુલમથી હિંદુના મ્હોંમાં થુંકીને તથા બિસમિલ્લા બોલાવીને તેને મુસલમાન કર-વામાં મોટો સવાબ છે એમ તેઓ માનતા. રોજ રોજ કેટલાએક હિંદુઓ પૈસાની તથા આબરૂની લાલચથી મુસલમાન થતા. કેટલાએક તો લોકો ઉપર જુલમ કરી શકાશે એવા વિચારથી તથા રાજય કરનારના વર્ગમાં ભળી જવાથી મોટો અધીકાર મળશે, તથા હિંદુ તરીકે તેમના ઉપર જે જુલમ ગુજરતા હતા તે બધામાંથી છુટા

થવાશે એ મતલબથી જ પોતાનો ધર્મ છોડીને દીન મહમ્મદનું નામ ધારણ કરતા હતા. કેટલાએક બીચારાને તો મુસલમાનો પકડીને બળાત્કારે વટાળતા, અને કેટલાએકને તો લાલચ આપી બિસમિલ્લા બોલાવતા; પછી તેઓ ભીખ માગીને ખાતા; અને મસજિદોમાં સુઈ રહેતા.

હિંદુઓના દેવની તથા દેવસ્થાનોની અને તેઓની સાથે તેઓના પુજારાઓ તથા બ્રાહ્મણોની પણ તેવી જ દુર્દશા થઈ. દેવસ્થાનોના અંગના ઘણાએક હક્કો સુબાએ છીનવી લીધા, પુજારાઓને પુજા બદલ જે મળતું તે બંધ કીધું, બ્રાહ્મણોને જે હક્ક તથા વર્ષાસન આગલા હિંદુ રાજાઓએ કરી આપ્યાં હતાં તેઓમાંનાં ઘણાં ખરાં અટકાવ્યાં, દેવોને સઘળે ઠેકાણે અપમાન થવા લાગ્યું, કેટલેએક ઠેકાણેથી તેઓનાં દેહેરાંમાંથી તેઓને કાઢી ફેંકી દીધા, તેઓનાં દેવાલય ઉપરનો હજારો વર્ષનો ભોગવટો રદ કીધો. ઘણાંએક દેહેરાંઓ ભાંગી નાખી તથા કેટલાંએકમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરી તેઓની મસજિદો બનાવી; અને જ્યાં ઘંટાનો અવાજ તથા શંખનાદ સંભળાતો હતો ત્યાં મુલ્લાં બાંગ પોકારવા લાગ્યા. બીજે કેટલેક ઠેકાણે ખાનગી લોકોનાં ઘરો તોડી પાડીને ત્યાં મસજિદો બાંધી. શેહેરની વચ્ચોવચ એક ઘણું જ શોભાયમાન તથા મોટું પંકાયલું મહાદેવનું દેવસ્થાન હતું તે અલફખાંએ તોડાવી પાડીને ત્યાં જુમા મસજિદ બંધાવી. તે ઘણી જ મોટી તથા રોનકદાર હતી. તે ધોળા સંગેમરમરની બાંધેલી હતી, તથા તેમાં સ્તંભો એટલા બધા હતા કે તેઓને ગણવામાં ભુલ પડ્યા વિના રેહે જ નહી. એ મસજીદ તુટેલી ભાંગેલી હજી પણ છે. એ ઠેકાણે અલફખાં તથા મોટા મોટા અધિકારીઓ નિમાજ પઢવાને આવતા હતા.

એ પ્રમાણે આરંભમાં જ મુસલમાન લોકોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ કીધો. જૈનમાર્ગી તથા શૈવમાર્ગી એ બન્ને પોતાનું આદ્ય વેર ભુલી જઇને એકઠા થઈ બન્નેના ધર્મની આવી ખરાબી જોઈને અફસોસ કરવા લાગ્યા. જુલમની ફરિયાદ તો કોને કરે? દિલ્લી તો ઘણું વેગળું પડ્યું, ત્યાં જઈ શી રીતે કરાય? માટે જ્યારે તેઓને ફરિયાદ કરવાની જગા રહી નહી ત્યારે હરેક જુલમને પ્રસંગે પહેલાં તો તેઓ હુલ્લડ ઉઠાવવા લાગ્યા. પણ મુસલમાનોનું લશ્કર પાસે જ હતું તે તેઓના ઉપર તુટી પડતું, અને જરાપણ દયા રાખ્યા વિના તેઓને ઘાસની પેઠે વાઢી નાખતું. આખરે તેઓનું કંઈ વળતું નહી. મફતના હજારો માર્યાં જતા, અને એ પ્રમાણે સામે થવાથી જુલમ તો વધતો જતો, તેથી તેઓ ધીમે ધીમે બકરાં જેવા થઈ ને બેઠા. તેઓનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો, તેઓનું શુરાતન નબળું પડવા લાગ્યું; અને તેઓની તલવાર તથા બીજાં લડાઈનાં શસ્ત્રો કટાવા લાગ્યાં, બીચારા હિંદુઓ ભાજીખાઉ જેવા થઈ ગયા. લડવાને બદલે બડબડવાનું કામ વધારે ચાલ્યું. જેમ જેમ તલવાર કટાતી ગઈ તેમ તેમ જીભ વધારે તેજ થતી ગઈ, અને ગુલામગીરી તથા જુલમ ઘણા દહાડા મુગા મુગા સહન કરવાથી જુઠું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, લુચ્ચાઈ, હલકાઈ, નબળાઈ, આળસ વગેરે ઘણાએક દુર્ગુણો એ લોકમાં આવ્યા. પરદેશી જુલમી રાજ્યમાં રહેવાથી એ સઘળા દુર્ગુણો આવ્યા વિના રહેતા જ નથી તે પ્રમાણે હિંદુઓને થયું, અને તેઓનાં મનપર એટલા તો જોરથી ચોંહોટયા કે તેઓની અસર આજ પાંચસેં વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ છેક ગઈ નથી.

મલેક કાફુરનો હુકમ અલફખાંને પોહોંચતાં તેણે લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી, અને થોડી મુદ્દતમાં તેણે દશ હજાર માણસ એકઠાં કીધાં. એટલું લશ્કર લઈ ને તે પાટણ શહેરથી નીકળ્યો. કરણ રાજા જયારે નવ વર્ષ ઉપર એવા જ કામને સારુ પાટણ શેહેરમાંથી છેલ્લીવારે ગયો ત્યારે લોકોને જેવો ઉમંગ હતો તથા તેના વિજયને વાસ્તે જેવી આતુરતા લોકોએ બતાવી હતી તેવું આ વખતે કાંઈ જ જોવામાં આવ્યું નહી. રસ્તામાં લશ્કરના માણસો સિવાય બીજું કોઈ ન હતું. કોઈએ તેઓને આશીર્વાદ દીધો નહી, તથા કોઈએ પરમેશ્વર પાસે તેઓનો જય પણ માગ્યો નહી. લોકો ઘણા દિલગીરીમાં હતા, અને અંતઃકરણમાં એવું ચાહતા હતા કે એ સઘળું લશ્કર ધુળધાણી મળી જાય તો સારું. તેઓ માજી રાજાને રોજ રોજ સંભાર્યા કરતા હતા. અને તેને લીધે તેઓની કરણ ઉપર એટલી તો પ્રીતિ વધી ગઈ હતી કે તેની પ્યારી કુંવરી મુસલમાનોને હાથ ન જાય, તથા કરણની અને તેની મદદે ગયલા રજપુતોની અને અને તમામ હિંદુ લોકોની આબરૂ રહે એમ ઇચ્છતા હતા. પણ તેઓને આશા ઘણી થોડી હતી; તેઓ અલાઉદ્દીન પાદશાહનો સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેઓને ખબર હતી કે જે વાત પાદશાહ મન ઉપર લેતો તે વાત તે પાર પાડ્યા વિના રેહેતો જ નહી; તેઓને માલુમ હતું કે મુસલમાનોનું સામર્થ્ય ઘણું હોવાથી જો આ લશ્કરથી ધારેલું કામ બનશે નહી તો બીજું લશ્કર મોકલશે અને કરણની પાસે તો થોડાં માણસો હતાં, તેથી તેઓ જો કપાઈ ગયાં તો તેઓની જગાએ બીજાં આવવાનાં નથી, તથા તેની આવી પડતી હાલતમાં તથા તેના શત્રુઓની આવી ચઢતી અવસ્થામાં કોઈ રાજા રાણા પણ તેને મદદ કરવાના નથી તેથી નિરાશ થઈને તેઓ પરમેશ્વર ઉપર ભરોસો રાખીને શું થાય છે તે જાણવાની રાહા જોઈ બેશી રહ્યા.

એક મહીનામાં અલપખાં પોતાના લશ્કર સહિત બાગલાણ જવાના બે પાહાડો વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ આવ્યો. આગળ આપણે કહેલું છે કે બાગલાણની ચોતરફ મોટા ઉંચા પાહાડો હતા, અને તે શેહેરમાં જવાના ચાર દિશાએ ચાર રસ્તા હતા. એ રસ્તાઓ બે ઉંચા પાહાડની વચ્ચે થઈને હતા, અને તેઓ એવા તો સાંકડા હતા કે તેમાંથી ચાર પાંચ માણસો અને કેટલેક ઠેકાણે ઘણામાં ઘણાં દશ માણસો સાથે એક હારમાં ચાલી શકે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેઓને બચાવ કરવો એ સેહેલું કામ હતું. એવે ઠેકાણે થોડા બહાદુર માણસો ઉભાં રહે તો તેમનાથી દશ ગણાં માણસોને આવતાં તેઓ રોકી શકે. વળી પાહાડોની ટોચ ઉપરથી બીજાં માણસો નીચેના લશ્કર ઉપર પુષ્કળ માર ચલાવી શકે અને નીચેના લોકો ઉપલાઓને ઘણું નુકશાન કરી શકે નહી. એ જ પ્રમાણે થરમૉપિલી આગળ થોડા જ યુનાની લોકોએ અસંખ્ય ઈરાનીઓને રોકયા, અને એ જ પ્રમાણે હમણાં ત્રણસેં રજપુત સિપાઈઓએ પણ અલપખાંનું તમામ લશ્કર અટકાવ્યું.

કરણે પાહાડોમાં થઈ ને બાગલાણમાં આવવાના સઘળા રસ્તા સાચવવા માણસો રાખ્યાં, અને એ પ્રમાણે નાકાબંધી કરી પોતે થોડાંએક માણસો સાથે રાખી પહાડોનાં મથાળાં ઉપર ફર્યા કીધું. જ્યારે તેણે ખબર પડી કે ફલાણે નાકે દુશ્મન આવ્યા ત્યારે તે રસ્તાની બે બાજુ ઉપરના બે પાહાડોની ટોચ ઉપર પોતાના માણસોને

રાખી ઉભો રહેતો. લડાઈને વાસ્તે સઘળી ગોઠવણ કીધી, તથા જુદા જુદા સામંતોએ શાં શાં કામ કરવાં, લડાઈનો શી રીતે પ્રારંભ કરવો, શી રીતે તેને ચલાવવી, કોણે કોને મદદ આપવી, વગેરે ઘણોએક બંદોબસ્ત કીધો. અલફખાંએ થોડેક દુર છાવણી નાખી એક જાસુસ કરણની પાસે મોકલ્યો. અને તેને કહેવડાવ્યું કે "તમારે તમારી છોકરી જલદીથી અમારે સ્વાધીન કરી દેવી, એટલે અમે તમને કાંઈપણ ઉપદ્રવ કીધા સિવાય પાછા ફરીશું, અને તેમ કીધાથી અમારા માણસનો, પૈસાનો, તથા વખતનો જે બચાવ થશે તેનો બદલો અપાવવાને અમે અમારા મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેક કાફુરને તમારે વાસ્તે ભલામણ કરીશું. તે આ વાત પાદશાહને જણાવશે એટલે તમને મોટો ફાયદો થયા વિના રેહેશે નહી. માટે જો તમને તમારો તથા તમારા માણસોનો જીવ વહાલો હોય, જો તમારે આ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવામાં પૈસા નકામા નાખી ન દેવા હોય, અને તમારે જો સુખેથી રેહેવું હોય તો અમારા કેહેવા પ્રમાણે તરત અમલ કરો. તમે અમથાં મોતનાં ફાંફાં મારોછો. તમે શું એમ ધારોછો કે તમારાં મુઠીમાં સમાય એટલાં માણસથી અમારું લશ્કર જીતાવવાનું છે? શું એક મોટી જોરાવર નદીનું પુર હાથે વતી અટકાવી શકાશે? આસમાન તુટી પડશે તેને પગે વતી ઝીલી લઈ પોતાનાં બચ્ચાનું રક્ષણ કરવાની મતલબથી ટીટોડી ઉંચા પગ રાખી સુવેછે તેના જેવી બેવકુફી તમારામાં છે. એમ હોવું જોઈએ તો નહી, માટે ડાહ્યા થાઓ; વિચાર કરો; અને કોઈ બેઅક્કલ, વિચાર વગરના માણસની શિખામણ ઉપરથી તમે આ મુડદાંઓ એકઠાં કરી મોત માગી લ્યોછો, બળતી આગમાં ઝંપલાવાનું કરો છો, તથા કાળને વગર બોલાવે મળવા જાઓછો એ કામ એક કોરે મુકો. જો તમે લડવા લાયક શત્રુ હોત તો તમારી સાથે હાથ મેળવવા અમે જરાપણ આંચકો ખાત નહી. પણ તમારી આવી હાલતમાં તમારી સાથે લડતાં અમને શરમ લાગેછે, અમને ધિઃકાર આવેછે, અમને તમારી ઉપર દયા આવેછે. વળી તમને જીતવામાં આબરુ શી? સિંહે એક ઉંદર માર્યો એમાં કાંઈ સિંહની પ્રતિષ્ઠા વધતી નથી, માત્ર ઉંદરનો જીવ જાયછે. એક પેહેલવાને એક નાના બાળકને માર્યું તેમાં પેહેલવાનની શોભા શી? માટે આ લડાઈનો ઢોંગ મુકીદો, એવી છોકરાંની રમતથી અમે ડરવાના નથી. અમારા કહ્યા પ્રમાણે દેવળદેવીને આપીદો. મોડાં કે વેહેલાં એમ કીધા વિના તો છુટકો નથી ત્યારે ભુંજીને વાવતા માં. જે કર્યા વિના ચાલે જ નહી તે તુરત કરવામાં ઘણો લાભ છે માટે તમારો શો જવાબ છે તે જલદીથી કહો."

કરણ બોલ્યો: "અમે રજપુત મોતથી બીહીતા નથી. અમે મરવાને જ આવેલા છીએ, તે જીવતા પાછા ઘેર જવાના નથી. અમે તમને, તમારા પાદશાહને, તમારા લશ્કરને ધિઃકારીએ છીએ, અમને સહાય કરનાર પરમેશ્વર છે. અમે એક તેને ભરોંસે તથા સત્યને આધારે લડીએ છીએ. પછી જો હારીશું તો અમારાથી જેટલું બન્યું તેટલું કીધું એટલો જ અમને સંતોષ થશે. માટે જ્યાં સુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી દેવળદેવીને અમે કદી તમારે સ્વાધીન કરનાર નથી. કદી નહી, કદી નહી, કદી નહી. જો લેવી હોય તો આવીને લઈ જાઓ. એટલો જ મારો જવાબ છે તે જેણે તમને મોકલ્યા હોય તેમને પોંહોંચાડજો."

જાસૂસે જઇને અલફ્ખાંને કરણનો જવાબ સંભળાવ્યો તે ઉપરથી અલફ્ખાંને ધણો જ ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેણે એકદમ કુચ કરી આ જુઠી હિમ્મતવાળા ઘેલા રજપુતડાઓને મારીને હાંકી મુકવાનો લશ્કરને હુકમ કીધો. મુસલમાન સીપાઈઓ સેહેજ જીત મળશે એવો પુરો ભરોંસો રાખી તથા કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીને પગતળે છુંદી નાખવું હોય એટલી બેપરવાઈ રાખીને આગળ ચાલ્યા. પણ જ્યારે તેઓએ રજપુતો પાસે નાકુ છોડાવવાને પ્રયત્ન કીધો ત્યારે તેઓને તેઓની ભુલ માલમ પડી, દુશ્મન કાંઈ ધિઃકારવા લાયક ન હતા. પાસે આવતાં જ રજપુતોએ એવો તો તાકીને તેઓના ઉપર બાણનો માર ચલાવ્યો કે મુસલમાન સીપાઈઓની હાર તુટી, તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઉભા રહ્યા, અને આગળ જવાની તેઓમાં હિમ્મત રહી નહી. અલફ્ખાંએ તેઓની હિમ્મત જાગૃત કરવાને ઘણી મેહેનત કીધી, તથા તેઓને ઘણા સમજાવ્યા, પણ આ પેહેલા જ સપાટાથી તેઓમાં એવી તો દેહેશત ભરાઈ ગઈ, તથા આટલાં થોડાં માણસોની હિમ્મત જોઇને તેઓ એવા તો વિસ્મીત થયા કે તેઓ થોડી વાર સુધી જડ ભરતની પેઠે ઉભા જ રહ્યા, અને પછી એકાએક તેઓએ પીઠ ફેરવી નાસવા માંડ્યું. અલફ્ખાં ઘણો ગુસ્સે થયો, પણ લાચાર, તે શું કરે? તોપણ તેઓ થોડેક સુધી નાઠા પછી તેણે તેઓને અટકાવ્યા. તે દહાડો તો જવા દીધો, પણ બીજે દહાડે પાછી ચઢાઈ કીધી. આ વખતે પાહાડ નીચેનાં માણસોએ આગલા દહાડાની પેઠે બાણની વૃષ્ટિ કીધી, પણ તેથી મુસલમાનો ઉપર ઘણી અસર થઈ નહી. તેઓ આગળ વધ્યા જ ગયા. રજપુતોને પાછા હઠવું પડ્યું, અને જેમ જેમ તેઓ પાછા હઠતા ગયા તેમ તેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા. જ્યારે તેઓ સાંકડી નાળમાં ફસાઈ ગયા ત્યારે રજપુતોએ અટકી પડવા માંડ્યું અને ઉપરથી કરણના માણસોએ તીરનો માર નીચે ચલાવ્યો. મુસલમાનોએ આવું ધાર્યું ન હતું. તેઓના ઉપર બે તરફથી હુમલો એકી વખતે થયો. જો ઉપરના શત્રુ સામે પોતાનો બચાવ કરવા જાય તો નીચેનાં માણસો તેઓને ભાલેવતી વીંધી નાખે. અને એથી ઉલટું કરવા જાય તો ઉપરથી તીરનો વરસાદ વરસે. એ પ્રમાણે થવાથી મુસલમાન સીપાઈઓ ઘણા અકળાઈ ગયા. તેઓની એકેક હારમાં પાંચ કરતાં વધારે માણસો રહી શકે એટલી જગા નહી હોવાને લીધે તેઓનું કાંઈ જોર ચાલ્યું નહી. તેઓમાંથી ઉપરાઉપરી માણસો મરવા લાગ્યાં, અને આગળ કાંઈ થાગ લાગશે નહી એવું વિચારીને તેઓ વેરાઈ ગયાં; તેઓમાં ભંગાણ પડ્યું; તથા છુટક છુટક સઘળાં નાસવા લાગ્યાં. આવી અવસ્થામાં રજપુતોએ એક ધસારો કરી દુશ્મનના ઘણાએકને કાપી નાખ્યા, અને પાછા પોતાને નાકે જઈ ઉભા રહ્યા. જો કરણ રાજાએ દોડ કીધી હોત તો તેની મોટી મૂર્ખાઈ થાત. કેમકે તે મેદાનમાં પડત અને તેના દુશ્મન પાછા ફરીને તેને સપડાવત તો તેની ખરાબી થયાવિના રેહેત નહી. પણ આ વખતે પેહેલાંના જેટલી તેણે બહાદૂરી તો બતાવી પણ તેની સાથે ડાહાપણ વધારે વાપર્યું. જો એટલું ડાહાપણ તે વખતે વાપર્યું હોત, જો હમણાંની પેઠે તે બીજા અનુભવી તથા પ્રવીણ શૂરા સામંતોની સલાહ પ્રમાણે ત્યારે ચાલ્યો હોત તો તેને આ દહાડો આવત નહી. આ વખતે તેના ડાહાપણનું ફળ એ થયું કે મુસલમાન લશ્કરનું કાંઈ ચાલ્યું નહી. તેઓ રોજ રોજ

તેના ઉપર હુમલો કરતા, પણ હરેક વખતે હાર ખાધાવિના તેઓ પાછા જતા નહી. મુસલમાન સીપાઈઓ ઘણા ગભરાયા તથા ચીઢવાયા. તેઓનો સરદાર પણ ઘણો ગુસ્સે થયો, અને જય પામ્યા સિવાય ત્યાંથી જવું નહી એવો તેણે પક્કો ઠરાવ કીધો. પણ તેનાં માણસો ઘણાં મરાયાં, બાકી રહેલાં નિરાશ તથા નાહિમ્મત થઈ ગયાં, અને બીજા સીપાઈઓ એકઠા કરવાને તેણે જે મેહેનત કીધી તે હજી સુધી પાર પડી નહી. તેને ઘણી જ શરમ લાગી, તથા આટલાં થોડાં માણસને તેનાથી હાંકી કઢાતાં નથી એ વાત જો મલેક કાફુર અથવા પાદશાહ જાણશે તો તેની કેવી ફજેતી થશે, તથા આગળ જે જે પરાક્રમો કરી તેણે કીર્તિ મેળવી હતી, તે સઘળી આ સેહેજ વાતમાં ડુબી જશે, એવી ચિંતા થવા લાગી. તેણે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, તેણે લશ્કર ઉપાડી છાનામાના બીજા રસ્તાઓમાંથી જવાનું કીધું, પણ જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં તેની સામે તૈયાર થયેલા રજપુતો લડવાને નીકળ્યા, અને કરણ પણ પોતાના માણસોની સાથે બહુરુપી અથવા ભુત હોય તે પ્રમાણે રસ્તાને મથાળે માલમ પડ્યો. એ પ્રમાણે બે મહીના સુધી કરણ રાજાએ ઘણા ડાહાપણથી તથા બાહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી, અને અલફખાંએ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કીધા તોપણ તેને કોઈપણ રસ્તે બાગલાણ આવવા દીધો નહી. મુસલમાન સીપાઈઓ થાકી ગયા, અને તેઓનાં ઘણાંએક માણસો માર્યાં ગયાં હતાં તેથી અલફખાંએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાં સુધી નવા બોલાવેલા સીપાઈઓ આવી પોહોંચે ત્યાં સુધી લડાઈનું કામ બંધ રાખી એક ઠેકાણે છાવણી નાખીને રેહેવું. એ ઠરાવથી કરણને પણ મોટો ફાયદો થયો. તે પણ લઢી લઢીને કાયર થઈ ગયો હતો; તેને ઘણાએક જખમ વાગ્યા હતા, તથા લડાઈની થાક તથા ફિકર ચિંતાથી તેનું મન બેબાકળું થઈ ગયું હતું. તેને આરામ લેવાની ઘણી જ જરૂર હતી, તેના માણસો અસલ પાંચ હજાર હતાં તે મરતાં તથા ઘાયલ થતાં માત્ર બે હજાર રહી ગયાં હતાં. તેઓ પણ ઘણાં અશક્ત થઈ ગયાં હતાં, માટે જે થોડો વિરામ મળ્યો તેથી બન્ને તરફનાં માણસોને ફાયદો થયો. હવે કરણ રાજાએ પોતાની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરવા માંડ્યો અને આગળ પાછળની તમામ હકીકત જોતાં તેના મનમાં ઘણી ઉદાસી ઉત્પન્ન થઈ. જે બે હજાર માણસ રહી ગયાં તેમાં ઘટાડો થયાં કરવાનો, વધારાની તો તેને કદી આશા ન હતી; એથી ઉલટું તેને ખબર હતી કે મુસલમાનોના લશ્કરમાં જલદીથી વધારો થવાનો હતો, અને જ્યારે તેઓની મદદે નવા સીપાઈઓ આવશે ત્યારે પોતાનાં થોડાં રહી ગયેલાં માણસો તેની સાથે લડી શકશે નહી એવી તેને ખાતરી હતી. અંતે તેઓ બાગલાણનો કિલ્લો સર કરવાના, અને અંતે તેઓ બલાત્કારે દેવળદેવીને લઈ જવાના એ પણ નિશ્ચય હતું. લડવાથી માત્ર દહાડા નીકળે છે; બીજો કાંઈ ફાયદો નથી. તેના હાથ નીચેના સામંતો પણ એ વાત સારી પેઠે જાણતા હતા, અને હલકા સીપાઈઓને પણ મરવા સિવાય બીજી કાંઈ આશા ન હતી, અને મરવાની સાથે પણ જે કામને વાસ્તે મુસલમાન લોકો આવેલા છે તે સિદ્ધ કીધાવિના તેઓ પાછા જવાના નથી એવી તેમના મનની ખાત્રી હતી.

હવે કરણે શું કરવું? લડી લડીને પોતાનાં માણસોના નકામા જીવ ખોવડાવવાં; પોતે પોતાને હાથે મરવું કે લડાઈનો અંત આવે; અથવા પોતાની પુત્રી દેવળદેવી

જે આ લડાઈનું સઘળું કારણ હતું તેને તેણે મારી નાંખવી કે પછી લડાઈ આગળ ચલાવવાની મતલબ રહે નહી. એ ત્રણે રસ્તા ભયંકર હતા. લડવાથી કાંઈ ફળ ન હોતું. તેમાં માત્ર માણસોનાં તરફનું નુકશાન થયાં કરતું. પોતાના હાથે તો કેમ મરાય? એ વાત પણ કરણને ગમી નહી. આપઘાત કરવામાં ઘણું પાપ છે એમ તે જાણતો હતો; આપઘાત કરવાથી નરક કુંડમાં પડાય એમ તેણે સાંભળ્યું હતું; તથા આપઘાતથી લોકોમાં અપકીર્તિ થાય એ નક્કી હતું. વળી જે નર જીવે તેને સઘળું મળે; મુઆ પછી સઘળી આશા છોડવાની છે; માટે આપઘાત તો કરવો નહી. હવે દેવળદેવીને મારી નાખ્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નહી. એ કામ ઘણું દુષ્ટ, ભયંકર, અસ્વાભાવિક તથા ચંડાળને લાયક, તોપણ તેવું કામ કરવાને રજપુતોને થોડી જ ફીકર હોયછે. તેઓના તો આબરુ વિષે ઘણા જ વિલક્ષણ વિચાર હોય છે, જે વાતમાં તેઓએ આબરુ માની લીધી તે વાતમાં ગમે તેવું ક્રુર કામ કરવું પડે તોપણ તેઓ જરાપણ આચકો ખાતા નથી. વળી તેના વિચાર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતીને આબરુ સૌથી વધારે પ્યારી હોવી જોઈએ, અને તેઓના ભાટ ચારણના રાસા તથા દંત કથા ઉપરથી જણાયછે, કે ઘણાંક બઈરાંએ આબરુનું પ્રતિપાલન કરવાને જ પોતાનો વહાલો પ્રાણ અર્પણ કરેલો છે. માટે આવી વખતે દેવળદેવીએ પણ મુસલમાનોના હાથમાં પડવા કરતાં પોતાને હાથે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો જોઈએ; અને જ્યારે તે પોતાની મેળે તેમ કરતી નથી ત્યારે કોઈએ તેને વાસ્તે તે કામ કરવું જોઈએ.

એ પ્રમાણે એક રાત્રે કરણ પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો. ઘરમાં સઘળાં ચુપાચુપ સુઈ ગયલાં હતાં. એક દીવો માત્ર ઝાંખો ઝાંખો બળ્યાં કરતો હતો, અને મધ્યરાત્રને સમયે તેનો સુવાનો ઓરડો જાણે ખાવા ધાતો હોય એવો દેખાતો હતો. એવે વખતે વિચાર કરતાં કરતાં એટલો તો તે જુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો, તથા તેને એટલું તો શુર ચઢી આવ્યું કે પથારી ઉપરથી એક છલંગ મારી તે કુદી પડ્યો, અને પોતાની તલવાર ખેંચી જે ખાટલા ઉપર દેવળદેવી સુતેલી હતી ત્યાં જઈને ઉભો રહ્યો. દેવળદેવી ભર નિદ્રામાં સુતેલી હતી. તેના સુંદર કેશ છુટા વખેરાઈ ગયલા ગમે તેમ પડેલા હતા. તેની ચલકતી આંખો ઉપર પોપચાં અડધાં બીડાયલાં હતાં, તે રાત્રે જેમ કમળના ફુલની પાંખડીઓ બંધ થાય છે તેના જેવી દેખાતી હતી. તેના ઓઠ જરા જરા આઘા રહેલા હતા, તેમાંથી તેનો ખુશબોદાર શ્વાસ નીકળતો હતો, અને એક ખીલેલા ગુલાબની પેઠે તેઓ મંદમંદ હસતા હોય એમ દેખાતા હતા. તેનું આખું શરીર નિદ્રાને વશ થઈ બેભાન પડ્યું હતું, અને તેનું સુંદર વદન નિર્દોષપણાને લીધે આનંદમાં દેખાતું હતું. તે સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલી અપ્સરાના જેવી લાગતી હતી, તેને માત્ર જોવાથી જ ગમે તેવા ખુની માણસનું પણ ખુન ઉતરી જાય, આવા પરલોકના પ્રાણીને ઉપદ્રવ સરખો પણ થાય નહી તો પછી તેને મારવાને કયા દુષ્ટ ચંડાળનો હાથ ઉપડે? વળી આ ઠેકાણે તો તેનો બાપ જ ખુની હતો. તે બન્નેની વચ્ચે સહવાસથી ઘણો જ ગાઢો પ્યાર બંધાયલો હતો. જેથી જ્યારે કરણે તેની ઉંઘતી દીકરીનું મ્હોં જોયું એટલે તુરત તેના હાથમાંથી તલવાર નીચે પડી ગઈ; અને તે ત્યાં સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો. અરે, હું કેવો રાક્ષસ! હું કેવો રાની પશુ કે આવું નિર્દય કામ

કરવા તૈયાર થયો હતો. અરે પરમેશ્વર! તેં ઠીક વખતે મને રોક્યો, નહી તો આજ હું મારી આ તલવાર મારી છોકરીના અંતઃકરણમાં ખોસત. શિવ! શિવ! શિવ! રે ભગવાન! હું આ શું કરતો હતો? શું હું મારે હાથે મારું વાવેલું કુમળું ઝાડ કાપી નાખતો હતો? શું મારે હાથે મારી જીંદગીનો આધાર તોડી નાખતો હતો? તે કરતાં તેને **શંકળદેવ**ને પરણાવવામાં શી હરકત છે? તેને તેની સાથે પરણવું બહુ ગમે છે; ને **શં-કળદેવ**ને વાસ્તે હરઘડી હિજરાયાં કરે છે; તેણે **શંકળદેવ**ના વિયોગથી પોતાની સઘળી કાયા ગાળી નાખી છે. ત્યારે જો હું તેને **દેવગઢ** પરણાવું તો લડાઈ પતી જાય. **દેવ-ગઢ**નો રાજા તેનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. અને તેને તો જુદા કારણને સારૂ **અલાઉ-દ્દીન**ના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવું જ છે. માટે તેની સાથે એ છોકરીનું લગ્ન કરવું. તેની જાત હલકી તો છે ખરી, તે મરેઠા છે માટે તેની પદવી રજપુતોના જેટલી તો નથી તોપણ તેઓ યાદવ છે; અને આવી લાચારીને વખતે કુળ જોવામાં કાંઈ ફાયદો નથી ઉલટું નુકસાન છે. માટે **શંકળદેવ** તથા **દેવળદેવી**એ જે ખાનગી લગ્નની પ્રતિજ્ઞા કીધી છે તે મારે મંજુર છે. એ ઠરાવથી તેને શાંતિ થઈ, અને તેના મનનું તોફાન નરમ પડી તેને ઉંઘ આવી.

આ વાત બન્યા પછી થોડેક દહાડે **કરણ**ની છાવણીમાં એવી ખુમ ચાલી કે **દેવગઢ** તરફથી એક લશ્કર આવે છે. તે કોનું હશે એ ન જાણવાથી **કરણ**ના સીપાઈ-ઓમાં ઘણો ગભરાટ થયો, અને તેઓના મનમાં એવો સંદેહ ઉપજ્યો કે જે લશ્કરની મુસલમાન લોકો રાહ જોયછે તે એ જ હશે. તેથી તેઓ સઘળા તેને અટકાવવાને તૈયાર થઈ ગયા. **અલફખાં**એ એવું ધાર્યું કે મને જતાં વાર લાગી તેથી **મલેક કાપુરે** મને આ મદદ મોકલી હશે તેથી તેનાં માણસો ઘણાં ખુશી થયાં, અને આ નવા આવ-નારાઓને આદરમાન આપવાને તેઓ સઘળા તત્પર થઈ રહ્યા. જ્યારે તે લશ્કર થોડું પાસે આવ્યું ત્યારે એવું માલમ પડ્યું કે, એ તો **ભીમદેવ** થોડાંએક માણસો લઈને આવેછે, પણ તેની આવવાની શી મતલબ હશે તે કોઈના જાણ્યામાં આવ્યું નહી. **અલફખાં**ને હવે નક્કી થયું કે જેઓ આવે છે તેઓ તેના મદદગાર નથી પણ ઉલટાં શત્રુ છે માટે તેઓને અટકાવી પાછા વાળવા જોઈએ, અને તે કારણસર તેણે પો-તાનાં થોડાં માણસો આગળ મોકલ્યાં. **કરણ** પણ ઘણા સંદેહમાં પડ્યો. **ભીમદેવ**ની લશ્કર લઈને આવવાની શી મતલબ હશે? શું તેનો વિચાર **દેવળદેવી**ને બળાત્કારે લઈ જવાનો હશે? જો એમ હશે તો પેહેલાંથી જ હું તેને મારી ખુશી બતાવીશ, પછી તે શામાટે જોર કરશે? શું તેનો વિચાર ફરીથી **દેવળદેવી**નું માગું કરવાનો હશે? એમ હોય (હોય તો કેવું સારૂં!) તો હું તેના ઉપર જાતે મોટો ઉપકાર કરતો હોઉં એવું દે-ખાડી કેટલીએક શરતે તેની વાત કબુલ કરીશ. તે **અલફખાં**ને મદદ કરવાને તો આ-વ્યો નહી જ હશે. તેને અને **અલાઉદ્દીન** પાદશાહને તો કટ્ટું વેર છે. પણ હવે તે આ-વશે ત્યારે સઘળી વાત જલદીથી જણાઈ આવશે.

ભીમદેવે પોતાની સામે લડવાને મુસલમાનોનું એક લશ્કર આવે છે એમ જાણીને, તથા લડાઈ કરી વખત ખોવાની તેની ખુશી ન હતી તેથી પોતાનો રસ્તો

બદલ્યો, અને એક અજાણે માર્ગેથી પોતાનું લશ્કર લઈ જઈ જલદીથી કરણની છાવણીમાં જઈ પોંહોંચ્યો. મુસલમાન લોકોની ટુકડી ઘણે આગળ ગઈ, પણ **ભીમ**દેવનાં માણસોને કાંઈ દીઠાં નહી. આસપાસનાં ગામના લોકોએ ખોટી ખબર આપી તેઓને આણીગમ તેણીગમ ઘણા રઝળાવ્યા, અને પછી તેઓ જ્યારે કટ્ટી ઝાડીમાં સપડાઈ ગયા ત્યારે તેઓના ઉપર ગામડીયા તથા પહાડી લોક તુટી પડ્યા. આવે વખતે થોડાએક મુસલમાન લોકો શું કરે? તેઓને નાસવાનો કાંઈ રસ્તો જડે નહી, ચોતરફથી ઘેરાઈ ગયા તેથી તેઓ નિરાશ થઈ મારીને મરવું એવો નિશ્ચય કરી લડવાને ઉભા રહ્યા. પણ શેરને માથે સવાશેર, અજાણે ઠેકાણે ઝાડી અને પહાડોની વચ્ચોવચ આવી ગયલા અને દુશ્મન એક પણ જણાય નહી, પણ તેઓનાં તીરનો વરસાદ માથા ઉપર વરસ્યાં જ કરે, તેથી એક બે દહાડામાં તેઓ સઘળા માર્યા ગયા, અને તેઓમાંથી એક પણ પોતાના સોબતીઓની ખબર કરવાને **અલફ**ખાંની પાસે જઈ શક્યો નહી.

ભીમદેવનું કરણે ઘણું સન્માન કીધું તથા તેને પરોણો જાણી પોતાની પાસે રાખ્યો. રસ્તાની મુસાફરીથી જે થાક લાગ્યો હતો તે ઉતર્યા પછી **ભીમ**દેવે દેવળદેવીની વાત કાઢી, અને કરણને સમજાવીને કહ્યું કે "**શં**કળદેવ તથા દેવળદેવીની વચ્ચે અસાધારણ પ્યાર બંધાયલો છે. **શં**કળદેવ દેવળદેવી વિના ક્ષય રોગમાં પડ્યો છે, અને તેને જો તે નહી મળશે તો તેનું નક્કી મૃત્યુ થશે. **દે**વળદેવીને પણ તે જ પ્રમાણે તેને વાસ્તે લાગતું હશે. હવે તેઓને પરણાવવામાં તમારી તરફથી શી હરકત છે? કુળની. બીજી કાંઈ નથી. પણ તમે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એવા મુર્ખ નહી હો કે એવી જુજ વાતને વાસ્તે તમારી છોકરીના સુખનો નાશ કરશો, તથા તમને થતા લાભ મુકી દેશો. કુળની વાત ઘણી જ નજીવી છે. જેવા તમે રજપુત તેવા અમે યાદવ છીએ. માટે એ લગ્ન કરવામાં તમને કાંઈ કલંક લાગવાનું નથી; પણ ફાયદા કેટલા થશે એનો તો વિચાર કરો. આ સઘળી લડાઈ **દે**વળદેવીને વાસ્તે છે. જો **અલફ**ખાંને ખબર થશે કે જે રાજકન્યા લેવા આવ્યા છીએ તે તો બીજાના હાથમાં જઈ ચુકી તો તે તુરત છાવણી ઉપાડી અમારી સાથે લડવાને આવશે, પછી અમે છીએ અને તેઓ છે. વળી અમે તમને માણસની તથા પૈસાની મદદ કરીશું, એટલે જ્યાં સુધી મારાથી **દે**વળદેવીને લઈને દેવગઢ પોંહોંચાશે નહી ત્યાં સુધી આપણો બચાવ કરી શકીશું. માટે મારી વાત કબુલ કરો."

કરણને એ સઘળું સાંભળવાની આશા જ હતી. તથા તેને શો જવાબ દેવો એ પણ તેણે આગળથી નક્કી કરી રાખેલો જ હતો. તોપણ તે બાહારથી ઘણો દિલગીર જણાયો, અને થોડીવાર સુધી જવાબ દેવામાં આનાકાની કીધી. પણ જ્યારે તેના **ભીમ**દેવે ઘણા કાલાવાલા કીધા, ત્યારે તે બોલ્યો: "તમે કહો છો તે સઘળું ખરું છે. તમારા ભાઈ સાથે મારી દીકરીનું લગ્ન કીધાથી તમે ફાયદા બતાવો છો તે મને થાય તો ખરા, પણ કુળની વાત ઉપરથી જ મારું મન આંચકો ખાઈ જાય છે. હલકા કુળમાં છોકરીનાં લગ્ન કરવાં એમાં અમે ઘણામાં ઘણી ગેર આબરુ માનીએ છીએ. પણ જો **શં**કળદેવને નહી પરણાવું તો તે મ્લેચ્છ તુરકડાઓના હાથમાં પડશે એ પણ વિચારવું જોઈએ. તમને અમે હલકા ગણીએ છીએ, તોપણ તમે મુસલમાનો

કરતાં લાખ, કરોડ દરજ્જે સારા છો; માટે એમાંથી તમારી સાથે સંબંધ કરવો વધારે સારો છે એમ સમજી તમારી વાત કબુલ કરૂંછું. પણ તમારાથીએ દેવળદેવીને ઈહાંથી શી રીતે લઈ જવાશે? **અલફ્ખાં**ની મદદે એક મોટું લશ્કર એક બે દહાડામાં આવનાર છે, તે આવે તેની અગાઉ તમારે ઈહાંથી જવું જોઈએ. હું પણ તમારી સાથે આવીશ, અને તમારી લડાઈમાં સામેલ થઈ મારાથી બનશે એટલી મદદ કરીશ. માટે હવે ઉતાવળથી દેવળદેવીને લઈને આપણે સઘળાએ કોઈ આડે અવળે રસ્તે બહાર નીકળી જવું જોઈએ. દેવગઢ પહોંચ્યા એટલે પાર પડ્યા."

મકરણ ૧૪ મું.

રણ રાજાની છાવણીમાં **ભીમ**દેવ આવ્યો, અને તેને અટકાવવાને મોકલેલાં માણસોનું શું થયું એ વાતની કાંઈ ખબર પડી નહી, ત્યારે **અલફ્ખાં**ને ઘણી ચિંતા થઈ. તેણે પોતાના સીપાઈઓના શા હવાલ થયા એ વાતનો નિશ્ચય કરવાને ઘણાંએક માણસોને મોકલ્યાં, પણ તેઓની ખબર હાથ લાગી નહી. ચાર પાંચ દહાડા વહી ગયા, પણ કોઈ રીતના સમાચાર મળ્યા નહી. તેની પાસેનું લશ્કર બે મહીના લગી લડવાથી તથા આ માણસોના ગુમ થવાથી ઘણું જ ઓછું થઈ ગયું. તેઓને પોતાનું કામ સેહેલથી કરી લેવાની જે આશા હતી તે નિષ્ફળ ગઈ તેથી તેઓ ઘણા નાહિમ્મત થઈ ગયા, અને **અલફ્ખાં** ઉપર સઘળા બડબડવા લાગ્યા. એથી ઉલટું, કરણના લશ્કરમાં **ભીમ**દેવના આવવાથી વધારો થયો. તેઓને આવી વખતે મદદ આવી મળી એ જાણે ઈશ્વરની તરફથી મોટી કૃપાનું ચિહ્ન મળી આવ્યું હોય એમ જાણીને તેઓ ઘણા ખુશી થયા, અને તેઓની લડવાની હોંસ વધારે જાગૃત થઈ, હવે **ભીમ**દેવ દેવળદેવીને જલદીથી લઈ જશે એટલે લડાઈનું કારણ બંધ થશે એમ જાણી તેઓ ઘણા ઉમંગમાં આવ્યા.

આ વખતે **અલફ્ખાં**ની અવસ્થા કોઈ હલકામાં હલકો સીપાઈ પણ અદેખાઈ ન કરે એવી થઈ હતી, તથા તેના મનમાં જે ફિકર તથા ઉદાસી ઉત્પન્ન થઈ તે એવી હાલતમાં જે માણસ પડેલો હોય તે જ જાણે. તેણે આટલી ઉમરમાં મોટી મોટી લડાઈઓ કરીને જે કીર્તિ મેળવી હતી તે આવી હલકી લડાઈમાં સઘળી એકદમ ધોવાઈ જવા બેઠી. એક સપાટામાં આખું ગુજરાત જીતી લેવાથી તેણે જે નામ મેળવ્યું હતું તે ઉપર પાણી ફરી વળવાનો વખત આવ્યો. પાદશાહનો સંબંધી હોવાને લીધે તથા પોતાનાં મોટાં પરાક્રમને લીધે જે તેણે મોટામાં મોટી પદવી સંપાદન કીધી હતી તે પદવી ઉપરથી આવી ધુળ ગજાની વાતને વાસ્તે ગબડી પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો; અને જો **દે**વળદેવીને **ભીમ**દેવ **દે**વગઢ લઈ જશે, જો તે **શંક**ળદેવની સાથે પરણશે, જો તેમ થવાથી તે કદી હાથ આવશે નહી, અથવા તેને પકડવામાં ઘણી ઢીલ થશે, જો તેથી કૌળારાણી કોપાયમાન થશે, અને તે પોતાની સત્તા પાદશાહ ઉપર ચલાવશે, તો પાદશાહનો સ્વભાવ એવો હતો કે તેનો આવો નિકટનો સંબંધ છતાં, તેની મોટી પદવી છતાં, તથા તેની આગલી ચાકરી ઉપર નજર રાખતાં છતાં તેની જીંદગી તથા માલમીલકત તથા કુટુંબ

કીલો સલામત રેહેશે નહી એ વાતની તેને પક્કી ખાતરી હતી. એ સઘળા વિચારથી અલફખાં શોકાતુર થઈને બેઠો હતો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન હતું. હવે એક વાતપર સઘળી આશા રહી હતી. તેની આબરુ તથા જીંદગી એક દોરા ઉપર ટંગાયલી હતી. જો છેલ્લી વારે પાસો સવળો પડે તો સઘળી રમત મન માનતી રીતે પાછી ઠેકાણે આવે. જો પરમેશ્વર તેના ઉપર આ વખતે રહેમ કરે તો જ તે જીવતો રહે. તેણે બીજા સીપાઈઓ એકઠા કરવાને જે માણસો મોકલ્યાં હતાં તેઓ હજી પાછાં આવ્યાં ન હતાં. નવા સીપાઈઓ જલદીથી આવી પોહોંચશે એવી તે ઘડીએ ઘડીએ આશા રાખતો હતો, અને એ મદદ જેમ બને તેમ તાકીદથી આવે તેને માટે તે ખુદાતાલાની રોજ બંદગી કરતો હતો. કેટલાંક કાર્યનાં કારણો ઈશ્વરે માણસોથી ગુપ્ત રાખ્યાં છે. ઈશ્વરે અલફખાંની પ્રાર્થના સાંભળવી તથા મંજુર કરવી, મુસલમાનોનું જોર વધારવું, તથા હિંદુઓને છુંદવા એ તેમાંનું એક કાર્ય હતું. તેનો આ હેતુ કોઈ ડાહ્યા જ કારણથી નિર્માણ થવો જોઈએ. અલફખાંની જીંદગી તથા કીર્તિ સલામત રહેવાની, શંકળદેવને વાસ્તે દેવળદેવી સર્જીત નહી હોવાની, દેવળદેવીના ઉપર પણ કેટલીએક આપ્‌ત આવી પડવાની, તે પણ તેની માની પેઠે મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જવાની, અને તેનું અંતે અકાળ તથા દુઃખદાયક મૃત્યુ થવાનું, કરણ તેના મનમાં જે વિચાર કરતો હતો કે મારા ઉપર હવે વધારે દુઃખ પડી શકવાનું નથી તે વિચાર ખોટો પડવાનો, તેની આપ્‌તનો ઘડો હજી ભરાયો ન હતો તે છલાછલ ભરાવાનો, તેની વહાલી છોકરી તેના હાથમાંથી જવાની, તે મ્લેચ્છ વરને વરવાની, તથા તેને રઝળી રખડીને મરવાનું એ સઘળું નિર્માણ થયલું તેથી જ એક સાંજરે ક્ષિતિજમાં ધુળના ગોટેગોટા જણાયા, અને થોડા કલાકમાં અલફખાંની છાવણીમાં હિમ્મત તથા હોંસથી ભરેલા પાંચ હજાર તાજા લડવૈયા આવીને ભળ્યા. તે વખતે અલફખાંને જે બેહદ આનંદ થયો તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. આખા લશ્કરમાં જયજયકારની ધુમ ચાલી, અને તેઓએ એક મોટી ફતેહ મેળવી હોય તેટલી ખુશી તથા આવેશ સઘળા મુસલમાન સીપાઈઓમાં પેદા થયો.

આ નવાં માણસો આવ્યાં એટલે તાકીદથી તથા ધમધોકાર કામ ચલાવવું એવો અલફખાંએ નિશ્ચય કીધો. તેણે લડવાની સઘળી તદબીર મનમાં ગોઠવી, તથા બીજે દહાડે તેને અમલમાં લાવવાનો સઘળા લશ્કરી અમલદારોને હુકમ આપ્યો. તેણે પેહેલું કામ એ કીધું કે બાગલાણમાંથી નીકળવાના પહાડના જે જે રસ્તા હતા તે સઘળા બંધ કરવાને થોડાં થોડાં માણસો મોકલ્યાં, અને લશ્કરનો મોટો ભાગ પોતાની સાથે લઈને તે કરણના લશ્કર સામે ચાલ્યો.

કરણ રાજા ઘણા આનંદમાં પોતાની છાવણીમાં ફરતો હતો. મુસલમાનોનું લશ્કર એક ઠેકાણે પડી રહેલું હતું તેનું કારણ તેઓનું કમજોર હતું એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાનાં તથા ભીમદેવનાં માણસો એકઠાં મળવાથી દેવળદેવી સહીસલામત દેવગઢ પોહોંચશે એવી તેની ખાતરી થઈ હતી. લડાઈ પુરી થશે, અને દુશ્મનોની ઉમેદ નિષ્ફળ જશે એ વિચારથી તે ઘણો ખુશ થતો હતો, અને અગરજો એક હલકા કુળના મરેઠા સાથે પોતાની છોકરીને પરણાવવી પડે છે એ વાત યાદ

આવ્યાથી તેને ઘણો સંતાપ થતો હતો તોપણ પરદેશી મલેચ્છ કરતાં તે ઘણો સારો એટલાથી જ તેના મનનું સમાધાન થતું હતું. તેનાં માણસો પણ તેટલા જ ઉમંગમાં હતાં. તેઓ લડાઇથી છેક કંટાળી ગયાં હતાં. અને અગર જો તેઓ રજપુત હોવાને લીધે તથા આબરૂ વિષે તેઓના ઘણા ઉંચા વિચાર હોવાને લીધે કરણને મુકીને તે-ઓથી જતાં ન રહેવાયું, તોપણ આબરૂની સાથે પાછા ઘેર જવાનો હવે વખત આ-વ્યો તેથી તેઓ ઘણા આનંદમાં હતા. કુચ કરવાની તૈયારી થઈ; છાવણી ઉપાડવાનો હુકમ મળ્યો; સઘળા સીપાઇઓએ પોતપોતાનો સામાન તૈયાર કીધો. **દેવળદેવી** પોતાનાં કીમતી વસ્ત્ર તથા શણગાર સજી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ. કરણ અને **ભી**-મદેવ પણ તે જ પ્રમાણે લડવાનો સામાન સાથે લઇને લશ્કર જોડે ચાલ્યા; પણ તે-ઓ થોડેક દુર ગયા એટલે એક જાસુસ દોડતો દોડતો તેઓની પાસે આવ્યો, અને શ્વાસ ખાધા વિના કરણ તથા **ભી**મદેવને સમાચાર કહ્યા કે "**અલફ**ખાંના લશ્કર-માં બીજાં નવાં પાંચ હજાર માણસો હમણાં જ ઉમેરાયાં છે, તેણે સઘળાં નાકાં ઘેરી લીધાં છે, તથા આપની સાથે લડવાને તે પોતે આવે છે."

"અરે પાપી! આવી ખબર કયાંથી લાવ્યો?" એ અક્ષર જાસુસની ખબર સાં-ભળતાં જ કરણના મ્હોંમાંથી નીકળી ગયા. આખું લશ્કર ત્યાં સ્થિર થઈ ઉભું રહ્યું. સઘ-ળાનાં શરીર ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું. કરણ અને **ભી**મદેવ તો મુઢની પેઠે ઉભા થઈ રહી એક બીજાની તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યા. **દેવળદેવી** ઘોડા ઉપરથી બેહોશ થઇને પડી જાત, પણ એક સીપાઇએ તેને પકડી લીધી. તે તો ઘેલી જેવી જ થઈ ગઈ સઘળાઓને એક વિજળીનો આચકો લાગ્યો હોય તેમ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા. કોઇએ તેમના ઉપર સ્તં-ભન મંત્ર અજમાવ્યું હોય તે પ્રમાણે તેઓ સઘળા પથ્થરનાં પુતળાંની પેઠે જડ જેવા ઉભા રહ્યા. લશ્કર સઘળું ચુપાચુપ થઈ ગયું. કોઈ બોલે પણ નહી, અને ચાલે પણ નહી. આવી અવસ્થામાં આવી પડવાનું કારણ કાંઈ તેઓની નામરદાઈ હતું એવું કદી કો-ઈએ એક ક્ષણવાર પણ મનમાં આણવું નહી. રજપુત સીપાઇઓ લડાઈથી કદી બી-હીતા નથી; લડવામાં તેઓ ઘણી ખુશી માને છે; લડવું એ તેમનો ધર્મ સમજે છે; લડાઈમાં મરવાથી દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે; તથા અપ્સરાઓ તેમને વરે છે એવો તે-મનો મત છે; લડાઈ એ એક જાતની રમત છે એમ માનવાની તેઓને નાનપણથી ટેવ હોય છે; એથી ઉલટું લડાઈથી બીહીવામાં તેઓ ઘણી નામોશી ગણે છે; લડતાં પાછાં ફરવામાં તેઓ મોટી ગેરઆબરૂ માનેછે, માટે આ વખતે તેઓ સ્થિર થઈને ઉભા રહ્યા તેનું કારણ લડવાની બીહીક શિવાય કાંઈ જુદું જ હતું. તેઓ તો આ બ-નાવથી મુઢ જેવા થઈ ગયા હતા. જે ઉમેદ તેઓએ બાંધી હતી તે સઘળી બિલોરી કાચની પેઠે ફુટી ગઈ; જે વસ્તુ તેઓના હાથમાં આવી ચુકેલી માનતા હતા તે છ-ટકી ગઈ; તથા જે કામ પાર પડવાની તૈયારી ઉપર આવેલું હતું તે સઘળું ઉંધું થઈ ગયું. એ બધું એકીવારે વગર ધાર્યે બન્યું તેથી તેઓનાં મનને આચકો લાગ્યો હતો.

કરણે ત્યાં જ પોતાના લશ્કરને અટકાવવાનો હુકમ કીધો, અને હવે શું કરવું તે વિષે વિચાર કરવાને પોતે, **ભી**મદેવ તથા બીજા વૃદ્ધ તથા અનુભવી સામંતો એક ઠેકાણે મળ્યા. નવા આવેલા સીપાઇઓ તથા તેઓના આવવાને લીધે નવી હિમ્મત

પકડેલા મુસલમાનોની સાથે, લડાઈથી થાકેલા તથા નાહિમ્મત થઈ ગએલા, હોંસ વિનાના રજપુતોવડે લડવું એ કામ તેઓને જોખમ ભરેલું લાગ્યું. વળી જો હાર થાય તો ઘણુંએક માણસ કપાઈ જાય, તેની સાથે દેવળદેવી કદાચ દુશ્મનોના હાથમાં પડે એ વિષે ભીમદેવને ઘણી દેહેશત હતી, માટે હમણાં લડાઈ કરવાની વિરૂદ્ધ તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. બીજા સામંતોએ પણ એવી જ સલાહ આપી કે "લડવામાં કંઈ ફાયદો નથી." હવે શું કરવું? બાગલાણના કિલ્લામાં જઈને ભરાઈ બેસવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય ન હતો. તેમ કરવામાં ફાયદો એટલો જ કે, જો લડવાનું યોગ્ય લાગે તો કિલ્લામાંથી બાહાર નીકળી પડી શકાય, અને જો હાર થાય તો પાછા કિલ્લામાં જઈ શકાય, અને ફરીથી યુદ્ધ કરવાનું બની આવે. એ પ્રમાણે કરવામાં અગર જો થોડી નામર્દાઈ હતી, અગર જો પાછળ ભરાઈને માર મારવો એ તેઓની નજરમાં કાયર પુરુષનું કામ હતું, તોપણ આવી વખતે તેઓની અવસ્થામાં એ જ સારામાં સારો રસ્તો તેઓને જણાયો. મરીને શું કરવું? 'જે આજે લડીને નાશી જાય તે કાલે લડવાને જીવતા રહે' એ કેહેવત પ્રમાણે ચાલવાનો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. પણ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવામાં એક મોટો ગેરફાયદો હતો. બાગલાણ ગામ કાંઈ મોટું ન હતું; ત્યાંના વેપારીઓ મોટા તથા દ્રવ્યવાન ન હતા; તેની આસપાસ કાંઈ ઘણાં ગામો ન હતાં; પાસેનાં ખેતરોમાં અનાજ પુષ્કળ પાકતું ન હતું; લોકો જે અનાજ વાપરતા હતા તે આઘેથી આવતું હતું; શેહેરમાં ખાનગી લોકો પાસે કાંઈ અન્નનો ઘણો સંગ્રહ ન હતો; તથા દુકાનોમાં માલ જોઈએ તેટલો ન હતો. જો શેહેરના લોકોમાં ઉમેરો ન થાય તો આસરે બે ત્રણ મહીના સુધી ચાલે એટલું અનાજ હતું, પણ જ્યારે લશ્કરનો પડાવ શેહેરમાં થાય ત્યારે એક મહીનો પણ પહોંચે એટલો માલ નીકળવો મુશ્કેલ પડે. માટે જે કરવું તે એક મહીનાની મુદતમાં કરી લેવું અને મુસલમાનોને મારી હઠાવવા અથવા તેઓને કાયર કરી થકવીને પાછા કાઢવા; પણ જો એ બેમાંથી એક પણ કામ તેટલી ટુંકી મુદતમાં બની ન શકે તો પછી શી અવસ્થા? જો મુસલમાનો જય મેળવીને કિલ્લો સર કરે, અથવા કિલ્લા આગળ ધીરજથી પડી રહે અને શેહેરમાં અનાજ આવતું બંધ કરે, અને તેથી ભુખમરાને લીધે આપણને શરણ થવાની જરૂર પડે, ત્યારે કેમ કરવું? નાસવાનો રસ્તો કદાચ રહે નહી; પણ સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરતાં તેઓ સઘળાએ જલદીથી પાછા ફરી કિલ્લામાં જવાનો એક મતે ઠરાવ કીધો.

ઉપર પ્રમાણે હુકમ થતાં જ સઘળું લશ્કર ભારે દિલગીરીની સાથે પાછું ફર્યું અને યમના રાજ્ય તરફ જતા હોય તેવી મનોવૃત્તિ રાખીને તથા જીવવાની સઘળી આશા છોડી દઈને અને બઈરી છોકરાં તથા બીજાં સંબંધીઓને વિસારી દઈને તેઓ આગળ ચાલ્યા. સઘળા વિચારમાં તથા ફિકરમાં ગરક થઈ ચુપાચુપ ચાલતા હતા. પાછળ અલફખાંનું લશ્કર ઘણા ઉમંગમાં તથા જય મેળવવાનો પક્કો ભરોસો રાખી કુચ કરતું હતું. તેઓને પણ અનાજની તાણ હતી, પણ તેઓએ અનાજ પુરું પાડવાને વેપારીઓ જોડે બંદોબસ્ત કીધો હતો, સઘળાં નાકાં તેઓના હાથમાં આવ્યાં એટલે તેઓની છાવણીમાં વણજારને આવવાની કાંઈ હરકત રહી ન હતી. તેની સાથે

વળી તેના રસ્તામાં તથા તેની આસપાસ જે જે ગામો આવતાં ત્યાં જઈ સઘળું અનાજ લુંટી લાવતા તે તેઓને મુસાફરીમાં કામ લાગતું હતું. વળી તેણે સઘળાં ગામોના લોકોને સમજાવીને શેહેર તરફ હાંકી મુકયા, અને તે લોકોને પણ અનાજ ગયા પછી જીવવાનો કશો આધાર રહ્યો નહી તેથી તેઓ પણ પોતાનાં બઈરાં છોકરાં તથા સાથે લઈ જવાય એવી માલમતા જોડે રાખી બાગલાણ તરફ જવાને નીકળ્યા, અને કરણ કિલ્લામાં પહોંચ્યો નહી એટલામાં તો તેઓ શેહેરમાં દાખલ થઈ ગયા. એ પ્રમાણે તે શેહેર લશ્કર સિવાયના માણસોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું. પછી એક બે દહાડામાં કરણના લશ્કરે શેહેરમાં પડાવ નાખ્યો, અને કિલ્લાનો તથા શેહેરનો બચાવ કરવાને સઘળી તૈયારી કરવા માંડી. લુહારની દુકાનો જાગૃત થઈ ગઈ; ભાલાઓ, તીરનાં ભાલુડાં, બખતર વગેરે હુમલો તથા બચાવ કરવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર થવા માંડ્યાં; તથા શેહેરમાંનાં જુવાન પુરુષોએ પણ જરુર પડે તો લડવાને વાસ્તે સામગ્રી કરવા માંડી.

એ પ્રમાણે ચાર પાંચ દહાડા વિત્યા એટલે અલફખાંનું લશ્કર પણ શેહેરના કોટ આગળ થોડે દૂર છાવણી નાખીને પડ્યું, અને દુશ્મનોના મારથી પોતાનો બચાવ કરવાને પાકાં કામ બાંધવાનો તેમણે આરંભ કીધો. તેઓ ધીરજ રાખી લાંબી મુદ્દત સુધી છાવણી નાખીને ત્યાં જ રહેવાના હોય એવી રીતે તેઓએ પાકાં કામ બાંધવા માંડ્યાં; તથા બીજી રીતનો બંદોબસ્ત કરી દીધો, તે ઉપરથી એવું જણાયું કે તેઓને કંઈ ઉતાવળ ન હતી; જે કામને સારુ તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા તે કામ પાર પડ્યા વિના ત્યાંથી એક તસુ પણ પાછા ન ખસવાનો તેઓનો દૃઢ નિશ્ચય માલમ પડતો હતો. તેઓ હુમલો કરવાને આગળ ધસતા ન હતા; માત્ર શત્રુઓથી પોતાનો બચાવ કરતા હતા. અલફખાંનો ઈરાદો લડાઈ કરી માણસો તરફનું નુકશાન વેઠવાનો ન હતો. તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે શેહેરમાંથી થોડા દહાડામાં અનાજ ખુટી જશે, એટલે માંહોમાંહે લુંટ ચાલશે, અને છેલ્લી વારે વગર સરતે તાબે થવાની તેઓને જરુર પડશે, માટે તેની મુખ્ય મતલબ શેહેરમાંનું અનાજ ખુટાડવાની હતી, અને તેથી તેણે સઘળાં નાકાં બંધ કીધાં, અને શેહેરમાં એક દાણો પણ અનાજ જઈ ન શકે એવો બંદોબસ્ત કીધો. એ કીધા પછી ધારેલું કામ વગર મેહેનતે અને વગર લડાઈએ અને કોઈ રીતે નુકશાન ખમ્યા સિવાય કરી લેવાના અવસરને વાસ્તે તે શાંત મન રાખી રાહ જોતો બેઠો.

શેહેરમાં ગયા પછી કરણને માલમ પડ્યું કે અનાજને વાસ્તે જે ધાસ્તી રાખવામાં આવી હતી તે ખરી હતી. અત્યારથી જ અનાજ મોંઘું થઈ ગયું, અને થોડા દહાડામાં દુકાનોનો માલ ખપી જશે એમ દેખાયું. આખા શેહેરમાં એ બાબત શોરબકોર થઈ રહ્યો. કરણે પણ જોયું કે જેમ બને તેમ જલદીથી મુસલમાનો પર હુમલો કરવો જોઈએ, અને જો લાગ ફાવે તો તેઓમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. એક ઘોર અંધારી રાત્રે કલાક બેને સુમારે કરણ પોતાના લશ્કર સુધ્ધાં કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો. તે વખતે કંસારીનો અવાજ સિવાય સઘળું ચુપચાપ હતું. વખતે વખતે ઝાડીમાંથી કોઈ રાની પશુનો અવાજ સંભળાતો હતો, અથવા આસપાસનાં નદીનાળાં આગળ શિયાળવાં ભુંકતાં હતાં, તે શબ્દ કાને પડતો હતો. આકાશમાં ચંદ્રમા નહી હતો, અને તારાઓથી જે થોડું અજવાળું પડતું હતું તેમાં ઝાડો તથા ટેકરીઓના ઓળા પડવાથી

તેટલો થોડો પ્રકાશ પણ ઝાંખો થઈ ગયો હતો. ડગલે ડગલે સીપાઇઓ ઠોકર ખાતા હતા, પણ રસ્તાના જાણનાર ભોમીયા સાથે હતા તેથી આવી અંધારી રાત્રે તેઓ ચાલી શકયા. થોડેક આગળ ચાલ્યા એટલે તેઓએ દુશ્મનની છાવણી દીઠી તેને ઓળખવાની નિશાની એટલી જ હતી કે તેની આસપાસ ચોકીદાર લોકોએ મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવ્યાં હતાં. તેનાં અજવાળાને સુમારે તેઓ આગળ ચાલ્યા, અને શત્રુની છાવણી આગળ લગભગ આવી પહોંચ્યા. તે વખતે સઘળા મુસલમાનો ભરનિદ્રામાં પડેલા હતાં. જે કોઈ જાગતું હતું તે પણ સુઈ રહેલું હતું. કરણે પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કીધી, તથા અંધારામાં કેમ લડવું એ બાબે સઘળા હુકમ જુદા જુદા સરદારોને આપી દીધા. પછી પેહેલો જે પેહેરેગીર તેઓને મળ્યો તેને તુરત ઠોર માર્યો; પણ તેમ કરવામાં એવું બન્યું કે તેણે મરતી વખતે મોટી ચીસ પાડી, તેથી પાસેના પેહેરેગીર જાગી ઉઠ્યા, અને બળતાંના અજવાળા ઉપરથી સાફ માલમ પડ્યું કે રજપુતોનું તમામ લશ્કર તેઓના ઉપર આવી પડ્યું છે. આ વાત માલમ પડતાં જ છાવણીમાં તેઓએ દોડાદોડ કરી મુકી, અને સઘળે ઠેકાણે શત્રુના આવવાની ખબર પહોંચાડી દીધી. મુસલમાનોમાં ગડબડાટ થઈ ગયો; સીપાઈઓ ઝપાઝપ ઉઠીને હથીયારબંધ થઈ ગયા; અલફખાં તુરત બહાર આવ્યો, અને પોતાના માણસોની વ્યવસ્થા કરવાને તેણે ઘણી મેહેનત લીધી. એટલા વખતમાં રજપુતોએ જે જે મુસલમાન તેઓના હાથમાં આવ્યા તેઓને કાંઈ પણ દયા લાવ્યા વગર કાપી નાખ્યા. એ પ્રમાણે આખું લશ્કર ચીરીને કરણના માણસો બહાર જઈ શકત પણ અલપખાંએ ઘણા થોડા વખતમાં લશ્કરની ગોઠવણ કીધી, અને દુશ્મનને અટકાવવાને ધીરજથી ઉભો રહ્યો. જો આ વખતે રાત અજવાળી હોત તો કરણ તથા દેવળદેવી સેહેજ શત્રુના સપાટા-માંથી બચી જઈ શકત; પણ આ વખતે અંધારાને લીધે તેઓથી ઝડપ થઈ શકી નહી, અને તેથી દુશ્મનોને સામા થવાનો વખત મળ્યો. મુસલમાનોનાં સેંકડો માણસ આ રાત્રે કપાઈ ગયાં તેથી અલફખાંનાં તમામ માણસોને ઘણું શૂર ચઢયું, તેઓમાં ક્રોધનો આવેશ આવ્યો, અને તેથી તેઓએ એવો ઠરાવ કીધો કે મરતાં સુધી રજપુતોને કદી રસ્તો આપવો નહી. જયારે કરણનું લશ્કર તેઓની પાસે આવ્યું, ત્યારે તેઓને આદરમાન આપવાને તૈયાર છે એમ જણાવવાને તેઓ-એ એકી વખતે અને એક સ્વરે "અલ્લાહુ અકબર"ની જોરથી બુમ પાડી. તેની સા-મા રજપુતોએ "હરહર મહાદેવ"નો પોકાર કીધો. તે વખત ઘણો જ ભયંકર હતો. બન્ને લસ્કરના અવાજથી તે સઘળી જગા ગાજી રહી, અને પાસેના ડુંગરોમાંથી તેનો પડઘો પડ્યો. પાછળથી મરતાં અને ઘાયલ થયલાં માણસો રડતાં હતાં, તથા દરદને લીધે ચીસાચીસ પાડતાં હતાં તે આ મોટા અવાજમાં ધીમું ધીમું સંભળાતું હતું. અંધારામાં તલવારનો ચલકાટ વિજળીની પેઠે દેખાતો હતો. વળી તે વખતે વાતાવ-રણમાં પણ જાણે એક યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ચોદિશાએથી પવનના સપાટા સામસામા અથડાતા તેને લીધે ઝાડોના હાલવાથી પણ ઘણો અવાજ થતો હતો. વનમાં ઝાડની ડાળીઓ ભાંગી પડતી તેના કડાકા સંભળાતા હતા. સુકાં પાતરાં ચોતરફ ઉડતાં તેનો પણ ખડખડાટ થઈ રહ્યો હતો; અને ધુળ, પાતરાં, તથા બીજી હલકી વસ્તુઓ

વંટોળીયામાં ધસડાઇને ઉપર જતી હતી તેથી હવા સઘળી કચરાથી ભરાઈ ગયલી હતી. આવી વખતે રાની પશુઓનો શબ્દ તો ડુબી જ ગયો; નગારખાનામાં તતુડીનો અવાજ કયાંથી સંભળાય ? એવી રીતે ત્યાંનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં વિવેક બુદ્ધિવાળાં માણસો, જેઓને ખરું ખોટું સમજવાની શક્તિ આપેલી છે, જેઓની વચ્ચે કેટલીક તરેહનો સંબંધ રહેલો છે, તથા જેઓએ એક બીજાને પોતાના ભાઈઓ જેવા ગણવા જોઈએ એવો જગતકર્તાનો નિયમ છે, એવાં માણસો એકએકનો જીવ લેવાને તૈયાર થયલાં હતાં, તેઓ સઘળાંમાં એક જાતનો શેતાન ભરાયલો હતો, તેઓનાં મનમાં એક મોટું તોફાન થઈ રહ્યું હતું, અને સઘળા સારા ગુણો તથા વૃત્તિઓ દબાઈ જઈને તેઓને ઠેકાણે માણસના ઘણામાં ઘણા દુષ્ટ તથા નાશકારક વિકારો પ્રબળ થઈ ગયા હતા; તેઓમાંથી હમણાં માણસપણું ગયું હતું; તેઓમાં પ્રેરણાનું જોર વધી ગયું હતું; માણસ અને કનિષ્ટ પ્રાણીઓમાં જે અંતર છે તે જતું રહ્યું હતું; વિવેકબુદ્ધિ સમાઈ ગઈ હતી; અને તેઓ તે પ્રસંગે રાની હિંસક પશુઓના જેવાં થઈ ગયાં હતાં. જગતનું હિત ચહાનારા લોકો લડાઇને ઘણી જ ધીક્કારે છે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. એક એકનું કલ્યાણ કરવું એ હેતુથી માણસને પરમેશ્વરે નિર્માણ કીધાં છે; તથા તેઓને સમુદાય બાંધી રેહેવાની પ્રેરણા આપી છે તે હેતુ લડાઈથી નિરર્થક થઈ જાય છે. સ્વરક્ષણને માટે જ લડાઈની ખરેખરી અગત્ય છે, તોપણ પોતાના બચાવને માટે લઢવું પડે એ કાંઈ થોડું ખેદકારક નથી. સૃષ્ટિમાં ઘણી વાર યુદ્ધ થતાં જોઇએ છીએ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસનો સ્વભાવ જેવો થવો જોઈએ તેવો થયો નથી. આ લડાઈ પણ ઘણી ગેરવાજબી હતી. એક માણસની છોકરીને બળાત્કારે તેની પાસેથી લઈ લેવી એ ન્યાયથી ઉલટું હતું, પણ જ્યાં "જેની તેધ તેની દેધ" ત્યાં ન્યાયાન્યાય કોણ સમજે ? હવે લડાઈ વાજબી અથવા ગેરવાજબી ગમે તેવા કારણથી ઉઠી તે વાતમાં કાંઈ સાર નથી, તેનાં પરિણામો શાં થયાં તે તપાસવા લાયક છે.

દરિયામાં ભારે તોફાનની વખતે મોટાં પહાડ જેવાં મોજાં અથડાય છે, અથવા આકાશમાં જોસવાળા પવનથી ધસડાતાં બે વાદળાં સામસામાં આવી મળે છે, તેમ કરણનું તથા અલફખાંનું લશ્કર એકેકને ભેટયું. પણ એ ભેટવું કાંઈ લાડનું ન હતું. એ તો '**ભી**મભાઈનાં લાડ' જેવું ભેટવું હતું. છેક પાસે આવી ગયલા તેથી તીરકામઠાં બિલકુલ નકામાં થઈ પડ્યાં હતાં. તેઓ ભાલા, તલવાર અને વખતે ખંજર, કટાર, વગેરે ટુંકાં હથીયારો વડે લડતા હતા. એકએકના ઉપર દયા લાવી પ્રાણ ઉગારવાના તેઓએ સમ ખાધા હતા. મારવું અને મરવું એ જ વાત મનમાં રાખીને તેઓ લઢતા હતા. "અલ્લાહુ અકબર" એક તરફથી ને "હરહર મહાદેવ" બીજી તરફથી વારેવારે સંભળાતાં હતાં. તલવાર, ભાલા, વગેરેનો ખડખડાટ થઈ રહ્યો હતો. સેંકડો માણસ ઘાસની પેઠે કપાઈ જતાં હતાં. તે કરતાં પણ વધારે માણસ ઘાયલ થઈને પડતાં તેઓ તેમના સોબતીના પગ નીચે છુંદાઈ જતાં હતાં, અથવા તેઓને તેમના સાથીઓ બાજુ તરફ ફેંકી દેતા હતા ત્યાં તેઓ પડ્યાં પડ્યાં બરાડા બરાડ પાડતાં હતાં. એ પ્રમાણે મારામારી તથા કાપાકાપી ત્રણ કલાક સુધી ચાલી; પણ તેટલા વખતમાં એમાંથી કોઈ પાછું હઠયું નહી. સવાર પડવા આવી, રાતનો અમલ

ઉતરી ગયો, પૂર્વ દિશાએ અરુણનો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો, વાદળાંનો રંગ તેણી તરફ ઘણો જ સુંદર રતાશ પડતો થઈ ગયો, તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મ્હોં છુપાડવા લાગ્યા, અને આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ધીમે ધીમે અંધકારમાંથી નીકળવા લાગી. થોડીવાર પછી જ્યારે સૂર્ય ઘણા દબદબાથી પૂર્ણ બિંબ સાથે બહાર આવ્યો, ત્યારે એક ભયાનક તથા હૃદયભેદક દેખાવ નજરે પડ્યો; રણભુમિમાંથી લોહીની નીક વેહેતી હતી; કેટલેક ઠેકાણે લોહીનાં ખાબોચીયાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં; સામસામાં લશ્કર વાઘ અથવા વરૂનાં બે ટોળાંની પેઠે ગુસ્સાથી તથા ક્રુરપણાથી લડતાં હતાં; બન્ને તરફનાં મરી ગયલાં માણસો જુદે જુદે ઠેકાણે તથા જુદી જુદી રીતે જમીનપર પડેલાં હતાં; કેટલાંએકનાં મ્હોં વકાસેલાં હતાં; કેટલાએકની આંખ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી; કેટલાંએકની શિકલ તેઓના મરતી વખતના કષ્ટને લીધે વિકાળ થઈ ગયલી હતી; કેટલાએકનાં અવયવો કપાઈ ગયલાં આઘાં પડેલાં હતાં; અને કેટલાંએકનાં માથાં વગરનાં ધડ રઝળતાં હતાં. તે જ પ્રમાણે ઘાયલ થયલા લોકો ભોંયપર ટળવળતા હતા; તેઓની ચાકરી કરનાર કોઈ નહી, તથા તેઓને ત્યાં જે જોઈએ તે આપનાર કોઈ મળે નહી; કોઈ તેના ઘા ઉપર હાથ ફેરવનાર નહી; કોઈ તેને મીઠાં વચન કહી જીવને આરામ આપનાર અથવા દરદમાં દિલાસો આપનાર નહી; તેના ઘા ઉપર ઓસડ ચોપડનાર અથવા કોઈપિણ રીતે તેની વેદના કમી કરનાર મળે નહી, એટલે બિચારા પોકેપોક મુકી રોતા હતા. આવી દુઃખદાયક અવસ્થામાંથી પરમેશ્વર તેઓને જલદીથી આ પાર કે પેલે પાર આણે માટે તે દીનદયાળ પ્રભુની સ્તુતિ કરતા હતા, તથા કેટલાએક આવા દુઃખમાં પોતાની મા તથા બાપને સંભારતા હતા. યુદ્ધ કરવામાં શૌર્ય આણવાને બન્ને તરફવાળાઓ વાજીત્રો વગાડતા હતા. જ્યારે સકળ સંસારમાં આનંદકારક પ્રભાત પડી હતી તે વખતે આ ઠેકાણે શોકના શબ્દ આ પ્રમાણે સંભળાતા હતા. જ્યારે આસપાસની નિર્જીવ વસ્તુઓ રળિયામણી દેખાતી હતી તે વખતે આવો ભયંકર તમાસો તે ઠેકાણે બની રહ્યો હતો; અને જ્યારે પશુ, પક્ષી આદિ બીજાં કનિષ્ટ પ્રાણીઓ ઉમંગભર ઉઠી પોતાનો ખોરાક શોધવાને, અથવા બીજા કાંઈ કામસર, અથવા ફક્ત ગમતને માટે ખુશીમાં કલ્લોલ કરતાં આણીમેર તેણીમેર ફરતાં તથા ઉડતાં હતાં, તે વખતે માણસ—વિવેકબુદ્ધિવાળાં, ખરું ખોટું તથા પાપ પુણ્ય સમજનાર, અમર આત્માવાળાં, સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાણી તથા જગતનું ધણીપણું ચલાવનાર—એવાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેતાં હતાં, તથા પશુતુલ્ય થઈ માણસનું મહત્વ ખોઈ તેના પેદા કરનારનું અપમાન કરતાં હતાં, તથા તેનો એક મોટો અગત્યનો તથા પવિત્ર હુકમ તોડતાં હતાં.

અજવાળું પડતાં જ બન્ને લશ્કરવાળાને પોતપોતાને થયલું નુકશાન માલમ પડ્યું, અને રજપુતો મુસલમાનો કરતાં થોડા માર્યા ગયા હતા તોપણ તેઓની અસલ સંખ્યા ઓછી હતી તેથી તેઓને ખોટ વધારે જણાઈ, તથા તેઓ ઘણા ઘટી ગયલા દેખાવા લાગ્યા. દેવળદેવી પણ લશ્કરની સાથે હતી, અને તેને પાછળ રાખેલી હતી. પણ ભીમદેવને તેને વાસ્તે ઘણી ફિકર લાગ્યાં કરતી હતી. એટલામાં અલફખાંએ એક તદબીર કરી રાખી હતી તે અમલમાં આવી. તેણે રાત્રે કેટલાંએક માણસોને

આધાં રાખ્યાં હતાં. તેઓ હમણાં લડવાને આવ્યાં. તેઓને જોઈને રજપુત સીપાઈઓના પેટમાં ભારે ફાળ પડી. તેઓને લાગ્યું કે જે પ્રમાણે આ માણસો આવ્યાં તે પ્રમાણે થોડી વાર પછી બીજાં તાજાં માણસ આવશે, અને એવી રીતે તેઓ કદી થાકવાનાં નથી. એથી ઉલટું તેઓમાં કાંઈ વધારો થશે એવો સંભવ ન હતો; પણ ઉલટો તેઓમાંથી ઘટાડો થયાં કરતો હતો; એવું છતાં જ્યારે અલફખાંના લશ્કરને મદદ મળી ત્યારે તેઓ ઘણા ગભરાયા, તેઓએ જીતવાની સઘળી આશા છોડી દીધી, અને તેમને હાર્યા જેવું જણાયું. **ભીમ**દેવને આ વખતે દેવળદેવીને વાસ્તે ચિંતા વધી, અને તેના રક્ષણને માટે તે એટલો અધીરો થઈ ગયો કે તેણે પોતાનો ક્ષત્રી ધર્મ ભુલી જઈને પાછા કિલ્લા તરફ ફરવાને પોતાના માણસોને ફરમાવ્યું. તેઓને પણ એટલું જ જોઈતું હતું માટે જ્યારે આવી રીતે તેઓને પોતાના સરદાર તરફથી પાછા ફરવાની આજ્ઞા થઈ એટલે તુરત તેઓ બંદોબસ્તની સાથે પાછા હઠ્યા, અને શેહેર તરફનો રસ્તો પકડ્યો. તેઓને જોઈને તમામ રજપુત લશ્કરે પોતાની પીઠ ફેરવી અને **ભીમ**દેવનાં માણસોની સાથે તેઓ પણ ચાલ્યા. જ્યારે એવો જ જુવાળ બેઠો ત્યારે તેને કોણ અટકાવી શકે? ઘેટાંનાં ટોળાંમાંથી એક ઘેટું જે રસ્તે જાય તે રસ્તે બીજાંઓ પણ ચાલ્યા વિના રહે જ નહી એવો નિયમ છે, તે જ પ્રમાણે લશ્કરમાં થોડા નામરદ તથા બીહીકણ લોકો નાસવા માંડે એટલે બીજાઓને ચેપ ઉડે છે, અને તેઓને પણ તેઓના સોબતીની પેઠે કરવાનું વલણ થઈ આવે છે. કરણનું લશ્કર જલદીથી **બા**ગલાણ તરફ વળ્યું, અને તેઓની પાછળ મુસલમાનોએ દોડ કીધી. રજપુતો નાસતા ગયા, તથા પાછા ફરી ફરીને દુશ્મનોની સામા લડતા ગયા. એમ કરવામાં તેઓનાં ઘણાં માણસો કપાઈ ગયાં, અને કિલ્લામાં પેસતાં પેહેલાં એક સાંકડી નાળ હતી તેમાં તેઓ આવ્યા ત્યાંથી મુસલમાનો અટક્યા; તેઓ રજપુતોની પાછળ વધારે આવ્યા નહી. તેઓ પોતાની છાવણીમાં પાછા ગયા, અને રજપુતો થાકેલા, અથડાયલા, તથા હાર અને માર ખાધેલા **બા**ગલાણ શેહેરમાં પેઠા. મુસલમાનોએ તેઓને વધારે ઉપદ્રવ કર્યો નહી, પણ તેઓએ શેહેર તમામ ઘેરી લીધું હતું તેથી કોઈ પણ માણસ તેમાંથી બહાર જઈ શકતું નહી, તથા કોઈ તેમાં આવી શકતું નહી. શેહેરમાં અનાજ ન જવા દેવાને ઘણો જ પાકો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. રજપુતો શેહેરમાં જઈને ઘણા જ ઉદાસ તથા શોકાતુર થઈને પડી રહ્યા. હવે તેઓને વધારે વાર લડવાની હિમ્મત રહી નહી. તેઓનો ઉમંગ જતો રહ્યો, તથા તેઓ નિરાશ થઈ ગયા. આ વખતે જો શેહેર ઉપર મુસલમાનો હુમલો કરે તો શું કરવું? લશ્કર તો વધારવું જોઈએ, અને જો બની શકે તો દુશ્મનોના ઉપર આવો બીજો હુમલો પણ કરવો. શેહેરમાં પડી રેહેવાથી અનાજ ખપાવી દેવું, દુકાળને વેહેલો આણવો તથા શત્રુને શરણે જવાનો પ્રસંગ ઉતાવળથી લાવવો, એવી તરેહના બીજા ઘણા ગેરફાયદા હતા. જો લડવાને બહાર જવાય, અને રાતની વખતે છાપો મરાય, તો કદાચ નાશી જવાનો પ્રસંગ મળે, અને એ પ્રમાણે સઘળાં માઠાં પરિણામોનું એકદમ નિવારણ થાય. વળી એ પ્રમાણે કીધાથી દુશ્મનોનાં ઘણાંએક માણસો માર્યા જાય, તથા તેઓ થાકી જઈ લડાઈથી કંટાળીને મુકામ ઉઠાવી ચાલ્યા જાય. એટલા માટે શેહેરના

રહેવાસીમાંથી જે જે જુવાન તથાં લડવાના સામર્થવાળા હતા તેઓને લશ્કરમાં સામેલ કરવાને કરણે ઘણી મેહેનત કીધી. પણ તેઓમાંના ઘણા જ થોડા લડવાને તૈયાર થયા. તેઓને લડાઈમાં જવાની ટેવ ન હતી; તેઓએ રણસંગ્રામ કવચિત જ જોયો હતો; તેઓના શેહેર ઉપર તેઓના વખતમાં કોઈએ ચઢાઈ કરી ન હતી તેથી તેઓને લડવાનો બિલકુલ મહાવરો ન હતો; તેઓનું શૂરાતન પ્રકટ થયલું ન હતું; માટે ઘણાએક જુઠાં બહાનાં કાઢ્યાં, કેટલાએક સંતાઈ બેઠા, અને કેટલાએક તો શરમ મુકી સાફ ના જ કહી. તેઓ સઘળા કરણના ઉપર ગુસ્સે થયેલા હતા; તેઓના શેહેર ઉપર આ આફત આવી પડી તેનું કારણ કરણ છે એમ જાણીને તેઓ રાત દહાડો તેને અંતઃકરણથી ગાળ દેતા હતા. શેહેરમાં અનાજની ઘણી જ મોંઘવારી થઈ ગઈ હતી, તથા બીચારા સેંકડો ગરીબ લોકો મરી જતા હતા તેઓ કરણ તથા દેવળદેવી ઉપર નિ-શાસો મુકતા હતા. શેહેરમાંના જે જુવાન લોકો લડવાને તૈયાર થયા હતા તેઓનાં માબાપ તથા બઈરાં છોકરાં પણ કરણને શાપ દેતાં હતાં. જે નવાં માણસો કરણના લશ્કરમાં ઉમેરાયાં તેથી કાંઈ તેમાં ઝાઝો વધારો થયો નહી માટે **ભીમ**દેવે શેહેરનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, ને તેઓને સમજાવ્યું કે " હાલ જે લડાઈ ચાલે છે તે કરણ રાજા ઉપર નથી, પણ તે તો દેવગઢના રાજા **રામ**દેવજી, જે તમારા સઘળાના રાજા છે, તેના ઉપર ચાલે છે; કેમકે તમે સઘળા જાણોછો કે લ-ડાઈનું કારણ દેવળદેવી છે; તેને મ્લેચ્છ લોકોને પોતાને વાસ્તે લઈ જવી છે; પણ તે તો આપણા **શંકળ**દેવની સાથે પરણી ચુકી છે, માટે તે તમારી રાણી છે. તમારે ત-મારી રાણીના બચાવને વાસ્તે લડવાનું છે. તમારે તમારા રાજાની પ્રતિષ્ઠા રાખવાની છે, અને આજે જો તેઓ તમારા રાજાના ઘરની રાણી લઈ જશે તો કાલે તમારાં ઘરનાં બઈરાંને ઘસડી લઈ જવામાં તેમને શી હરકત પડશે? માટે તમે તમારા લો-કોનું, તમારા દેશનું તથા તમારા રાજાનું જરા અભિમાન રાખો, અને જે હવે પછી તમારી રાણી થવાની છે તેને શત્રુઓના હાથમાં પડતી બચાવો. શું દુનિયામાં એમ કહેવાશે કે દેવગઢના રાજ્યના લોકો એવા હીચકરા હતા કે તેઓએ પોતાની રાણીને પોતાના દેશમાંથી પારકા દેશમાં લઈ જવા દીધી? એમ થાય તો તે મોટામાં મોટી ગેરઆબરૂ સમજવી. પણ મને આશા છે કે તમે સઘળા એવા અધમ નથી કે એમ થવા દઈ તમારું નામ જગતમાં ડુબાવશો, માટે જાગૃત થઈ જાઓ. આબરૂને વાસ્તે વિચાર રાખો. મરવાની દેહેશત છોડી દઈ બઈરાં જેવી ચાલ ચાલતાં શરમાઓ, અને દુનિયાની સઘળી વાત આબરૂ આગળ હલકી ગણીને ઢાલ તલવાર બાંધીને તૈયાર થઈ જાઓ. કોઈ શા માટે જવાબ દેતું નથી? તમારામાંથી કોઈને જુસ્સો કેમ આ-વતો નથી? શું એવો વખત આવ્યો છે કે માણસો જીંદગી ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ રાખે કે પોતાના રાજાની તરફથી પણ લડવાની ના કહે? અરે! શરમ છે તમને સ-ઘળાને! ધિક્કાર છે તમને! ધુળ પડી તમારી જીંદગી ઉપર!" એટલું કહી તે ચુપ રહ્યો. તેને એટલો બધો ક્રોધ ચઢી ગયો કે તેનાથી વધારે બોલાયું નહી.

પણ **ભીમ**દેવનું આ સઘળું બોલવું પવનમાં ઉડી ગયું. એ તો પથ્થર ઉપર પાણી, તેઓ સઘળા જડ થઈને બેસી રહ્યા. કોઈના ઉપર કંઈ અસર થઈ નહી,

તેઓના મનમાં નક્કી હતું કે આ કામમાં જય મળવાનો નથી, માટે જીંદગી શા માટે નકામી ફેંકી દેવી જોઈએ. પણ જે જીંદગીના ઉપર તેઓને આટલી બધી પ્રીતિ હતી, જે જીંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોવા બેઠા હતા, અને જે જીંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાના રાજા આગળ હલકા પડ્યા, તે જીંદગી ઘણીવાર ટકે એવો સંભવ ન હતો. મુસલમાનો સિવાય એક બીજો શત્રુ શેહેર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે શત્રુ અદૃશ્ય હતો, તેના સપાટામાંથી બચવું મુશ્કેલ હતું, અને તેના હાથથી મરવામાં કાંઈ પણ આબરૂ ન હતી. એ શત્રુ દુકાળ હતો. જો તેઓએ **ભીમ**દેવના કહ્યા પ્રમાણે કીધું હોત, જો તેઓ સઘળાએ મળીને મુસલમાનો ઉપર હુમલો કીધો હોત, તો કદાચ આ નવા શત્રુના હાથમાંથી તેઓ જીવતા રહેત; તેઓની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહેત; તેઓના રાજાનું કામ થાત; લડાઈનો અંત આવત; અને બીજાં નઠારાં પરિણામોનો અટકાવ થાત. પણ કેહેવત છે કે 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.' તેઓની મતિ બદલાઈ ગઈ, અને તેથી તેઓમાંનાં ઘણાંખરાં ઢોર ને પશુની પેઠે મરણ પામ્યાં; તેઓનાં બઈરાં છોકરાંની પણ તેવી જ અવસ્થા થઈ, અને તેઓની માલમિલકત સઘળી ફના ફાતીઆ થઈ ગઈ.

શેહેરમાં અનાજની ખોટ હતી એ ઉપર કહેલું જ છે. જ્યારથી શેહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પેહેલવેહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો. લડાઈ જલદીથી પુરી થશે, અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેઠી બેસી રહ્યા. પણ લડાઈનો પાર આવ્યો જ નહી, અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો. સીપાઈઓ તથા બીજા લોકો બુમાબુમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણા લોકોનાં મુડદાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા; અને ભુખના માર્યા ઘેલા જેવા થઈને લુંટવા નીકળ્યા. એક સવારે શેહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઈ નીકળ્યા, અને બધે ઠેકાણે પથરાઈ જઈને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા. તેઓની જોડે લસ્કરના સીપાઈઓ પણ સામેલ થયા, અને દરેક ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઈ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુડદાંઓ રસ્તામાં પડ્યાં, અને શોરબકોર સઘળે થઈ રહ્યો. દ્રવ્યવાન લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા, તોપણ તેઓનું કાંઈ ફાવ્યું નહી. તેઓના ઘરનું સઘળું અનાજ લુંટાઈ ગયું અને હવે તેઓને ભુખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું લુંટેલું અનાજ થઈ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળા સરખા થઈ ગયા. હવે દુકાળ રાક્ષસે પોતાનું ખરેખરું રૂપ પ્રકાસ્યું, અને હવે ભુખનું દરદ સઘળાંને સરખું લાગવા માંડ્યું. આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ઘણું મુસ્કેલ છે. જો બરાબર થઈ શકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આચકો લાગે, ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચેહેરા જોવાથી ચીતળી ચઢ્યા વગર રહે જ નહી. તે બીચારાં ભુખે મરી ગયલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઉડી જવાથી ધોળાં ફક જેવાં થઈ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર

નીકળી આવ્યાં હતાં; તેઓના ચેહેરા ફિક્કા સુકાઈ ગયલા, તથા ખડબચડા થઈ ગયલા હતા; અને તેઓ એવા તો બીહામણા થઈ ગયા હતા કે તેઓમાં અને મલીન ભુતમાં કાંઈ અંતર રહેલું ન હતું. વળી આ ભયંકર ચેહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નીકળી આવેલા હતા. દ્વેશ, અદેખાઈ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઈ, તથા ભુખમરાથી જ યમરાજાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નઠારા ગુણો પ્રકટ થઈ આવે તે સઘળા તેઓના મ્હોં ઉપર સાફ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું હતું, અને જો તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે, તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. એ તો આપણે તેના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું; પણ તેઓના મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, ભુખને લીધે જે તેઓને મહા વેદના થતી હતી, તેનું વર્ણન તો વૈદકશાસ્ત્રમાં જેઓ પ્રવીણ હોય તેઓ જ કરી શકે તથા જેઓને તે વાતનો અનુભવ થાય તેને જ તેની ખબર પડે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં કેટલાંએક તમર ખાઈને પડી જતાં, અને તત્કાળ મરણ પામતાં; અથવા તેઓ એક બે દિવસ સુધી તેવી હાલતમાં રીબાયાં કરતાં. જ્યાં સઘળા ઉપર સરખી જ આપદા આવી પડેલી, ત્યાં એકેક ઉપર દયા પણ કોણ લાવે? તથા તેનું દુઃખ મટાડવાને કોણ ઉપાય કરે? માટે તેઓ રસ્તામાં બીજાં મુએલાં માણસોની સાથે જીવતાં પડી રહેતાં હતાં, કેટલાંએકથી તો બહાર નીકળાતું જ ન હતું. તેઓ ભુખથી એવાં અશક્ત થઈ ગયાં હતાં કે તેમનાથી ઉઠાતું પણ ન હતું તેઓ ઘરમાં સુતાં સુતાં બરાડા બરાડ પાડતાં હતાં. નાનાં નાનાં છોકરાં રસ્તામાં ટળવળતાં હતાં અને પછાડા મારી મારીને મરી જતાં અથવા મરણતોલ થઈને ભોંય ઉપર પડતાં હતાં. છોકરાંની મા ઘેલી જેવી આણીગમ તેણીગમ દોડતી, અને કડકો રોટલો જે તેણે છુપાવી રાખ્યો હોય તે પોતાનાં હાડ પિંજર જેવાં સુકાઈ ગયલાં છોકરાંને ખવડાવતી, અને તેટલો સુકો રોટલો પણ કોઈ હરામખોર આવે તો તેના હાથમાંથી લઈ જાય માટે તે ચોતરફ જોયાં કરતી. કેટલીએક બાઈડીઓની નજર આગળ તેઓનાં નાનાં નાનાં કુમળાં બાળક તરફડીને મરી જતાં તેને જોઈ તે બેબાકળા ડોળા કરી મ્હોં ઉઘાડું રાખી ઉભી રહેતી. પોતાને ખાવાને મળે નહી, એટલે દુધ તો કયાંથી જ આવે? આથી ધાવણાં છોકરાં પીલાઈ પીલાઈને મરી જતાં હતાં. તેઓના દરદથી તથા ભુખથી તેઓની માની પણ તેવી જ અવસ્થા થતી હતી. ઘરડાં અશક્ત ડોસાઓ તથા ડોશીઓ પડી પડીને મરતાં હતાં. અને ભરજુવાનીમાં આવેલાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ કાળચક્રના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં. દુકાળની આગળ બધી જાતનાં, ઉમરનાં, તથા પદવીનાં માણસો સરખાં જ હતાં. મોત ચોતરફ ફરતું હતું. તેના હાથમાં ઘણું કામ આવી પડ્યું હતું. ગરીબ લોકોનાં મુડદાં રસ્તામાં, ગલીમાં, અને ઘરોમાં, કોહી જતાં હતાં. તેઓને બાળવા જવાની કોઈનામાં શક્તિ રહી ન હતી, તથા જ્યાં સઘળાંને મરવાની ધાસ્તી સરખી જ ત્યાં એક એકને શરમ તથા સંબંધ તો કયાંથી જ રહે?

હવે અનાજ તો થઈ રહ્યું, અને જીવતાં રહેલાં માણસોને કોઈ પણ જાતનો ખોરાક તો જોઈએ, માટે કેટલાંએક ઝાડનાં ફળ ખાઈને જીવતાં, કેટલાંએકને ત્યાં

ગાય ભેંસ હતી તેઓ દુધ પીને પોતાનાં શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક ઢોરની પેઠે ઘાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાતરાં ખાતાં, વળી બીજાંઓ એમાંથી કાંઈ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં, અને વખતે ધુળ ને મટોડું ખાતાં, જે કાંઇ નરમ વસ્તુ ચાવી શકાય તેવી હોય તે સઘળી ભક્ષ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતીયું થવાને માટે પુષ્કળ પાણી લોકો પીતાં હતાં. આવો નઠારી જાતનો, જેથી પોપણ થઈ ન શકે એવો, વખતે શરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે, તથા મરી ગએલાં માણસોની સડી ગયલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણઘાતક હવા નીકળતી હતી તેને લીધે શેહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, જીવમાં ગુંથારો, અને અંતે સનેપાત થવા લગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી, અને તેથી મૃત્યુનું કામ ઘણું જ ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટામાંથી ઘસડાઈ જાય. જ્યારે શેહેરમાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો, ત્યારે તો લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયાં. તેઓએ જીવવાની સઘળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ઘણી જ બેપરવાઈ દેખાડવા માંડી. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઈ ઉઠાવે પણ નહી; ત્યાંને ત્યાં તેઓ સડ્યાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શેહેરમાં કાગડા, ગીધ, અને સમડી ધોળે દિવસે મુડદાંને પીંખી નાખતાં; વખતે કુતરાં, બિલાડાં તેઓને ઘસડતાં તથા ફાડી ખાતાં; રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શેહેરમાં ઉજાણી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પાળેલાં જાનવરો ધણી વિના, ખાધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શેહેરની દુર્ગંધમાં વધારો કીધો. માણસો તથા તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો, અને માંસ ભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા મરકીને લીધે જેવો લોકોની શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવો જ તેઓની મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નઠારા ગુણો હોય છે તેઓ સઘળા આ વખતે પ્રકટ થયા તથા સઘળા સારા તથા ઉંચા ગુણો દબાઈ ગયા. માણસોમાંથી માંહોમાંહેની શરમ ઉડી ગઈ; સગપણનો નાશ થયો; દોસ્તી હોલવાઇ ગઈ; સ્વાર્થ સ્વાર્થ સઘળે ઠેકાણે સઘળાના મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માબાપ અને છોકરાંની વચ્ચેનું તથા ધણી ધણિયાણી વચ્ચેનું સઘળું હેત નાસી ગયું. આ વખતે કોઈ કોઈનું નહી. સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોના મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ ભુલી ગયા; મોતનો ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે માન એ બન્ને જતાં રહ્યાં. આ સઘળી આફત જોવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ પાછળ ડગલાં ભરતું હતું તે વિચારથી ઈશ્વર તરફ મન લઈ જવાને તથા શોકાતુર થઈને શાણપણ તથા ગંભીરતા પકડવાને બદલે તેઓ ઉલટા ખુશી થતા તથા આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા હતા. તેઓનાં મગજ ભુખથી ફરી ગયલાં હતાં. આવી અસ્વાભાવિક વર્તણુક કોઈ બીજા જ કારણને લીધે તેઓએ પકડી હતી. એ ગમે તેમ હોય તોપણ દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક ભુત જેવાં બીહામણાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે

તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજીત્રો વગાડતાં, તથા ઘણો શોર કરતાં જતાં હતાં. એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઈપણ જણાતી ન હતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દુર કરવાને ફરતાં હતાં. કેટલાંએક માણસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નીકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં, તેઓ ગાતાં, બુમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મોહલ્લો ગાજી રહેતો. એ પ્રમાણે શેહેરની અવસ્થા થઈ રહી હતી.

હવે કિલ્લામાં જ્યાં કરણ રાજા, **ભીમ**દેવ, દેવળદેવી તથા મુખ્ય સામંતો અને બીજા સરદારો રેહેતા હતા તેઓને વાસ્તે તે કિલ્લાના કોઠારમાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખેલું હતું તેમાંથી થોડું થોડું તેઓ વાપરતા, અને એ પ્રમાણે કસર કરી તેઓએ અનાજ અત્યાર સુધી પોંહોંચાડયું હતું; અને હજી થોડા દહાડા વધારે ચાલે એટલું બાકી રહેલું હતું. લોકોને એ જોઈને ઘણી અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેઓને વાસ્તે પોતે મરણ પામે, અને જેઓ લડાઈનાં મુખ્ય કારણ તેઓ જીવતાં રહે એ જોઈને તેઓને ક્રોધ આવતો હતો. પણ તેઓને ગુજરાતના દુર્દશામાં આવી પડેલા દુર્ભાગ્ય કરણ રાજા ઉપર દયા આવતી હતી, તથા પોતાના રાજાના કુંવર **ભીમ**દેવની તેઓ આબરૂ રાખતા હતા, તેથી તેઓએ કિલ્લા માંહેના લોકોને કશી રીતનો ઉપદ્રવ કીધો નહી. એ છતાં પણ કેટલાએક ફિતુરી, હલકા, તથા લુચ્ચા લોકોએ કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી તેમાંનું અનાજ લુંટી લેવાનો એક કરતાં વધારેવાર નિશ્ચય કીધો; પણ તેઓમાંના વિચારવંત, દયાળુ, તથા રાજનૈષ્ટિક લોકોએ તેમને સમજાવ્યા કે એટલું અનાજ લુંટી લાવ્યાથી શેહેરમાંનાં આટલાં બધાં માણસોને કાંઈ વધારેવાર ફાયદો થવાનો નથી, અને કિલ્લામાંના મોટા માણસો જેઓ દુનિયામાં અગત્યના છે તેઓ મરણ પામશે. તે વાત તેઓના મનમાં ઉતરી, તેથી તેઓ પોતાના ધારેલા કામથી બંધ પડ્યા. પણ તેઓનો ક્રોધ હજુ સુધી શમ્યો નહતો. તેઓની પાસે એક ઉપાય તૈયાર જ હતો. જો તેઓ સઘળા મળી શેહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાખી મુસલમાનોને અંદર આવવા દે તો તેઓના દુઃખનું તુરત નિવારણ થાય. પણ તેમ તેઓએ કીધું નહી. એ પ્રમાણે દગલબાજી કરવામાં ઘણી ગેરઆબરૂ છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. તેમ કરવાથી જે પરીણામો નીપજે તેને વાસ્તે તેઓ ઘણા દીલગીર હતા. તેટલા માટે જ આટલું બધું કષ્ટ તેઓએ સહ્યું; દુકાળ અને મરકી પોતાના શેહેરમાં આવવા દીધી; પોતાનાં વહાલામાં વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ પીલાઈ પીલાઈને આવા ભયંકર મોતે મરતાં જોયાં; તથા પોતાના મોતને વાસ્તે પણ કાંઈ દરકાર રાખી નહી. તેઓએ તેઓના હાથમાં રહેલો ઉપાય કામે લગાડયો નહી. તેઓનો આ વિચાર જોઈને આપણને ખરેખરું આશ્ચર્ય લાગવું જોઈએ, અને તેમના પ્રતિષ્ઠા જાળવવા વિષેના એવા ઉમદા વિચાર જોઈને આપણે વિસ્મીત થયા વિના રહેતા નથી. આટલી બધી વાર તેઓએ આવા વિચાર રાખ્યા, પણ હવે તેઓનું મન બદલાયું. અને કેટલાએક હલકા લોકોએ ઠરાવ કીધો કે હવે શેહેરના દરવાજા ઉઘાડા મુકી દેવા, અને આ દૈવકોપનો એકદમ અંત આણવો. વળી આપણે ઈંહાં રહીને પણ શું કરી શકીએ છીએ? આપણામાં હવે લડવાની કાંઈ શક્તિ રહી નથી. કરણ અને

ભીમદેવનું લશ્કર ઘણુંખરું સઘળું મરી પરવાર્યું છે, અને જે કોઈ જીવતા રહ્યા હશે તેઓની અવસ્થા લડવા લાયક રહી નહી હોય, માટે હવે દરવાજો બંધ રાખ્યાથી ને પડી રહેવાથી વધારે માણસોનો નાશ થાય છે પણ તેથી કાંઈ કામ સિદ્ધ થાય એવો સંભવ નથી. માત્ર તેથી વખત વધારે મળે છે. પણ એટલા વખતના જુજ ફાયદાને માટે માણસોના અમુલ્ય જાનની ખરાબી થાય એ કાંઈ વાજબી નથી. એ ઉપરથી તેઓએ ઠરાવ કીધો કે એ સઘળી વાત કરણને જઈને કેહેવી, ને તેને કાને નાખીને એ કામ કરવું.

એ વિચાર પ્રમાણે ઘણાએક માણસોએ કિલ્લામાં જઈ કરણની આગળ સઘળી હકીકત કહી, અને હવે શેહેરમાં શત્રુઓને આવવા દેવાની રજા માગી. કરણે તેઓનો ઉપકાર માન્યો, અને પોતાને તથા પોતાની પુત્રીને વાસ્તે તેઓ આટલી લાંબી મુદ્દત સુધી મહાભારત દુઃખ તથા નુકશાન વેઠીને રહ્યા તેને માટે તેઓને ઘણી જ સાબાશી આપી. કરણને તેઓના ઉપર ઘણી દયા આવતી હતી, અને તેઓ કેહે છે તે સઘળી વાત ખરી છે એવી તેના મનમાં ખાતરી થઈ હતી. હવે જીતવાની આશા તો મુદ્દલ રહી જ ન હતી. સીપાઈઓ સઘળા આ જગત્ છોડીને જતા રહ્યા હતા, અને જીવતા રહેલા આ લોક અને પરલોકની વચ્ચે લટકતા હતા. તેઓ કાંઈ લડવા લાયક રહ્યા ન હતા, તેથી હવે કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું નિરર્થક છે એમ તેને સાફ જણાયું, અને વધારે માણસોને મરતાં અટકાવવાને માટે તેણે લોકો પાસે એક રાતની મહેતલ માગી, અને બીજે દહાડે દરવાજા ઉઘાડા મુકવાની તેમને રજા આપી. લોકો તે સાંભળીને સંતોષ પામી ઘેર ગયા, અને બીજા દહાડાની રાહ જોવા લાગ્યા. તેઓ ગયા પછી કરણ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. હવે શું કરવું? અત્યાર સુધી તેને એવી આશા હતી કે થોડા દહાડામાં કિલ્લામાંનું અનાજ ખપી જશે, એટલે પોતે તથા પોતાની છોકરી બન્ને એક પછી એક અથવા સાથે ભુખથી મરી જશે, એટલે લડાઈ એની મેળે સંપુર્ણ થશે. પણ તેમ થવાનો વખત આવ્યો નહી. લોકોએ તેટલી ધીરજ રાખી નહી. હવે એક રાત વચ્ચે રહી તેમાં કાંઈ તેના ધાર્યા પ્રમાણે થવાનું ન હતું. માટે હવે શસ્ત્ર વડે બેમાંથી એકનો જીવ લીધા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહી. હવે બેમાંથી કોણે મરવું એ વાતનો વિચાર રહ્યો. દેવળદેવીને મારવાનો આગળ કરણે વિચાર કીધો હતો, તેને કાપી નાખવાને તેણે તલવાર ઉગામી હતી, પણ એ અસ્વાભાવિક કામ કરવા જતાં તેનું મન હઠી ગયું હતું. આવી બાળક છોકરીને શી રીતે મારી નંખાય? માટે પોતે જ મરવું એ સારું છે; પોતાના જીવવાથી કાંઈ ફળ ન હતું; પોતે ઉમરે પણ પહોંચ્યો હતો; પોતાને સુખના દિવસ પાછા આવશે એવો સંભવ ન હતો; તેથી દુઃખમાં બાકીનાં વર્ષ કાઢવા કરતાં એકદમ આયુષ્યની દોરી તોડી નાખવી એ સારું એમ તેણે નક્કી કીધું. તે રાત્રે બાર વાગતે જ્યારે કિલ્લામાં સઘળા ભર ઉંઘમાં હતા ત્યારે લુગડાં પેહેરી એક તેજ તલવાર સાથે રાખીને કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેનો દેખાવ જોવાથી જ તુરત જણાઈ આવે કે તે વખતે તે કાંઈ ભયંકર કામ કરવાને જાય છે. તે પોતાની દીકરીને જગાડીને છેલ્લીવાર મળ્યો પણ નહી; તોપણ તેને અંતઃકરણથી આશીર્વાદ દઈને તથા તેની જીંદગી અને પ્રતિષ્ઠાના

સંરક્ષણ વાસ્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. બહાર મેદાનમાં પુર ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝાડો તથા ડુંગરોના ઓળા પડ્યા હતા. હવા બિલકુલ સ્થિર હતી, ઝાડોનાં પાંદડાં લગાર પણ હાલતાં ન હતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું, તેમાં કરણનાં પગલાં સાફ સંભળાતાં હતાં. તે વખતે વખતે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતો હતો, અને આખી દુનીયાની આ છેલ્લી ભેટ લેતો હતો. થોડીએક વાર સુધી ઉંચી નીચી ભોંય પર ચાલ્યા પછી તે એક મોટા મહાદેવના દેહેરા આગળ આવી પહોંચ્યો. તે દેવસ્થાન તે જગોએ ઘણું નામાંકિત હતું, અને તે ઘણું વિસ્તીર્ણ હતું. તે રાત દહાડો ઉઘાડું હતું, અને આ વખતે તેમાં કે તેની આસપાસ કોઈ પણ માણસ ન હતું. કરણ તે દેહેરામાં જઈ જ્યાં શિવલિંગ હતું ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેણે ત્યાં કેટલીકવાર સુધી એક ચિત્તે મહાદેવની સ્તુતિ કીધી, પછી મહાદેવની પુજા કીધી, અને થોડાંક ફુલ પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો તે તેના ઉપર ચઢાવ્યાં. પછી તે ઘણા જુસ્સાથી ઉભો થયો, અને તલવાર મિયાનમાંથી કાઢીને પોતાની ડોકે અડકાડી મોટેથી અને જુસ્સાથી બોલ્યો: "હે મહાદેવ, હે ભોળાનાથ, હે શંકર, હું કેવી આફ્તમાં આવી પડ્યો છું તે તું સારી પેઠે જાણે છે. તેમાંથી ઉગરવાનો કાંઈ રસ્તો સુઝતો નથી. માટે રે જગતના પ્રલયકર્તા, આ તારી સમક્ષ મારો દેહ ત્યાગ કરૂંછું, નહી તો બચવાનો માર્ગ બતાવ." એટલું કહી તેણે તલવાર આધી ખસેડી જોરથી ઉગામીને ડોક ઉપર મારવાની તૈયારી કીધી; પણ તેટલામાં કોઈએ તેનો હાથ પકડ્યો હોય એમ લાગ્યું. તેની તલવાર ભોંય ઉપર પડી ગઈ, અને આકાશ વાણી થતી હોય એમ ઘુમટમાંથી નીચે પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયો "અરે કરણ રાજા, તારા દુઃખનો પાર જ નથી. પણ તું આપઘાત કરીશ માં. જે થાય તે થવા દે, તને કાલે બચવાનો રસ્તો જડશે માટે ધીરજ રાખ." કરણે એ શબ્દ સ્પષ્ટ સાંભળ્યા, અને તેનો અર્થ પણ તે સમજ્યો. મહાદેવની એ વાણી થઈ એવી ખાતરી તેને થઈ તેથી સંતોષ પામ્યો, અને આકાશવાણી ખરી પડશે એવો પુરો ભરોંસો રાખીને તેણે તલવાર મિયાનમાં ઘાલી, મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા. અને પાછો કિલ્લા તરફ ગયો.

બીજે દિવસે શેહેરના કેટલાએક લોકોએ કોટ ઉપર ચઢીને સલાહનું નિશાન દેખાડ્યું. તે ઉપરથી અલફખાંએ પોતાની તરફથી કેટલાંએક માણસોને મોકલ્યાં તેમની આગળ શેહેરના લોકોએ પોતાની સઘળી હકીકત કહી. તેઓની કેવી દુર્દશા થઈ હતી તે સઘળું તેઓને દયા ઉપજે એવી રીતે કહી સંભળાવ્યું. તેં આખું શેહેર તેઓને સ્વાધીન કરવાને કબુલ કીધું, પણ એટલી શરત કીધી કે અમારી માલ મિલકતને તમારે છેડવી નહી, તેઓએ કહ્યું કે અમે મરી રહેલા છીએ; હવે મરતાંને મારવામાં કાંઈ આબરૂ તથા મોટાઈ નથી. વળી કરણ રાજા તથા દેવળદેવી તમારા હાથમાં આવશે એટલે તમારું ધારેલું કામ પાર પડશે; પછી શહેરના બીચારા નિરપરાધી લોકોને મારી નાખવામાં તથા તેમની મિલકત લુંટી લેવામાં તમને શો ફાયદો છે? માટે એ વાત તમારા સરદારને કહો, અને જો એ પ્રમાણે કરવાને તમે અભયવચન આપો તો અમે શેહેર તમને આજે સ્વાધીન કરીએ. મુસલમાનોએ એ સઘળી વાત જઈને અલફખાંને કહી, તેથી તે સરદારને ઘણી દયા આવી અને

તેઓની અરજ વાજબી, તથા કબુલ કરવામાં કાંઈ નુકશાન થાય એવી નથી એમ જાણીને શેહેરના લોકોને તે કબુલત કહી સંભળાવી, અને તે દહાડે રાત્રે શેહેરના દરવાજા ઉઘાડા મુકવાનું ઠરાવ્યું. પેહેલી રાત્રે શેહેરના લોકોએ એક દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને મુસલમાન લોકો પાસે જ હતા તેઓ ધસારો કરી માંહે પેઠા. શેહેરમાં પેસતાં જ તેઓ કરણ તથા દેવળદેવીને શોધવા લાગ્યા. રસ્તામાં કેટલાએક મરદો તથા બઈરીઓ તેઓને જોવાને ઉભેલાં હતાં તેઓમાંથી જ કોઈ દેવળદેવી હશે એમ તેઓને વેહેમ જવાથી તેઓ તેમને પકડીને ઘસડવા લાગ્યા અને તેમનું ઘણીએક રીતે અપમાન કરવા લાગ્યા, એ પ્રમાણે તેઓએ ઘણાંએક બઈરાંને કીધું. તે તેઓના ધણીથી તથા બીજા માણસોથી ખમાયું નહી, માટે તેઓએ મુસલમાન સીપાઈઓ સાથે પેહેલાં તકરાર કીધી; પણ તે તકરારથી કાંઈ જ ફાયદો થયો નહી, ત્યારે તેઓએ વળગાઝુમી કીધી, અને તેમ કરવામાં આખરે મારામારી ઉપર આવી ગયા. મુસલમાનોને આટલી મુદ્દત સુધી શેહેર આગળ પડી રેહેવું પડ્યું, તથા તેઓમાંના ઘણાખરા માર્યા ગયા, તેથી તેઓ શેહેરના લોકો ઉપર ઘણા ગુસ્સે હતા. તેમાં વળી જ્યારે આ લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેઓએ આટલા દિવસનું એકઠું થએલું વેર એકદમ તેઓના ઉપર કાઢવાને નિશ્ચય કીધો. ત્યાં તલવારો નીકળી; અને કેટલાએક જેઓ દુકાળ તથા મરકીના સપાટામાંથી બચ્યા હતા તેઓ આ લડાઈમાં માર્યા ગયા. જ્યારે આ ગરબડાટ શેહેરના મુખ્ય બજારમાં થઈ, તે વખતે કેટલાએક અટકચાળા તથા લુંટવાની ઉમેદ રાખનારા મુસલમાનોએ એક દુકાન સળગાવી મુકી. એ આગ લાગવાથી સઘળા મુસલમાન સીપાઈઓ ઘણા ખુશ થયા. તેઓને એટલું જ જોઈતું હતું. જ્યારથી અફ્લખાંએ શેહેરના લોકોની જીંદગી તથા માલમિલકત બચાવવાને અભયવચન આપ્યું, ત્યારથી તે સીપાઈઓ નાઉમેદ થઈ ગયા હતા. તેઓને લુંટ મેળવવાની આશા હતી, અને તે પુરી પડશે એવી આખર સુધી તેઓને ખાતરી હતી, પણ છેલ્લી વારે તે આશા ભંગ થઈ ગઈ એ જોઈને તેઓ ઘણા ખીજવાયા હતા. પણ જ્યારે આગ લાગી, અને તે હવે પથરાઈને આખા શેહેરમાં ફેલાશે ત્યારે લોકોનાં ઘરમાં ભરાવાને તથા તેમાંની દોલત લઈ લેવાને કાંઈ હરકત પડશે નહી એ ધારણાથી તેઓએ આગ હોલવવાની કાંઈ મેહેનત કીધી નહી. બલકે શેહેરના બે ત્રણ ભાગમાં થોડાએક જઈને નાનાં નાનાં ઘરો સળગાવી મુક્યાં. રાતનો વખત, પવન નીકળેલો, કોઈ હોલવનાર મળે નહી, શેહેરમાં થોડાં જ માણસો રહી ગયલાં અને તેઓ એવાં અશક્ત કે તેઓથી કાંઈ કામ બની શકે નહી, તેથી આગ ઘણા જોરથી ફેલાઈ અને થોડા વખતમાં આખું શેહેર અગ્નિની ઝાળમાં લપેટાઈ ગયું. આ વખતે શેહેરનો દેખાવ ઘણો ભયંકર થઈ રહ્યો. ઘરો સઘળાં ઘાસની પેઠે ભડભડ બળવા લાગ્યાં. મુસલમાન સીપાઈઓમાં કાંઈ બંદોબસ્ત રહ્યો નહી, તેઓ સઘળા અલફખાંનાં હુકમથી ઉલટા ચાલીને બધા શેહેરમાં ફરી વળ્યા, અને જે મોટાં મોટાં ઘરો તેઓની નજરે પડ્યાં તેમાં પેસીને લુંટફાટના કામમાં પડ્યા.

આગ એ એક મોટી આફત છે, તેમાં વળી બાગલાણ જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા શેહેરમાં આગ, એથી તો આડો આંક જાણવો. કેટલાએક મરકીના રોગથી

પીડાતા તથા ભુખે હસહસતા થઈ ગયલા લોકો જેઓ ઉઠી શકતા ન હતા તેઓ ઘરમાંને ઘરમાં જ બળી મુઆ. તેઓને કાઢનાર કોઈ મળે નહી. કેટલાએક પોતાનો જીવ બચાવી શકે તેવા હતા તેઓ પોતાનાં બઈરાં છોકરાંને તથા ધન દોલતને છોડીને નાઠા. બઈરીઓ તથા છોકરાં જેટલાં નાશી શકયાં તેટલા બચ્યાં; બાકીનાં આગમાં ફુકાઈ ગયાં. કેટલાએક કીમતી દાગીનાની એક નાની પેટી લઈ બહાર નીકળતા તેઓને રસ્તામાં મુસલમાનો પકડતા, તથા તેઓની પાસે જે હોય તે છીનવી લેતા. જે બીચારા પૈસા વગર ખાલી હાથે મળતા તેઓને પકડીને ખુબ માર મારતા, અને તેને ઘેર તેઓને લઈ જવાનું તથા દોલત બતાવવાનું તેની પાસેથી કબુલ કરાવતા. જેઓ ઘરમાં પડી રહેતા હતા તેઓને પણ મારફાડ કરી દ્રવ્ય કયાં સંતાડયું છે તે દેખાડવાની જરુર પાડતા. જેઓ પૈસા બતાવે નહી, અથવા જેઓની પાસે પૈસા હોય નહી તેઓને વેહેમ ઉપરથી એટલો માર મારતા કે તેથી તેઓ જલદીથી મરણ પામતા. એ પ્રમાણે શેહેરમાં ગડબડાટ થઈ રહી. જે હિંદુ જાય તેને અટકાવી મુસલમાન સીપાઈ કહેતા કે, "કાફર, પૈસા દેખાડ." તે વખતે જો તેઓનું મન ન મનાવે તો તલવાર વડે તેના બે કડકા કરી નાંખતા. અલફખાંનો હુકમ કોઈ માનતું ન હતું તેથી તે ઘણો ચીઢવાઈ ગયો. તેનાથી લશ્કરમાં બંદોબસ્ત રાખી શકાયો નહી એ જ તેના મનને મોટી નામોશી લાગતી હતી. પણ આ વખતે તો તેના મનમાં એક બીજી મોટી ફીકર હતી. તેને દેવળદેવીને હાથમાં લેવાની ઘણી જ આતુરતા હતી. આ સઘળી લડાઈનું કારણ જો છેલ્લી વખતે છટકી જશે તો તે ફરીથી હાથ લાગશે નહી; લડાઈ સઘળી વ્યર્થ જશે; પાદશાહ ઘણો કોપાયમાન થશે; અને તેની જીંદગી રદ જેવી થઈ જશે. તેના મનમાં મોટી ધાસ્તી હતી કે જો આ વખતે તે જતી રહેશે તો તેને અટકાવનાર કોઈ નથી, માટે લશ્કરને પાછું એકઠું કરી તેને જલદીથી શોધી કાઢવી જોઈએ. એક વાર તે હાથ લાગી એટલે પછી શેહેર જેટલું લુંટવું હોય તેટલું લુંટે તેમાં કાંઈ આપદા ન હતી. તેણે સીપાઈઓને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા તથા બીજા ઘણા ઉપાયો કીધા, પણ કોઈ લુંટમાંથી પાછું આવ્યું નહી.

હવે જ્યારે કરણ રાજાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને ઘણી જ ખુશી થઈ. તેણે જોયું કે જ્યારે અલફખાંના સીપાઈઓ લુંટવાના કામમાં પડેલા છે ત્યારે નાસી જવાનો સારો લાગ છે. કમળપુજા કરી રહ્યા પછી જે આકાશવાણી તેણે સાંભળી હતી તે હમણાં ખરી પડશે એમ તેને લાગ્યું, કેમકે તેને પકડનાર તથા હરકત કરનાર કોઈ જ ન હતું. તેણે ત્યાંથી નાસવાની તૈયારી કીધી. અને પોતે, ભીમદેવ, દેવળદેવી તથા થોડાંએક ખાનગી માણસો એટલાં કીલ્લાને પાછલે રસ્તે નીકળ્યાં, અને ઘણા જલદ ઘોડા તૈયાર રાખેલા હતા તે ઉપર સવાર થઈને તેઓ પુર વેગે દેવગઢ જવાને નીકળી પડ્યાં. રસ્તામાં દુશ્મનોનું એક પણ માણસ તેઓને મળ્યું નહી તેથી તેઓ નીરાંતે ઝડપથી કુચ કરી આગળ ચાલ્યાં.

જ્યારે બાગલાણમાં સઘળી દોલત લુંટાઈ રહી ત્યારે મુસલમાન સીપાઈઓ અલફખાંની રૂબરૂ હાજર થઈ ગયા, અને જે તકસીર કીધી હતી તેને માટે તેઓએ માફ માંગી. તે વખતે મધ્યરાત્રી થઈ હતી, પણ અલફખાં તેઓને લઈને

તુરત કીલ્લા તરફ ગયો, પણ અંદર જવાનો રસ્તો કાંઇ જડ્યો નહી. કેટલીક વાર આ-ણીગમ તેણીગમ ફર્યા પછી તેઓને એક માણસ હાથ લાગ્યું, તે તેઓને કીલ્લાની પાછળની બાજુએ લઈ ગયો ત્યાંના દરવાજા ખુલ્લા હતા તેટલા ઉપરથી જ અલફ્‌ખાં નીરાશ થઈ ગયો, અને તેણે તુરત અનુમાન કીધું કે પક્ષીઓ પાંજરામાંથી ઉડી ગયાં. તોપણ કદાચ દરવાજો જાણી જોઇને ઉઘાડો મુક્યો હોય કે ખુલ્લો જોઈ બીજાના મનમાં આવે કે તેમાં કોઈ નહી હોય, અને તેમ જાણી વધારે ખોળ ન કરે, અને તેઓ તેમાં સંતાઈ ગયાં હોય, માટે જ્યારે આટલે સુધી આવ્યા ત્યારે કીલ્લાની માંહે સંધે ફરીને જોવું. અને તેઓ ત્યાં નથી એ વાતની પક્કી ખાતરી કરવી એ મતલબથી તેઓ કીલ્લામાં પેઠા, અને મોટી મોટી મશાલો સળગાવી કીલ્લામાં ખુણે ખોતરે સઘળે જોઈ વળ્યા. સવાર થવા આવી પણ કરણ, દેવળદેવી, કે કોઈ ત્યાં માલમ પડ્યું નહી તેથી અલફ્‌ખાંને ઘણી દીલગીરી તથા ધભરાટ થયો. લગભગ હાથમાં આવેલી દેવળદેવી તેણે ખોઇ. તેની સઘળી મેહેનત છુટી પડી. તેણે સીપાઈઓને હજારો ગાળો દીધી. તેઓ લુંટવામાં પડવાથી તેનું કામ સઘળું બગડી ગયું. હવે કેમ થશે? તેની ખાતરી થઈ કે દૈવ તેની સામા છે અને કરણની સામા લડવું અને દૈવની સામા લડવું બરોબર છે, તેને હમણાં વેહેમ પડવા લાગ્યો કે મારા દહાડા હવે પડતા આવ્યા છે; મારો સુર્ય અસ્ત પામવા ઉપર આવ્યો છે; માટે મારા કામમાં ધાર્યાથી ઉલટું જ થાય છે. તેના મનમાં હવે નક્કી થયું કે તેઓ ઘણે આઘે નીકળી ગયાં હશે; અને દેવળદેવી એકવાર દેવગઢમાં પોંહોંચી, અને શંકળદેવને પરણી, એટલે તો સઘળું થઈ ચુકયું; પછી તેમાં કાંઇ ઉપાય ચાલવાનો નથી. તોપણ જ્યાંલગી આશા છે ત્યાં લગી શ્રમ તો કરવો જોઇએ. એમ ધારી તેણે દેવગઢ તરફ જવાનો પોતાના સીપાઇઓને હુકમ કીધો. તેઓ ઘણા જલદીથી આગળ ચાલ્યા. જરાપણ આરામ લેવાને ઉભા રહ્યા નહી. જ્યારે સાંજ પડી, અને થોડું થોડું અંધારું સઘળે પથરાયું, ત્યારે તેઓએ ક્ષીતીજમાં ધુળ ઉડતી જોઈ તે ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કીધું કે એ જ કરણનાં માણસો હશે, એમ ધારીને તેઓ વધારે વધારે ઝડપથી દોડ્યા; અને જેમ જેમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ કરણનાં માણસો સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યાં.

આણીગમ કરણે પણ જાણ્યું કે દુશ્મન તો લગભગ પાસે આવી ચુક્યા. તેઓ ઘણા થાકી ગયલા હતા તેથી વધારે ઝડપથી જવાને અશક્તિમાન હતા, પણ તેઓને સંતોષ એટલો જ હતો કે હવે રાત પડવા આવી હતી; આગળ ઝાડી ઘણી ખીચોખીચ હતી, તથા રસ્તા ઘણા વીકટ હતા. વળી ગામડાના લોકો જેઓ આ રસ્તાના ભોમીયા હતા તેઓ મુસલમાન લોકોને ભમાવ્યા વીના રહેશે નહી, એટલે આપણે દેવગઢ જવાને વખત મળશે. અલફ્‌ખાંએ મશાલ તૈયાર કરાવી એટલા જોરથી કુચ કીધી કે છેક કરણની પાસે તે આવી પહોંચ્યો. આ જ વખત સમાલવાનો હતો. આ વખતે જો કાંઇ તદબીર કરવામાં નહી આવે તો દેવળદેવી નીશ્ચય મુસલમાનોના હાથમાં પડશે, માટે ભીમદેવ પોતાના માણસો સાથે દેવળદેવીને લઇને એક બાજુ તરફના રસ્તાપર નીકળી ગયો, અને અલફ્‌ખાંને એકલા કરણની પાછળ જવા દીધો. એ પ્રમાણે કરણ તથા દેવળદેવી જુદાં પડ્યાં એ વાત અલફ્‌ખાંને માલમ ન હતી,

માટે તેણે દેવળદેવીની ઉમેદે કરણની પાછળ દોડ કીધી. રાત અંધારી હતી, ઝાડી ઘણી જ ઘાડી આવી પડી; બન્ને લસ્કરવાળાઓએ તે રાત્રે ઘણું જ દુઃખ ભોગવ્યું, પણ કોઈ હઠ્યું નહી. આખી રાત મુસલમાનોએ ચાલ ચાલ કર્યાં કીધું, અને જ્યારે સવાર પડી, ત્યારે તેઓ એક મોટા મેદાનમાં આવ્યા એમ તેમને માલમ પડ્યું; ત્યાં તજવીજ કરતાં જણાયું કે દેવગઢ ત્યાંથી હવે એક મંજલ દુર રહ્યું હતું. પણ અફસોસની વાત એટલી જ કે કરણનું કાંઈ ઠામ ઠેકાણું જડ્યું નહી; તેની કાંઈ નીશાની નજરે પડી નહી. હવે તો નક્કી થયું કે કરણ દેવગઢ પોંહોંચ્યો હશે, અથવા જલદીથી પોંહોંચશે, માટે પાછળ દોડવામાં કાંઈ ફળ નથી, માટે છેક નીરાશ થઈ અલફખાંએ ત્યાં મુકામ કીધો અને તપાસ કરવાને ચો તરફ માણસો મોકલ્યાં. આખો દહાડો વહી ગયો તોપણ કાંઈ ખબર મળી નહી. કરણ તો દેવગઢ સહીસલામત આવી પહોંચ્યો. અને ભીમદેવ આડે રસ્તે પડ્યો હતો તે કેટલેક દુર જઈ એક ગામમાં મુકામ કરી ત્યાં રહ્યો અને તે ઠેકાણે દુશ્મનોનો આવવાનો સંભવ નથી, એવું જાણીને ત્યાં એક દહાડો થાક ખાઈ બીજે દીવસે ત્યાંથી નીકળવું એવો ઠરાવ કીધો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બીજે દહાડે સાંજ પડવાની વખતે એક નાના ગામમાં ગડબડ થઈ રહી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે ઘોડાનો હણહણાટ સંભળાતો હતો, તથા ચોરા ઉપર ઘણાએક સવારો તથા સીપાઈઓ એકઠા થઈ બેઠા હતા. કેટલાએક નકામા ગામમાં આણીમેર તેણીમેર ફર્યા કરતા હતા. કેટલાએક ગામની બહાર સીમમાં પોતાના ઘોડાઓને વાસ્તે ચારો શોધતા હતા. ગાયો તથા ગોધા ચરીને મસ્તી કરતાં તથા રસ્તામાં કોટેકોટ ધુળ ઉડાવતાં પાછાં ગામ તરફ આવતાં હતાં. ખેડુતો પોતાનાં ખેતરોથી થાકેલા પાકેલા ધીમે ધીમે ઘર તરફ આવતા હતા, તથા તેઓના બળદો રાતનો વિસામો ખાવાને ઘણા આનંદથી સિંગડાં ડોલાવતા તથા તેઓને ગળે બાંધેલા ઘુઘરાનો અવાજ કરતા ચાલતા હતા. વખત ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો. સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમને દરવાજેથી જતા રેહેવાની તૈયારીમાં હતા, અને આકાશનો તે ભાગ નાના પ્રકારના રંગથી શોભાયમાન દીસતો હતો, આસપાસના ઝાડો તથા ફુલોનો મંદમંદ સુવાસ સઘળે પથરાઈ રહ્યો હતો, તેમાં માત્ર માણસની બેફિકરાઈથી તથા ફુવડાઈથી જ ઉત્પન્ન થતી દુર્ગંધ કોઈ વેળા ભળતી હતી. ગામમાં હરેક ઘરની સામાં એકેક ઉકરડો હતો તેમાં વર્ષોનાં વર્ષ થયાં છાણ વગેરે ઘણીએક ગલીચી એકઠી થયાં કરતી હતી. એ ઝેરના ઢગલામાં સડેલી વનસ્પતિ તથા બીજા પદાર્થ કોહ્યાં કરતા, અને તેમાંથી જે નાશકારક રજકણો હવામાં ઉડતાં હતાં તેથી લોકામાં અનેક તરેહના રોગો પથરાતા હતા, તથા તેઓના આવર્દામાં ઘણો ઘટાડો થતો હતો. પણ તે બીચારા પશુતુલ્ય પ્રાણીઓને એ વાતનું કાંઈ પણ ભાન ન હતું. પોતાના દૈવ ઉપર પાકો ભરોંસો રાખીને, જે થાય છે તે

ઈશ્વરની તરફથી બને છે એમ સમજીને, તથા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણીધણિ-યાણી, સગાંવહાલાં, વગેરે જેઓ મોતના સપાટામાં તેઓના યોગ્ય વખત પેહેલાં આવી પડેલાં તેનું કારણ કેટલેક દરજ્જે એ ઉકરડા જ હતા, તથા એ મૃત્યુને કાંઈક હદમાં રાખવું એ તેઓના હાથમાં હતું એ વાત જાણ્યા સિવાય, તેઓ સુખી અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાના દહાડા કાઢતા હતા. તે ગામના એક નીચા ઘરમાં એક ઓરડા-માં તે સાંજરે બે માણસ બેસી ધીમેધીમે વાતચિત કરતાં હતાં. તેઓમાંથી એક પુ-રૂષ તથા બીજી સ્ત્રી હતી. પુરૂષની વય આસરે ૪૦ વર્ષની દેખાતી હતી; પણ કેટ-લાંક કારણોને લીધે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં વેહેલો આવી પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેનું શરીર સુકાઈ ગયલું તથા ચામડીનો રંગ છેક કાળો પડી ગયલો હતો, આખા શરીરે તે ખંજવાળ્યાં કરતો હતો. તેની આંખ લાલચોળ તથા ઉંડી પેસી ગયલી હતી. માથા ઉપર તાલ પડ્યાથી તે કાચના જેવું ચળકતું હતું; અને તે ઉપર આફ્રિકાના મહા રણમાં લિલોતરીની કોઈ નાની જગા માલમ પડે છે તેમ સફેદ થોડાએક નિમાળા ઉડતા હતા, તેના આખા દેખાવ ઉપરથી જણાતું હતું કે તે કોઈ નઠારા બ્યસનમાં ગરક થવાથી અશક્ત થઈ ગયલો હતો; અને ખરી વાત પણ તેમ જ હતી. તે ભાં-ગનો પુરો ગરાડી હતો. આખા દહાડામાં જો તેને આશરે ચાર અથવા પાંચ શેર ભાંગ ન મળે તો તે મરવાતોલ થઈ જાય. પણ એકલી ભાંગથી તે ધરાતો ન હતો. અફીણ, ગાંજો, તથો બીજી કેફી વસ્તુઓ પણ રોજ તેના ખપમાં આવતી હતી તેથી આખો દહાડો અમલ કરવા સિવાય તેનાથી બીજુ કાંઈ કામ થઈ શકતું ન હતું. આ સઘળાનું પરિણામ એ થયું કે તેનાથી કાંઈ ધંધો રોજગાર થઈ શકતો નહી. ગામમાં ધામોટ-પણું કરવામાં જે કાંઈ થોડી ઉપજ આવે તેમાંથી તેની તરફથી કામ કરનાર બ્રાહ્મણ-ને અર્ધોઅર્ધ આપવું પડતું હતું, અને બાકીના અર્ધામાંથી પોતાની સ્ત્રી અને પાંચ છોકરાંનું ગુજરાન કરવું પડતું હતું, તે બીચારો ઘણી કંગાલ અવસ્થામાં હતો; પણ જો તે એકલો હોત તો ગમે તેવી દુર્દશાથી તે સંતોષ પામી પોતાના કાળનો નિર્વાહ કરત. પણ તેની સ્ત્રી ઘણા જ જુદા સ્વભાવની હતી, અને તેના ઠોક તથા ધાકથી નિરંતર તેને ઉપદ્રવ થયાં કરતો, અને જો કેફના અમલથી તે નિશ્ચિત, તથા સદા આનંદી રહેતો ન હોત તો તેની સ્ત્રીના પૈસાના લોભથી તેનો જલદી અંત આવત. પણ હવે તો તેની બાયડીના ઠોક પણ પવનમાં ઉડી જતા હતા. તેની ગાળ ઘરની ભીંત માને તો તે માને, અને તેના વજ્ર જેવા બોલ તેની હાથી જેવી ચામડી ઉપર અથડાઇને પાછા પડતા હતા. તે સઘળાં કારણોને લીધે તેની બઈરીનો જીવ ઘણો ઉકળી જતો. વખતે તેને ક્રોધ એટલો બધો ચઢતો કે તે પોતાના શરીરને ભારે દુઃખ પોંહોંચાડતી; ઘણીવાર તે પોતે ભુખી રહેતી; તથા પોતાના ધણીને ભુખ્યો રાખતી. એ વગેરે ઘણેક રસ્તે તેની રીસ ઉભરાઈ જતી. પણ શાંતી, એ અમુલ્ય ગુણ તેના સ્વામીમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે હતો તેથી આખરે તેનો જ પરાજય થતો. એ ક્રોધાંધ સ્ત્રી શરીરે ઘણી કદાવર હતી. તેના દેખાવ ઉપરથી જ કોઇને ભય ઉત્પન્ન થાય. તેની ઉમર આસરે ૩૫ વર્ષની હતી. આવી સ્ત્રી જેને હોય તેની ખરે-ખરી કમબખ્તી જાણવી. જેટલા ગુણો નઠારા ગણાય છે તેઓમાંના ઘણા ખરા

તેનામા હતા. ક્રોધ, અદેખાઈ, નીર્દયતા, આદી બીજા દુર્ગુણોનું તેના મન ઉપર ઘણું પ્રબળ હતું. પણ સૌથી વધારે તેનામાં પૈસાનો લોભ હતો. પૈસાને વાસ્તે તે શું નહી કરે એ કહી શકાય નહી. પૈસાને વાસ્તે રાત દહાડો તેનો જીવ બળયાં કરતો હતો. પણ ઈશ્વિરનો બનાવ એવો બન્યો કે જેટલો તેનો લોભ વધારે તેટલી તેની દરીદ્રતા વધારે હતી. પોતાની અગણીત તૃષ્ણાઓને શાંત કરવાને જોઈએ તેટલા પૈસા તેને મળતા નહતા એટલુંજ નહી, પણ તેણે ખાવા પીવાના તથા બીજી જીંદગીને અવશ્ય વસ્તુઓના વાંધા પડતા. એ જ તેને ઘણું ભારે દુ:ખ હતું, અને તેથી જે રીસ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી તે સઘળી તેના ધણી ઉપર તે કાઢતી. તે દહાડે તેને ઘેર મોટા શ્રીમંત પરોણા આવેલા હતા. **ભી**મદેવ તથા દેવળદેવી તેઓને ઘેર ઉતરેલાં હતાં. તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે તેઓનું સન્માન કરવું, તેઓને કોઈ પણ પ્રકારે રાજી રાખવાં, એ વીષે તેને ઘણી ચીંતા થતી હતી. તેને એવી આશા હતી કે જો તેઓ પોતાના રાજકુંવરને ખુશ કરશે તો તેઓ તેને ન્યાલ કરી નાખશે, તથા તેઓનો દહાડો ફેરવી નાખશે. એ મતલબસર તેણે ઘણીએક ગોઠવણ કીધી; પણ તેટલા ઉપરથી પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પડશે એ બાબત તેને ઘણો શક હતો. માટે આ વખતે કાંઈ તદબીર કરવી જોઈએ. તે શું કરવી એ વીષે તે ઉંડા વીચારમાં પડી હતી. દેવળદેવીના અંગ ઉપર ઘણું કીમતી ઘરેણું હતું તેટલું જ જો હાથ આવે તો જન્મ સુધી પાર પડી જવાય. પણ તે શી રીતે મળે? મધ્યરાત્રે તે જ્યારે ભર ઉંઘમાં હોય તે વખત તેને ગુંગળાવી મારી નાખીને તમામ ઘરેણું ઉતારી લઈ રાતે ને રાતે નાસી જવું; અને મુસલમાનોનું લશ્કર પાસે હતું તેથી તેને આશા હતી કે **ભી**મદેવ તેની શોધ કરવા પાછળ આવશે નહી. એ વાત ઉપર જેમ જેમ તે દુષ્ટ ચંડાળે વધારે વાર વીચાર કીધો તેમ તેમ તેનું અંત:કરણ વધારે વજ્ર તથા નીર્દય થતું ગયું, અને પૈસાના લોભથી તેના મનમાં સઘળા કોમળ વીચાર દબાઈ ગયા.

પણ તે કામ હવે કોણે કરવું? તેણે પોતાના ધણીને પાસે બોલાવ્યો, અને તેની આગળ સઘળી હકીકત ઘણી અસરકારક રીતે કહી, અને છેલ્લે પોતાનું ધારેલું દુષ્ટ કામ તેની પાસે કરાવવાને તેણે હુકમ કીધો. પોતાની ધણીયાણીમાં પૈસાનો આટલો બધો લોભ હશે, તથા તેને લીધે આવું પાપી કર્મ કરવાને તે કહેશે એવું હજી લગી તેના મનમાં ન હતું. તેથી આ ધારણા સાંભળીને તેને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું એટલું જ નહી, પણ તેને ઘણો ક્રોધ ચઢયો. તે બોલ્યો: અરે! દુષ્ટ ચંડાળણી, અરે! શંખણી યુગના મહાત્મને લીધે તારામાં કેટલું પાપ ભરાયું છે? અરે! કસાઇ, તને આ વીચાર તે કેમ સુઝયો હશે? અરે! મારી પાસે સ્ત્રીહત્યા કરાવવી? અને તે સ્ત્રી પણ રાજકન્યા, અને આપણા રાજાના પુત્રની સ્ત્રી? અરરર! હવે કળીયુગની ભર જુવાની બેઠી. આ કાળમાં પુરૂષો તો દુષ્ટ થઇ ગયા છે; તેઓએ તો સત્ય મુક્યું; તેઓ પ્રપંચના ઉંડા કુવામાં પડ્યા; તેઓ માયાની મોહજાળમાં ફસાઇ પડ્યા છે; તેઓ પરમેશ્વરનો ભય જરાપણ રાખતા નથી; એ સઘળું તો જોયું છે. પણ સ્ત્રીઓ! કોમળ હૃદયની સ્ત્રીઓ જેઓ અંધારામાં જતાં બીહે, જેઓ માખી મરતી જોઇને કમકમાટ પામે, જેઓના મનમાં દયા વધારે હોવી જોઇએ, તે સ્ત્રીઓ જ્યારે નિરપરાધી પ્રાણીની હીંસા કરવાનો વીચાર કરે એથી તો સીમા

વળી. અરે ભગવાન! આગળ કેવો કાળ આવવાનો છે! તે હું ન જોઉં તો સારું. તેની અગાઉ, અરે ભગવાન, તું મને ઉઠાવી લેજે. રાજદ્રોહ! સ્ત્રીહત્યા શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટી કહેલી છે. અરે લક્ષ્મીબાઇ તેં જગતમાં સઘળાને વશ કીધાં છે. બીજા બધા દેવો તથા દેવીને મુકીને તારા સેવકો સઘળા થઇ પડ્યા છે. તારે વાસ્તે લોકો ઘણા અધર્મ કરે છે. અરે! એક સ્ત્રી, તે વળી રાજકન્યા, અને તે પણ પરોણાગતના આશ્રયમાં રહેલી, તેની હત્યા કરવાનો વીચાર મારી દુષ્ટ સ્ત્રીને સુઝ્યો, અને તે ઘોર પાપ મારી પાસે કરાવવાને ધારે છે એથી તો આડો આંક વળ્યો. હવે જગતમાં રેહેવામાં કાંઈ સાર નથી. હવે તો મારે સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવું જોઇએ, અને આ પાપી પ્રપંચી દુનીઆનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું; મને મારી ધણીયાણી તરફથી મહા સંતાપ છે; મારું ભરણ પોષણ પણ મુશ્કેલીથી થાય છે; તોપણ આટલાં બધાં દુઃખની સાથે હું મારા કાળનો નિર્વાહ કરુંછું; જગતની જંજાળ તથા કળીયુગના દુષ્ટ વીચારોથી વીરક્ત રેહેવાને હું રંગપાણી લઉંછું. હમેશાં નિશાની લેહેરમાં રહીને સંસારનો મહાસાગર ચેહેનથી તરી જાઉંછું. ભલે આકાશ તુટી પડે તોપણ આ દુષ્ટ કર્મ, આ ઘોર પાપ હું કદી કરવાનો નથી. મારે કાંઇ પૈસાનું કામ નથી, અને મારાથી એ કામ બને એવું નથી."

રંગમાં ચકચુર થયલા ભટ આ પ્રમાણે પેહેલી જ વાર પોતાની ધણીઆણીની સામું બોલ્યા. ભટે પેહેલી જ વાર પોતાની ભટાણીની મર્યાદા તોડવાને હીમ્મત ચલાવી. તે એ પ્રમાણે પોતાની આજ્ઞાનું ઉલંઘન કરશે એવી ભટાણીને આશા ન હતી, અને તેની સાથે તે આવી રીતે ચાલશે એવો તેને વીચાર જ આવ્યો ન હતો. તેને એ વાતની તો પક્કી ખાતરી હતી કે એ કામ તેનાથી થવાનું નથી. તેને તો માત્ર તેની મદદ જોઈતી હતી પણ ઉપર પ્રમાણેનું બોલવું સાંભળીને તેનામાં સુતેલો સેતાન જાગ્યો; તેનામાં નખથી શીખા સુધી ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી; તેનું મ્હોં રીસથી લોહીવર્ણું થઇ ગયું; તેના ડોળા લાલચોળ થયા; તથા આખા શરીર ઉપર તેનાં રૂઆં ઉભાં થયાં. આટલી બધી વાત સાંભળવાની તેનામાં ધીરજ રહી એ જ મોટું આશ્ચર્ય હતું; પણ ક્રોધને લીધે તેની છાતી બંધ થઇ ગઇ અને તેનાથી બોલી શકાયું નહી. પણ જ્યારે ભટ ઉપર પ્રમાણેનું ભાષણ કરી ચુપ બેઠા, ત્યારે ભટાણીનો સઘળો અગ્ની પ્રદીપ્ત થયો, અને પેહેલો જુસ્સો તો તેણે ગાળ દેવામાં જ ખાલી કીધો, તે બોલીઃ "અરે ભંગી, અફીણી, ગાંજાખોર, અરે દુષ્ટ વ્યસની, અરે બાયલા, તું પુરૂષને રૂપે સ્ત્રી છે, તને પુરુષ બનાવવામાં બ્રહ્માની ભુલ થઇ છે. મારાં કયા જન્મનાં પાપ નડ્યાં કે હું તારે પાલવે પડી. મારાં માબાપ આંધળાં હશે કે મારે વાસ્તે આવો ધણી શોધી કાઢ્યો. તને તે મશાલ લઇને શોધી કાઢ્યો હશે. અરે, બીજા મરી ગયા હશે, કે તારે કર્મે હું પડી? બળતી મશાલે ખરે બપોરે મને કુવામાં નાખી. તને પરણીને હું શું સુખ પામી છું? તું તો નીશામાં આંધળો થઇને પડી રહે છે તે તેં કાંઇ જોયું છે? બીજાં આપણી ન્યાતમાં બઇરાં કેવાં ફરે છે? લુગડાં ઘરેણાંથી તેઓ ભરપુર રહે છે. તેઓના સઘળા કોડ તેઓના ધણી પુરા પાડે છે. તેઓનાં મન રાજી રાખવાને તેઓ સવારથી સાંજ સુધી ગદ્ધાવહિતરું કરે છે. તેઓની મરજી સંભાલે છે. તેઓની

સાથે હેતથી રહે છે. પણ હું અભાગણી કેવી? એવું સુખ મારા જન્મારામાં ભોગવ્યું નથી. મારો અવતાર છેક એળે ગયો. મારાં સુખ તો સ્વપ્નામાં જ વહી ગયાં. મારી ઉમેદ તો ઉગતી જ ડબાઇ ગઇ. અરે દૈવ! મારા ઉપર આટલી આફત, આટલું દુઃખ શામાટે નાખ્યું? ધણી ધણીયાણીના સુખનો સ્વાદ તો મેં કોઇ દીવસ ચાખ્યો જ નથી; અરે, લુગડાં ઘરેણાં તો કયાંથી જ? મુઆનામાં રળવાની શક્તી નથી; પીટ્યાથી પોતાના પેટનું તો ભરણ પોશણ થતું નથી; એ તો મારે લીધે તને, મને, તથા આ મુઆં નાનાં નાનાં છોકરાંના ભુડકસને કકડો રોટલો મળે છે, તો પછી બીજું શું તું આપવાનો છે? જો હું બેસી રહું, જો હું રાત દહાડો ફીકરમાં રહેતી ન હોઉં, જો હું પેટને સારું ફાંફાં મારતી ન હોઉં, તો આપણે સઘળાં ભુખે મરી જઈએ. એ એ સઘળું મુઓ ભુલી ગયો? અને આજે મને શીખામણ દેવા બેઠો છે! કળજુગ ને સતજુગ બ્રહ્મા ને વીષ્ણુ! બોલતાં જ આવડે છે! એ કરતાં તું પથ્થર થયો હોત તો હજારો લોકોને ધોવાને કામ લાગત. તેં મનખાદેહ ધરીને શું સાર્થક કર્યું? પેહેલાં પોતાના કુટુંબનું પોષણ તો થતું નથી. ધીક્ પડી તારા દેહને! ધુળ પડી તારા અવતાર ઉપર! અરે, બળ્યું તારું જીવતર કે બઇરીને લીધે તારું પેટ ભરે છે. તારા જેવા માણસ જીવતા અને મુએલા બન્ને સરખા. તું જીવીને શું ઉકાળે છે? આખો દહાડો નિશો કરીને ગધેડાની પેઠે પડી રહે છે. એવા વર કરતાં રંડાપો પણ હજાર ગણો સારો કે દેખવુંએ નહી અને દાઝવુંએ નહી. તું ખરેખરો મુએલા જેવો છે. તારા ગયા પછી આ ચુડો ફોડી નાખવો; અને આ ચોટલો બોડાવવો તેમાં દુઃખ શું છે? હું તો જીવતા ધણીએ રંડાપો ભોગવું છું. જે કામ તારે કરવાનું છે તે હું કરું છું. જો તું ઉદ્યમ કરી કમાતો હોત તો આ દુષ્ટ કામ કદી કરવું પડત નહી. એ કળીયુગનો પણ મહાત્મ નથી અને કોઈનો પણ મહાત્મ નથી, એ તો તારો મહાત્મ છે. હું જાણુંછું કે એ મહા પાપ કરવાથી આપણો કોઈ દહાડો છુટકો થવાનો નથી. એ સ્રી હત્યા કરવાથી જમના માર ખાવા છે, અને નરકના કીડા થઈ અવતરવું છે. પણ શું કરવું? પેટને અર્થે કરવું પડે છે. શું આપણે જીવતાં સુધી દુઃખમાં અને દરિદ્રતામાં દહાડા કાઢવા? શું આપણે જીવતાં આપણાં છોકરાંને ભુખે મરવા દેવાં? અરે ગધેડા, એ બાળહત્યા શું નહી? આપણાં પેટનાં છોકરાં ભુખે મરે તે આપણે જોયાં કરીએ, અને સ્રીહત્યા ને ધ્રુણ હત્યા કર્યાં કરીએ! શું પૈસા મળશે તે મારે એકલીને ખાઈ જવા છે? તે સઘળાંને કામ આવશે. વળી પૈસાને સારુ પાપ કોણ નથી કરતું? રાજાથી રંક સુધી સઘળા પૈસાને વાસ્તે પ્રપંચ કરે છે; વ્યાપારીઓ જુઠું બોલે છે તથા ઘરાકોને છેતરે છે; સરકારી કારભારીઓ રૂશવત ખાય છે; કારીગર લોકો વખત ચોરે છે તથા વખતે ખરેખરી જણસની ચોરી કરે છે. બીચારા બ્રાહ્મણોને કાંઈ ચોરવાનું નથી, ત્યારે શું કરવું? પૈસા તો જોઈએ; ત્યારે આ મહા પાપ કરવાની જરૂર પડે છે. મેં તો તારું મન જોવાને તને કહ્યું. હું જાણું છું કે તારામાં એવું કામ કરવાની શક્તિ નથી. પણ તું જુઠો ઢોંગ કરે છે તે જોઈને મને ઘણો ક્રોધ ચઢે છે. કેહેવત છે કે "અશક્તિમાન ભવેત્ સાધુ." તારામાં શક્તિ નથી ત્યારે ધર્માત્માપણું જણાવે છે. અત્યાર સુધી પુરૂષનું

કામ હું જ કરતી આવી છું; તું તારી પાઘડીને એબ લગાડે છે. તારી પાઘડી ઉતા-રીને મને આપ, અને આ મારી કાંચળી તું પહેર. જો એ કામ કરવાની તારી ખુશી ન હોય, તો મુગોમુગો બેસી રેહે, કોઈને કહેતો ના." ભટ આ પોતાની સ્ત્રીનું ભાષણ સાંભળીને છક થઈ ગયો; અને શીવ શીવ કરી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરી પોતાની જગોએ બેસી રહ્યો.

હવે ભટાણીએ રાતને વાસ્તે સઘળી તદબીર ગોઠવવા માંડી; પણ એ સઘળું કરવાની અગાઉ દેવળદેવીના શરીર ઉપર કેટલું ઘરેણું છે તથા તે કયાં કયાં છે તે પેહેલાં જોઈ લેવાની જરૂર હતી; માટે ભટાણી ખુશ ચેહેરો રાખીને દેવળદેવીની પાસે જઈને બેઠી, અને બઈરાંની રીત પ્રમાણે વાત કરવા લાગી. કેટલાએક જુદા જુદા વિષય ઉપર વ ત કરીને ઘરેણાં વીષે બોલવા માંડયું, અને એમ કરતાં તેનું સઘળું જવેર તેણે જોઈ લીધું. તે વખતે રાત પડેલી હતી, અને જમવાની તૈયારી કરવી હતી, માટે ભટાણીએ તુરત રસોઈ કીધી; પણ તેનું મન રાંધવામાં ન હતું. દાળ દાઝી, ભાત બળી ગયો, અને રોટલી કાચી રહી. ભટાણીને રાત્રે એક દુષ્ટ અને ભયં-કર કર્મ કરવાનું હતું, તેથી તેનું મન આવું અસ્થિર થઈ ગયું હતું એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન હતું. તેના અંતઃકરણમાં જુદા જુદા વિકારોનું તોફાન થઈ રહ્યું હતું. કોઈ વાર દયા જય પામે, એટલે દ્રવ્યનો લોભ જોર પકડીને દયાને દાબી નાંખે. કોઈ વાર ધર્મની વૃત્તિ જોર પકડે ત્યારે પોતાની દુર્બળ અવસ્થા તથા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ યાદ આવી તે વૃત્તિને કચડી નાંખે. એ પ્રમાણે તેના મનમાં ઉથલપાથલ થઈ રહી હતી. પીર-સવામાં પણ ભટાણીનું ચિત્ત ઠેકાણે ન હતું. તેના દુષ્ટ વિચારથી તેને દૂર કરવાને અં-તઃકરણ તેને ધીમે ધીમે સમજાવતું હતું, પણ તે એકલાની સામા બોલનારા શત્રુ ઘણા હતા. જમનારાઓએ તેને બેબાકળી થયલી જોઈ; તેનું કારણ શું હશે તે ન જાણ્યાથી તેઓ મુગા બેસી રહ્યા. તેઓ સમજ્યા કે એ સ્ત્રીજાત છે માટે પુરુષને દેખી શરમાય છે; પણ તેના મનનું માપ તેઓથી થઈ શકયું નહી. જ્યારે જ્યારે ભટાણીનું મન સ્થિર થતું, ત્યારે ત્યારે તે બોલતી કે આવા રાજકુંવર જેવા મોટા પરોણા અમારા ગરીબ ઘરમાં આવ્યા એ અમારું મોટું ભાગ્ય, તથા તેથી અમારું ઝુંપડું પાવન થયું; પણ તેઓની જોઈએ તેવી પરોણાગત કરવાને અમારી પાસે કાંઈ નથી તેથી અમને ઘણી લાજ લાગે છે, અને તેથી મારું મન આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું છે. **ભીમ**દેવ તથા દેવળદેવીએ તેને મીઠાં મીઠાં વચન કહી ધીરજ આપી. આવે વખતે ને આવી જગાએ તેઓએ તેમને રાખ્યાં એ જ તેઓનો મોટો ઉપકાર થયો, અને એ ગુણનો બદલો કોઈવાર પણ વાળવામાં આવશે એ રીતે તેને ઘણોએક દિલાસો દીધો. પણ જેને પેટમાં દુઃખે તેને માથે ઓસડ ચોપડવાથી શો ગુણ થાય? એ પ્રમાણે તેઓ બન્નેનાં વચન ભટાણીએ સાંભળી લીધાં. પણ તેને નાનપણથી કોઈએ ઉપદેશ કીધો હતો કે રાજાના બોલવા ઉપર ભરોંસો કદી રાખવો નહી; તેઓ તો 'ગરજ સરી એ-ટલે વૈદ વેરી' એવી જાતના લોકો હોય છે; માટે ભટાણીને તેઓના બોલવા ઉપર કાંઈ વિશ્વાસ આવ્યો નહી. વળી તેનો વિચાર એવો હતો કે નિશ્ચિત વસ્તુ છોડીને જે અ-નિશ્ચિત વસ્તુ મળવા ઉપર ભરોંસો રાખે છે તેને કેવળ મૂર્ખ જાણવો, તેના મનમાં

તેનાં ધારેલાં કામમાં કાંઈ મુસ્કેલી લાગતી ન હતી, અને નાસી જઈ બચવા વિષે પણ પુરી ખાતરી હતી. અરે રે? માણસની કેવી મુર્ખાઈ છે? દુનિયામાં ઘણા ખરા ગુનાહ આ જુઠા વિચારને લીધે જ થાય છે તે પ્રમાણે ભટાણીના મનમાં આવતું હતું એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું ન હતું.

જમી રહ્યા પછી સૌ સુવાને ગયાં, અને તેઓને બીજે દહાડે સવારે જલદી કુચ કરવાની હતી તેથી તેઓ સઘળાં વહેલાં સુઈ ગયાં, અને તુરત ઉંઘવાને માટે પછાડા મારવા મંડી ગયાં. **ભીમ**દેવનાં માણસો એકદમ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. ભટ પોતે પણ લાંબા થઈને સુતા, અને નિશામાં ચકચુર થયલા તેથી પોતાની વહુની સાથે થયલી સઘળી વાત તેના મગજમાંથી ભુસાઈ ગઈ, અને લેહેરમાં ઉંઘી ગયા. છોકરાં સઘળાં સુઈ ગયાં. માત્ર ઘરમાં ત્રણ જણ જાગતાં હતાં. એક તો ભટાણી પોતાના ઓરડામાં એક તલવાર તૈયાર રાખીને બિછાના ઉપર પછાડા મારતી હતી, અને ઘણી જ આતુરતાથી મધ્યરાત્રીના સમયની રાહ જોતી હતી. એક મિનિટ તેને કાળ જેવી લાંબી લાગતી હતી અને તેના મનની અવસ્થા એવી હતી કે તેનું યોગ્ય વર્ણન પણ થઈ શકે નહી. બીજો **ભીમ**દેવ દુશ્મનના હાથમાંથી બચ્યો, તથા પોતાની રાજધાનીમાં બીજે દહાડે સાંજરે પોહોંચાશે એ વીચારથી તથા પોતાનું ધારેલું કામ સીદ્ધ થયું અને દેવળદેવીને પોતાના ભાઈ **શં**કળદેવને વાસ્તે લઈ જઈશ એ વાતથી તેને ઘણો આનંદ થતો હતો. તે છતાં પણ એક દહાડો હજી કાઢવો છે, તથા તેટલા વખતમાં કદાપિ શી શી વીપત્તી આવી પડે તેની તેને ખબર ન હતી તેથી તેને ઉંઘ આવતાં મુસ્કેલી પડતી હતી. તો પણ થોડીવારમાં તે ભર ઉંઘમાં પડ્યો. ત્રીજી દેવળદેવીની સ્થિતી સુખદાયક તથા દુઃખદાયક એ બન્ને હતી. અગર જો સાચા તથા પવીત્ર પ્યારનો રસ્તો નીર્વીઘ્ન હોતો નથી, અગર જો તે રસ્તો ઘણો વીકટ તથા ખડબચડો હોય છે, અગર જો ધારેલી ઉમેદ પાર પાડતાં ઘણો વિલંબ લાગે છે, તથા વચમાં ઘણી ઘણી અડચણો નડે છે, તો પણ અંતે સાચા સ્નેહનો જય થાય થાય છે; અંતે વાહાલાનો સંયોગ થાય છે; અને અંતે આગલાં સઘળાં દુઃખના બદલામાં ઘણું સુખ મળે છે. એ વાત ઉપર વીચાર કીધાથી દેવળદેવીના મનને ઘણો દીલાસો મળતો હતો, તથા તેનો જીવ ઘણો ઉલ્લાસમાં હતો. પણ તે બીચારી હજી બાળક હતી. તેને હજી કાંઈ અનુભવ ન હતો. તેણે માત્ર તડકો જ જોયો હતો, છાંયડાનો તો તેને અનુભવ જ ન હતો. દુનીયામાં કેટલી હરકતો નડે છે તે તે જાણતી ન હતી;માટે જેની છબી તેના અંતઃકરણમાં રમી રહી હતી જેનું તે નીરંતર મનન કર્યા કરતી હતી, જેની સાથે તેણે પેહેલો જ પ્યાર બાંધ્યો હતો. તથા જેને તેણે પોતાનું તન, મન, અને ધન અર્પણ કીધેલું હતું તેનો કાલે મેળાપ થશે એ આતુરતાથી જ તેના જીવને અત્યારે જરા પણ ચેહેન પડતું ન હતું. તે બીચારી દેવળદેવીને કાલે શું થવાનું છે તેની ખબર ન હતી. તે આસપાસની હકીકત પ્રમાણે પોતાના મનની સ્થિતી રાખતી. **ભીમ**દેવ તથા તેનાં માણસો બાહારથી ચિંતા વિનાનાં દેખાતાં હતાં, તેના લીધે તેના મનમાં ધીરજ રેહેતી હતી, તથા તેઓની ખુશીની સાથે તેને ખુશી થતી હતી. પોતાના પરમ પ્રિયનું દર્શન, તેની સાથે પેહેલી મુલાકાત, પરસ્પરનો હેતનો ઉભરો,

પ્રેમસહીત વાતચીત, તથા આગળ કેવાં સુખ ભોગવવાં છે, તે સઘળું તેની આંખ આગળ રમી રહ્યું હતું. કલ્પનાશક્તિ જોરાવર હોવાને લીધે તેને અતિ સુખ પ્રાપ્ત થતું. પણ અફસોસ ! ભવિષ્ય ઉપર એક ભયંકર કાળો પડદો પડેલો હતો અને પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી તે પડદાની આરપાર તેનાથી જોઈ શકાતું ન હતું, તેથી તેની પેલીગમ સઘળું સુખરૂપ છે એવી કલ્પનાથી તે બીચારી પોતાનો કાળનિર્વાહ કરતી, અને આ પ્રમાણે કલ્પેલું સુખ ભોગવવામાં જ તે નિદ્રાને વશ થઈ.

રાતના બે વાગ્યા. રાતનો ભરપુર અમલ બેઠેલો હતો. ચંદ્રમા અસ્ત પામ્યો હતો, અને સઘળે ઠેકાણે અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. આખી સૃષ્ટિમાં ચુપાચુપ હતું. માત્ર વખતે વખતે ઘુડ અથવા ચિબડીનો કઠોર શબ્દ કાને પડતો હતો. આ વખત ચોરોને ઘણો અનુકુળ પડે એવો હતો. એ વખત ભુત પીશાચ વગેરે મલીન પ્રાણીઓને બાહાર ફરવા નીકળવાનો ગણાતો હતો. આ વખતે સદ્‌ગુણ આરામ પામતો હતો, અને દુર્ગુણ જ માત્ર જાગી ઘડી ગણતો હતો. એવે વખતે ભટાણી જાગૃત થઈને ઉઠી, અને ખુણામાં જે તલવાર સંતાડેલી હતી તે પકડી. તે ધીમે ધીમે જે ઠેકાણે દેવળદેવી સુતી હતી ત્યાં ગઈ, અને પોતાના ધારેલા કામને પાર પાડવાની તૈયારી તેણે કીધી. ઓરડામાં સઘળાં ભર ઉંઘમાં હતાં, તેઓની ઘોરથી ઘણો મોટો તથા ભયંકર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો, દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો તોપણ જેટલાં પ્રકાશનાં કિરણ તેમાંથી નીકળતાં હતાં, તેઓમાંથી ઘણાં દેવળદેવીના રુપવંતા વદન ઉપર પડતાં હતાં. આ અંધકાર અને અજવાળાની મર્યાદા ઉપર દેવળદેવી સુતી હતી, અને તેની પાસે ભટાણી હાથમાં નાગી તલવાર લઈને ઉભી હતી. આ કેવો દેખાવ! આ વખતે કોઈ ચતુર ચિતારો હોય તો તેને પોતાના ચિત્રને માટે એક વિચિત્ર પણ ભયાનક વિષય મળી આવે. એક તરફ એક ભરજુવાનીમાં ફુટતી, રુપાળી, નિર્દોષ સ્ત્રી ભરનિદ્રામાં ગરક થયલી હતી; અને બીજી તરફ એક મધ્યમ અવસ્થાની, ક્રુર, ચંડાળ સ્ત્રી મહા પાપ કરવાને તત્પર થઈ હાથમાં પ્રાણઘાતક શસ્ત્ર લઈ ઉભી હતી. એક તરફ ઈંદ્રની રંભા, અને બીજી તરફ એક શંખણી. એક તરફ કમળલોચની પોતાનાં નેત્ર કમળની પાંદડી બીડીને વિશ્રાંતી લેતી હતી; અને બીજી તરફ લોહીવર્ણું, ફાટેલા ખુની ડોળાવાળી રાક્ષસી દુષ્ટ વાઘની પેઠે પોતાના શિકાર તરફ તાકતી હતી. એક તરફ સદ્‌ગુણી, શાંત મનની અબળા નિદ્રા દેવીની બાથમાં ભરાયલી હતી; અને બીજી તરફ સ્ત્રીના નામને એબ લગાડનાર બાયડી અતિ દુષ્ટ કર્મ કરવાને તત્પર થયલી હતીઃ તેના મનમાં જેમ વાવાઝરડાંથી સાગરનું પાણી ઉછળે છે તેમ ઉથલ પાથલ થઈ રહી હતી. આ ભયંકર વખતે તેણે તલવાર ઉગામી તો ખરી, પણ તે નીચે પડતાં વચમાં અટકી ગઈ. ખરે કોઈ સત્યની, કોઈ સદ્‌ગુણની, કોઈ નિર્દોષપણાની રક્ષણ કરનાર દેવીએ તે શસ્ત્ર પકડી રાખ્યું. ભટાણીનો હાથ નિર્બળ થઈ ગયો, તલવાર હાથમાંથી પડી ગઈ; તેની કાયા શિથિલ થઈ થરથર કાંપવા લાગી; તેને સર્વાંગે પરસેવો છુટ્યો; અને કપાળ ઉપર પાણીનાં ટીપાં બંધાયાં; તેના મ્હોં ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું; અને જેવો શરીરના બાહારના ભાગમાં મોટો ફેરફાર થયો તેવો માંહે પણ થયો. પ્રિય વાંચનાર ! આ ઠેકાણે સવાલ ઉઠશે કે આ શાથી થયું? અંતઃકરણના પશ્ચાતાપથી જ. ભટાણીએ જો

જતાંવાર જ ઘા માર્યો હોત, તો તે દુષ્ટ કામ થઈ ગયું હોત; પણ તેણે આવીને દેવળદેવીનું મ્હો કેટલીએક વાર જોયાં કીધું, તેથી ઉંચી વૃત્તિઓને જોર પકડવાનો વખત મળ્યો; અંતઃકરણે પાછો પોકાર કીધો. દેવળદેવીના સુંદર તથા નિર્દોષ મુખમાંથી જે શીતળ કિરણો નીકળ્યાં તેથી ભટાણીના મનની આગ હોલવાઈ ગઈ, અને એ વખત દયા તથા બીજા કોમળ વિકારો મદદે આવ્યા તેથી ભટાણી બદલાઈ ગયાં. લાગલો જ પશ્ચાતાપ ઉત્પન્ન થયો. આ સુંદર કોમળ કાયા ઉપર કઠણ લોઢાનો ઘા કોણ કરી શકે? આ રૂપાળા ફુલની કળી કોનાથી તોડાય? આ શોભાયમાન વૃક્ષ ઉપર કુહાડો કેમ મરાય? તેથી ભટાણી તલવાર પાછી લઈ પોતાની તળાઈ ઉપર સુઈ ગયાં એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. સદ્ગુણનું આટલું જોર છે; પશ્ચાતાપની એટલી અસર છે; પણ તે સઘળું થવાને માટે વખત અવશ્યનો છે. કોઈ પણ દુષ્ટ કર્મ કરવા અગાઉ જો થોડો ઘણો વખત મળે તો તે કર્મ થતું બંધ પડવાનો ઘણો સંભવ રહે છે.

પ્રભાતનું પહોર થવાની લગભગ વેળા થઈ. સૃષ્ટિનું રૂપ બદલાવા માંડ્યું. પક્ષીઓ તથા બીજાં પ્રાણીઓ જાગૃત થઈ પોતપોતાને કામે નીકળ્યાં. ગામનાં કુતરાંઓ ભસવા લાગ્યાં, સવારોના ઘોડાઓએ ખંખારવા માંડ્યું અને **ભી**મદેવનાં સઘળાં માણસો તૈયાર થઈ કુચ કરવાને નીકળ્યાં. **ભી**મદેવ પણ પોતાના ઘોડા ઉપર સવાર થયો. દેવળદેવી ઘરમાંથી બહાર નીકળી, અને તેને વાસ્તે જે ઘોડો તૈયાર કીધો હતો તે ઉપર તેણે બેસવા માંડ્યું. તે વખતે ભટજી હાથ જોડીને **ભી**મદેવની આગળ ઉભા રહ્યા; આશીર્વાદના મંત્ર ભણ્યા; અને દક્ષણાને માટે આતુરતા દેખાડી. ભટાણી નીચું માથું રાખીને દેવળદેવીની સામી ઉભી રહી. રાતની વાત યાદ આવવાથી ભટાણીથી દેવળદેવીની સામું જોઈ શકાયું નહી. તેને એટલી તો શરમ લાગી કે જો તે વખતે ધરતી માર્ગ આપે તો તે માંહે પેસી જાય. દેવળદેવી તો તે સવારે ઘણી હસમુખી દેખાઈ, અને ઘણા ઉમંગથી ભટાણીને પાસે બોલાવી તેણે જે ચાકરી કીધી તથા આવે વખતે જે પરોણાગત કીધી તેને માટે તેનો ઉપકાર માન્યો, અને રાત્રે જેટલું જવેર તેના અંગ ઉપર હતું તે સઘળું એક દાબડામાં ભરી તેને આપી દીધું, અને તેની સાથે એવું વચન આપ્યું કે દેવગઢ પોંહોંચ્યા અને ત્યાં ઠરીઠામ થયા પછી તને પણ ત્યાં બોલાવી લઈશ, અને પોતાની પાસે હમેશાં રાખીશ. ભટને પણ સો સોનાની મોહોરની દક્ષણા મળી, અને વળી રાજધાનીમાં ગયા પછી દરબારમાં બોલાવી તેને જન્મ સુધી ન્યાહાલ કરી નાખવાની કબુલત આપી. આવી રીતે તે દુર્ભાગ્ય દરિદ્રી કુટુંબના સુખના સૂર્યનો ઉદય થયો, તેથી ધણી ધણિયાણીને જે અતિ આનંદ થયો તેની વાંચનારાઓએ કલ્પના કરી લેવી. જો ભટજી નિશાના અમલથી સદા આનંદી ન હોત તો આ સુખની અકસ્માત્ રેલ આવવાથી તેનું મગજ ધસડાઈ જાત, અને છેક ગાંડો થઈ જાત, તેમ જ જો ભટાણીનું મન મજબુત ન હોત તો તે જ વખત તે હર્ષ સનેપાતથી પડીને મરણ પામત. તેઓનાં મનમાં ઉપકાર ઉભરાઈ જવા લાગ્યો, અને આ ગુણનો કાંઈ બદલો વાળવાને તથા પશ્ચાત્તાપના કીડાને કાંઈ નરમ પાડવાને ભટાણીએ દેવળદેવીની સાથે જવાનો નિશ્ચય કીધો, અને તે બીજી દાસીઓનાં ટોળામાં પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઈ સામેલ થઈ. ભટજી પણ તેની સાથે ચાલ્યા. એ પ્રમાણે સવારી ગામ બહાર નીકળી. ગામના લોકો

તેઓને વળાવા આવ્યા, તથા પોતાના રાજકુંવરને વાસ્તે તથા જે તેઓની હવે પછી રાણી થનાર હતી તેના ઉપર તેઓએ ઘણો પ્યાર દેખાડ્યો; તેઓના ઉપર ફુલોની વૃષ્ટિ કીધી; અને ઘરડાથી તે બાળક સુધી સઘળાં માણસોએ પોતાના અંતઃકરણથી તે-ઓને આશીર્વાદ દઈને પરમ કૃપાળુ ઈશ્વર પાસે એટલું માગી લીધું કે તેઓને રસ્તે દુષ્ટ મ્લેચ્છનો અથવા બીજા કોઈનો ઉપદ્રવ થાય નહી, અને તેઓ સુખરૂપ તથા સ-હીસલામત રાજનગરીમાં જઈ પહોંચે. તેઓમાંથી આશરે સો જુવાનો હથિયારબંધ **ભી**મદેવની સાથે ચાલ્યા અને બાકીના પોતપોતાને ઘેર ગયા.

જ્યારે **ભી**મદેવની સવારી **દે**વનગરી તરફ જતી હતી તે વખતે **અલફ**ખાં શું કરતો હતો તે ઉપર જરા આપણે નજર કરીએ. જે મેદાનમાં આવી **અલફ**ખાં અ-ટક્યો ત્યાં જ તેણે તેના લશ્કરને માટે છાવણી કીધી. થોડીવારમાં તે ઠેકાણે એક ગામ બની રહ્યું. નાના પ્રકારના તંબુઓથી તે જગા શોભી રહી હતી. વચ્ચે એક મોટો બ-જાર મંડાયલો હતો. લશ્કરને માટે જે જે અવસ્યનું હતું તે સઘળું ત્યાં આવી પોંહોં-ચ્યું હતું, અને અગર જો દુકાનદાર તથા બીજા કેટલાએક લોકોને ફાયદો હતો, અને તેથી તેઓ ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા તોપણ મુખ્ય સરદાર, નાના અમલદારો, તથા ઉંચા વર્ગના સીપાઈઓમાં ભારે દિલગીરી પથરાયલી હતી. **અલફ**ખાંના દુઃખનો તો કાંઈ પાર જ ન હતો. તેનાં કારણો એવાં તો ખુલ્લાં છે કે તે કેહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હવે તો તે બિલકુલ નિરાશ થઈને બેઠો. હવે કાંઈ જ ઈલાજ રહ્યો નહી, અને હવે પછી શું થશે તેની તેને કાંઈ ખબર ન હતી. હવે આગળ જવામાં કાંઈ ફાયદો ન હતો. **દે**વગઢ એક મંજલ દૂર રહ્યું હતું; પણ તે શેહેર ઉપર તેની પાસે જેટલાં મા-ણસો હતાં તેટલાં લઈ જવામાં કાંઈ નફો ન હતો. એટલું જ નહી પણ ઘણું નુકશાન હતું. કેમકે એટલાં મુઠ્ઠીભર માણસો **દે**વગઢનો રાજા સેહેજ કાપી નાખશે એમ તે સમજતો હતો. પાછું જવું એ વિના બીજો રસ્તો ન હતો, પણ એ કેવો દુઃખદાયક વિચાર!

તેના સીપાઈઓ પણ તેવી જ દિલગીરીમાં ગિરફતાર થયા હતા. તેઓની સ-ઘળી મેહેનત ફ્રુટી પડી, અને આટલું દુઃખ તથા સંકટ વેઠ્યા પછી અપજશનો ગાંસ-ડો બાંધ્યો. કાફર હિંદુઓ તેઓ ઉપર હાથ મારી ગયા એથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. જો પોતાના દીનવાળાઓ સાથે લડતાં હાર્યા હોત તો આટલી ફજેતી ન હતી. તેઓ વારે વારે મુછ ઉપર તાલ દેતા હતા, અને તેઓની ચાલ ઉપરથી "મિયાં પડે પણ ટંગડી ખડી" એ કેહેવત ખરી પડતી હતી. જ્યારે રાત પડી ત્યારે તેઓનાં જુદાં જુદાં ટોળાં બંધાયાં, અને મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવી જુદે જુદે ઠેકાણે તેઓ કુંડાળાં વ-ળીને બેઠા. તેઓમાંથી એક કુંડાળામાં બે સીપાઈઓ નીચે પ્રમાણે વાત કરતા હતાઃ—

સોભાનખાં—મિયાં ઈબ્રાહીમખાં, અલ્લા તમને સલામત રાખે, પણ **અલફ**ખાંનું પાણી હવે ગયું. પાદશાહની હજૂરમાં તેણે વકર ખોયો. એ રંડી ખરેખર હાથમાંથી છટકી ગઈ. પણ અલ્લાના કસમ, એમાં **અલફ**ખાંનો કાંઈ વાંક નથી. તેનાથી જેટલી મેહેનત થઈ તેટલી તેણે કીધી. સઘળી વાત ખુદાના હાથમાં છે. તેની એ પ્રમાણે જ ખુશી હશે.

ઈબ્રાહીમખાં—વાત તો સાચી કહી. રંડી હાથમાંથી છટકી તો ગઈ, અને તે-માં **અલફ**ખાંનો ઘણો કસુર નથી. પણ તેણે થોડી આપણી પણ મસલત લીધી હોત

તો સારું. તે પોતાની જ અક્કલ પ્રમાણે ચાલ્યો તેમાં આવાં ફળ નીપજ્યાં. હવે તે પાદશાહને શી રીતે મ્હોં બતાવશે? પણ એ સઘળું કારસ્તાન પેલા ખોજાનું છે. વધારે કેહેવાની શી જરૂર છે? થોડામાં સમજી લેવું, તેણે પોતાને આબરૂ મળવા માટે આ જંગલમાં એક ભુખડી રાજા ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને આ જંગલમાં અને પહાડોમાં મુસલમાન લોકોને ફસાવ્યા. ખુદાને માલમ કે એનું પરિણામ શું થશે. પણ હાલ તો બીચારો અલફ્ખાં ગરદન મરાયો. ખુદા ખેર કરે. શું થશે?

સોભા—જ્યારે તમે આગળ વાત ચલાવી ત્યારે તો મારે કેહેવું જોઈએ કે એ ખોજાને તો એ રાંડ સાથે કાંઈ જ નિસબત નથી. એને તો દેવગઢના રાજાને પાધરો દોર કરવો છે. પણ પાદશાહના ઝનાનખાનામાં એક રજપુતાણી રાંડ છે તેને પાદશાહ વશ થઈ ગયો છે. તે ખરેખરી પરી જાત છે. જેવી બેહેસ્તની હુરી. પાદશાહ તેનામાં ગુલતાન થઈ ગયો છે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું પણ નથી. ઓરતની વાત જ એવી છે. તે રંડીના કેહેવા ઉપરથી અલફ્ખાંને અહીં સુધી આવવું પડ્યું. નાસી ગયલી ઓરત તેની દીકરી થાય છે. તેને દિલ્હીમાં પોતાની પાસે બોલાવવી છે. પાદશાહની વાત જ ન પુછવી. અલ્લા જાણે, એ જુવાન છોકરીને પાદશાહ શું કરશે? માને પરણીને હવે છોકરી સાથે શાદી કરશે? અગર નહી તો શાહાજાદા સાથે પરણાવશે? કાફર લોકોમાં પણ ઘણી ખુબસુરત ઓરતો છે તે ખુદાએ આપણે જ માટે પેદા કીધેલી છે. પણ જ્યારે પાદશાહ તે સઘળીને પોતાની પાસે ખેંચી લેશે ત્યારે આપણા જેવા સીપાઈ બચ્ચાને ઓરતો કયાંથી મળશે? પાદશાહનો પણ જુલમ છે.

મલેક જાફર—(વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો) કેમ છે મિયાં સાહેબો? કાંઈ અક્કલ ગીરો મુકી છે? હજરતો, કાંઈ ઝીંદગીથી કાયર થયા છો? નકામા મોત શા માટે માગી લોછો? જો આ તમારી વાત પાદશાહના જાણ્યામાં આવશે તો તમારા કડકે કડકા કરી નાખશે. તમે હજી અલાઉદ્દીન ખિલજીને ઓળખતા નથી. તે સઘળે ખાનગી જાસુસો રાખેછે અને ગમે તેવી છાની વાત થાય તોપણ તેને કાને પડ્યા વિના રેહેતી નથી. માટે હમેશાં સમાલીને વાત કરવી જોઈએ. એમાં નફો નથી, ઉલટી હાની છે; માટે એ વાત બદલી નાખવી જોઈએ; બીજી ઘણીએ વાત છે.

સોભા—ઇસ્તગ્ફેરુલ્લાહ! વાત સાચી છે. બીજી વાત કરવી જોઈએ. વારુ આટલામાં કાંઈ જોવા લાયક જગા છે? હવે ઈહાં નવરા પડી રહ્યા છીએ ત્યારે કાંઈ ગમત કરવી જોઈએ.

મ. જા.—સુબહાનઅલ્લાહ! જગા તો એવી બતાવું કે તમે જોઈને ખુશ થઈ જાઓ. ઈહાંથી થોડેએક દુર કાફર લોકોનાં દેવળ છે. એવાં સઘળી જહાંનમાં નહી હશે. અલબત મક્કા, મદીનામાં જે આપણી મસજિદો છે તેની વાત તો કેહેવી જ નહી. વેરૂલ કરીને એક પાસે ગામ છે તેમાં ગુફાઓ છે તેની શી તારીફ કરું! તે ઉપરની નકશી તથા કોતરેલું કામ તો જોયાં જ કરીએ. હિંદુ લોકોમાં પણ મોટા કારીગરો થઈ ગયલા છે. એ લોકો ઘણી વાતમાં હોશિયાર છે. એક તેઓનો દીન શેતાનનો બનાવેલો છે, અલહમદુલિલ્લાહ! ખુદા તેઓને વધારે રોશની આપે.

સોભા—મિયાં સાહેબ, એ કોતરોનું થોડુ બ્યાન કરો.

મ. જા.—તેઓનું બ્યાન થઈ શકે એવું નથી; જોયાથી જ તેની ખુબી જણાય. પણ જ્યારે તમારા સઘળાની ખાહિશછે ત્યારે તેનો એક ટુંકો અહવાલ મારી મગદુર પ્રમાણે હું આપું છું. વેરૂલ ગામથી આશરે અર્ધા કોશ ઉપર એક અર્ધ ચંદ્રાકાર પહાડ છે તેના આગલા ભાગમાં એ ગુફાઓ છે. તેઓ બ્રાહ્મણ, જૈન, તથા બૌદ્ધ લોકોની છે. જમીનની અંદરનાં દેવળો એટલાં બધાં છે તથા તેઓ એવાં શોભાયમાન છે, તેઓમાંનાં કેટલાંએક એટલાં તો મોટાં તથા ઉંચાં છે, બીજા કેટલાંએકમાં એવી તો ભાતભાતની નકશી છે, અજાયબ સરખાં પાતરાં, તથા વેલ એવી તો કોતરેલી છે, થાંભલા ઉપર એવી તો બારીક તથા ખુબસુરત નકશી છે, તેઓના ઉપર દેવીની મુર્તિ એવી તો રમણિક ખોદી કાઢી છે, તથા પુતળાં એવાં તો મોટાં કદનાં છે કે આપણે એ સઘળું જોઈને ખરેખરા તાજુબ થયા વિના રહીએ નહી. કેટલીએક ગુફાઓને બ્રાહ્મણ લોકો ધિક્કારીને ઢેડવાડો કહે છે. તેઓ ચોમાસાના દહાડામાં ઘણી જ રળિયામણિ દેખાય છે. જે કોતર છે તે ઘણું જ મોટું તથા ખુબસુરત છે, અને તેના આગલા ભાગ આગળથી ચોમાસામાં એક નાની નદી વેહે છે. એ નદી જ્યાં નીચેના મેદાનમાં પડે છે ત્યાં એક સુંદર પાણીનો ધોધવો થાય છે, અને તેથી દેહેરાં આગળ એક કાચના જેવો નિર્મળ પારદર્શક પડદો થઈ રહે છે. ગુફાના મ્હોં આગળથી તે છેક છેડા સુધી જમીન ઉપર બે પથ્થરની પાટલી સામસામી સીધીને સીધી જડેલી છે તે ઉપર વિદ્યાર્થીઓ લહીયા, તથા દુકાનદારો બેસે છે, અને વચ્ચે થઈને છેક છેડાની મુર્તિ આગળ જવાય છે. ઘણું લંબાણ થઈ જાય માટે વધારે બોલતો નથી; પણ એટલાથી જ તે ગુફાઓ કેવી જોવા લાયક છે તેનો તમારે ખ્યાલ કરી લેવો. પણ તે ગમે તેવી સારી હોય તોપણ જોવા શી રીતે જવાય ! **અલફખાં**ની રજા લેવી જોઈએ. હમણાં રજા માગવા કોનાથી જવાય ? અને આવી વખતે આપણે સેર કરવાનો વિચાર કરીએ એ સાંભળીને તે ઘણો ગુસ્સે થશે, અને રજા આપશે નહી એટલું જ નહી, પણ તે આપણને ઘણો સખ્ત ઠપકો દઈ કાઢી મુકશે. માટે શો વિચાર છે ?

સોભાનખાં, ઈબ્રાહીમખાં, તથા બીજા ઘણાએક સીપાઈઓ બોલી ઉઠ્યા કે આપણે પણ મુસલમાન બચ્ચા છીએ. આપણે લશ્કરમાં આપણા પાદશાહની ખાતર લડવા આવ્યા માટે તેને કાંઈ આપણે વેચાયા નથી. રજા માગવાની કાંઈ જરુર નથી. જો આપણે ઘણા જણ સાથે જઈશું તો **અલફ**ખાં કે તેનો બાપ શું કરનાર છે ? આપણે સઘળાંને કાંઈ ફાંસી દેવાનો નથી, અને કાઢી મુકશે તો શી ફિકર છે ? હવે કામ સઘળું ગઈ ચુક્યું છે. આપણે ઈહાં આટલા દહાડા મોટું દુઃખ ભોગવ્યું, તથા ઘણી મુશીબતો વેઠી ત્યારે હવે એક દહાડો સેર કરવાનો નહી મળે ? હવે જે થવાનું તે થઈ રહ્યું. અલ્લાનું નામ લઈને મોજ કરીએ. ઈહાં ફરીફરીને કયાં આવવાના છીએ ? જીવ્યાં કરતાં જોયું ભલું. માટે બસેં ત્રણસેં માણસો એકઠાં થઈ જઈએ; પછી જે થનાર હોય તે થાઓ. રજા લેવાની કંઈ જરુર નથી. માટે, અત્યારે કોણ કોણ આવવાને રાજી છે તેઓને ચુપકીથી એકઠા કરવા. અને રાત્રે સઘળી તૈયારી કરી રાખી સવાર ન પડે એટલામાં બીજા કોઈ ન જાણે તેમ કુચ કરી ચાલ્યા જવું. એ સિવાય બીજો કાંઈ રસ્તો નથી.

વેરુલની ગુફા જોવા જવાને તે જ રાત્રે આસરે ત્રણસેં માણસ તૈયાર થયા,

અને પાછલી રાત્રે ઉઠીને તથા સાથે હથિયાર રાખીને તેઓ સઘળા ચાલતા થયા. એ કામ તેઓએ એવું છાનામાના કીધું કે છાવણીમાંથી કોઈને કાંઈ ખબર પડી નહી, અને જે થોડાએક જાણ્યું તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા નહી. આ સેર કરવા નીકળેલી ટુકડી ઘણીએક રમણિક જગાઓમાં થઈને ચાલી. જમીન ઘણી જ ઉંચી નીચી હતી. નાના પાહાડો વનસ્પતિથી છવાઈ ગયલા હતા. અને ઘણા શોભાયમાન દીસતા હતા. નીચી ખાણોમાં કાચ જેવી નીતરી નાની નદીઓ વેહેતી હતી તે ઉપર જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશ્યો ત્યારે તો શોભાની કાંઈ મણા રહી નહી. સ્હવાર કેવી રળીયામણી લાગતી હતી! તેમાં આવા જખ્ખડ સીપાઈઓ જેઓનો સઘળો અવતાર માણસોને ચીભડાંની પેઠે કાપી નાખવામાં ગયલો, તથા જેઓ દારૂગોળાની પડોસમાં જ રહેલા, અને સૃષ્ટિની લીલા જેઓએ જોયલી જ નહી, તેઓમાંથી જો કોઈને ઈશ્વરનાં સુંદર કામ તપાસવાનો શોખ હોય તો તેને તે સવારે અતિ આનંદ થયા વિના રેહે જ નહી. સૂર્યોદય થતાં જ પેહેલાં તો પાહાડોની ટોચો ઉપર સઘળે તડકો પડ્યો; હજી બીજી નીચી જગાઓ ઉપર અંધારું હતું, પણ ધીમે ધીમે નદીઓનાં પાણી પણ ચળકવા લાગ્યાં. ઝાડોનો લીલો રંગ ભભકાદાર જણાવા માંડ્યો. ઝાડીઓમાંનાં પક્ષીઓએ નાના પ્રકારના મધુર સ્વર કાઢીને આખી જગા ગજાવી મુકી. વચ્ચે વચ્ચે રાની પશુઓનો કઠોર શબ્દ સંભળાતો હતો. એવી જગામાંથી જોતા જોતા તે લોકો આગલ ચાલ્યા.

હવે **ભી**મદેવ, દેવળદેવી, સવારો, સીપાઈઓ, દાસ, દાસીઓ, ભટ, ભટાણી, વગેરેનું શું થાય છે તે ઉપર નજર કરીએ. ગામની બાહાર નીકળ્યા પછી કેટલેએક દુર સુધી રસ્તામાં કાંઈ પણ બનાવ બન્યો નહી. આશાથી ભરપુર, ભય રહીત તથા ખુશ દિલથી તેઓ ચાલ્યાં જતાં હતાં. દેવળદેવી એક સુંદર તથા જલદ ઘોડા ઉપર બેસીને ઉંડા વિચારમાં ઘોડાની મરજી પ્રમાણે આગળ જતી હતી તે દહાડો તેની જીંદગીમાં સૌથી મોટો હતો; તે દહાડે તેની સઘળી ઇચ્છા સફળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડે તેના પ્રીતમનું મ્હોં તેને જોવું હતું; તે દહાડાથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કલ્પેલા સુખી વખતનો પેહેલો જ હતો. માટે તે દહાડે તેને અતિ સુખની સાથે ઘણી જ ચિંતા મનમાં રેહે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

દહાડો ધીમે ધીમે ચઢવા લાગ્યો; અને ખરા બપોર થયા એટલે કેટલેક દુરથી કોઈ રડતું હોય એવો અવાજ સઘળાઓએ સાંભળ્યો. બપોરની વખતે આવો ભયંકર શબ્દ કાને પડ્યો તેથી સઘળાઓ ચમક્યા. દેવળદેવીએ જાણ્યું કે કોઈ માણસ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડેલું છે, અને તેને મદદ કરવાની જરૂર છે, માટે સવારી અટકાવી અવાજ જ્યાંથી આવે છે ત્યાં જવું એવી તેની મરજી થઈ; અને તેણે પોતાની સાથેનાં માણસોને અટકાવ્યાં. **ભી**મદેવને ત્યાં જરાપણ થોભવાની ખુશી ન હતી. રસ્તામાં આગળ શું થશે તેની કાંઈ ખબર ન હતી; માટે જેમ બને તેમ જલદીથી કુચ કરી શેહેરમાં પોંહોંચી જવું એવો તેનો વિચાર હતો. પણ જ્યારે દેવળદેવી અટકી ત્યારે તેને પણ અટકવાની જરૂર પડી અને તેઓ સઘળા તે બાજુ તરફ વળ્યા. અવાજ વધારે વધારે સાફ સંભળાવા લાગ્યો, અને કેટલેક દુર ગયા પછી તેઓએ એક ઝાડની નીચે એક બાઈરીને બેઠેલી જોઈ, તે બુમ પાડીને રડતી હતી. આ બાઈરી દુઃખ તથા

દરિદ્રતાનું ખરેખરું સ્વરૂપ હતું, તેના શરીર ઉપર જે ફાટાં ચિથરાં ઢાંકેલાં હતાં તેમાંથી તેનું આખું શરીર જણાતું હતું, અને તે ચિથરાં એટલાં તો મેલાં હતાં કે અસલ તેઓ કેવા રંગનાં હશે તે હાલ કેહેવું અશક્ય હતું, તથા તેમાં જુ વગેરે બીજાં જીવડાંઓએ વાસો કીધો હતો. તેના મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું કે તે કાંઈ મહાભારત દુઃખમાં આવી પડેલી છે. તે એવી તો બદશિકલ તથા બીહામણી હતી કે તેને જોઈને ધોળે દિવસે પણ બીહીક લાગ્યા વિના રહે નહી. દેવળદેવીના ઘોડા પાસે આવતાં જ તે એકદમ ઉઠી, અને લગામ પકડી તેને પાછો ઘસડવા લાગી. ઘોડો તો ઘણા વેગે દોડ્યો, અને તેની સાથે પેલી બઈરી પણ દોડતી ચાલી. સઘળા સીપાઈઓ તો જડભરત થઈ ઉભા રહ્યા. આ કોઈ પ્રેત, ડાકણ, કે શાકણી હશે, અને તે દેવળદેવીને ઘસડી જઈ કોઈ નદીમાં ડુબાવી દેશે, અથવા બીજી રીતે તેનો પ્રાણ લેશે એ વિષે તેઓને કાંઈ શક રહ્યો નહી, અને તેની આગળ આપણું કાંઈ ચાલવાનું નથી એવી ખાતરી થવાથી તે-ઓએ તેની પાછળ કાંઈ દોડ કીધી નહી, પણ મુગાં મુગાં જોયાં કીધું. દેવળદેવીનો ઘોડો જ્યારે ઘણો દુર નીકળી ગયો, ત્યારે **ભી**મદેવે હિમ્મત પકડી પોતાનો ઘોડો પાછળ ફેંક્યો, અને તે એવો તો વિજળીના વેગે ચાલ્યો કે તે દેવળદેવીને પકડી પા-ડશે એમાં કાંઈ શક રહ્યો નહી. **ભી**મદેવની પાછળ કેટલાએક સવાર પણ ગયા. **ભી**-મદેવે દેવળદેવીનો ઘોડો આઘે જોયો તેની પાછળ તે ઘણા જોરથી ધસ્યો. આશરે એક કલાક સુધી દોડ કીધા પછી તેઓ પાસે પાસે આવી ગયા તે વખતે તે રાંડને જોઈને **ભી**મદેવને એટલો ક્રોધ ચઢ્યો કે પોતાની તલવાર કાઢીને તેને મારી, પણ હ-વામાં તલવાર મારવી અને તેને મારવી બરોબર. ઘા પડ્યો તો ખરો, પણ હવામાં બ-ઈરી તો એક બળતું થઈને ઉડી ગઈ, અને ત્યાંથી બે કદમને છેટે આવી પાછી ઉભી રહી. **ભી**મદેવ રજપુત બચ્ચો હતો તોપણ આ તમાશો જોઈને તેનાં ગાત્ર શિથિલ થયાં; તેના મનમાં ઘણી દેહેશત ભરાઈ; પણ હિમ્મત કદી હારવી નહી એ રજપુતનો પેહેલો તથા મુખ્ય ધર્મ; માટે પાછો સાવધ થઈ તેણે મોટે અવાજે પુછ્યું "તું કોણ છે? તારે દેવળરાણીની સાથે શું કામ છે? તું તેને ક્યાં લઈ જતી હતી? અને તેને શું કરવાનો તારો વિચાર હતો?" બઈરી છેક બદલાઈ ગયેલી હતી, ભડકું થઈને તે ઉડી ગઈ અને પાછી આવી ત્યારે તેમાં બિલકુલ ફેરફાર થઈ ગયલો હતો. હમણાં તો તે દે-વાંગના જેવી રુપવાળી દેખાતી હતી. તેના મ્હોંની કાંતિ ઘણી જ સુંદર હતી. તેણે જરીનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં, તથા તેના અંગ ઉપર ઘણાં અમુલ્ય તથા શોભાયમાન આભૂષણ હતાં. તેના ચહેરા ઉપર ઉદાસી જણાતી હતી, તથા તેની આંખ દયાથી ભરેલી હતી. **ભી**મદેવના સવાલનો જવાબ દેવા અગાઉ તેણે ઘણા પ્રેમથી દેવળદેવીના સામુ જોયું, અને જોતાં જ તેની કમળ જેવી આંખમાંથી આંસુઓની બે ધાર ચાલી. તેનું હેયું એવું તો ભરાઈ આવ્યું કે તેનાથી તુરત બોલાયું નહી. પણ થોડીવાર પછી તેણે આંસુ પોતાનાં કીમતી લુગડાં વડે લુંછી નાખ્યાં, અને આકાશમાંથી ઓસ જેમ ધીમે પડે છે તેમ ધીમેથી તથા મૃદુ સ્વરે બોલી, "હું દેવળદેવીની વિધાતા છું. હું અત્યાર સુધી તેનું રક્ષણ કરતી આવી છું. હવે આગળ ભય છે માટે પાછા ફરો, કોઈ ઠેકાણે આજની રાત મુકામ કરી કાલે સવારે જાઓ. મારું કહ્યું માનવામાં જ ફાયદો

છે. જો તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે હઠ કરી તમે આગળ જશો તો શું પરિણામ નિપજશે તેનો હું જવાબ દેવાની નથી. આ મારી છેલ્લી શિખામણ છે. માનવી હોય તો માનો નહી તો હું તો જાઉં છું." એટલું કહી તે સ્ત્રી અદૃશ્ય થઈ.

ભીમદેવ તથા દેવળદેવી તે સ્ત્રી અલોપ થયા પછી કેટલીએક વાર સુધી ત્યાં જ ઉભાં થઈ રહ્યાં. અને એકએકની સામું ટગરમગર જોયાં કીધું. શું કરવું તે સુઝે નહી. એટલામાં પાછળના સવારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેને જોઈને તે બન્નેને હિમ્મત આવી, અને હવે કાંઈપણ ઠરાવ કરવો જોઈએ એમ તેઓને લાગ્યું. એટલે સુધી આવ્યા પછી જો તેઓ પાછા જાય તો સીપાઈ લોકોમાં તેની બહાદુરી વિષે ઘણો હલકો વિચાર આવે માટે આગળ ચાલવું જોઈએ. વળી ક્ષત્રિયનો ધર્મ એ છે કે કશાથી બીહીવું નહી ત્યારે આ પ્રસંગે ભય શા માટે રાખવો જોઈએ? તેમાં એક વળી બઈરીથી ડરવું? એ તો છેક નામરદાઈ. માટે દેહેશત છોડી દઈ આગળ કુચ કરવી. દેવળદેવીને પણ પોતાના શંકળદેવને મળવાની એટલી તો આતુરતા હતી કે લેશમાત્ર વિલંબ પણ તેનાથી ખમાય એવું ન હતું, વળી તેની ખીલતી જુવાની હતી. તેવે વખતે ભય મન ઉપર થોડી અસર કરે છે. તેને તે જ દહાડે પોતાના પ્રાણપ્રિયને જોવાની એટલી તો હોંસ હતી કે તે બઈરી પોતાની વિધાતા છે એમ તેણે માન્યું નહી, પણ તે કોઈ વંતરી અથવા મલીન પ્રાણી હશે અને તેણે તેને અમથી ભડકાવી હશે એમ માનીને તેણે મનમાં સંતોષ માન્યો. એ પ્રમાણે **ભી**મદેવ તથા દેવળદેવી બન્નેની વૃત્તિ જવા તરફ થઈ. તેઓ તુરત પોતાના લશ્કરને જઈ મળ્યાં, અને આ બનાવ જાણે બન્યો જ નથી એમ જાણી આગળ ચાલ્યાં.

કેટલીએક વાર સુધી મેદાનમાં ચાલ્યા પછી તેઓ એક સાંકડી ગલીમાં આવ્યાં. આસપાસ બે ઉંચા પાહાડ આવી રહ્યા હતા. એ નાળ ઘણી જ લાંબી હતી તેમાં આગળ જતાં તેઓએ થોડેક દુર ધુમાડો નીકળતો જોયો. પેહેલ વેહેલાં તો તેઓએ જાણ્યું કે તે કોઈ ગામડું અથવા ભઠ્ઠી કે પજાવો હશે; પણ જરા આગળ ચાલતાં માણસોનું એક ટોળું રસોઈ કરતું હોય એમ તેઓને લાગ્યું. તેઓની પાસે ગયા ત્યારે તેઓ મુસલમાન છે એમ માલમ પડ્યું. એ મુસલમાનો વેરૂલની ગુફા જોવા જનારા **અલફ**ખાંના સીપાઈઓ જ હતા. તેઓએ પણ જ્યારે કોઈ લશ્કર આવતું જોયું, ત્યારે સઘળા રસોઈનું કામ પડતું મુકીને જાગૃત થઈ ગયા. સૌએ લુગડાં પહેરીને હથિયાર બાંધી દીધાં, અને શું કરવું તેનો મનસુબો કરવા લાગ્યા. થોડીવાર તો ત્યાં ગરબડ સરબડ થઈ ગઈ. **રસુલ**ખાં, **પીર**મહમદ, **જાફર**, **બેહેલીમ**, વગેરે તરેહ-હાર નામોની બુમ સંભળાવા માંડી, "અલ્લાહુ-અકબર"ની ચીસ કેટલાએકે પાડી. કેટલાએક સ્થિર ઉભા જ રહ્યા, અને કેટલાએક ફક્કડ લબાડ સીપાઈઓએ પોતાની મોટાઈની તથા બહાદુરીની મોટી વાતો કરવા માંડી. તોપણ તે તડાકા મારવાનો વખત ન હતો. કાંઈ પણ દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઈયે. તેઓ તો ફક્ત ૩૦૦ માણસ હતાં, અને સામાવાળા તો તેઓને તેથી બમણા ત્રમણા દેખાયા ત્યારે તેઓની સાથે લડવું કે નહી એ વાતનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કેટલાએકનો વિચાર લડવું નહી એમ હતો; પણ કેટલાએક જુવાન તુરક મીરજાંઓનાં મનને હિંદુનો કશો હિંસાબ ન હતો, અને તેઓની હરેક લડાઈમાં ખુદા તેમની તરફથી લડવા આવે છે એવો તેઓનો દૃઢ

વિશ્વાસ હતો તેથી તેઓના મનમાં ઘણી હિમ્મત હતી; વળી લડાઈમાં નાસવું એ મોટી શરમની વાત, અને તેમાં કાફર નામરદા હિંદુઓથી ડરવું એ તો કાયરનું કામ; માટે ગમે તે થાય તોપણ એક તસુભર પાછા હઠવું નહી. "અલ્લા બેલી ને પીર મદદ" એવું કહી તેઓ હારબંધ દુશ્મનની મુલાકાત લેવાને ઉભા રહ્યા.

આણીગમ ભીમદેવ પણ મોટી ફિકરમાં પડ્યો. તેને તે રસ્તે કોઈ દુશ્મન મળશે એવું તેણે ધારેલું ન હતું તેથી લડવાની કાંઈ તૈયારી રાખી ન હતી વળી તેની સાથે દેવળદેવી હતી તેને સહીસલામત દેવગઢ લઈ જવાની તેને ઘણી ફિકર હતી. લડાઈમાં કોણ જાણે શું થાય ? જો હાર થઈ તો આટલું કષ્ટ સહીને તથા શ્રમ કરીને લાવેલી રાણી હાથમાંથી જતી રહે એ વિષે તેને ઘણી ચિંતા હતી. તે વખતે તેને પેલી ચીથરીયા બઈરી યાદ આવી, તથા તેનું કહેલું વચન પણ સાંભરી આવ્યું. તેના કહ્યા પ્રમાણે તેણે મુકામ ન કીધો તેનો હમણાં ઘણો પશ્ચાતાપ થયો, અને હવે તે વિધાતાનું ભવિષ્ય ખરું પડશે એવી તેની ખાતરી થઈ, ને તેથી જ તેની સઘળી હિમ્મત જતી રહી. તેનાં મ્હોં ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું અને તે છેક ઉદાસ થઈ ગયો. હવે શું કરવું? પાછું તો જવાતું નથી, તેમ દેવગઢ જવાનો બીજો રસ્તો પણ ન હતો માટે લડાઈ કીધા વગર તેનો છુટકો ન હતો. પોતાની તરફ માણસો દુશ્મન કરતાં ઘણાં વધારે છે, તથા શુરા રજપુતોને ફાટાતુટા તુરકડાઓને મારી હઠાવતાં કાંઈ વાર લાગવાની નથી એવું કહીને તેણે પોતાના માણસોને હિમ્મત આપવાનું કર્યું; પણ તેનું મ્હોં જ તેના આ ઉત્તેજક શબ્દોને જુઠા પાડતું હતું. તેઓએ ભીમદેવને કોઈવાર કાયર થયલો જોયો ન હતો, અને જ્યારે તે વખતે તેઓએ તેને નિરાશ તથા હિમ્મત હારેલો દીઠો, ત્યારે તેઓ સઘળાને એકદમ લાગ્યું કે આજે કાંઈ નવતરું કારણ છે, અને બધાના હાંજા ગગડી ગયાં. તેઓએ બહારથી તો શુરાતન દેખાડ્યું, પણ તેઓની છાતી ધડકતી હતી, તથા પગ બરાબર ઉપડતા ન હતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ મુસલમાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ ચાલ્યા.

શત્રુઓ તેઓને વાસ્તે તૈયાર જ હતા. તેઓને પાસે આવતા જોઈ મુસલમાનોએ "અલ્લાહુ–અકબર"ની જોરથી બુમ પાડી. એ બુમ રજપુતોએ આજ પેહેલાં સેંકડો વાર સાંભળી હતી તોપણ આ વખત તેથી તેઓના મન ઉપર ઘણી જ જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન થઈ. બંને લશ્કર સામસામા મળ્યાં, અને મુસસલમાન લોકો થોડા હતા તોપણ કાંઈ પણ દેહેશત ખાધા વિના તેઓએ ભીમદેવના માણસો ઉપર ધસારો કીધો. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું, ચીસાચીસ તથા બુમાબુમથી કાન બેહેર મારી ગયા. એક તરફ શિરોહીની તથા બીજી તરફ અરબસ્તાનની તલવાર ઉછળી રહી જુઆરની કાપણી થતી હોય તેમ સામસામેનાં માણસો કપાયાં. તે વખત "અલ્લાહુ અકબર'ની બીજી ચીસ સંભળાઈ, અને મુસલમાનોએ વધારે જુસ્સાથી હુમલો કીધો. તેની સામે હિંદુઓથી ટકાયું નહી. તેઓમાં ભંગાણ પડ્યું. ઘણાખરા જુદી જુદી દિશાઓ તરફ નાસવા લાગ્યા. દેવળદેવીના ઘોડાને એક તીર એવું તો જોરથી વાગ્યું કે તે તુરત મરણ પામ્યો, તથા તે પોતે બેહોશ થઈ જમીન ઉપર પડી. તેને લઈ જવાને વાસ્તે તેની દાસીઓ ચોતરફ વિંટલાઈ વળી. એટલામાં મુસલમાન સીપાઈઓએ આવીને તેને ઘેરી લીધી. કેટલાએક તેની ખુબસુરતી જોઈને

છક થઈ ગયા, અને આ કોઈ બેહેસ્તની હુરી છે એમ તેને માની તેની સામુ કેટલીક વાર સુધી તેમણે જોયાં કીધું. કેટલાએકને તો તેને જોઈને એટલો કામવેશ આવી ગયો કે તેને લઈ જઈ પોતાના ઝનાનખાનામાં રાખવાનું મન થયું. કોઈ બુઢ્ઢા સીપાઈઓ કેહેવા લાગ્યા કે ખુદાએ અમારા ઉપર મેહેર કરી આ રંડી ઈહીં મોકલી દીધી છે; અમને રોટલી પકવવાની ઘણી આપદા પડે છે તે આ છોકરી આવે તો મટી જાય. કેટલાએક પૈસાના લોભી એવું વિચારવા લાગ્યા કે જો આ ખુબસુરત છોકરી અમારા હાથમાં આવે તો દિલ્હીમાં એની ઘણી કિમ્મત ઉપજે, અને જન્મ સુધી ન્યાહાલ થઈ થઈ જવાય. એ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસોએ જુદા જુદા અભિપ્રાય બાંધ્યા. "એક રાંડ અને સો સાંઢ," તેના જેવી વાત થઈ. બધાને જ તેને લઈ જવાની મરજી, એટલે પરિણામ એવું થયું કે તેને સઘળા ધસડવા લાગ્યા, અને એમ કરતાં કરતાં માંહેમાંહે કાપાકાપી ઉપર આવી ગયા. જે તલવાર દુશ્મન ઉપર ઉછળી હતી તે હમણાં પોતાના જાતભાઈ ઉપર વપરાઈ. એ ગડબડમાં એકાદ ઝટકો વાગ્યાથી દેવળદેવી તો ત્યાં જ નક્કી થઈ જાત, અને એવો વખત પણ ઘણી વાર આવ્યો હતો. તેની દાસીઓ રજપુતોમાં રહેલી તેથી તેનું નામ કહી દેવા કરતાં તેને મરવા દેવી એવું વિચારીને મુગી મુગી ઉભી રહી, પણ પેલી ભટાણી જે જોડે હતી તેનાથી ઘણીવાર સુધી ચુપ રેહેવાયું નહી. એકવાર જ્યારે દેવળદેવી સેહેજ બચી ગઈ તે વખતે તે બોલી ઉઠી, "અરે મુઆ તુરકડાઓ. તમે કોને વાસ્તે લડી મરોછો? તમે આને ઓળખો છો? એ તો દેવળદેવી, શંકળદેવની સાથે પરણવાની છે. પીટ્યાઓ, તમારી લડાઈ બંધ રાખો, અને રાણીને તમારા સરદાર પાસે લઈ જાઓ."

દેવળદેવી એ નામ સાંભળતાં જ સઘળાઓએ હથિયાર નાખી દીધાં, અને આટલી મુદત થયાં જેને માટે લડતા હતા તે હાથમાં આવી એવું જાણી ઘણા રાજી થઈને આ ખુશ ખબર અલફખાંને કેહેવાને એક કાસદ મોકલ્યો. તેઓ પણ દેવળદેવીને એક ઘોડાપર બેસાડી મોટી છાવણી તરફ તાકીદથી લઈ ચાલ્યા. અલફખાંને આ સમાચાર સાંભળીને તથા થોડી વાર પછી દેવળદેવીને નજરે જોઈને જે હર્ષ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તે વખતે તેણે પરમેશ્વરના શુકરાના કીધા; પોતાની પાસે જેટલા પૈસા હતા તેટલા તે માણસોમાં વેહેચી દીધા; અને ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવીને દેવળદેવીને સાથે લઈ ગુજરાત જવાને નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ઝુવાડાના પાટડી ગામમાં એક મોટો મેહેલ બાંધેલો હતો તેની એક બારીએ કોઈ સ્ત્રી પુરુષ બેઠેલાં હતાં. તેઓ બન્ને પુખ્ત ઉમરે પોંહોંચેલા હતાં. તેમાંથી પુરુષનું મ્હોડું ઘણું ચિંતાતુર દેખાતું હતું. જ્યારથી અણહિલપુર મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ગુજરાતનો પાદશાહી સુબો આસપાસના રજપુત તથા બીજા હિંદુ રાજા, ઠાકોર, તથા ગરાસિયાને તાબે કરી

તેઓનાં રાજ્ય જપ્ત કરતો હતો, તથા તેઓ ઉપર ભારે ખંડણી બેસાડવાને ચઢાઈઓ કરતો હતો. એ લડાઈઓમાં કેટલાંએક નાનાં રાજ્યો ડુબી ગયાં; કેટલાએક રાજાઓએ ખંડણી આપવી કબુલ કીધી; પણ હજી કેટલાએક પોતાના શુરાતનથી કિલ્લાની મજબુતી વડે તથા લશ્કરના જોરે કરીને એ સુબાની સામે ટકી રહ્યા હતા. પાટડીનો ઠાકોર જે તે મેહેલની બારીએ બેઠો હતો તેણે પણ અત્યાર સુધી પોતાનો બચાવ ઘણી બહાદુરીથી કીધો હતો પણ હમેશાં સુધી એ પ્રમાણે તેનાથી લડાઈ થઈ શકશે નહી એ બાબત તેને ઘણી ચિંતા થતી, અને તેથી જ તે મહાભારત ફિકરમાં પડ્યો હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવી જ બાહાદુર હતી, અને તે પોતાના સ્વામીની હિમ્મત લેશ માત્ર પણ નરમ પડવા દેતી ન હતી. જે ચમત્કારીક રીતે પાટડી તથા બીજાં ગામો કરણ વાઘેલા પાસેથી તેને મળ્યાં હતાં તેમાં કાંઈ દેવતાઈ અંશ હતો. એક રાતમાં બે હજાર ગામને તોરણ કોઈપણ માણસથી એકલી પોતાની જ શક્તિવડે બંધાઈ શકે નહી. માટે જે અદ્દભુત શક્તિથી એટલાં બધાં ગામો તેને મળ્યાં તે જ શક્તિ તેની તથા તેના વંશની પાસે કાયમ રેહેશે એ પ્રમાણે તેની સ્ત્રી તેને ધીરજ આપતી હતી.

એ પ્રમાણે જ્યારે તે બે વાતચિત કરતાં હતાં તે વખતે બહાર ચોગાનમાં કાંઈ ગડબડ થઈ, અને તેઓ બાહાર જુવે છે તો એક હાથી છુટો પડી મદોન્મત થઈ દોડતો તેમણે જોયો. આ વખતે બારી આગળના ચોગાનમાં તેઓના શેડો, માંગુ, શેકડો, એ નામના ત્રણ છોકરા તથા ઉમાદેવી નામની છોકરી રમતાં હતાં. મસ્ત થયેલો હાથી રસ્તામાં જે વસ્તુઓ આવતી તે સઘળીને છુંદતો છુંદતો તે છોકરાં પાસે આવ્યો, અને એકને સુંઢમાં પકડી ઉછાળવાની તથા બીજાને પગતળે ચગદી નાખવાના તૈયારીમાં હતો,. એટલામાં તુરત તે સ્ત્રીએ, એટલે તેઓની માએ, બારીએથી જ પોતાનો એક હાથ એટલો તો લાંબો કીધો કે તેઓ સઘળાંને ઝાલી લીધાં અને મોતના સપાટામાંથી તેઓને તુરત ઉગારી દીધાં. હરપાળ (તે પુરૂષ હરપાળ મકવાણો કરણરાજાનો માસીનો છોકરો તથા બાબરા ભુતનો જીતનાર હતો એ વાંચનારાએ જાણી લીધું હશે) આ તેના સ્ત્રીનું દેવતાઈ પરાક્રમ જોઈને ઘણો જ આશ્ચર્ય તથા આનંદ પામ્યો, અને આ વાતનું હમેશાં સ્મરણ રહેવાને તે ત્રણ છોકરાઓનું નામ ઝાલા (પકડ્યા) પાડ્યું. એ નામ હજી સુધી તેના વંશના ઝાલા રજપુતોએ રાખ્યું છે.

જ્યારે તે ગાંડા હાથીને ચોગાનમાં નુકશાન કરવાનું કાંઈ મળ્યું નહી ત્યારે તે બાહાર દોડયો, અને તે રસ્તે એક ગાડું જતું હતું તેને પોતાની સુંઢના એક સપાટાથી ઉડાવી દીધું. ગાડું પડતાં જ ભાંગી ગયું. હાંકનાર એક તરફ પડયો, અને માંહે બેઠેલા એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રી એક બાજુએ પડ્યાં. તે વખતે બળદો ચોંક્યા તેથી તેઓએ એ ગાડાંને આગળ ઘસડયું, અને તેમ કરતાં તેનું એક પૈડું તે સ્ત્રી પુરુષનાં શરીર ઉપરથી ફરી ગયું. પુરુષનો પગ આ ઘાથી ભાંગી ગયો, તથા સ્ત્રીને સખત વાગ્યું. ઘાના દરદથી તેઓ બન્ને બેભાન થઈ પડી રહ્યાં. તેઓ મરી ગયાં એમ જાણી ગાડાના હાંકનારે મોટેથી ચીસ પાડી તે ઠેઠ મેહલનાં માણસોએ સાંભળી. હરપાળે એ દુઃખ ભરેલા બુમ સાંભળી શું બન્યું તે જોવાને પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. થોડી વારમા તેઓ બે માણસોને એક ખાટલા ઉપર સુવાડીને મેહેલમાં લાવ્યાં. આ ભાગ્યહીન

અજાણ્યાં વટેમાર્ગુઓને તેઓની આવી અવસ્થામાં આશ્રય આપવો, તથા તેઓને સારાં કરવાની તજવીજ કરવી, તથા જ્યાં સુધી તેઓ આવી અવસ્થામાં રહે ત્યાં સુધી તેઓની ઘટતી બરદાસ્ત લેવી, એ પોતાનો ખરો ધર્મ છે એમ જાણી હુરપાળે તેઓને પોતાના મેહેલમાંના એક ઓરડામાં સુવડાવ્યાં, તથા ગામના વૈદ તથા મલમપટા કરનાર હજામને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓના ઉપચારથી તેઓને કેટલીએક વારે ભાન આવ્યું, અને જ્યારે તેઓને માલમ પડયું કે તેઓ કોઈ અજાણ્યા માણસના ઘરમાં હતાં, તથા તેમને વાસ્તે તે માણસે ઘણી મેહનત કીધી હતી, ત્યારે તેઓના અંતઃકરણમાં ઉપકારવૃત્તિ પ્રકટ થઈ, અને ઘરધણીનો જોઈએ તેટલો પાડ માનવાને તેઓ ઘણાં અધીરાં થયાં. જ્યારે રાત પડી ત્યારે હુરપાળ તેઓના ઓરડામાં આવ્યો, અને તે ઘાયલ માણસ જોડે તેણે વાતચિત કરવા માડી. ઘાનું દરદ હમણાં ઓછું થયું હતું તેથી તેનામાં બોલવાની શક્તિ આવી હતી. પોતે કોણ હતો, શાં શાં પરાક્રમ કીધાં હતાં, તથા હાલ તેની સ્થિતિ કેવી થઈ ગઈ હતી તે સઘળી વાતથી વાકેફ કરવાને તેણે પોતાની સઘળી જીંદગીનું વૃત્તાંત હુરપાળ આગળ ઘણે વિસ્તારે કહી સંભળાવ્યું. પોતાના પરોણાને હવે તેણે સારી પેઠે ઓળખ્યો તેથી તને ઘણી જ નવાઈ લાગી, અને ગુજરાતનો કટ્ટો શત્રુ પોતાના રાજાને પાયમાલ કરનાર, લોકોને મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં આપનાર, તથા પોતાની સઘળી ફિકર તથા દુઃખનું કારણ, પોતાના ઘરમાં આમ દૈવયોગે આવી મળ્યો તે જોઈને તેને પગથી માથા સુધી ક્રોધની જવાળા ચઢી. તે ઘણો ચીઢીને પગ ઠોકી ઘણા આવેશથી બોલ્યો "અરે દુષ્ટ, અરે ચંડાળ, અરે રાજદ્રોહી, અરે મહા પાપી, તેં જે કામ કીધું તેનાં ફળ તેં હવે ચાખ્યાં? અરે નાગરા, છેક નષ્ટ નિર્લજ થઈને તારાં અધમ તથા કપટનાં કર્મો તું મારી આગળ કહેવામાં પ્રતિષ્ઠા માને છે? ધિઃક પડી તારી દેહને? ધુળ પડી તારા નામ ઉપર? તું હિંદુ જન્મી તારી જન્મ ભૂમિ પરદેશી પરધર્મના મ્લેચ્છ દુષ્ટ લોકોને તેં વેચી! અરે શરમ છે તને! તું તારી માના ગર્ભમાં જ કાં ન મુઓ! તારો ગર્ભપાત કાં ન થયો! અથવા તું તારી કુમળી વયમાં શા માટે મરણ ન પામ્યો! તેં તારી સાત પહેડીનું નામ ડુબાવ્યું! તેં તારી જાતને એબ લગાડી. તેં હિંદુના નામને શરમ પોંહોંચાડી. તું પથ્થર કાં ન પડ્યો!" એ પ્રમાણે ઘણા આવેશમાં હુરપાળે તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને એથી પણ વધારે અપશબ્દો તે વાપરત, અથવા કદાપિ તે તેના ઉપર હાથ પણ ચલાવત, પણ એટલામાં તે ઘાયલ માણસ વચમાં બોલી ઉઠ્યોઃ—

'ખમા બાપજી, ખમા, જેટલી મને ગાળ દીધી, તથા એથી પણ વધારે દેશો એ સર્વને હું પાત્ર થયો છું. જેટલા આરોપ તમે મારા ઉપર મુક્યા છે તેટલા મેં કીધા છે, તથા જે જે બદકામોના કરનાર તમે મને કહ્યો તેટલાં મારાથી થયાં છે. હું ખરેખર દુષ્ટ, પાપી, ચંડાળ છું. હું વધારે વાર આ લોકમાં જીવવાને લાયક નથી. અને પરલોકમાં પણ ઘણી માઠી સ્થિતિને હું નક્કી પામીશ; પણ હવે હું શું કરું? ભાવિ વાત બની છે. જે થનાર તે થયું છે. હવે તે ન થયું એમ થનાર નથી. પણ તે વખતની મારી સ્થિતિ ઉપર પણ તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. મારા ઉપર કેવો ને કેટલો ગજબ પડયો હતો તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે વખતે વેરે મને ઉશ્કેર્યો, વેરે

મને ગોદા માર્યા; અને આ સઘળાં કામ તે દુષ્ટ વિકારે મારી પાસે કરાવ્યાં. પણ મેં જેવું કીધું છે તેવું જ મારી અવસ્થામાં આવી પડવા છતાં ન કરે એવો કોણ છે? જવલે જ કોઈ નીકળે. પણ મેં મોટી ભુલ કીધી એ હું કબુલ કરું છું. મેં જો જાતે કરણ ઉપર વેર લીધું હોત તો હું મારી જાતને ગુનેહગાર ન ઠેરવત. પણ મેં કરણ રાજા ઉપર વેર પારકા પાસે લવડાવ્યું એ ઘણું ખોટું કીધું. અને તેથી આ સઘળી ખરાબી થઈ; અને મને પણ શો ફાયદો થયો છે? જ્યાં સુધી અલફખાં ગુજરાતનો સુબો રહ્યો ત્યાં સુધી તો મેં કારભાર ભોગવ્યો, પણ તે વખતે મારી ખરેખરી સત્તા પેહેલાંના જેટલી ન હતી. હું હમેશાં ફિકર ચિંતામાં રહેતો હતો. અદેખાઈ ને દુસ્મનીનો તો પાર જ ન હતો, મારે તલવારના ધાર ઉપર ચાલવું પડતું. મારું આવર્દા કાચા સુતરે લટકાવેલું હતું; અને તે મારી સઘળી દેહેશત અંતે ખરી ઠરી: અલફખાં ગયા પછી નવા સુબાએ મારો કારભાર છીનવી લીધો; મારાં ઘરબાર, માલમિલકત સરકારમાં જપ્ત કીધાં; મારી સ્ત્રી થોડું ઘણું દ્રવ્ય લઈને નાસી ગઈ, અને મને એક સાધારણ ગુનેહગારની પેઠે બંધીખાનામાં નાખ્યો. મેં છુટવાને ઘણાએ પ્રયત્ન કીધા, તથા મારી હાલતની ખબર પાદશાહને કાને પોંહોંચાડવાને ઘણીએ તદબીર કીધી, પણ નગારખાનામાં તતુડીનો અવાજ કોણ સાંભળે? મારી ફરિયાદ કોઈએ સાંભળી નહીં; અને છેલ્લે જ્યારે અમલ બદલાયો ત્યારે ખુશામત તથા કાલાવાલા કર્યાથી મારો છુટકો થયો. મેં ઘેર જઈ પાટણ શેહેર છોડી દીધું અને સિદ્ધપુરમાં મારી સ્ત્રી સંતાઈ રહી હતી તેને સાથે લઈ સોમનાથનાં દર્શન કરી હાલ પાછો આવું છું. એ અઘોર પાપ કીધાં તેનો મને હમણાં ઘણો જ પસ્તાવો થાય છે. રાત દહાડો જરા ચેહેન પડતું નથી; માટે હવે કાશીક્ષેત્રમાં જઈ વિશ્વેશ્વરનું રોજ પૂજન કરી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરી ત્યાં બાકી રહેલું આવર્દા પુરું કરવું એવો મારો મનસુબો છે. એ કામ પરમેશ્વર પાર પાડે, અને હવે પછીના મારા પશ્ચાતાપથી તથા તપશ્ચર્યાથી મારું સઘળું પાપ ધોવાઈ જાય. મને ઈશ્વર તરફથી ઘટતી શિક્ષા થઈ છે તેથી હું જરાપણ તેના સામે ફરિયાદ કરતો નથી. પરમ દયાળુ ઈશ્વર મને ક્ષમા કરો; રામરામ દાદા, કાલે સવારે હું ઇહાંથી જઈશ; માટે તમને જે મારે વાસ્તે શ્રમ થયો છે તે માફ કરજો."

માધવ અને રૂપસુંદરી ત્યાંથી નીકળી મોઢેરા ગયાં અને ત્યાં સાંજરે ધર્મશાળામાં તેઓએ મુકામ કીધો. વાળુ કીધા પછી તેઓ ઘાટ ઉપર જઈ ઉભાં રહ્યાં તે વખતે આશ્વિન મહીનાની ચાંદરણી રાત ખીલી રહી હતી, અને ત્યાં એક માણસ ધીમે ધીમે અને નીચું માથું રાખીને ફરતો હતો. તે વખતે ચાંદરણું રૂપાના પતરાં સરખું પડ્યું હતું; કુંડનાં સ્થિર પાણી ઉપર અતિશય ચળકાટ પડતો, અને તેમાં બાજુએ પગથીયાં ઉપરનાં નાંનાં મોટાં દેહેરાંની છાયા પડતી હતી તેથી તે કુંડ ઘણો રળિયામણો દેખાતો હતો. કુંડ ઉપર એક મહાદેવનું મોટું દેવાલય હતું તેને બે રંગમંડપ હતા; એક દેહેરા સાથે વળગેલો, તથા બીજો છુટો હતો, આજુબાજુએ કીર્તિસ્તંભ હતા. આખા દેહેરાની લંબાઈ પોણોસો ગજ તથા પોહોળાઈ પચીસ ગજ હતી, અને તેથી ચારગણી લંબાઈ પોહોળાઈનો કુંડ હતો.

અગર જો તે વખતે પેહેલી રાત હતી તો પણ સઘળું ચુપાચુપ હતું પવન પણ

પડી ગયલો હતો, અને ઝાડનાં પાતરાંનો જરાપણ ખડખડાટ સંભળાતો ન હતો. ધર્મશાળામાં એક વેરાગી મોટી ધુણી સળગાવીને બેઠો હતો, અને તેની પાસે એક બ્રાહ્મણ હતો, તે બન્ને ગાંજો ફુંકવાની તૈયારીમાં પડેલા હતા. આ એકાંત સ્થળે જે માણસને તેઓએ ફરતો જોયો તેનો દેખાવ જોઈ લેવા સરખો હતો. તેના માથાના નિમાળા સફેદ બરફના જેવા થઈ ગયા હતા. તેની આંખ ખાડામાં પેસી ગયલી હતી, તથા મુએલા માણસ જેવી થઈ ગયલી હતી. તેમાં કાંઈ પણ તેજ જણાતું ન હતું, તથા તેમાં બુદ્ધિની કાંઈ પણ નિશાની માલમ પડતી ન હતી. તેના ગાલ પણ બેસી ગયલા હતા. આખા ચેહેરાનું લોહી પણ ઉડી ગયલું હતું, તેથી તે ફિક્કા રંગનો દેખાતો હતો. આખું શરીર ગળાઈ ગયલું હતું, તેથી તેને વખતે કોઈ નરમ હૈયાનો માણસ જોય તો તેને બીહીક લાગ્યા વગર રહે નહી. તે આ લોકનો માણસ હોય એમ લાગતું ન હતું. તે કોઈ કબરમાંથી બાહાર નીકળેલો હોય એમ જણાતું હતું. જેવું તેનું શરીર તેવું જ તેનું મન હતું. તેનું માથું ફરી ગયલું હતું. તેની અક્કલ પોતાનું કામ બરાબર કરી શક્તી હોય એમ જણાતું ન હતું. તેની શિક્લ તથા ચાલવાની રીત ઉપરથી એવું સહેજ અનુમાન થઈ શકતું હતું કે તે માણસ અસલથી આવો ન હતો. તેણે ઘણો સારો વખત કોઈવાર જોયો હોય પણ તેના ઉપર કોઈ મોટી આફત આવી પડ્યાથી અથવા દૈવકોપ થવાથી તેની અવસ્થા આવી બદલાઈ ગઈ હશે એમ ધરાતું હતું તે આ વખતે ઉંડા વિચારમાં પડ્યો હતો, અને તે વિચારનો વિષય તેના નિકટના સંબંધનું જ માણસ હતું. તેના કલેજામાં કારી ઘા લાગ્યો હતો, અને તે કાંઈ મહા દુઃખથી તે વખતે પીડાતો હતો.

આ માણસ કોણ છે તે વાંચનારાઓએ ઓળખ્યો હશે, અથવા તેઓએ અટકળ કરી હશે. જો એ બેમાથી કાંઈ પણ થતું ન હોય તો અમે તેઓને જણાવીએ છીએ કે તે માણસ કરણ ઘેલો હતો. જ્યારે તેણે દેવગઢમાં સાંભળ્યું કે **ભીમ**દેવનું સઘળું લશ્કર કપાઈ ગયું, તથા દેવળદેવી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ, ત્યારે જે દુઃખ તેને થયું તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેણે કેટલાએક દહાડા સુધી તો અન્ન ચાખ્યું નહી; તથા પાટીનું ટીપું પણ ઓઠે અડકાડયું નહી. જે બનાવ અટકાવવાને માટે, તેણે આટલું કષ્ટ સહ્યું, જેને વાસ્તે તે આટલી મુદત સુધી લડાઈ લડ્યો, તથા બેહદ સંકટ વેઠયું; જેને વાસ્તે તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાંખ્યો તથા પોતાનાં ઘણાંએક વાહાલાં માણસોને પોતાના નજર આગળ મરતાં દીઠાં, તે જ બનાવ આખરે બન્યો એ કાંઈ થોડી સંતાપ ઉપજાવનારી વાત ન હતી. જે અમુલ્ય રત્ન તેણે મહા જતનથી ઘરમાં રાખી મુક્યું, જેને જોવાથી તેને અતિ આનંદ થતો, તથા જે વડે તેને આટલાં મહાભારત દુઃખમાં પણ જીવવું ગમતું હતુ, તે રત્ન તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું અને તે કોના હાથમાં પડયું? પોતાના ઉંચા કુળનું અભિમાન રાખી તેણે દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાની ના કહેલી; તથા મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જાય એ ભયથી જ શંકળદેવને પોતાનો જમાઈ કરવાને છેલ્લે તેણે ઘણા આનાકાના સાથે કબુલ કરેલું, તે સઘળું વ્યર્થ ગયુ. તેને જે મોટામાં મોટી દેહશત હતી તે જ આડે આવી. હવે જીવવું શા સારુ? જીવવું કોને વાસ્તે? અને શું કરવા? તેણે આપઘાત કરવાને ઘણીએકવાર પ્રયત્ન કીધા, પણ તેને સઘળી વખત કોઈએ રોક્યો. તેને દેવગઢના રાજા રામદેવે

ઘણો દિલાસો તથા ધીરજ આપી; તેને અન્ન ખવડાવ્યું; તથા કેટલીએક તદબીરથી તેનું મન પોતાના છોકરી ઉપરથી કઢાવ્યું. પણ તે વખતથી તેની અક્કલને નુકશાન લાગ્યું, તે ઉદાસીની પેઠે આખો દહાડો બેસી રહેતો, અને તે વખતથી તે કોઈ દહાડો જરાપણ હસ્યો નહી. આવી અવસ્થામાં તે કેટલીએક મુદ્દત સુધી દેવગઢમાં રહ્યો; પણ એટલામાં મલેક કાફુરનું લશ્કર શેહેર આગળ આવ્યું, અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. **રામદેવ** **શંકળદેવ**ને કિલ્લામાં રાખી પોતે ઘણાંએક નજરાણાં લેઈ મલેક કાફુર પાસે ગયો, અને તેને શરણ થયો. પછી **રામદેવ** કાફુરની સાથે દિલ્હી ગયો. ત્યાં તેને રાયારાયનો ઈલ્કાબ મળ્યો. દિલ્હીના પાદશાહે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું એટલું જ નહી, પણ તેમાં વધારો કરી આપ્યો. તેને **નવસારી** પરગણું ઈનામ દાખલ આપ્યું, અને તેને ઘેર જવાને લાખ તનખા ખરચને માટે આપ્યા.

એ સઘળો બનાવ જયારે બન્યો ત્યારે કરણ ગુસ્સે થઈને તથા **રામદેવ** ઉપર કંટાળી જઈને દેવગઢથી ચુપકીથી નાસી ગયો, અને પાંચ વર્ષ સુધી આખા ગુજરાતમાં જુદો જુદો વેશ લઈને ભટક્યો. છેલ્લે તે **મોઢેરા** ગામમાં આવી પહોંચ્યો, અને ત્યાંના દેહેરાની એક ધર્મશાળામાં તેણે ઉતારો કીધો.

માધવ તથા તેની સ્ત્રી ઉભાં ઉભાં પોતાના ગયલા વખતની વાત કરતાં હતાં, તથા માણસની જીંદગીમાં કેટલા બધા ફેરફાર થાય છે તે ઉપર વિચાર કરતાં હતાં. વાતમાં ને વાતમાં કરણનો વિષય નીકળ્યો ત્યારે એ દુર્ભાગ્ય રાજાને વાસ્તે તેઓને ઘણી દયા આવી. “અરે અરે ! જો કરણ રાજા આ વખતે જીવતો હોય અને તેના સાંભળવામાં આવે કે તેની દેવળદેવી તેને વિસરી જઈ પોતાની મા સાથે ઘણા આનંદમાં રહે છે, તથા તેણે પાદશાહના શાહાજાદા ખિઝરખાં સાથે લગ્ન કીધું છે તો તેને કેટલુંબધું દુઃખ ઉપજે ? પણ તે બીચારો આ પૃથ્વી ઉપર જ કદાપિ નહી હોય, જ્યાં હોય ત્યાં તેનો સ્વર્ગવાસ થજો.” એ પ્રમાણે **માધવ** મોટેથી બોલ્યો, તે સઘળા શબ્દ કરણે સ્પષ્ટ સાંભળી લીધા. આ દુઃખદાયક વાત કરણને કાને પડતાં જ તે બેશુદ્ધ થઈ ભોંય ઉપર પડ્યો. પડવાનો અવાજ સાંભળી **માધવ** તેની તરફ દોડ્યો, અને જયારે તેણે પડેલા માણસનું મ્હોડું કેટલીકવાર જોયું ત્યારે તે એવો તો ભય પામ્યો કે એક છલંગ મારી પોતાની સ્ત્રીને ઘસડીને ધર્મશાળામાં જતો રહ્યો, અને સઘળો સામાન બાંધી રાતની રાત ત્યાંથી બીજે ગામ જવાને નીકળી પડ્યો.

થોડીવાર પછી જયારે કરણને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની આંખ લાલચોળ તથા ચેહેરો ગાંડા જેવો થઈ ગયો; અને તેના અંતઃકરણમાં સખ્ત ઘા લાગ્યો. તે દુષ્ટ ચંડાળ છોકરી તેના બાપના કીધેલા ઉપકાર ભુલી જાય, અને તેને કોઈ વાર પણ સંભારે નહી એ કાંઈ જેવું તેવું દુઃખ ન હતું. તેને વાસ્તે તેના આવા હાલ થયા હતા, અને તે વન વન ભટકતો હતો, અને દેવળદેવી સુખમાં પાદશાહના મેહેલમાં રહે, અને જરાપણ ઉદ્વેગ ધરે નહી; વળી તેની માની સાથે વટલી જાય; અને છેલ્લે તેને ભુલી જઈને, **શંકળદેવ**નો પ્યાર અંતઃકરણમાંથી ભુસી નાખીને મ્લેચ્છ પાદશાહ, તેના બાપનું રાજ્ય લેનાર, તેના ઘરનું સુખ હરનાર, તેને આટલી બધી વિપત્તિમાં નાખનારના જ છોકરા સાથે પરણે એ કાંઈ નાનીસુની વાત ન હતી. કૃતઘ્ની છોકરી! આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી; સઘળાં સ્વાર્થી છે;

પ્યાર ફોકટ છે; સંસાર દગલબાજ છે; તથા માયા સઘળી ખોટી છે; એ વાતનો તેને હમણાં નિશ્ચય થયો; જેને વાસ્તે આટલીવાર જીવવું પ્રમાણ હતું તે સઘળાં દગો કરી તેને મુકી ચાલ્યાં ગયાં, ત્યારે હવે દુનિયામાં દુઃખે દહાડા કાઢવામાં શું ફળ? માટે હવે નક્કી મરવું જોઈએ. એવો વિચાર કરતો કરતો તે કુંડની પાળ ઉપર ફરતો હતો પણ મરવું એ કાંઈ સેહેલું નથી જીંદગીથી ગમે તેટલા કંટાળી ગયા હોઈએ અને મોત વારે વારે માગતા હોઈએ તોપણ જ્યારે યમરાજાના દુત ખરેખરા આવે ત્યારે આ દેહ કોઈ ને છોડવો ગમતો નથી. ત્યારે આપઘાત શી રીતે થાય? પોતાનો જીવ પોતાને હાથે શી રીતે કઢાય? એ જ સંદેહને લીધે તે કુંડમાં એકદમ પડવાને બદલે આણીગમ તેણીગમ ફર્યા કરતો હતો તેના મનમાં તોફાન અને શાંતિ વારાફરતી થતી હતી. જીવ જ્યારે ઉકળી આવતો ત્યારે તે પડવાની તૈયારી કરતો, પણ એટલામાં મન પાછું શાંત થતું, એટલે પાછો ફરવા માંડતો. એ પ્રમાણે કેટલીએક વારસુધી ચાલ્યા પછી તેને એકદમ આવેશ ચઢી આવ્યો. અને તે નરમ પડે તેની અગાઉ તે કુંડમાં ભુસકો મારી ઝંપલાવી પડયો. પાણીમાં એક મોટો ધબાકો થયો તે રાતની વખતે અને આસપાસ બંધિયાર જગા એટલે તેનો પડઘો પડવાથી અવાજ ઘણો મોટો સંભળાયો.

પાસેની ધર્મશાળામાં જે વેરાગી તથા બ્રાહ્મણ ગાંજો ફુંકતા હતા તેઓ બન્નેએ આ ધબાકો સાંભળ્યો, અને તે સાંભળીને તેઓ ચમકયા. વેરાગી ચલમ પીતાં પીતાં અટક્યો, તે તેને કડવું ઝેર જેવું લાગ્યું. તે ગુસ્સામાં આવી બોલી ઉઠયો, "આવી રાતની વખતે કોણ અભાગિયો પાણીમાં પડ્યો? કોઈ કુતરો અથવા બીજું કાંઈ જનાવર હશે. આ વખતે માણસ તો કોઈ નહી હોય. ગમે તે હો તોપણ તેણે મારી ચલમનો તાલ ખોવડાવ્યો, હવે નિશો ચઢવાનો નથી. આ ઢોરે બધો દહાડો ખરાબ કીધો. આજે સવારે કોઈ ચંડાળનું મ્હોં જોયું હશે કે અમલ કરવામાં આવો એક અટકાવ થયો. એને મરવા દો. હું એને બચાવવા જવાનો નથી." એવું કહી તેણે પાછી ચલમ ભરવા માંડી. પણ જે બ્રાહ્મણ તેની સાથે હતો તે વધારે કોમળ અંતઃકરણવાળો હતો. તેણે દુઃખનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. જે દહાડાથી તેની સ્ત્રી દેવળદેવીની સાથે તુરકડાઓના હાથમાં ગઈ તે દહાડેથી તેને ચેહેન પડતું ન હતું. તેણે ઘણોક પ્રવાસ કીધો હતો, અને છેલ્લે થાકી આ ઠેકાણે આવી રહ્યો હતો. તેને પક્કી ખાતરી થઈ કે કોઈ માણસ પડ્યો હશે અને પોતે બેસી રહે અને એક મનુષ્ય દેહનો નાશ થાય એ ઘોર પાપ પોતાને માથે ન આવે માટે તે ચલમને પડતી મુકીને ઉઠયો, અને કુંડ આગળ ગયો. પાણીમાં જોય છે તો કોઈ માણસને તરફડીયાં મારતો તેણે જોયો, તેનું માથું માત્ર ઉઘાડું દેખાતું હતું. કારણ પડતાંને વાર નીચે ગયો, પણ તે તુરત ઉપર તરી આવ્યો. તે વખતે સ્વરક્ષણની સ્વભાવિક પ્રેરણાએ જોર પકડ્યું. તે વખતે તે પોતાનો જીવ બચાવવાની આતુરતામાં પોતાનું સઘળું દુઃખ ભુલી ગયો. તેણે પછાડા મારવા માંડ્યા, અને એ પ્રમાણે જોર કરી તે કેટલીએક વાર સુધી પાણી ઉપર રહ્યો પણ તેનું જોર ધીમે ધીમે કમ થતું ગયું; તેના પગમાં ગોટલા ભરાઈ ગયા; તથા તેના હાથ રહી ગયા. તે નીચે પડવા લાગ્યો અને જે વખતે તે બ્રાહ્મણ કુંડની પાળ ઉપર ગયો, ત્યારે તેની ચોટલી માત્ર બાહાર દેખાતી હતી. આવી વખતે બ્રાહ્મણને પાણીમાં ભુસકો

મારતાં કાંઈ વાર લાગી નહી. તેની પાસે વધારે લુગડાંની કાંઈ ખટપટ ન હતી. માથે એક ટોપી હતી તે પાળ ઉપર મુકી દીધી, અને જે ધોતીયું પેહેરેલું હતું તે સાથે તે પાણીમાં પડ્યો. સારા ભાગ્યે કરણ અજવાળામાં હતો તેથી તુરત તે બ્રાહ્મણે તેની ચોટલી પકડી અને તેને પોતાની પાછળ ધસડ્યો. પણ બુડતા માણસને કાઢવાનું કામ કાંઈ થોડું જોખમ ભરેલું નથી. તેના મનને તો આખું જગત્ ડુબી જાય છે, અને તે પોતાનો જીવ બચાવવાની મેહેનતમાં તેના બચાવનારના જીવને જોખમમાં નાખે છે. કરણે પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં બ્રાહ્મણને ચુડ ભેરવી; ને તે ભટજી જો સારો તરનાર ન હોત તો તેઓ બન્નેનું સમચરી એક જ દહાડે આવત. પણ ભટજી આટલા બોજા સાથે પણ થોડુંએક તર્યા અને જ્યારે વધારે વાર ઉપર ટકાયું નહી ત્યારે કરણના હાથને તેણે એવા જોરથી બચકુ ભર્યું કે તેણે તુરત પોતાના હાથ છોડી દીધા. પછી એક આચકાની સાથે કરણને ઓવારા ઉપર નાખ્યો. બ્રાહ્મણે બહાર નીકળી કરણને ઉચકી લીધો. અને વેરાગીની પાસે લાવીને નાખ્યો. વેરાગી તે વખતે બીજી ચલમ ફુંકતો હતો તેણે ઘણી બેપરવાઈથી કરણના બેભાન મુડદા જેવા શરીર તરફ જોયું, અને તે પુરો મરી ગયલો છે એમ જાણીને તે બ્રાહ્મણ ઉપર ક્રોધે ભરાઈને બોલ્યો: "અલ્યા બમન, આ પ્રેતને ઈહાં કયાં લાવ્યો? આ કુંડ તથા ધર્મશાળા ગોઝારાં થયાં. એવી પીડાનું ઈહાં શું કામ છે? તેને કોઈ ખુણામાં નાખી આવ. કાલે સવારે ગામમાં ખબર આપીશું એટલે તેનાં કોઈ વાહાલાં અથવા ઓળખીતાં લઈ જશે; નહી તો તેને અવલ મંજલ પોંહોંચાડવાનો મહાજન લોકો કાંઈ પણ બંદોબસ્ત કરશે. આ મહાદેવના દેવાલયમાં મુડદાને રાખવું ન જોઈએ. આખું દેહેરૂં અપવિત્ર થાય, અને તેને શુદ્ધ કરવાને ઘણા પૈસા ખરચ લાગશે, અને બીજા લોકો આપણને ઠપકો દેશે. વળી આપણને રાજા પાસે જવું પડશે. ત્યાં કોણ જાણે શું થાય? તે કુંડમાં શા સારુ પડ્યો તે આપણને પુછશે ત્યારે આપણે શો જવાબ દઈશું? અને જવાબ બરોબર દેવાશે નહી તો રાજાને આપણા ઉપર વેહેમ આવશે. રાજા ગંડુ છે; તેનો શો ભરોસો? વખતે આપણે કુતરાને મોતે માર્યા જઈએ, અથવા ગામમાંથી બહાર જવું પડે, એટલે આપણી પેદાશ જતી રહે ને આપણે ભુખે મરીએ. માટે એ બલાને તુ ઈહાંથી ખસેડ, અને બહાર કોઈ ખુણામાં નાખી આવ. તું તારું ભીનું ધોતીયું બદલી નાખ, અને તને સરદી ચઢી ગઈ હશે માટે આ ચલમ તૈયાર છે તે લઈ ગરમ અને તાજો થઈ જા. ચાલ બચ્ચા, વેહેલો થા."

વેરાગીનું આ બોલવું સાંભળીને બ્રાહ્મણના દિલ ઉપર ઘણી અસર થઈ. જેટલી જેટલી વાત બાવાજીએ બતલાવી તે સઘળી તેને ખરી લાગી, અને તેણે જે કામ કીધું તેનો તેને ઘણો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. પણ હવે લાચાર; જે થયું તે થયું. તેના શરીરમાં તાઢ ઘણી ચઢી ગઈ હતી. તાઢાં પાણીમાં પડવાથી તેનો સઘળો નીશો ઉતરી ગયો હતો તેથી તેને જરા પણ ચેહેન પડતું ન હતું, ભટજી એક ઘડી પણ અમલના સુમાર વિના કોઈ દહાડો રહ્યા ન હતા, તેથી આવી વખતે બાવાજીને ચલમ ફુંકતાં તથા તેમાંથી તથા પોતાના મ્હોડામાંથી ધુમાડા કાઢતાં તેણે જોયા ત્યારે તેનો જીવ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં; અને તેને કાંઈ પણ કામ સુઝયું નહો. જ્યારે ભટજીને એવું થયું ત્યારે કરણની શી અવસ્થા થઈ હતી તે ઉપર

જરા પણ નજર કીધા વિના તેણે કોરૂં ધોતીયું પહેર્યું, અને લાગલો જ ચલમનો એક જોરથી સપાટો માર્યો, અને તે સપાટાની સાથે જ જાગૃત થયો. પછી તેણે દીવો લાવીને કરણને તપાસ્યો તો તેનું શરીર તમામ મરી ગયલા જેવું લાગ્યું. પણ હજુ જીવની નિશાની એટલી હતી કે તેની છાતી ધડકતી હતી, અને તેના નાકમાંથી ઉનો શ્વાસ નીકળતો હાથને લાગતો હતો. એટલા ઉપરથી તેને આશા આવી, અને કાંઈ ઉપાયથી તે હોંશીયાર થાય એવી તદબીર તેણે કરવા માંડી. તેણે પેહેલાં તો તેના પેટ ઉપર ભાર મુક્યો, એટલે સુધી કે તે તેના ઉપર બેઠો, એટલે તેના ભારથી આસરે ચાર પાંચ શેર પાણી તેના મ્હોંમાંથી નીકળી પડ્યું. જયારે વધારે પાણી નીકળ્યું નહી ત્યારે તેને પગે દોરી બાંધી અને તેને ઉંધે માથે લટકાવ્યો. એમ કરવાથી પણ કેટલું-એક પાણી તેના શરીરમાંથી નીકળી ગયું. કલાકેક સુધી તેને એ પ્રમાણે ટાંગી રાખ્યા પછી તેને નીચે ઉતાર્યો, અને એક ધાબળીમાં લપેટી ધુણી આગળ રાખમાં સુવાડ્યો.

થોડીએક વારમાં ગરમીની અસર તેના શરીરમાં લાગી. તેણે ધીમે ધીમે શરીર હલાવવા માંડ્યું, અને એમ કરતાં કરતાં આંખ ઉઘાડી, અને છેલ્લીવારે તેને બોલવાનું ભાન આવ્યું. આ પ્રમાણે કરણ જીવતો થયો તે જોઈને વેરાગી તથા બ્રાહ્મણને ઘણી જ ખુશી થઈ. તેઓની સઘળી દેહેશત મટી ગઈ માટે બાવાજી આનંદભેર બોલ્યા: "કેમ બચ્ચા, તુ કોણ છે? શી જાતનો છે? શો ધંધો કરેછે? શા સારૂ આ ગામમાં આવ્યોછે? અને કુંડમાં એકાએક પડી ગયો કે જાણી જોઈને? અને જાણી જોઈને પડ્યો તો તારા ઉપર શું દુઃખ આવી પડ્યું છે? શું શરીરથી કંટાળી ગયો છે? શું છોકરાં તરફથી દુઃખ છે? શું બાઈરી કોઈ જોડે નીકળી ગઈ? કે શું વ્યભિચારિણી નીકળી? કે તારી સાથે હ-મેશાં લડે છે તેથી કાયર થયો? શું કાંઈ ધંધામાં ખોટ આવી? શું પૈસા ચોરાઈ ગયા?" એ પ્રમાણે વેરાગીએ તો ઉપરા ઉપરી કરણને પ્રશ્ન પુછવા માંડ્યા, અને તેનો પાર ઘણો મોડો આવત, પણ કરણ ગભરાયો. આ બધી વાત એકદમ શી રીતે યાદ રહેશે, તથા તેના જવાબ શી રીતે અપાશે એ વિષે તેને ફિકર થઈ, તેથી તે વચમાં બોલી ઉ-ઠ્યો, અને બાવાજીને બોલતાં અટકાવ્યા. આ સઘળા સવાલોના પૃથક્ પૃથક્ જવાબ તો તેણે દીધા નહી; પણ તેણે પોતાની સઘળી વાત અથથી તે ઈતિસુધી કહી સંભ-ળાવી. પોતાનું ખરું નામ તથા અવસ્થા તેણે આટલી વાર તો છુપાવી રાખી હતી, પણ હમણાં તે તેનાથી છાનું રખાયું નહી. તેના મ્હોમાંથી સઘળી સાચી વાત નીકળી ગઈ. જયારે કરણ સઘળું કહી રહ્યો, ત્યારે વેરાગીને તેના ઉપર ઘણી દયા આવી, અને તેનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે તેણે તેને કાંઈ શિખામણ દેવાનો નિશ્ચય કીધો.

આ પ્રમાણે મનસુબો કરીને બાવાજી બોલ્યા: "બચ્ચા, હું કહું છું તે કાન દઈ સાંભળ. તે તારા કલ્યાણની વાત છે. જો તું મારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીશ તો તું દુઃ-ખનું નામ પણ જાણીશ નહી, માટે સાંભળ. બચ્ચા, આ જગત્ ક્ષણભંગુર છે. તે એક પાણીનો પરપોટો છે. તે એક બાજીગરની રમત છે. જગત્માં સઘળી વસ્તુ નાશવંત છે. જેનું નામ તેનો નાશ છે, અજરામર ને સાચો તો એક પરમાત્મા છે. બીજું સ-ઘળું જુઠું છે. દુનિયા કાંઈ આપણી નથી, અને કોઈ દહાડો આપણી થવાની પણ નથી. એક નાવમાં બેસીને જનારા મુસાફરોની વચ્ચે જેટલો સંબંધ છે તેટલો જ આ જગત્માં

વસનારાઓ વચ્ચે છે. તે થોડી મુદ્દત સુધી એકઠાં રેહે છે; પછી સૌ પોતપોતાને રસ્તે વળગે છે. માટે દુનિયાની મોહજાળમાં કદી ફસાવું નહી. એથી માણસોની ખરાબી થાય છે. એથી આપણાથી પરમેશ્વરને ભજાતો નથી; અને એથી આપણે લખચોરાસીના ફેરામાં ફર્યા કરીએ છીએ; માટે જ્ઞાની પુરુષો તે જ કે જેઓએ સંસારનો ત્યાગ કીધો છે, તથા બ્રહ્મ ઉપર ધ્યાન ધરી વૈરાગ્ય લેઈ બેઠા છે. શરીર પણ તે જ પ્રમાણે કારમું છે. તે આજે ફુલની પેઠે ખીલે છે, અને ઘડી પછી કાષ્ટની પેઠે જડ થઈને પડે છે. વળી તેને નાના પ્રકારની પીડા વળગેલી છે તેઓમાંની ઘણી ખરી સંસારમાં રહેવાથી માણસને ઉપદ્રવ કરેછે. જેણે વૈરાગ લીધો તેને તેવી પીડા કવચિત જ થાય છે, અને થાય તો તેના ઉપર તે લક્ષ આપતો નથી. સુખ દુઃખ એ શરીરના ધર્મ છે. પણ વૈરાગીએ શરીર સાથે સંબંધ છોડી દીધો છે તેથી તેના મનને સુખ દુ;ખ બંને સમાન છે. તે સુખથી રાજી થતો નથી, અને દુઃખથી ખેદ પામતો નથી. જે ઈશ્વરની તરફથી આવી પડે છે તે શાંત મનથી સહે છે. વળી બચ્ચા! બઈરાં છોકરાં સઘળાં જુઠાં છે. એ ખરેખરી માયાની જાળ છે. તેઓ સંસારમાં આપણું મન પોરવે છે. તેઓ પરમાત્મા ઉપરથી આપણું ચિત્ત દૂર કરે છે. તેઓ જગત્માં આપણને મહાપાપ કરાવે છે, તથા લખચોરાસીના ફેરામાં તેઓ નાખે છે; અને તેથી ફાયદો શો છે? કાંઈ જ નથી. તેઓથી કાંઈ સુખ થતું નથી. જો કાંઈ થાય તો તે ક્ષણભંગુર છે. એથી ઉલટું, તેથી ઘણું દુઃખ પેદા થાય છે, અને તે દુઃખ ઘણી મુદ્દત સુધી પહોંચે છે. તેઓનો ને આપણો સંબંધ ખોટો છે. ઋણાનુબંધથી આપણે સઘળા એકઠા મળીએ છીએ, અને જ્યારે તે ઋણાનુબંધ પુરો થાય છે, ત્યારે એકએકને મુકીને ચાલ્યા જઈએ છીએ. તેઓ આપણને મોતના સપાટામાંથી બચાવી શકતા નથી, અને આપણે પણ તેઓને તેના પંજામાંથી ઉગારી શકતા નથી. આપણા સ્નેહીઓને બાળી અથવા દાટી આવ્યા પછી આપણે તેઓને વાસ્તે થોડી મુદ્દત સુધી રડીએ છીએ, અથવા શોક કરીએ છીએ, અને તેને પછી વિસારી મુકીએ છીએ. એવી તરેહનો જગતનો જુઠો સંબંધ છે, માટે ડાહ્યા લોકો આ દુનિયાનાં અનિત્ય સંબંધમાં પડતા નથી; પણ એકલા રહી પરમેશ્વરનું ભજન કરી મુક્તિનું સાધન કરે છે. વળી ધન પણ તેવું જ દગલબાજ છે. તે સઘળાં પાપનું મૂળ છે. તેમાં કળિયુગ આવી રહેલો છે. તે દુષ્ટના ઘરમાં વાસો કરે છે, અને ધર્મીનો ત્યાગ કરે છે. લક્ષ્મી એ માણસને મોટી ફસાવનારી માયા છે, તેથી કાંઈ પણ સુખ માણસને મળતું નથી; પણ અગણિત દુઃખો એથી પેદા થાય છે. માટે તેને વાસ્તે કોઈ પણ શાણા અને વિચારવંત માણસે કદી પણ શોક કરવો નહી. માટે બચ્ચા! તારો સઘળો શોક મુકી દે. તારું સઘળું રાજ્ય ગયું; તું રાજ્યભ્રષ્ટ થયો; એ તારું મોટું ભાગ્ય જાણવું. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે રાજ્યને અંતે નરક છે. તેં રાજ્ય કીધું છે. તેં રાજ્ય ચલાવવામાં જે જે કામો કીધાં હશે તે સઘળાં તું જાણતો હશે, અને તારાથી જે દુષ્ટ કર્મો થયાં હોય તે યાદ લાવ. પછી તું મનમાં વિચાર કર કે તારું રાજ્ય ગયું તેમાં તારો ફાયદો કે ગેરફાયદો થયો? એમ જાણજે કે રાજ્ય જવાથી તારું કલ્યાણ થયું, અને હવેથી તું મારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલશે તો તારો ઉદ્ધાર થશે. હજી જેટલો વખત બાકી રહેલો છે તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કર. દુનિયાથી વિરક્ત

થા. તું મારી સાથે આવીને રેહે. તું જેને વાહાલામાં વાહાલાં ગણતો હતો તેઓ તારી સાથે કેવી રીતે ચાલ્યાં તે તેં જોયું છે. તારી પ્રાણ સમાન સ્ત્રી તને મુકીને જતી રહી. તારી છોકરી જેને તેં ઉછેરીને મોટી કીધી, જેનું રક્ષણ કરવાને તેં આટલું સંકટ ભોગવ્યું, તથા જેને વાસ્તે તું હજી આટલો શોક કરે છે. તે હમણાં તારા કટ્ટા શત્રુના ઘરમાં માહાલે છે. તથા તેણે મ્લેચ્છના પુત્ર સાથે લગ્ન કીધું છે. એવી રીતનો આ દુનિયાનો સંબંધ છે. વળી કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સર, એ માણસના કટ્ટા દુશ્મન તેના અંતઃકરણમાં વસેલા છે. તેઓ તેને હમેશાં આડાં કામ કરાવે છે, તથા પ્રપંચના કૂપમાં નાખે છે. પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા પાંચ કર્મેંદ્રિયો પણ તેની પાછળ મંડી છે, તેથી માણસ પરમેશ્વરથી દૂર ને દૂર જતો જાય છે. આ સઘળા શત્રુઓને જીતવા મુશ્કેલ છે. જે માણસ સંસારમાં રહે છે તે આ સઘળાના સપાટામાં આવ્યા વિના રહેતો જ નથી. માટે જ્ઞાની માણસોએ એવો દૃઢ નિશ્ચય કીધો છે કે દુનિયા જુઠી છે; દુનિયાનો સંબંધ કારમો છે; તથા પરમેશ્વર સિવાય સઘળું અનિત્ય અને નકામું છે. માટે એ સઘળીને મુકીને ઈશ્વરનું ભજન કરવું. જેમ જેમ માણસની ઇચ્છા ઓછી થતી જાય છે, તેમ તેમ તે પરમેશ્વની પાસે પાસે આવતો જાય છે અને જ્યારે તે અંતે નિષ્કામ અવસ્થાને પોંહોંચે છે, ત્યારે તેનો પરમાત્મામાં લય થાય છે. નિષ્કામ અવસ્થા સૌની ઉંચામાં ઉંચી છે. એ અવસ્થા જેને પ્રાપ્ત થઈ તે પરમ સુખી જાણવો. તે દેવરૂપે પૃથ્વી ઉપર એક માણસ છે. માટે તારે પણ મારી સાથે રહેવું, અને તે નિષ્કામ અવસ્થાને પોંહોંચવાને પ્રયત્ન કરવો."

પેલા બ્રાહ્મણે વેરાગીની આ સઘળી વાતો સાંભળી લીધી; પણ તે તેના મનમાં કાંઈ ઉતરી નહી, તથા તેથી કરણના મન ઉપર પણ કાંઈ અસર થઈ નહી, ભટજીએ ઘણાએક દેશોમાં મુસાફરી કીધી હતી, તથા ઘણાએક સાધુ, સંન્યાસી, ભક્ત, બાવાઓ સાથે ધર્મસંબંધી વાતચિત કીધેલી હતી, તેથી તે એવી બાબતમાં પ્રવીણ થયો હતો. સુખને વાસ્તે તેનો વિચાર જુદો જ તરેહનો હતો. અને તે વિચાર આ ઠેકાણે જણાવી પોતાની હોંશિયારી બતાવવાની તેની ઘણી મરજી હતી માટે તે બોલી ઉઠ્યો, 'બાવાજી, તમે જે સઘળું કહ્યું તે ઠીક છે, પણ મારા ગુરૂએ મને એ વિષે જે બોધ કીધેલો છે તે હું તમને કહી સંભળાવુ છું. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દુનિયા જુઠી નથી; દુનિયાનો સંબંધ પણ દગલબાજ નથી; દુનિયા છોડી વૈરાગ લેવો એ ઘણું પાપનું કામ છે. માણસથી નિષ્કામ થઈ શકાતું નથી. એ તો માત્ર ગપાટા છે, અને તેમ થાય તોપણ તેથી કાંઈ સુખ નથી. જે જગતમાં જગતકર્ત્તાએ આપણને સર્જેવેલા છે તે જગત્ સાચું છે, તે અનિત્ય છે તેથી તે જુઠું છે એમ સાબિત થતું નથી. આપણો દુનિયાનો સંબંધ પણ સાચો છે એમાં કાંઈ શક નથી. અને માત્ર કોઈક દુષ્ટ અને દગલબાજ માણસો નીકળી આવે તે ઉપરથી સઘળી માણસ જાતને દોષ દેવો તે પણ વાજબી નથી. માણસના મનનું બંધારણ જ્યારે તપાસીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ઈશ્વરે માણસને પોતાના જાતના સમુદાયમાં રહેવાને લાયક કીધેલો છે. જો તે એકલો રહે તો તેનામાં ઈશ્વરની તરફથી મળેલા કેટલાએક ગુણો બિલકુલ નિરૂપયોગી થઈ પડે. જો માણસ જંગલમાં વાસો કરે તો નરમાશ, સભ્યતા, દયા, ક્ષમા, ક્રોધ વગેરે ગુણો શા કામમાં આવે ? અને જ્યારે તે ગુણો તેનામાં છે ત્યારે તેને વાપરવા જોઈએ, અને તેથી તેણે માણસોમાં

એકઠાં રહેવું જોઈએ. વળી જગતબંધારણ એવી રીતનું થયલું છે કે માણસ અરસપરસ ઉપયોગી થઈ પડેછે, તથા તેને બીજા ઉપર ઉપકાર કરવામાં સ્વાભાવિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાયછે. તેથી પણ સાફ જણાય છે કે એકાંત વાસ કરવો એમાં ઈશ્વર રાજી નથી. વળી જો સઘળા લોકો તમારી શિખામણ પ્રમાણે દુનિયાનો ત્યાગ કરે તો તેનો થોડીવારમાં અંત આવે અને તે પ્રમાણે ઈશ્વરનો ઈરાદો નથી. વળી તમે કદાચ કહેશો કે દુનિયાનો ત્યાગ ઘણા થોડાથી જ થઈ શકે છે, માટે દુનિયાનો અંત આવશે એવી દેહેશત રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી, પણ જે વાત વાસ્તવિક રીતે સારી છે તે જો સઘળા કરે તો તેથી ફાયદો જ થવો જોઈએ. ઉદાહરણ, અગર જો સઘળા માણસ સાચું બોલે એવો સંભવ નથી, પણ જો સઘળા બોલે તો તેથી જગતનું બેશક કલ્યાણ થાય, પણ જો તમામ લોકો વૈરાગ લે તો તેથી સારું ફળ નીપજવાને બદલે જગતનો લય થાય: માટે વૈરાગ રાખવો એ સારું કામ નથી. વળી કોઈ પણ માણસ નિષ્કામ થઈ શકતો નથી. ગમે તેવો વેરાગી હોય તોપણ તેને કાંઈપણ ઇચ્છા હોય છે. બીજી કાંઈ ન હોય તોપણ ઈશ્વર પ્રસન્ન કરવાની અથવા મોક્ષ મેળવવાની તો હોય જ. મહારાજ, તમને અને મને વખત થાય છે એટલે નીશાની તલપ થઈ આવે છે. જો ઘડી ચલમ ન મળે તો ઉથલ પાથલ થઈ જઈએ છીએ. માણસ નિષ્કામ હોઈ શકતો નથી, અને હોય તો તે જીવતો નથી પણ મુઆ બરોબર છે. ઈંદ્રિયો તથા વિકારોનો નાશ કરવો એ યોગ્ય નથી. તે આપણને વાપરવાને માટે આપેલાં છે, અને તેને યોગ્ય જગતમાં ઘણી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કીધેલી છે, તેઓને અખતિયારમાં રાખવાં જોઈએ, અને તેઓનો ઘટતી રીતે તથા ઘટતી જગાએ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જો એ પ્રમાણે માણસ ચાલે તો તે નિશ્ચય સુખ પામે. એકલા પૈસાથી સુખ મળી શકતું નથી, કેમકે પૈસાથી મનના ઉપર કાંઈ અસર થઈ શકતી નથી, અને સુખનું ઠેકાણું મન છે. મોટો અધિકાર મળ્યા પછી પણ સુખ મળતું નથી, કેમકે તેથી અસંતોષ તથા નવી ફિકર ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે. ઈંદ્રિયોનું સુખ ખરું નથી, કેમકે તે ક્ષણભંગુર તથા થોડી મુદ્દતમાં કંટાળો ઉપજાવનાર છે. ખરું સુખ અંતઃકરણમાંથી નીકળે છે, અને તેનું મૂળ સદ્‌ગુણ છે. જે માણસ સદ્‌ગુણ આચરે છે. તે ખરેખરો સુખી છે. તેણે દુનિયામાં સંસાર ચલાવવો, અને તેની જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે સઘળાનું સારું કરવું. તેણે પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો, અને જે જે દુઃખ આવી પડે તે પરમેશ્વરની મરજીથી આવી પડેછે, તથા તે આપણા સારાંને જે સારુ મોકલેલાં છે, એમ માની મનને શાંત રાખવું એટલે આપણા સુખમાં કાંઈ ઘટાડો થશે નહી; દુનિયામાં રહીને તથા સારી રીતે વર્તીને ઇચ્છા તથા આશા છોડવી નહી; કેમકે ઇચ્છા માણસને જાગૃત કરનાર, તથા દુનિયાનું ભલું કરનાર છે અને તે જ્યારે તૃપ્ત થાયછે, ત્યારે તેથી સુખમાં વધારો થાયછે. આશા સંસાર સાગરમાં આપણા વહાણનું લંગર છે, માટે ઈશ્વર તથા માણસ ઉપર પ્રીતિ રાખીને કામ કર્યા જવું, એટલે આ લોકમાં લાભ અને કીર્તિ મળે છે એટલું જ નહી, પણ પરલોકમાં અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે રાજાને મારી તો સલાહ એટલી જ છે કે તેણે દુનિયાનો ત્યાગ ન કરવો, પણ સદ્‌ગુણે ચાલવું."

કરણે વેરાગી તથા બ્રાહ્મણ એ બંનેનું સુખ વિષેનું ભાષણ કાન દઈને સાંભળ્યું,

પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થયું નહી. તેનો એ બાબત ઉપર જુદો જ અભિપ્રાય હતો. તે માનતો હતો કે માણસ કાંઈપણ કામ પોતાની મેળે કરવાને અશક્ત છે. તે જે કરેછે તે કોઈ જુદી જ પ્રેરણાના જોરથી કરેછે. તેના મત પ્રમાણે તો માણસ માત્ર એક યંત્ર જેવું છે. તેનામાં જે ચલાવનારી શક્તિ છે તે પ્રમાણે તે ચાલે છે. માટે તેનાં સઘળાં કામમાં તે નિરુપાય છે. જેમ પુતળાંના નાચમાં પાછળથી માણસ જેમ દોરી ખેંચે છે તેમ તે પુતળાં નાચે છે, કુદે છે, અથવા સ્થિર રહેછે, તેમ માણસ પણ દોરી સંચાથી કામ કરે છે, અને તે દોરીનો ખેંચનાર પરમેશ્વર છે. તે સર્વ વ્યાપક છે. એ મત પ્રમાણે તેના મનને સારૂં નઠારૂં અથવા પાપપુણ્ય કાંઈ ન હતું. તે માનતો હતો કે માણસને પોતાનાં કામને વાસ્તે પરમેશ્વર આગળ મુઆ પછી જવાબ દેવો પડતો નથી. સારૂં અથવા નઠારૂં જે કામ થાય તે પરમેશ્વરની આપેલી બુદ્ધિને લીધે થાય છે. માટે દુનિયાનો ત્યાગ કરી વૈરાગ લેવાની તેની નજરમાં જરુર ન હતી, કેમકે જે થવાનું છે તે થયા વિના રહેવાનું જ નથી તેમજ સદ્‌ગુણથી ચાલવાને પ્રયત્ન કરવાની પણ અગત્ય નથી, કેમકે જે સઘળું અત્યાર સુધી બન્યુંછે તે સઘળું પરમેશ્વરે તેને વાસ્તે નિર્માણ કીધેલું છે. હવે પછી જે થશે તે પણ આગળથી નક્કી થયેલું છે; એ જે મુકરર થયલું છે તેમાં કદી ફેરફાર થઈ શકતો નથી. હરેક માણસને કાંઈ પણ સારાં અથવા નઠારાં કામ કરવાનાં મુકરર થયેલાં હોય છે તે તેણે કેટલીક મુદ્દત સુધી બજાવવાં જ જોઈએ. આ દુનિયા એક નાટકશાળા છે. તેમાં તરેહ તરેહના વેશ આવે છે. એક જાતનો વેશ ભજવાઈ રહ્યો, એટલે તે જઈને બીજો આવે છે; એ પ્રમાણે નિરંતર ચાલ્યાં કરે છે. એ સઘળાં જુદાં જુદાં ને વિરુદ્ધ કામો એક જણ પાસે કરાવવામાં આવેછે. તેનાં કારણો માણસો સમજતાં નથી; પણ સૃષ્ટિની રચનામાં આ સઘળી વિરુદ્ધતાઓ એકઠી મળીને સંપૂર્ણ આખી વસ્તુ થાયછે. માણસ જન્મે છે ત્યારથી તે આખી જીંદગીમાં શું શું કરવાનો છે તે લખાઈ ચુક્યું છે. તેની વિરુદ્ધ ચાલવાને મેહેનત કરવી એ નિષ્ફળ છે. નદીને સામે વોહોએ તરાય, પણ વિધાતાના લેખથી ઉલટું કાંઈ કામ ન થાય. દેવ, દાનવ, અને માનવ, સઘળા એ વિધાતાને આધીન છે. માણસ કહે છે કે ‘ મેં કીધું, ’ પણ મૂર્ખ, તું શું કરી શકે છે! એક ઘાસનું તણખલું પણ તું હલાવી શકતો નથી. અભિમાન એ જ તારી ખરાબી છે, તથા એ જ તારા અજ્ઞાનપણાનું પરિણામ છે. માટે શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ. જ્ઞાની પુરુષો જેઓ થઈ ગયા છે તેઓએ અહંકાર છોડી દીધો છે. ભગવદ્‌ ગીતાને આરંભે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે જે શિખામણ દીધી છે તે એ જ મતલબની છે, અને તે જ મતલબની નીચેની કવિતા છે.

ભુજંગી છંદ.

લહે માનવી તું અભીમાન રાખી, નહીં કામ એકે બને મૂજ પાખી;
અલ્યા મૂઢ એ બોલ તો વ્યર્થ જાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૧
રહી શ્વાન ગાડા તળે એમ જાણે, વહું ભાર હું તો, બીજો કોણ તાણે;
નહિ શ્વાનથી ભાર એતો ખમાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૨
રચી બાજી જે સોકઠાંને જ માંચો, રચ્યો ખેલ એવો જ છે તાર સાંચો;
નદીના ઘણા વોહમાં સૌ તણાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૩

નહિ મ્હારૂં તાહરૂં છે કંઈ જો, ખરી વાત તો કોઈ જાણે નહીં જો;
ધણી ઠોકરો લોક હમેશ ખાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૪
બહુ લોક બોલે અમે ન્યાય કીધો, ઘણા દુષ્ટને દંડિને ત્રાસ દીધો;
નહિ કામ એ તો તમારૂં ગણાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૫
ઘણા માનવી પાપનાં કામ સાધે, ઘણો બોજ પાપો તણો શીર લાધે;
લગારે નહિ દોષ તેનો મનાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૬
સહુ પાપ પુણ્યો વળી સાચું ખોટું, સહુ નામનું કોઈ નાનું ન મોટું;
બહુ લોક પોતા તણા ગુણ ગાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૭
બની દેહને જે થયાં કામ સારાં, ભુંડા ભાવથી કામ કીધાં નઠારાં;
નહીં પાપ કે પુણ્ય તેમાં જણાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૮
ભવો પાછલામાં તમે કામ કીધાં, ફળો તે તણા ચાખવા આજ લીધાં;
હવે ઉલટું તે થકી ના કરાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૯
અહંકાર માટે તમે છોડજોરે, પ્રભૂ સાથ પ્રીતિ તમે જોડજોરે;
લલાટે લખ્યું તે થવાનું સદાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા ન થાએ. ૧૦

કરણનો ઉપર પ્રમાણે મત હતો, તોપણ દૈવાધીન થઈ તે પેલા વેરાગીના આશ્રમમાં રહ્યો, અને તેની વાતો હમેશાં તેણે સાંભળ્યાં કીધી પણ તેથી તેના મનપર કંઈપણ અસર થઈ નહી, વાઘને પાંજરામાં ગોંધ્યો હોય ને તે જેમ કંઈક મુદ્દત સુધી નરમ પડેલો દેખાય છે, પણ તેને તક મળતાં, અને પાંજરામાંથી છુટો થતાં જ તેનો જાતી સ્વભાવ જણાઈ આવેછે, તેમ કરણ પણ ધર્મશાળામાં નિરાંતે રહેતો હતો એમ બાહારથી દેખાતું હતું, પણ તેના મનમાં કાંઈ સ્થિરતા ન હતી, તે તક જોતો હતો. તેને એક ઘડી પણ ચેન પડતું ન હોતું, તેનુ ક્ષત્રીનું લોહી શરીરમાં ઉકળ્યાં જ કરતું હતું. તેનો હાથ તલવાર પકડવાને ઘણો આતુર હતો. તેના શત્રુ મુસલમાન લોકોના ઉપર તે વેર લેવાને ટાંપી રહ્યો હતો તેને રાત્રે જરાપણ નિદ્રા આવતી ન હતી. તે ઉંઘમાંથી વખતે વખતે ચમકી ઉઠતો હતો, અને 'લાવ મારી તલવાર' અથવા 'આ દુષ્ટ લોકોને કાપી કકડા કરી નાંખો' એવી તરેહની ચીસ પાડી ઉઠતો. તેને સ્વપ્નાં પણ એ જ બાબતનાં આવતાં, અને તેમાં તે મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. જ્યારે તેના મનની સ્થિતિ એવી હતી, ત્યારે તે ધર્મશાળામાં આટલી મુદત સુધી પડી રહ્યો એ જ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એક સવારે જયારે વેરાગી ઉઠ્યો અને રોજના ધારા પ્રમાણે કરણની સાથે વાત કરવાને તેને શોધવા લાગ્યો, ત્યારે તેને માલમ પડયું કે કરણ ત્યાંથી જતો રહ્યો હતો.

આ વખતે આખા હિંદુસ્થાનના રાજાઓ અલ્લાઉદ્દીનનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા હતા. તેણે તથા તેનાં સરદારોએ સઘળે એવો તો ત્રાસ બેસાડ્યો હતો કે પાદશાહની સામા કોઈની માથું ઉપાડવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. મલેક કાફુરે દક્ષિણમાંના કેટલાએક રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડી હતી તે તેઓ ચુપકીથી તથા વગર હરકતે આપ્યા જતા હતા. દેવગઢના રાજા રામદેવની જે અવસ્થા થઈ તે પાછળ બતાવ્યું છે. તેણે મરતાં સુધી ખંડણી આપ્યા કીધી, પણ તેના મુઆ પછી તેની ગાદી ઉપર શંકળદેવ બેઠો. તે અને તેનો ભાઈ ભીમદેવ બંને ઘણા શૂરા ને પરાક્રમી

હતા, તથા આ ખંડણી આપવી એ તેઓને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. ગાદી ઉપર બેઠા પછી કેટલીએક વાર સુધી તો તેણે ખંડણી મોકલ્યાં કીધી; પણ ક્ષત્રી થઈને તાબેદારીમાં રહેવું તે કરતાં મરવું સારૂં એવો તેનો અભિપ્રાય હતો; માટે લડવાની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ખંડણી આપવી બંધ કીધી. પાદશાહનાં માણસો વર્ષો વર્ષ તે ઉઘરાવવા આવતાં હતાં તેઓને તે વાયદા અથવા અપમાન કરીને કાઢી મુકતો. વળી પાદશાહનો વડો શાહજાદો, ખિજરખાં દક્ષણનો સૂબેદાર હતો અને ખંડણી વસૂલ કરવાનું કામ તેનું હતું. અગર જો શંકળદેવ હમણાં બીજી સ્ત્રી પરણ્યો હતો, તોપણ તે દેવળદેવીને હજી સુધી વિસર્યો ન હતો તેની સાથે તેની પહેલી જ પ્રીતિ હતી; અને પેહેલી પ્રીતિથી મન ઉપર વધારે મજબુત અસર થાય છે, તે નિયમ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં દેવળદેવીની મૂર્તિ નિરંતર બિરાજેલી રહેતી. તેને મુસલમાન લઈ ગયા તેથી તે લોકો ઉપર તેને ઘણો ક્રોધ ચઢેલો હતો; પણ લાચાર, તેનાથી કાંઈ થઈ શકે એમ ન હતું. પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે દેવળદેવી સઘળું વિસરી જઈ ખિજરખાંને પરણી ત્યારે તેને ઘણો જ સંત્તાપ થયો, અને ત્યારથી તેના ઉપર તથા તેના સ્વામી ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે વેર લેવાની તક તેણે શોધવા માંડી. આ વખતે જ્યારે તેણે ખંડણી આપવાની બંધ કીધી, ત્યારે તેને નક્કી હતું કે પાદશાહ ખિઝરખાંને દેવગઢ ઉપર ચઢાઈ કરવાને મોકલશે. તે વખતે તેની સાથે ઘણા જુસ્સાથી લડવું, ખિઝરખાંને હરાવવો, અને દેવળદેવીને પાછી પકડીને પોતાની પાસે રાખી લેવી એ તેના મનની મોટી હોંસ હતી. પણ તેને પાર પાડવી એ કાંઈ તેના હાથમાં ન હતું? માણસ તો બીચારો એક પછી એક વિચાર કરી છુટે છે પણ તેનું ફળ હમેશાં જગતનિયંતા પરમેશ્વરના હાથમાં છે.

અલાઉદ્દીન પાદશાહના દરબારમાં મલેક કાફૂરની કેટલી સત્તા હતી તે વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. તેણે પોતાની હોશિયારી, દગા, ફટકા, તથા બાહદુરીથી સઘળાને તાબે કરી લીધા હતા, તથા પાદશાહના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પુછયા સિવાય તે કાંઈ પણ કામ કરતો નહી, અને કાફુર જે ધારતો તે કામ પાદશાહ પાસે કરાવતો. જેમ જેમ પાદશાહ ઘરડો થતો ગયો, તથા તેના શરીરની તથા મનની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ, તેમ તેમ કાફૂરનું ચલણ વધતું ગયું, અને આ વખતે તો પાદશાહ કાફુરના હાથમાં પુતળાના જેવો થઈ ગયો હતો. તે જેમ તેને નચાવતો તેમ તે નાચતો. ખરેખરો પાદશાહ તો મલેક કાફુર જ હતો. મલેક કાફુર પણ આટલી બધી સત્તા મળ્યા છતાં સંતોષ પામ્યો ન હતો. એ તો સ્વાભાવિક છે કે માણસને જેમ વધારે મળેછે તેમ તેને વધારે મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. માણસ કોઈ દહાડો ધરાતો નથી, અને તેની ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી. એ જ મલેક કાફુર કેટલાંએક વર્ષ ઉપર ખંભાતમાં ગુલામ હતો, અને તે જ હમણાં એક મોટા, દ્રવ્યવાન અને શોભાયમાન રાજ્યના પાદશાહ જેવો થઈ પડયો હતો. એ કાંઈ થોડું હતું? એટલું તેના સ્વપ્નામાં પણ કોઈ દહાડો નહી આવ્યું હોય તે છતાં પણ હજુ તેની ઉમેદ આગળ વધવાની હતી, અને તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહના મરણ પછી તખ્તનશીન થવાની હોંસ હતી. આ ઉમેદ પાર પાડવી કાંઈ અશક્ય ન હતી તેમાં વિશેષે કરીને પૂર્વ તરફના દેશોમાં એ વાત ઘણી સાધારણ હતી તેથી તેની ઉમેદને ઉત્તેજન મળતું.

પણ એક કાંટો તેને ઘણો સાલ્યાં કરતો હતો. અલાઉદ્દીનને પુત્ર હતા તે જ્યાં સુધી જીવતા રહે ત્યાં સુધી તેને તખ્ત મળવાની આશા થોડી હતી. માટે તે રાત દિવસ તેના મોતની રાહ જોતો હતો, અને જ્યારે તેમ અત્યાર સુધી પોતાની મેળે ન બન્યું ત્યારે બળાત્કારે તેમ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. તેના પુત્રની અભક્તિ તથા કપટની વાતોથી તે રોજ અલાઉદ્દીનનાં કાન ભંભેર્યાં કરતો; અને તેથી થોડી ઘણી અસર પાદશાહના મન ઉપર થઈ હતી. રાજાનો શાહજાદાઓ ઉપરથી કંઈક અંશે પ્યાર ઉડી ગયો હતો, અને જેટલો બાકી રહ્યો હતો તેનો પણ સમૂળો નાશ કરાવવાને તે હમેશાં પ્રયત્ન કરતો હતો. મલેક કાપુરને સારી પેઠે માલમ હતું કે પાદશાહને શૌર્ય ઘણું પ્રિય છે, અને જે કોઈ લડાઈમાં ફતેહ મેળવેછે તેના ઉપર તેને ઘણી મમતા રહે છે; માટે ખિઝરખાંને કોઈ પણ લડાઈમાં જવા દેવો નહી અને તેના શૂરાતનની વાત પાદશાહને કાને પડવા દેવી નહી એ જ તેની મતલબ હતી. તેને ખાતરી હતી કે જો પાદશાહને કાને તેનાં વખાણ જશે તો તેની ગયલી પ્રીતિ તેના ઉપર પાછી આવ્યા વિના રહેશે જ નહી. એ કારણસર ખિઝરખાંને તેણે કોઈપણ લડાઈમાં અત્યાર સુધી જવા દીધો ન હતો. અને કોઈવાર પણ જવા ન દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એથી ઉલટું તેણે ઘણાંએક કામોમાં પોતાનું શૂરાતન દેખાડ્યું હતું: અને તેથી પાદશાહનો પ્યાર તેના ઉપર મજબુત થયો હતો એટલું જ નહી. પણ લોકોમાં પણ તે શૂરવીરમાં ગણાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કરીને તે બધાનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો, તથા તેની સાથે પોતે બ્યંડળ હતો તે બાબતનું કલંક તેણે ધોઈ નાખ્યું હતું. લોકો તેના સઘળા ગુણથી રાજી હતા. સીપાઈ લોકો પણ તેને ઘણું ચાહાતા હતા, તેથી તેની મદદથી કોઈ દહાડો પણ તેની ઉમેદ બર આવે એવો સંભવ હતો. કાફુરે કર્નાટક તથા દ્વાર સમુદ્ર ઉપર છેલ્લી ચઢાઈ કીધી હતી, ત્યાંથી તે ફતેહ પામીને આવ્યો હતો, અને લુંટમાં તે ૩૧૨ હાથી, ૨૦૦૦૦ ઘોડા, તથા ૯૬૦૦૦ મણ સોનું તથા જવાહીર, અને મોતીની કેટલીએક પેટીઓ લાવ્યો હતો. પણ તે લડાઈ થયાને કેટલીએક મુદ્દત વીતી ગઈ હતી તેથી તેની કીર્તિ ઝાંખી થવા આવી હતી એટલામાં બીજી લડાઈ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

તૈલગણના રાજાએ પાદશાહને કેટલુંએક નજરાણું તથા બસેં હાથી મોકલ્યા, અને તેની સાથે જે કાગળ મોકલ્યો તેમાં તેણે પાદશાહને જણાવ્યું કે મલેક કાફુર સાથે જે તહનામું થયું છે તેમાં ઠેરવેલી ખંડણી આપવાને હું તૈયાર છું. આ કાગળ વંચાયો એટલે મલેક કાફુરે પાદશાહની આગળ ત્યાં જવાનું બીડુ ઝડપ્યું. તેણે એ તૈલંગણના રાજાની ખંડણી વસુલ કરવાનું તથા દેવગઢના અને બીજા રાજાએ ખંડણી આપવી બંધ કીધી હતી તે પાછી લેવી શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું; અને પાદશાહને અરજ કીધી કે મને એક મોટું લશ્કર આપી પાછો દક્ષણમાં મોકલવો જોઈએ. તેને માલમ હતું કે દક્ષણમાં ફરીથી લડાઈ તો થવાની, ખિઝરખાંના તાબાંનો મહાલ દક્ષિણની પાસે હતો તેથી કદાપિ પાદશાહ તેને લડાઈમાં મોકલે એવી તેને દેહેશત હતી; અને તેમ થવા ન દેવાને તેણે આ અરજ કીધી હતી. પાદશાહને લડાઈની વાત તો ગમતી જ હતી, અને લડાઈ વગર તેને ચેન પડતું ન હતું તેથી કાફુરની વાત સાંભળીને તે ઘણો ખુશ થયો, અને તુરત ત્યાં મોકલવાનું તેણે કબુલ કીધું. એક મોટું લશ્કર એકદમ

તૈયાર થયું, અને તે લઈને મલેક કાફુર ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૨ માં દિલ્હી છોડી નીકળ્યો.

હવે જ્યારે આ ચઢાઈ કરવાને લશ્કર નીકળ્યું, ત્યારે દેવગઢના દરબારમાં શી હકીકત બની તે ઉપર થોડીવાર નજર કરીએ. રામદેવ મરી ગયા પછી શંકળદેવ ગાદી ઉપર બેઠો. તે જ્યારથી રાજા થયો ત્યારથી તે મુસલમાન લોકો ઉપર ઘણો દ્વેશ રાખતો તથા તેને ખંડણી આપવી એ મોટી નામોશી છે એમ તે સમજતો હતો. તેણે પેહેલા જ વર્ષથી ખંડણી આપવી બંધ કીધી. ભીમદેવનો વિચાર પણ તેવો જ હતો, અને તેઓની આસપાસ જે સામંતો રહેતા તેઓ પણ તેવા જ અભિપ્રાયના હતા. ક્ષત્રી થઈ મ્લેચ્છ લોકને તાબે રહેવું તે કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારૂં એવો વિચાર કરીને ગમે તેવાં પરિણામ થાય તોપણ સામા લડવાનો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. એક દહાડો શંકળદેવ, ભીમદેવ તથા તેના શૂરા સરદારો દરબારમાં બેઠા હતા. તે વખતે એક જાસુસ ઘણી ઝડપથી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો: "મહારાજ દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને બોજો કાફુર આપણી તરફ આવે છે. તેઓની મતલબ તેલંગણના રાજા પાસે ખંડણી વસુલ કરવાની તથા આપે અને બીજા રાજાઓએ ખંડણી બંધ કીધી છે તે જારી કરવાની છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું, તે મહારાજને ખબર કરવાને હું દોડતો આવ્યો છું; માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તે કરી મુકવી." આ વાત સાંભળીને રાજાના ચેહેરા ઉપર કાંઈપણ ફેરફાર થયો નહી, તેને એ પ્રમાણે થશે એવી આશા જ હતી, અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ દેખાયો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના બાપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. પણ હમણાં જ્યારે સઘળો અધિકાર તેના હાથમાં આવ્યો છે, અને નામરદાઈની સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું નથી, ત્યારે જય થશે જ એવો તેને પક્કો ભરોસો હતો. વળી તેને લડાઈમાં કીર્તિ મેળવવાની ઘણી હોંસ હતી, તેથી આવો વખત આવેલો જોઈને તેને ઘણો હર્ષ થયો. તેણે તે જાસુસને કેટલુંએક ઈનામ આપવા માંડ્યું, પણ તે હાથ જોડીને બોલ્યો: "મહારાજ ! મેં એ કામ ઈનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારૂં શુભ ઇચ્છનાર છું, હું તમારૂં તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું, અને એ મ્લેચ્છ લોકોનો નાશ થાય તે જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ, એક મારી વિનંતિ કબુલ રાખવી જોઈએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએકવાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લડ્યો છું, અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ઘણી હોંસ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારૂં ઘર પાયમાલ કીધું છે. તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ્ત વેર લેવું છે માટે જો કૃપા કરીને મને થોડાં માણસોની સરદારી સોંપશો, તો હું કેવી રીતનો માણસ છું, તથા કેવી રીતે લડી શકું છું, તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ કાંઈ આચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઉં છું; મારૂં શરીર ગળી ગયલું છે; તથા મારામાં ઘણો દમ જણાતો નથી. પણ એ સઘળું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ મારૂં મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શૂરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો જુસ્સો હજી હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લડાઈઓ જોઈ છે, માટે મારી જો અરજ કબુલ કરશો તો મારા ઉપર કૃપા થશે."

શંકળદેવને તેનો ચેહેરો જોઈને અને તેને આવું બોલતાં સાંભળીને ઘણું આ-શ્ચર્ય લાગ્યું અને તે ખરેખરો બહાદુર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સ-વારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રા-જ્યમાંથી લડનારાં માણસો એકઠાં કીધાં. લઢવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કીધાં. શેહેરનો કોટ સમરાવ્યો. શેહેરમા ઘણું એક અનાજ એકઠું કીધું; અને રોજ રોજ સીપાઈઓને હિંમત આપવાને તથા તેઓમાં શૂર ચઢાવવાને તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સી-પાઈઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણીએક વાર માર ખાધેલો હતો, તેઓએ એ મ્લે-ચ્છ લોકો ઉપર કોઈ દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો, માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. મુસલમાનો ઉપર પરમેશ્વરની મેહેરબાની છે એમ તેઓ જાણતા હતા, અને તેઓના સામા લડવું અને જીવ ખોવો, એ બે બરોબર છે એમ તેઓ સમજતા હ-તા, માટે આવતી લડાઈના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઈ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું એમ તેઓની ખાતરી હતી, માટે કેટલાએક સીપાઈઓની લડવાની બીલકુલ ખુશી ન હતી. પણ જ્યારે રાજાએ તેઓને લડવાને બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહી. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઈનો જલદીથી જ અંત આણવો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. પણ એ વિચાર શી રીતે અમલમાં લાવવો એ મોટી મુસ્કેલી હતી. જો તેઓ લડવાની ના કહે તો તેઓ બાયલામાં ગણાય, તેઓના નામને મોટી એબ લાગે, તથા રાજાની ઈતરાજી તેઓના ઉપર થાય. માટે બીજું શું કરવું એ વાતના વિચારમાં તેઓ હતા. પણ તેઓને કાંઇ સુઝયું નહી. તેઓમાથી એ-ક સીપાઈ આગળ આવી બોલ્યો, કે રાજાને ઠાર મારવો એટલે લડાઈનું બી બળી જશે, અને જયારે મલેક કાફુર આવે ત્યારે નવા રાજા પાસે ધારા પ્રમાણે ખંડણી અ-પાવવી એટલે લડાઈનું કારણ રહેશે નહી. સીપાઈની આ વાત સાંભળી પેહેલાં તો કે-ટલાએક ચમક્યા; કેટલાએક તો સ્થિર ઉભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ ખુશી બતાવી; અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો ગુસ્સે થયા કે તેઓ તે સીપાઈનું માથું એકદમ કાપી નાખવા જતા હતા, પણ બીજા બધા-એ તેમ કરતાં તેમને રોકયા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા; અને કાંઈ પણ ઠરાવ કીધા વિના પોતપોતાને ઘેર જતા રહ્યા, અને તે છેલ્લા ઉપાય સિવાય બીજો કોઈ સારો રસ્તો નથી એવી સઘળાઓની ખાતરી થઈ.

બીજે દહાડે સઘળું લસ્કર ધારા પ્રમાણે દરબાર આગળના ચોગાનમાં એકઠું થયું. તેઓ માંહોમાંહ જુદી જુદી જાતની યુધ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા; કેટલાએક પોતાના ઘોડાને કાવો ફેરવતા હતા; કેટલાએક તેઓને આગળ પાછળ દોડતાં શીખ-વતા હતા; કેટલાએક બુઠ્ઠા ભાલાવડે જુઠું યુદ્ધ કરતા હતા; કેટલાએક તલવારના પ-ટા ફેરવતા હતા. અને કેટલાએક નિશાન માંડીને તે ઉપર તીર મારવાનો મહાવરો કરતા હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું હતું, તે વખતે શંકળદેવ રાજા પોતે એ-કલો, પગે ચાલતો ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેનો નવો રાખેલો સરદાર ચા-લ્યાં કરતો હતો. રાજાને જોઈને આગલી રાત્રે કીધેલો વિચાર તેઓને યાદ આવ્યો. પણ જ્યારે તેઓની નિમકહલાલી ઉપર પાક્કો ભરોંસો રાખી તેને આવતો જોયો,

ત્યારે તેઓના મનમાંથી સઘળો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો, અને તેની સાથે મરવું અથવા જીવવું એવી સૌને પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ. પણ એ પ્રમાણેની અસર સઘળાને સરખી થઈ નહી. કેટલાએકનાં અંતઃકરણ વધારે ક્રૂર હતાં તેઓને જરા પણ લાગ્યું નહી; કેટલાએક નામરદા હતા, તેઓને રાજાને આવતો જોઈને વધારે બળતું લાગ્યું અને ધારેલો વિચાર અમલમાં લાવવાનો વખત પાસે આવ્યો એમ જાણી ઘણી ખુશી થઈ. સીપાઈઓમાં ધારા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું. એટલો જ તફાવત દેખાયો કે તેઓ સઘળાનાં મન આકુળ વ્યાકુળ દેખાયાં. તેઓ નિશાન વારેવારે ચુકી જતા હતા. સીપાઈઓથી રાજાની સામું નજર ઠેરવીને જોઈ શકાતું ન હતું, અને રાજાએ છેવટ જતી વખત થોડુંએક ભાષણ કીધું ત્યારે હમેશની પેઠે તેઓ સઘળા જયનાદ પાડી ઉઠયાં નહી. જેઓના મનમાં શૂર ચઢયું તેઓ તો બોલી ઉઠયા, પણ કેટલાએક મુગા રહ્યા, અને નીચું જોઈ ગયા. રાજાને એ સઘળું જોઈને નવાઈ જેવું તો લાગ્યું, પણ કાંઈ બોલ્યા વગર તથા તે ઉપર કાંઈ ટીકા કીધા સિવાય તેણે પાછાં ફરવાની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં એક સીપાઈ કાંઈ જાહેર કરવા આવતો હોય એમ ધીમેથી રાજાની પાસે આવ્યો. તેણે કેટલાંએક કારણો બતાવી પાછા ઘેર જવાની રજા માંગી, અને રાજા જવાબ દેવા જાય છે એટલામાં એક કટાર તે ચંડાલ સીપાઈએ રાજાના પેટમાં મારી. સારા ભાગ્યે તે વખતે શિયાળાના દહાડા હતા, તેથી રાજાએ અંદરથી રૂદાર ડગલો પેહેરેલો હતો, તેથી ઘા બરોબર લાગ્યો નહી, પણ તેના આચકાથી તે ભોંય ઉપર પડ્યો. લશ્કરમાં હાહાકાર થઈ ગયો, પણ તેઓમાંના કેટલાએક આશ્ચર્યતાથી તથા કેટલાએક દુષ્ટ ભાવથી જડભરત જેવા ઉભા રહ્યા, અને તેથી તે ખુનીને બીજો ઘા મારવાનો વખત મળ્યો, ભોંય ઉપર પડેલા રાજા ઉપર બીજો કારી ઘા પડે છે, અને તેના આવર્દાનો અંત આવે છે, એટલામાં પાછળથી તલવારનો ઝળકાટ થયો, અને તે જ ક્ષણે તે ખુનીનું માથું ભોંય ઉપર ગબડ્યું. 'વાહ! વાહ!' 'શાબાશ! શાબાશ' એ અવાજ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઉઠ્યો. રાજા પણ ચમકીને બેઠો થયો, અને જોય છે તો પેલો નવો સરદાર હાથમાં તલવાર લઈને ઉભો છે, અને તેનો શત્રુ જમીન ઉપર તરફડતો પડયો છે. આ સઘળું એટલી તો ત્વરાથી બન્યું કે કરણદેવના મનને એક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જીવથી બચ્યો, અને તેનો બચાવનાર કોણ? જે તેને ઘરડો ચીમળાઈ ગયલો દેખાતો હતો તે હમણાં જુદી જ તરેહનો લાગ્યો. તેનું રૂપ એટલું તો બદલાઈ ગયું હતું કે તે આ પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ માણસ નહી પણ પરલોકમાંથી તેનો જીવ બચાવવાને જ અર્થે આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

તે દહાડાથી રાજા નિરાશ થઈ ગયો. તેની બધી હિંમત જતી રહી, અને મલેક કાફુર આવે તેને ખંડણી આપવાનું તેને મન થયું. પણ હવે તેનો સલાહકારક જુદો હતો. જેણે તેનો જીવ બચાવ્યો તે તે દહાડાથી તેનો ઘણો માનીતો થઈ પડયો હતો. તેને પોતાથી ઉતરતો જ હોદ્દો આપ્યો હતો. તેની પાસે તે નિરંતર રહેતો હતો અને તેના ઉપર રાજાનો એટલો બધો પ્યાર બંધાઈ ગયો હતો, તથા તેના વિચાર તથા મસલતને તે એટલું બધું માન આપતો હતો કે તેને પુછ્યા સિવાય તે કાંઈ પણ કામ કરતો નહી. આ નવો માનીતો પુરુષ રાજાને લડાઈ કરવાને નિરંતર બોધ કર્યા કરતો

હતો. ક્ષત્રી થઈ મ્લેચ્છને ખંડણી આપવી એ કરતાં મરવું સારૂં એમ તેના મનમાં રાત દહાડો ઉતાર્યા કરતો હતો. અને તેથી રાજાની હિંમત ટકી રહી, તેથી રાજાનો અસલનો ઠરાવ કાયમ રહ્યો, અને તેથી તેણે ખંડણી આપવાનો વિચાર બંધ પાડયો, અને યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કીધી. એક અઠવાડીયું ગયા પછી એક સવારે શેહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગામડાંના લોકો રાત્રે શેહેરમાં દોડતાં આવ્યાં, અને તેઓ ખબર લાવ્યાં કે મુસલમાનોનું એક ભારે લશ્કર આવેછે. દુશ્મન જેમ જેમ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ રાજાના મનમાં વધારે ત્રાસ બેસાડવાને રસ્તામાં જે જે ગામો આવ્યાં તે તે તેઓએ બાળી નાંખ્યાં. ખેતરમાંનું અનાજ બાળ્યું, કાપ્યું, છુંદી નાખ્યું, અથવા બીજી રીતે તેમાં બગાડ કીધો. લોકોને મારી તો ન નાખ્યાં, પણ તેઓને શેહેરમાં મોકલી દીધાં, અને એમ કીધાથી તેઓએ ધાર્યું કે જો **શંકળદેવ** રાજા **દેવગઢ**માં ભરાઈ બેસશે, તો શેહેરમાં ઘણાં માણસો હોવાને લીધે અનાજ ખુટી પડશે, અને સીપાઈઓને ભુખે મરવું પડશે, એટલે લડાઈનો જલદીથી અંત આવશે. એવી રીતે નુકશાન કરતા તેઓ દેવગઢની નજદીક આવી પહોંચ્યા. **શંકળદેવ** સવારમાં ઉઠ્યો, ત્યારે આ સમાચાર તેણે જાણ્યા. તેણે તુરત જ પોતાના સઘળાં માણસોને એકઠાં કીધાં. અને પોતે બખતર તથા શસ્ત્ર સજી પોતાના કુટુંબની રજા લઈને ધરતી બહાર નીકળ્યો. **ભી**મદેવ પણ તેની સાથે જ હતો, અને પેલો નવો રાખેલો સરદાર અને હમણાં તો રાજાનો માનીતો નનામો પુરુષ પણ રાજાની પાસે હતો. લશ્કર એકઠું થયા પછી લડાઈનાં વાજીત્ર સાથે તેઓ આગળ ચાલ્યા. પણ શહેરના લોકો રાજાને આશીર્વાદ દેવાને થોડા જ બાહાર આવ્યા હતા. તેઓ બારી બારણાં બંધ કરી ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા. એક જાતની ઈશ્વરી પ્રેરણાથી અથવા વધારે સાચું કહીએ તો અનુભવથી તેઓને ખાતરી હતી કે **શંકળદેવ**ની હાર થશે મને તેથી લડાઈ કરવાના રાજાના આ દુરાગ્રહથી તેઓ નાખુશ હતા. શેહેરની ખરાબી થયા વિના રહેવાની નથી એ દહેશતથી તેઓ ભયભીત તથા ઉદાસ થઈ ગયા હતા. થોડાંએક માણસોએ રાજા ઉપર ફુલ વધાવ્યાં, તથા પરમ કૃપાળુ ઈશ્વર પાસેથી માગી લીધું કે ક્ષત્રી રાજાનો જય થાઓ, મ્લેચ્છ, ચંડાળ લોકોનો સંહાર થાઓ,. પણ એવું ઇચ્છનારા તથા એ તેઓની પ્રાર્થના ઈશ્વર માન્ય કરશે એમ માનનારા થોડા હતા. તે જોઈને રાજાને ઘણી દિલગીરી થઈ, તથા એ વાતથી તેનું અર્ધું શૂર ઓછું થયું. તોપણ તેને આશા હતી કે જો વખતે જય મેળવીશ તો કીર્તિ વધારે થશે, અને હમણાં જેટલી નાઉમેદી છે તેના જ પ્રમાણમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. એટલા જ ઉપરથી તેના મનને દીલાસો મળતો હતો. તેના સીપાઈઓમાં પણ જોઈએ તેટલી હોંસ ન હતી. તેઓ મરવા જતા હોય તેમ તેઓના મ્હોં ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેઓને જીતવાની કાંઈ આશા ન હતી. તેઓએ પોતાનાં બૈરાં છોકરાંને છેલ્લા રામ રામ કીધા હતા, અને પાછા ઘેર જઈશું એવો કોઈ રીતે ભરોસો ન હતો. નીકળતાં શકુન પણ સારા થયા નહી. જોશીઓએ સારું મુહૂર્ત પણ આપ્યું ન હતું, અને અગર જો તેઓ રાજાને મ્હોંડે સારી સારી વાતો બોલતા, તોપણ બીજાઓની આગળ રાજ્યની ખરાબી વિષે તેઓએ કહી રાખ્યું હતું. રાજાનો ચંદ્ર સારો નથી એ પ્રમાણે વહેમ સઘળે પથરાઈ રહ્યો હતો. પણ **શંકળદેવ**ને કાળે ઘેરેલો તેથી તેને કાંઈ સુઝ્યું

નહી, અને તેથી આ સઘળી વાતની કાંઈપણ ફિકર રાખ્યા વિના પોતાના લશ્કર સહિત આગળ ચાલ્યો, અને શેહેરથી કેટલેક દુર જઈ એક સારી જગાએ ઉભો રહ્યો.

મુસલમાનોના લશ્કરને પણ આવતાં કાંઈ વાર લાગી નહી. તેઓએ જ્યારે રાજાનું લશ્કર લડાઈ કરવાને ગોઠવાયલું જોયું ત્યારે તેઓને ઘણો જ આનંદ થયો, અને હવે થોડીવારમાં તે લસ્કરના કડકે કડકા કરીનાખીશું એ ખુશીથી તેઓએ એક મોટી ચીસ પાડી. તેના જવાબમાં રજપૂતોએ પણ કિકિયારી કીધી, પણ તેમાં શત્રુના જેટલો જુસ્સો જણાયો નહી. જ્યારે મલેક કાફુર દુશ્મનના લશ્કરની પાસે આવ્યો; ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસોને ઉભાં રાખ્યાં, અને એક માણસને બોલાવી તેને કાંઈ સંદેશો કહી રાજા પાસે મોકલ્યો. તેણે આવીને **શંકળદેવને** કહ્યું: 'હે રાજા, સઘળી જહાંનના પાદશાહ **અલાઉદ્દીન** ખિલજીનો મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેક કાફુર તમને ખબર કરે છે કે, ઘણાંએક વર્ષ ઉપર તમારું રાજ્ય પાદશાહે જીત્યું, અને તમારા ઉપર ઘણી દયા કરી ખંડણી બેસાડી તે ખંડણી તમારા બાપે એકવાર બંધ કીધી. ત્યારે અમારે ઈહાં ફરીથી આવવું પડયું. તે વખતે તમારાં બાપ **રામદેવ** અમારે શરણ આવ્યો, અને અમને ખંડણી ઉપરાંત કેટલુંએક નજરાણું પણ આપ્યું. તમારો બાપ **રામદેવ** પાદશાહની હજૂરપનાહમાં ગયો, અને તેને રાયારાયનો ઈલકાબ આપ્યો, તથા તેને જાગીર પણ આપી. તમારો બાપ પાછો દેવગઢમાં આવ્યો, અને જ્યાંલગી જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે ધારા પ્રમાણે ખંડણી આપ્યાં કીધી. તેના મુઆ પછી તમે ખંડણી બંધ કીધી છે. તમે જાણોછો કે **તેલંગણના** રાજાએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કીધું છે, અને તે વસુલ કરવાને અમે જઈએ છીએ; પણ રસ્તામાં તમારી ખબર લેવી, અને તમને સારી શિખામણ આપવી, એ વિચારથી અમે ઈહાં આવ્યા છીએ. ખંડણી આપ્યા વિના તમારો છુટકો થવાનો નથી. અમે જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાંથી અમારી મતલબ પાર પાડ્યા વિના કદી પાછા ફરતા નથી. અમારું લશ્કર કદી હારીને પાછું ફર્યું નથી. માટે હમણાં ડાહ્યા થઈને રાજીખુશીથી ચઢેલી ખંડણી, અમારો ઈહાં આવવાનો ખરચ, તથા તમારા ઉપર જે દંડ ઠેરવવામાં આવે તે સઘળું એકદમ આપો. નહી તો આ તમારું લશ્કર એક પલકમાં પાયમાલ કરી નાખીશું; તમારી રાજધાની બાળી મુકીશું; તમારા લોકોને કતલ કરી નાખીશું; તથા બીજી જેટલી ખરાબી અમારાથી થઈ શકશે તેટલી કરીશું. માટે એ સઘળા ઉપર વિચાર કરીને મનમાં વિવેક લાવીને જવાબ આપજો. ઉન્મત્તાઈ કરવાનું કાંઈ કામ નથી. પાછળથી પસ્તાવો કરવો પડે એવું કદી કરશો નહી." જાસુસના આ વાત સાંભળી તેનો જવાબ રાજા શું આપે છે તે જાણવાને સઘળા સીપાઈઓ તથા સરદારો ઘણા આતુર હતા. રાજાએ તુરત જવાબ દીધો નહી, તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો, એટલામાં પેલો નવો રાખેલો સરદાર તેની પાસે ગયો, અને તેની સાથે કેટલીએક વાત કરી તેના મનમાં જે કાંઈ શંકા હતી તે તેણે કાઢી નાખી. પછી રાજાએ તે જાસુસને જવાબ આપ્યો: "અત્યાર સુધી મારા બાપે જે ખંડણી આપી તે તેણે ઘણું ખોટું તથા નામરદાઈનું કામ કીધું. આટલીવાર સુધી અમ.રી હાર થઈ તે અમારા પાપને લીધે, તોપણ જ્યાં સુધી અમે ક્ષત્રી કેહેવાઈએ છીએ ત્યાંસુધી અમે કોઈને તાબે રહેવાના નથી. અમારા શરીરમાં અમારું શૂરૂં લોહી ઉકળી આવે છે; માટે લડાઈ

કીધા વિના ખંડણી આપનાર નથી. જો લડાઈમાં જય થશે તો ઠીક છે, અને જો પરાજય થશે તો જે ઈશ્વરે ધારેલું હશે તે થશે. એટલો જવાબ તમારા સરદારને કહેજો."

થોડી વારમાં મુસલમાન લશ્કરે હુમલો કીધો. "અલ્લાહુ અકબર" એ બુમ સઘળે પથરાઈ ગઈ. તેઓએ પેહેલ વેહેલાં જ તેઓનો જુસ્સો બતાવ્યો. પણ રજપુત તથા મરાઠા હજી એવા બાયલા થઈ ગયા ન હતા કે પેહેલા જ સપાટામાં હારે. તેઓએ ઘણી જ ધીરજથી લડાઈ કરીને મુસલમાનોને પાછા હઠાવ્યા. રજપુત સૈન્યમાં પણ રણસંગ્રામના વાજીત્ર વાગી રહ્યાં હતાં. તેઓના ઘોડા ખંખારતા હતા. માણસોમાં ખુન ભરાઈ ગયું હતું, અને ઘણો શોરબકોર થઈ રહ્યો હતો. બીજી વાર મુસલમાન લોકોએ હુમલો કીધો, અને આ વેળા તેઓએ ધસારો ઘણા જોરથી કીધો, પણ રજપુતો એક પથ્થરના કોટની પેઠે ઉભા રહ્યા હતા તેને ભેદીને તેઓથી પાર જવાયું નહી. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું, તલવારનો ઝળકાટ થઈ રહ્યો, અને તેઓ જયારે એક એકની સાથે અથડાતી ત્યારે વિજળીની પેઠે ચમકારા થતા હતા. ભાલા લશ્કરમાં ઉછળતા હતા, અને ક્ષણે ક્ષણે ઘણાએક અભાગિયા માણસો ભોંય ઉપર પડતા હતા. લડાઈની ગડબડાટ, મરતાં માણસોની ચીસ તથા ઘાયલ માણસો રગદોળાઈ જતાં હતાં તેઓના દુ:ખની બુમોથી તે જગા ખરેખરી ભયંકર થઈ રહી હતી. યુદ્ધ ખુબ જોસમાં મચી રહ્યું હતું. આકાશમાં ગીધ, સમડી, અને કાગડાઓ ઘણા આનંદમાં ઉડતાં હતાં, અને થોડીવાર પછી એક મોટી ઉજાણી તેઓને મળશે એવી તેઓને ખાતરી હતી. લોહીની નીક ત્યાં વેહેવા લાગી. એક તરફથી મુસલમાનોની "અલ્લાહુ અકબર" અને બીજી તરફથી હિંદુઓની "હર હર મહાદેવ" ના ચીસથી આકાશ ગાજી રહ્યું હતું; સઘળા રજપુત સીપાઈઓ પેહેલાં નિરાશ થયલા જણાતા હતા તોપણ આ યુદ્ધ પ્રસંગે તેઓ સિંહની પેઠે લડ્યા. તેઓએ પોતાના નામનું સાર્થક કીધું. તે સઘળાઓમાં ત્રણ માણસનું શૂરાતન વધારે દેખાઈ આવતું હતું. એક તો **શંકળદેવ** રાજા જેણે બહાદુરીનાં અનેક ચમત્કારિક કામો કીધાં; તેને મારવાનો ઘણાંએક માણસોએ પ્રયત્ન કીધા પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા, અને તેઓએ પોતાનો જીવ ખોયો. બીજો **ભીમદેવ**. તેણે પણ આ લડાઈમાં મહેનત કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહી. પોતાનું શરીર અમર હોય એમ તે અગાડી ઉભો રહ્યો હતો. તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસતો હતો, અને તે શી રીતે જીવતો રહ્યો એ જ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ સઘળાથી પેલા રાજાના નવા સરદારની બાહાદુરી જોવા લાયક હતી. તેનો આ વખતને વાસ્તે જ નવો અવતાર થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેનું શરીર જે પહેલાં અશક્ત દેખાતું હતું તેમાં હમણાં જાણે રાક્ષસે પ્રવેશ કીધો હોય એટલું તેનામાં બળ આવ્યું હતું. તે દુશ્મનના લશ્કરમાં ઘણો જ સંહાર કરતો જતો હતો, અને રાજાની હમેશાં પાસે રહીને તેણે તેનો કેટલીએક વાર જીવ ઉગાર્યો હતો. તેના શરીરમાં ઘણાએક ઘા વાગ્યા હતા; પણ તેના જુસ્સાના આવેશમાં તેને કાંઈ જણાતું ન હતું. મરવું એ જ ઠરાવ કરીને તે લડતો હતો. પોતાના સરદારોને તથા રાજાને યુદ્ધ કરતા જોઈને સીપાઈઓને પણ ઘણું શૂર ચઢ્યું હતું, અને તેઓ મરણીઆ થઈને કતલ કર્યા જતા હતા.

મુસલમાન સીપાઈઓએ આગળથી એવું ધાર્યું ન હતું કે હિંદુઓ આટલી બ-

હાદુરીથી લડશે. તેઓ સહેલથી ફતેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, માટે તેઓનો આગ્રહ જોઈને તેઓ ઘણા નાઉમેદ અને જરા નાહિંમત થયા. જેમ જેમ તેઓની હિંમત ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ હિંદુઓનો જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેઓએ એવા જોરથી એક ધસારો કીધો કે મુસલમાનો ગભરાયા, અને તેઓમાં એકાએક ત્રાસ પેઠાથી સઘળા નાસવા લાગ્યા. મલેક કાફુરે તેઓને અટકાવવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ તે સઘળી વ્યર્થ ગઈ. જ્યારે તેઓ એક કોશ સુધી ગયા, ત્યારે તેઓને કાફુરે ઘણી મુસ્કેલીથી અટકાવ્યા, અને તેઓની નામરદાઈ ઉપર ઘણા ઠોક પાડ્યા. પણ સીપાઈઓની હવે લડવાની હિંમત રહી નહી. તે વખતે મલેક કાફુરે એક નવી તદબીર કીધી. તેણે તેઓના ધર્મના વિચાર જાગૃત કીધા, અને એક કુરાન કાઢી નાખીને તેની જુદી જુદી આયતો નિશાન ઉપર ચોઢી, અને એ પ્રમાણે ખુદાતાલાના રક્ષણ નીચે છીએ, અને હવે કોઈ પણ શત્રુ આપણી આગળ ટકી શકશે નહી એવું પોતાના માણસોને સમજાવીને તેણે તેઓને નવી હિંમત આપી આ ઉપાય સફળ થયો, તેની ધારેલી અસર થઈ. સીપાઈઓને પાછું શૂર ચડ્યું, અને તેઓ પાછા ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ હિંદુઓની પાસે આવ્યા, ત્યારે મલેક કાફુરે નીચા વળીને રસ્તા ઉપરથી થોડીએક ધુળ લીધી, અને એક આયત ભણીને હિંદુઓની તરફ ફેંકી તે બોલ્યો: "દુશ્મન પાયમાલ હોજો." એટલું બસ થયું. મુસલમાનોએ ત્યાર પછી એવો તો ધસારો કીધો, તથા એવા જોરથી લડ્યા કે હિંદુઓથી ટકાયું નહી. તેઓની હાર તુટવા માંડી, અને થોડી વારમાં તેઓમાંનાં એટલાં તો માણસ કપાઈ ગયાં, કે તેઓના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓએ પાછાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં. તે વખતે શંકળદેવે નીકળીને બુમ પાડી કે 'નાસશે તે બાયલો, હિચકારો, તથા તેની સાત પેઢીને એબ લગાડનાર સમજવો, માટે આ ઠેકાણે મરવું કે જીતવું.' પણ હવે તો માર ઘણો સખ્ત પડવા લાગ્યો. ઘણા ઘણા સરદારો પડ્યા. સીપાઈઓનો તો મરવાનો સુમાર ન રહ્યો. મલેક કાફુરનો વિચાર રાજાને મારવો અથવા જીવતો પકડવો એવો હતો, અને તે કારણથી રાજાના ઉપર ઘણાએક હુમલા થતા હતા પણ તેણે પોતાની તથા તેના માનીતા સરદારની બાહાદુરીથી એ સઘળાને હઠાવ્યા. તેની તરફના કેટલાએક સીપાઈઓએ નાસવા માંડ્યું. અને તેનો ચેપ બીજાઓને લાગ્યો. લશ્કરમાં ભંગાણ પડી ગયું. શંકળદેવ તેઓની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો પણ કાંઈ ફાવ્યું નહી. સઘળી તરફથી સીપાઈઓ નાસવા લાગ્યા. તે વખતે બે ત્રણ પઠાણો આગળ ધસ્યા, અને તેઓએ રાજાને પકડ્યો; પણ એટલામાં પાછળથી એક તલવારનો ઘા પડ્યો, અને એક પઠાણનું માથું હેઠે ભોંય ઉપર ગબડ્યું. પણ તે અરસામાં બીજા પઠાણે પાછળ ફરી એક ભાલાના ઘાથી તેના સોબતીના મારનારને ભોંકી દીધો અને તેનો અંત આણ્યો. એ પ્રમાણે રાજા જીવતો પકડાયો; ભીમદેવ ઘાયલ થઈ ભોંય ઉપર પડ્યો. બધું લશ્કર નાસવા લાગ્યું; અને રાજાનો માનીતો શૂરો સરદાર પઠાણના ભાલાના ઘાથી જમીન ઉપર તરફડતો પડ્યો.

પણ તેનાં તરફડીયાં થોડી જ વાર રહ્યાં. થોડીવારમાં આ ઘાયલ થયલા તથા કોચાઈ ગયલા શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઉડી ગયો, અને તેના સર્વશક્તિમાન પેદા કરનારની હજુરમાં જઈ ઉભો રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જર દેશના છેલ્લા રજપુત રાજા

કરણ વાઘેલાનો અંત આવ્યો. **વનરાજ**, **સિદ્ધરાજ**, **કુમારપાળ**, અને એવા શૂરા અને નામાંકિત રજપુત રાજાઓની ગાદીએ બેસનાર કરણ રાજા એ પ્રમાણે માર્યો ગયો, અને તેની સાથે ગુજરાતનું રજપુત રાજ્ય ડુબી ગયું તે ફરીથી પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહી. વાંચનારાઓ! આ કરણના શબ ઉપર થોડાં થોડાં આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગુજરાત રંડાયું; તે પારકા દેશના મ્લેચ્છ લોકના હાથમાં ગયું; તેના ઉપર પરદેશી જંગલી લોકોનો જુલમ પડવા લાગ્યો. **મહમ્મદ બેગડા** અને એવા બીજા **અમદાવાદના** પાદશાહોએ તેની ઘણી ખરાબી કીધી. મરેઠા લોકોએ તેના ઉપર અતિશય લુંટફાટ કીધી, દેશમાં નાના ખંડિયા રાજાઓ થઈ ગયા, અને એ પ્રમાણે ગુજરાતની છેક દુર્દશા થઈ. ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રજપુત રાજ્ય આ પ્રમાણે લય પામ્યું; ગુજરાતનો મહિમાનો વખત પુરો થયો, તેની ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંગી તુટી નિશાની માત્ર રહી ગઈ છે. હજી **સિદ્ધપુરની** રુદ્રમાળા, **પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ** તળાવ, અને બીજી ઇમારતો એ ગયલા દહાડાની સાક્ષી પુરે છે, તથા રજપુતોની એક વાર થયલી ચઢતી કળા દેખાડી આપે છે. પણ એ વાત બન્યાને આજ લાંબી મુદ્દત થઈ છે. કરણ વાઘેલાના મોત પછી સાડે પાંચસે વર્ષ વહી ગયાં છે. તે વખતના અને હમણાંના ગુજરાતમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તે રજપુતો, તે મુસલમાનો, અને તે મરેઠાઓ ક્યાં ગયા? તેઓની હમણાંની અવસ્થા જુઓ. હમણાં એદી, અફીણી, નિર્બળ, અને અક્કલહીન રજપુતો તે વખતના શૂરા, જોરાવર ને બુદ્ધિમાન રજપુતોના વંશના છે એમ કોણ માનશે? હમણાંના ભુખે મરતા, અશક્ત, અજ્ઞાન મુસલમાનો તે વખતના મુસલમાનોની ઓલાદના છે એ માનવું પણ કઠણ પડશે નહી? અને મરેઠાઓનું પણ નામ જ રહી ગયું છે. તેઓ સઘળા પશ્ચિમ તરફના ગૌરવર્ણના માણસોના હાથ નીચે દબાઈ ગયા છે. ભાટ, ચારણ, અને બીજા રાજ્ય દરબારને લગતા લોકો પણ પહાડ અને જંગલમાં ભટકતા માલમ પડે છે. **અંગ્રેજના** એક છત્ર નીચે સઘળું ગુજરાત આવી રહ્યું છે, અને પરમ કૃપાળુ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી એ પરદેશી લોકોના હાથ નીચે આ પ્રાંત પાછો મોટો થશે; પછું કોઈ જુદી જ રીતનું નામ કહાડશે; અને વિદ્યા, કળા અને સુધારો સઘળે પથરાઈને આ રળિયામણો પ્રાંત ઈશ્વરની વાડી, લક્ષ્મીનું ધામ, તથા સદ્‌ગુણનું સ્થાન થઈ પડશે. અસ્તુ!

